

Veronika Klimova
**Katechizmy karaimów
w Europie Wschodniej**

בְּרוּךְ אַתָּה יְהוָה אֱלֹהֵי יוֹצֵר הָעוֹלָם:
אֲשֶׁר יִצְרֶתְ אֶת-הָאָדָם בְּצִלְמֶךָ בְּצֶלֶם אֱלֹהִים
וְחִנְנֶתָ לוֹ שֶׁכֶל נִדְעֵת: אֲדוֹנֵי אֱלֹהֵי תַן נָא לִי
לֵב נָכוֹן לְשִׁמוֹעַ בְּלִימוּדִים וּלְהִבִּין בְּחֻכְמוֹת:
לְמַעַן אֲדַע כִּי בְּחֻכְמָה יִסְדַּרְתָּ אֶרֶץ כּוֹנְנֶת שָׁמַיִם בְּתַבּוּנָה:
בְּרוּךְ יְהוָה לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן:

**Katechizmy karaimów
w Europie Wschodniej**

Veronika Klimova

**Katechizmy karaimów
w Europie Wschodniej**

Wydział Neofilologii UAM w Poznaniu
Poznań 2017

Projekt okładki:
Veronika Klimova

Na okładce książki umieszczono tekst modlitwy
z katechizmu Jakuba Duwana opublikowanego w 1890 r.

Recenzja:
dr hab. Maciej Tomal

Copyright by:
Veronika Klimova

Wydanie I, Poznań 2017

ISBN 978-83-947609-4-6

*DOI: 10.14746/9788394760946 *

Wydanie:
Wydział Neofilologii UAM w Poznaniu
al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań
e-mail: dziekneo@amu.edu.pl
www.wn.amu.edu.pl

**Mojej mamie Svitlanie Kruk oraz wszystkim,
bez pomocy których ta praca by nie powstała.**

Spis treści

Wprowadzenie.....	7
I. Społeczność karaimska w Rosji w XIX i w pierwszej połowie XX wieku	10
II. Katechizm: geneza, forma i funkcja	30
III. Katechizmy karaimskie	36
1. Katechizmy w języku hebrajskim (z lat 1729-1820)	36
1.1. Simcha Icchak Łucki <i>Seṗer 'Elon More</i>	36
1.2. <i>Seṗer hab-Berit</i> (dyplom rzezaka)	44
1.3. Katechizm dla uczących się na stanowisko rzezaka	53
1.4. Konspekt katechizmu dla uczniów	79
1.5. Mordechaj Sułtański <i>Seṗer haṭ-Ta'am</i>	85
2. Katechizm w języku karaimskim Mordechaja Kazaza <i>Ṭub Ṭa'am</i> (1835)	88
3. Katechizmy w języku rosyjskim (1890-1917)	96
3.1. Jakub Duwan <i>Katechizm, podstawy prawa karaimskiego</i>	96
3.2. Jakub Szamasz <i>Skrócony katechizm</i>	113
3.3. Mojżesz Firkowicz <i>Karaimski katechizm w skrócie</i>	125
3.4. Salomon Prik <i>Główne zasady karaimskiego nauczania Prawa</i>	139
4. Katechizm w języku polskim Ananiasza Zajączkowskiego, pt. <i>Zarys religii karaimskiej</i> (1946/2006)	160
IV. Judaizm karaimski w XIX i XX wieku w świetle katechizmów	182
1. Tożsamość karaimska.....	190
2. Język piśmiennictwa	194
3. Język hebrajski – święty język karaimów	197
4. Stosunek do żydów rabbanitów	199
5. Stosunek do władz świeckich.....	200
6. Modlitwy karaimskie	202
7. Religijna nomenklatura	217
7.1. Religijna nomenklatura w języku hebrajskim i rosyjskim	217
7.2. Religijna nomenklatura w języku karaimskim turkijskim	233
Zakończenie	237
Wykaz hebrajskich skrótów stosowanych w katechizmach	238
Spis tabel	250
Spis zdjęć	251
Bibliografia	252
Strony internetowe	261

Wprowadzenie

Katechizmy, a zwłaszcza katechizmy karaimskie, to ta sfera duchowej działalności człowieka, która nie doczekała się jeszcze gruntownego opracowania, zarówno na gruncie języka polskiego, jak i w ogóle w nauce ogólnoswiatowej. Obszar ten – jak dotąd – pozostawał na marginesie studiów nie tylko karaimoznawczych, lecz i teologicznych. W literaturze polskiej, jak i zagranicznej, znaleźć można nieliczne publikacje poświęcone temu tematowi. Od kilkunastu dziesięcioleci, a dokładniej od 1835 r., kiedy to został oficjalnie wydany pierwszy karaimski katechizm, teksty tego typu w dużym stopniu zaczęły formować tożsamość religijną karaimów wschodnioeuropejskich: ugruntowywały wiedzę karaimskich uczniów w „Prawie Bożym”, zachęcały do prowadzenia pobożnego trybu życia, do pełnienia dobrych uczynków, wypełniania podstawowych obowiązków – wobec Boga i bliźnich – oraz do praktykowania przyjętych i uznanych obowiązków religijnych. Ponadto katechizmy stały się dla karaimów znakiem tradycji kulturowej i wspólnotowej, kształtowały tożsamość narodową oraz ich światopogląd (szczególnie wobec żydów rabbanitów, a w późniejszym okresie także wobec muzułmanów). Zatem katechizm zaczął pełnić niezwykle istotną rolę formacyjną młodego pokolenia we wspólnocie karaimskiej.

Katechizmy, wydawane w różnym czasie, w różnych językach i przez różnych autorów prezentowały także szerokie spektrum światopoglądowe karaimskich środowisk, rozsianych po północno-wschodniej Europie. Owe różnorakie sposoby myślenia będą w dalszej części pracy poddane głębszej analizie, np. ustosunkowanie się do rabbanicznej społeczności żydowskiej, pochodzenie karaimów, stosunek do państwa, problem asymilacji, obowiązek nauczania języka hebrajskiego, itd. Prześledzone zostaną zmiany w formułowaniu głównych dogmatów religijnych, które wyznawali karaimi.

Głównym przedmiotem niniejszej pracy są teksty katechizmowe, napisane lub wydawane od 1729 r. do czasów nam współczesnych (tj. do 2006 roku). Wszystkie napisane w tym czasie katechizmy w pracy tej są prezentowane według chronologicznej kolejności, aczkolwiek kryterium nadrzędnym kolejności prezentacji owych tekstów jest kryterium językowe, które – jak się okazuje – pokrywa się z chronologią ich drukowania, a mianowicie najpierw katechizmy pisano po hebrajsku, później w karaimskiej odmianie języka krymskotureckiego, następnie nastąpił okres rosyjskojęzycznych tekstów, aż wreszcie – w czasach nam bliższych – powstał rękopis katechizmu w języku polskim. Znając historię Europy północno-wschodniej łatwo odnaleźć przyczyny takiego stanu rzeczy – jest to sytuacja geopolityczna, która po wielokroć przyczyniała się do zmian przynależności terytorialnych ziem, które zamieszkiwali karaimi. Wraz ze zmianą państwowości zmieniał się też język urzędowy, którym w życiu codziennym musieli oni umieć się posługiwać (nie mówiąc już o sytuacji zmiany miejsca zamieszkania karaimów).

Punktem wyjścia moich studiów jest bibliografia manuskryptów oraz źródeł karaimoznawczych opracowana przez Mikhaila Kizilova i Barry Dov Walfisha. I choć brakuje całościowego opracowania tematu katechizmów, należy odnotować, że w 2006 r. Golda Akhiezer oraz Daniel Lasker opublikowali krytyczne wydanie tekstu pierwszego karaimskiego katechizmu *Seṗer 'Elon More*, a w 2008 r. fiński badacz Tapani Harviainen dokonał analizy rosyjskojęzycznego katechizmu w artykule „The Katichizis by Jacob Duvan (1890) – a Document of the Karaim Creed?” (w języku niemieckim i angielskim). Niewątpliwie cenną stroną internetową jest <http://www.karaitelibrary.estranky.cz/> (dostęp 21.06.2015), gdzie zamieszczone zostały w języku rosyjskim katechizmy Jakuba Duwana, Mojżesza Firkowicza, Jakuba Szamasza, a także tłumaczenia wybranych fragmentów na

język polski, angielski, czeski i francuski. Poza powyższym, na temat katechizmów karaïmskich pojawił się artykuł mojego autorstwa, pt. „Polish Catechism by A. Zajăczkowski in the Light of Russian Catechisms From the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries”.

Pragnę równieŝ odnotować, ŝe materiały ŝródłowe do pracy uzyskałam dzięki kwerendom w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie, w Narodowej Bibliotece Izraela w Jerozolimie, a takŝe w Bibliotece Uniwersyteckiej w Tel Awiwie. Równieŝ wiele materiałów ŝródłowych uzyskałam od prof. zw. dra hab. Piotra Muchowskiego. Pani Mariola Abkowicz, przewodnicząca Zarządu Związku Karaïmów Polskich, udostępniła mi tekst *Zarysu religii karaïmskiej* A. Zajăczkowskiego z 1946 roku. Większą część ŝródeł, na których się w pracy oparłam, stanowią druki.

Niniejsza praca składa się z czterech rozdziałów, których głównym przedmiotem – prócz pierwszego rozdziału – sã katechizmy karaïmskie. Za główne kryterium kolejności analizy wszystkich katechizmów przyjąłam język danego tekstu, a następnie rok jego wydania.

I tak, rozdział pierwszy przedstawia krótki zarys historii wspólnoty karaïmskiej na terenach Rosji w XIX i w pierwszej połowie XX wieku. Tutaj ukazała się największa ilość skryptów do lekcji religii i historii karaïmskiej (w tym z nazwą *katechizm* w samym tytule), co pozwoliło mi na szersze potraktowanie dziejów karaïmów, szczególnie przemian społecznych w tej grupie religijnej, na terenie Imperium Romanowów.

Rozdział drugi poświęcony jest genezie gatunku literackiego, jakim jest katechizm, którego początki sięgają tradycji chrześcijańskiej. W rozdziale tym nie skupiam się na analizie historyczno-literackiej tego gatunku, lecz w ogólnym zarysie przedstawiam elementy formalne i treściowe, które decydują o tym, ŝe dany tekst pisany można nazywać katechizmem. Ponadto w rozdziale tym kilka słów poświęcam sytuacji edukacji karaïmskiej.

Rozdział trzeci, najobszerniejszy, stanowi szczegółowy przegląd wszystkich znanych mi katechizmów. Omawiam w nim ich zawartość, budowę, metodę wykładu, a takŝe porównuję z treścią drukowanej w tym samym czasie literatury karaïmskiej, która w pewnym zakresie korespondowała z tym, co można było znaleźć w owych katechizmach. Szczególną uwagę zwracam tutaj na wątki toŝsamościowe oraz językowe, które w różnym okresie w różny sposób były interpretowane, czy teŝ postrzegane przez karaïmską społeczność (a przynajmniej przez przywódców tych społeczności). W przypadku odnalezionych manuskryptów tłumaczę je na język polski, a takŝe opatruję odpowiednim aparatem krytycznym.

Rozdział czwarty to analiza podobieństw i różnic omawianych katechizmów, z uwzględnieniem takich tematów, jak toŝsamość religijna i narodowa, język piśmiennictwa, status języka hebrajskiego, stosunek do ŝydów rabbanitów oraz władz świeckich. Ponadto przedstawiam tu wszystkie zawarte w katechizmach modlitwy, szczegółowo teŝ omawiam nomenklaturę religijną.

Ze względu na złożoność problematyki na tle procesów społecznych zachodzących we wspólnocie karaïmskiej (w tym zaspokajanie intelektualnych, informacyjnych i estetycznych potrzeb) sięgam w swej pracy do różnych metod badawczych stosowanych w księgoznawstwie, socjologii, historii, literaturoznawstwie i pedagogice. Głównymi metodami w niniejszej pracy sã: a) metoda funkcjonalna, b) analiza tekstu oraz c) interpretacja.

W pracy dokonuję dokładnej syntezy formy i treści katechizmów karaïmskich, a takŝe ich instytucji w związku z rzeczywistym lub hipotetycznym czytelnikiem – nauczycielem, uczniem czy innym odbiorcą. Odwołuję się takŝe do metody analityczno-

tematycznej (dotyczącej zmian w strukturze i treści). Poddaję też ocenie rozumienie tekstów katechetycznych i ich przystępności. Ponadto poszerzam swoją pracę o aparat pojęciowy (terminy w języku hebrajskim, rosyjskim i karaimskim).

Niniejsza publikacja jest zaktualizowaną wersją rozprawy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. zw. dra hab. Piotra Muchowskiego w Zakładzie Hebraistyki, Arameistyki i Karaimoznawstwa oraz obronionej w styczniu 2017 roku na Wydziale Neofilologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Wyrazy szczególnej wdzięczności kieruję do mojego promotora, prof. zw. dra hab. Piotra Muchowskiego, znakomitego znawcy między innymi judaizmu karaimskiego, który swoimi cennymi uwagami uchronił moją pracę przed pewnymi poważnymi błędami, które zdarzają się młodym badaczom, a także poprzez niezwykle trafne komentarze i sugestie wzbogacił moje postrzeganie judaizmu karaimskiego.

Dziękuję recenzentom rozprawy doktorskiej: drowi hab. Janowi Doktorowi z Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie oraz drowi hab. Maciejowi Tomalowi z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie za wnikliwą analizę mojej pracy i konstruktywne uwagi krytyczne, które pozwoliły mi udoskonalić i uporządkować kwestie przeoczone w trakcie powstawania rozprawy doktorskiej.

Chciałabym, aby praca przyczyniła się do wzbogacenia wiedzy nie tylko na temat dziejów karaimów w Europie Wschodniej, ale także dziejów podręcznika katechetycznego w ogóle.

I. Społeczność karaimska w Rosji w XIX i w pierwszej połowie XX wieku

Zagadnienie życia społeczności karaimskiej na ziemiach rosyjskich było przedmiotem wielu naukowych rozważań. Nie miejsce tu na przedstawianie wszystkich wyników owych badań, dyskusji, czasem sporów czy kontrowersji (Lebedewa 2000, Freund 1991, Kizilov 2003, Sigajewa 2005:82-88, Gammal 2010:352-65, Shapira 2011, Prohorov 2011:174-204, Zarubin 2011:214-18, Połkanowa 2012, Wichnowicz 2012, Akhiezer 2013:5-16). Warto jednak podkreślić, że pomimo tak dużej liczby badań, nie znaleziono do dzisiaj odpowiedzi na wszystkie pytania, szczególnie w takich kwestiach, jak język hebrajski i turkijski karaimów, kultura i historia karaimów, tożsamość karaimów, które to zagadnienia – niewątpliwie – odgrywały i nadal odgrywają ogromny wpływ na losy wielu pokoleń karaimów w życiu prawnym, socjalnym, ekonomicznym, kulturowym, a szczególnie religijnym.

Wiele jednak punktów spornych rozwiązano. I tak, za panowania Katarzyny II Wielkiej – w rezultacie wojny rosyjsko-tureckiej, prowadzonej w latach 1768-1774 – do terytorium Rosji dołączono południową Ukrainę (Noworosję), Kubań i Krym, które to tereny zamieszkiwała największa ludność karaimska. Wiek później, Abraham Firkowicz z uznaniem wypowiadał się na temat rosyjskiej zwierzchniej władzy (Firkowicz 1872:7):

טוב להודות לה' על חסדיו הרבים אשר עשה עמנו להפליא¹ כי העמים האכזרים הרבים והעצומים מחמס אשר עשו בקירים, המה אבדו מן הארץ אבד זכרם המה, ולנו בני ישראל נתן פליטה כזאת² אחריהם והטאטארים מעת ביאם משלו על אבותינו בפרך ולא בחמלה. ורק אך משנת ה'רס"א (1501) זרח עלינו מעט אור המנוחה והשלום, מימי הנגיד סינן הבחור הבא מארץ פרס בימי מנגאלי גראיי כאן, וגם אחריו בימי זרעו השרים הגדולים הנאמנים בעבודת מלאכות המטבעות למלכות הצלביים שהיו להם מהלכים בבית המלכות והשרים, ואחריהם השרים הגדולים הנאמנים גם כן, שהיו ממשפחה אחרת, ואדוננו כמה"ר³ בנימן אגא האחרון שבכלם ובימיו ברוך ה'. כי משנת 1783 לספירת הנוצרים נתנו ה' בחסדיו הרבים ביד מלכי חסד מלכי רוססיה המבורכה, ומאז זרחה עלינו שמש צדקה ומרפא בכנפיה⁴ כל הימים, כי גברו עלינו חסדי כל אחד מהם, עקאטהארינא המהוללה, פאוועל בנה אחריה, אלכסנדר בנו אחריו, ניקאלאיי אחיו אחריו, ועתה אלכסנדר השני בנו אחריו, עד היום הזה אין די באר, ישלם ה' פעלם ותהי משכרתם שלימה בעוה"י⁵ ובעוה"ב⁶, אמן. הנה אלה הן השמועות אשר השמיעוני זקני קה"ק⁷ קלעא, אך לא ידעתי היש להם שחר או אין. ומי יאמין לשמועות מימים ראשונים, ועכ"פ⁸ השאלה ששאל המארשאל מארמון מאין ומתי ואיך באו אבותינו לקירים במקומה עומדת.

Dobrze jest dziękować Bogu za Jego wielkie łaski, które cudownie nam uczynił⁹, bo ludy okrutne, liczne i potężne z powodu nieprawości, którą czyniły na Krymie, zniknęły z ziemi, pamięć o nich zaginęła, lecz On dał nam, synom Izraela, wybawienie takowe od nich¹⁰. Tatarzy od czasów swego przybycia panowali nad naszymi przodkami srogo i bezlitośnie. Jednak od roku 1501¹¹ zajaśniało nad nami trochę światła pokoju i ciszy – od czasów zarządcy Sinana, młodzieńca, który przybył z ziemi perskiej za czasów chana Mengli Gireja, i również po nim za czasów jego potomków wielkich ministrów, wiernych w służbie

¹ Zob. JI 2:26: אֲשֶׁר-עָשָׂה עִמָּכֶם לְהַפְלִיא.

² Zob. Ekd 9:13: וְנִתְּתָה לָנוּ פְּלִיטָה כְּזֹאת.

³ Skrót מורנו הרב.

⁴ Zob. MI 3:20: שֶׁמֶשׁ צְדָקָה וּמִרְפָּא בְּכַנְפֶיהָ.

⁵ Skrót הזה.

⁶ Skrót הבא.

⁷ Skrót קהילת קודש.

⁸ Skrót על כל פנים.

⁹ Zob. JI 2:26.

¹⁰ Zob. Ekd 9:13.

¹¹ Tj. 5261.

bicia monet dla królestwa Czelebi, którzy pochodzili z innej rodziny. Nasz pan, nasz czcigodny i wielki nauczyciel Benjamin Aga był ostatnim nad wszystkimi, i za jego czasów, niech będzie błogosławiony Pan, od roku 1783 według chrześcijańskiej rachuby, przekazał nas Pan w swej wielkiej łasce w ręce królów miłosiernych, królów błogosławionej Rosji. Odtąd zajaśniało nad nami słońce sprawiedliwości i uzdrowienia na jego skrzydłach¹² przez wszystkie dni; okazywali nam łaski – każdy z nich, a mianowicie Katarzyna, godna pochwały, po niej Paweł, jej syn, po nim Aleksander, jego syn, po nim Nikołaj, jego brat, teraz więc po nim Aleksander II, jego syn, aż do dnia dzisiejszego nie ma im końca. Pan wynagrodzi za ich uczynki, (niech) będzie ich zapłata pełna na tym świecie i w przyszłym świecie. Amen

W zasadzie od momentu aneksji Krymu do Rosji, karaimi raczej pozytywnie ustosunkowywali się do nowej władzy (Szapszał 1896, Kokizow 1898, Akhiezer 1999).

Co warto odnotować, od samego początku Rosjanie karaimów określali mianem żydów taurydzkich (Krym bowiem był nazwany *per* Tauryda), co jednak powodowało, że automatycznie podlegali oni przepisom prawnym dotyczącym żydów, które na mocy odpowiednich rozporządzeń były niesłychanie surowe i restrykcyjne (o czym później). Nie dziwi fakt, że karaimi szukali różnych sposobów, aby uniknąć narzuconych przez Rosjan ograniczeń (np. w postaci wysokich podatków) i zapewnić w miarę spokojne życie członkom swej wspólnoty. Jedynym skutecznym sposobem na osiągnięcie tych celów było radykalne odseparowanie się od żydów rabbanitów, zaznaczając szczególnie różnice w kulcie religijnym, które dzieliły obie grupy religijne od wielu wieków – zamiary te wyrażano na przykład w różnego rodzaju tekstach polemicznych¹³ (Kizilov 2011:136-140).

¹² Zob. Mt 3:20.

¹³ Por. „Przez długi czas żydzi mieszkali z karaimami w harmonii i pokoju pomimo faktu, że nasze przekonania mocno nie zgadzają się między sobą. Żydzi nie unikali karaimów i zaczęli zbliżać się do nich w przyjaźni i w miłości. Jednak kilka lat temu niektóre osoby (spośród) karaimów sprzeciwili się tej przyjaźni, która odnawiała się między żydami-talmudystami a karaimami; wzbudzili (oni) nienawiść, uśpioną przez wiele wieków; uzbroili się w kłamstwo; skrycie i jawnie zaczęli puszczać przeciw żydom trujące strzały oszczerstw; ustnie i w druku (zaczęli) oczerniać i upokarzać nas wraz z naszą religią [Долгое время евреи пребывали съ караимами въ согласии и мирѣ, не смотря на то, что наши убѣждения далеко не сходятся между собою. Евреи не убѣгали отъ караимовъ и начали сблизаться съ ними съ дружбою и любовью. Но нѣсколько лѣтъ тому назадъ, нѣкоторые караимскія личности возмутили дружелюбіе, возстановившееся между евреями-талмудистами и караимами; пробудили ненависть, много вѣковъ дремавшую; вооружились неправдой; тайно и открыто начали пускать въ евреевъ ядовитыя стрѣлы клеветы; устно и печатно поносить и унижать насъ вмѣстѣ съ нашею религією]” (Lewenzon 1863:X-XI).

Pomimo faktu, że karaimi toczyli spory z żydami rabbanicznymi, to nie przeciwstawiali się oficjalnej religii kraju swego zamieszkania. I tu wykorzystywali znany skądinąd spór pomiędzy chrześcijanami a żydami, odnośnie ukrzyżowania Jezusa: otóż chcieli oni udowodnić, że nie mają nic wspólnego z żydami z czasów narodzenia i nauczania Jezusa Chrystusa:

„Znany teraz karaim rabbi (sic!) Abraham Firkowicz w swojej pracy *Hotam Toknit* (חותם תכנית), opublikowanej wraz z książką *Ham-Mibhar* המבחר w 1834 roku) mówi w imieniu uczonego, pisarza Czackiego, że Jezus był pobożny i sprawiedliwy (hasid i šadiq ‘חסיד וצדיק’), że kierował żydów na drogę prawdy i należał do sekty karaimów (przeciwników faryzeuszy), z którego to powodu cierpiał od faryzeuszy. Jednakże p. Firkowicz nie tylko nie wypisał słów Czackiego, ale i nie wskazał, na którą książkę Czackiego się powołał [Извѣстный теперь караимъ раби Абрамъ Фирковичъ, въ своемъ сочиненіи «Хосомъ Тохнисъ» (חותם תכנית), напечатанномъ вмѣстѣ съ книгою «Гамивхоръ» המבחר въ 1834 году), говоритъ отъ имени ученаго литератора Чацкаго, что Исусъ былъ благочестивъ и праведенъ (хосыдъ и цадикъ חסיד וצדיק), направлялъ евреевъ на путь истины и принадлежалъ къ сектѣ караимовъ (противниковъ Фарисеевъ), за что отъ фарисеевъ и пострадалъ. Но г. Фирковичъ ни только не выписалъ словъ Чацкаго, но и не сказалъ на какую книгу Чацкаго онъ ссылается]” (Lewenzon 1863:10).

Jakież więc zmiany zaszły w prawie rosyjskim wobec społeczności karaimskiej? Do jakiego stopnia były one pożądane przez karaimów, w jakiej mierze ich egzekwowanie było efektywne? Czy nadal musieli karaimi przekonywać Rosjan, że z żydami rabbanicznymi – pod względem religijnym – nic ich nie łączy? Jaka rolę spełniło ustawodawstwo Rosji w ostatecznej akceptacji karaimów jako odrębnego narodu?

I tak, odpowiednio do rozporządzeń rządu rosyjskiego z roku 1795, karaimi zostali zwolnieni od płacenia podwójnego podatku, nałożonego na żydów, wprowadzając wymóg traktowania ich (tj. karaimów) na równi z ludnością miejscową i z rdzennymi obywatelami. W roku 1839 karaimi przyjeżdżający z zagranicy mogli uzyskać prawo do rosyjskiego obywatelstwa. Dodatkowo karaimi mogli przyjmować na służbę do swych domostw chrześcijan, na co nie zezwalano żydom rabbanicznym, których obowiązywał zakaz w tym względzie. Nadto, w roku 1843, prawo rosyjskie doprecyzowuje, iż ograniczenia wobec żydów – dotyczące przyznawania honorowego obywatelstwa – nie dotyczą karaimów (Firkowicz 1890:109-206, Kizilov 2011:136).

W roku 1850 wycofano zakaz – obejmujący zarówno żydów, jak i karaimów – odnośnie do sprzedaży gorących napojów: karaimom wolno było sprzedawać takie napoje. Od roku 1852 karaimi mogli bez ograniczeń przemieszczać się po terytorium Rosji, łącznie z pozwoleniem na wjazd do stolicy (w odróżnieniu od żydów). Ponadto karaimi, posiadający stopień naukowy i medyczny, mogli wstępować do służby na identycznych zasadach, jak rdzenni obywatele Rosji (Firkowicz 1890:109-206).

Cechą charakterystyczną prawie wszystkich decyzji rządowych jest ogólne wyrażenie, które mniej więcej brzmi tak: „ograniczenia, ustalone wobec żydów ogólnie, nie dotyczą karaimów”. Zatem od samego początku dziejów rosyjskich karaimi utożsamiani byli z żydami rabbanicznymi, a droga do uzyskania praw i przywilejów, nadanych rdzennie rosyjskim obywatelom, biegła poprzez stopniowe redukcowanie ograniczeń narzucanych żydom i karaimom. Jeśli w pierwszych ustawach karaimi byli nazywani żydami taurydzkimi, to następnie – z powodu nieustannego podkreślania różnic między karaimami a żydami rabbanicznymi – termin ten (a także żydzi karaimi) zaczął zanikać, a na jego miejsce pojawił się termin karaimi po prostu (choć wyrażenie żydzi karaimi raz po raz pojawia się w rosyjskich przepisach prawnych jeszcze w połowie XIX wieku) (por. Firkowicz 1890:109-206).

Jak się tu pokazuje – zdaniem żydowskiego uczonego – Firkowicz usprawiedliwiał swój naród karaimski poprzez oczernianie innych – w tym przypadku faryzeuszy.

„Ponadto Firkowicz mówi (w uzupełnieniu do książki *Ham-Miḥḥar*, arkusz 45): „Nasi bracia chrześcijanie nie przelewali krwi karaimskiej i nie wyganiaли ich ze swej ojczyzny, a patronowali im z tego dostojnego powodu, że nie uczestniczyli oni (karaimi) w przelaniu krwi Tego, który odwracał ich od złych uczynków i nie uznawał ich ustnych tradycji. W tym odwołuje się p. Firkowicz do nowego przymierza [Далѣ г. Фирковичъ говоритъ (въ прибавленіи къ книгѣ *Гамивхоръ*, листъ 45): «Наши братья христіане не проливали караимской крови и не изгоняли ихъ изъ своего отечества, а покровительствовали имъ по тому уваженію, что они не причастны въ пролитіи Фарисеями крови Того, кто отвращалъ ихъ отъ худыхъ дѣяній и не признавалъ изустныхъ ихъ преданій». Въ этомъ г. Фирковичъ ссылается на новый завѣтъ]” (Lewenzon 1863:10).

Pokazuje się więc, że karaimi nawet – i to już za czasów Jezusa – sprzyjali nowemu nurtowi religijnemu, rodzącemu się w judaizmie (mowa tu o chrześcijaństwie).

I jeszcze jeden cytat odnośnie sporów religijnych pomiędzy oboma wyznaniem:

„P. Firkowicz wyraża głębokie przekonanie, że z czasem wszystkie narody uświadomią sobie sprawiedliwość (tj. słuszność) nauczania karaimów. Niesamowita arogancja! Równie dobrze można by powiedzieć, że jeśli poddamy nauczanie karaimów rozumnej analizie, to ono nie wytrzyma żadnej krytyki [Г. Фирковичъ печатно высказываетъ твердую увѣренность, что со временемъ всѣ народы сознають справедливость ученія караимовъ. Удивительная самонадѣянность! Можно сказать положительно, что если подвергнуть ученіе караимовъ разумному разбору, то оно не выдержитъ никакой критики]” (Lewenzon 1863:15).

W tym miejscu pozwolę sobie na przytoczenie wybranych przepisów prawnych, z uwzględnieniem terminu, jakiego używano w odniesieniu do karaimów w ustawodawstwie rosyjskim (por. Firkowicz 1890:109-206):

Tabela 1: Zestawienie rozporządzeń Imperium Rosyjskiego w ujęciu chronologicznym w sprawie przedstawienia tożsamości karaimskiej (1795-1881)¹⁴

Data	Rozporządzenie
08.06.1795	<i>Именной, врученый Екатеринуславскому, Вознесенскому и Таурозскому губернатору генералному, графу Зубову</i> <i>О зволнении жидов таурозских, званых карайми, од подвожных податков накладаных на всех огólnе жидов</i> [...] до wspólноты тых караймов не входили ци з тых жидов, знаных под назwą rabbini [...] <i>Именной, данный Катеринаславскому, Вознесенскому и Таурозскому Генералу-Губернатору Графу Зубову</i> <i>Объ увольнении Таурозских Евреевъ, именуемых Карайми, отъ положенных на всех вообще евреевъ двойных податей</i> [...] въ общество сихъ Караймовъ не входили изъ тѣхъ Евреевъ, кои извѣстны подъ названіемъ Раббиновъ [...]
13.04.1835	<i>Najwyżej zatwierdzony akt normatywny o жидах опубликованы 31 мая</i> <i>Именной декрет, врученый Сенату</i> Z uwagi na dobro жидов в Росји [...] постановлено zorganizować stanowisko w stosunku do жидов на таких zasadach, które by odkryły im wolną drogę ku zapewnieniu nieubogiego utrzymania poprzez pracę w rolnictwie i przemyśle, a także poprzez stopniowe kształcenie ich młodzieży [...] karaimi, gdzie tacy się znajdują, obok praw zapewnionych жидом poprzez даны акт, korzystają również z tych praw, które przyznano im na podstawie specjalnych грамот i rozporządzeń [...] <i>Высочайше утвержденное Положение о Евреяхъ, распубликованое 31-го Мая</i> <i>Именной указъ, данный Сенату</i> Во вниманіи къ благосостоянію Евреевъ, въ Россіи [...] постановлено было устроить положеніе Евреевъ на такихъ правилахъ, кои бы, открывая имъ свободный путь къ снисканію безбѣднаго содержания упражненіями въ земледѣліи и промышленности и къ постепенному образованію ихъ юношества [...] Карайми, гдѣ таковыя находятся, сверхъ правъ, симъ положеніемъ Евреямъ предоставляемыхъ, пользуются еще и тѣми, кои предоставлены имъ особенными грамотами и постановленіями [...]
15.11.1843	<i>Najwyżej zatwierdzona opinia Rady Państwowej, опубликована 31 grudnia</i> <i>W sprawie rozszerzenia przepisów o honorowym obywatelstwie karaimów</i> [...] karaimi, ze względu na obraz ich życia i wiary, znacznie różnią się od жидов rabbanitów tak, że niezależnie od praw przyznanych жидом rabbanitom na podstawie aktu z 1835 roku karaimi korzystają również z tych praw, które przyznano im na podstawie specjalnych aktów i rozporządzeń, i wreszcie, że na podstawie tych rozporządzeń są oni zwolnieni z niektórych ograniczeń [...] <i>Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта,</i> <i>распубликованое 31 декабря</i> <i>О распространении на Караймовъ правилъ о почетномъ гражданствѣ</i> [...] Карайми въ образѣ ихъ жизни и вѣрѣ существенно различествуютъ отъ Евреевъ Раввинистовъ, что независимо отъ правъ, дарованныхъ Евреямъ Раввинистамъ положеніемъ 1835 года, Карайми пользуются еще и тѣми, кои

¹⁴ Wytłuszczenie własne.

Data	Rozporządzenie
10.10.1852	предоставлены имъ особенными грамотами и постановленіями, и что наконецъ постановленіями сими они изъяты отъ нѣкоторыхъ ограниченій [...] <i>Senatowy, odpowiednio do Najwyższego rozporządzenia</i> <i>O pozwoleniu żydom karaimom na wolny wjazd do stolicy i innych miast wewnętrznych Imperium</i> [...] ograniczenie wjazdu żydów do stolicy i miast wewnętrznych guberni nie dotyczy żydów karaimów [...] <i>Сенатскій, по Высочайшему повелѣнію</i> <i>О дозволеніи Евреямъ Караимамъ свободно приѣзжать въ столицы и другіе внутренніе города Имперіи</i> [...] ограниченіе приѣзда Евреевъ въ столицы и города внутреннихъ губерній не распространяется на Евреевъ Караимовъ [...]
03.05.1855	<i>Wyciąg z Najwyżej zatwierdzonego żurnala Komitetu o zatrudnieniu żydów</i> <i>O nierozpowszechnianiu wobec karaimów, którzy otrzymali stopień naukowy i medyczny, ograniczeń postanowionych ogólnie wobec żydów odnośnie do wstąpienia do służby</i> [...] działania w celu ograniczenia dotyczyły tylko żydów rabbanitów, ale nie karaimów, którzy nie należą do ludności żydowskiej i nie wyznają błędnych talmudycznych przekonań, naśladowac naukę Starego Testamentu, i których rząd zawsze odróżniał od żydów ze względu na ich znane zasady oraz pracowitość [...] i przy jakimkolwiek pytaniu – czy dotyczą ich ogólne postanowienia o żydach – decyzje były negatywne [...] <i>Выписка изъ Высочайше утвержденного журнала Комитета объ устройствѣ Евреевъ</i> <i>О нераспространеніи на Караимовъ, получающихъ ученія и медицинскія степени, ограниченій постановленныхъ вообще для Евреевъ относительно вступленія въ службу</i> [...] мѣры ограниченій касались только Евреевъ Раввинистовъ, но отнюдь не Караимовъ, которые, не принадлежа къ Еврейскому населенію и не раздѣляя съ ними талмудическихъ заблужденій, слѣдуютъ ученію Ветхаго Заветъа, и которыхъ Правительство всегда отличало отъ Евреевъ, по известнымъ ихъ правиламъ и трудолюбію, и при всякомъ вопросѣ, – распространяются ли на нихъ общія постановленія о Евреяхъ, – дѣлало рѣшенія отрицательныя [...]
05.11.1881	<i>Stosunek Ministra Spraw Wewnętrznych, № 4965, do odeskiego tymczasowego generalnego gubernatora</i> <i>O tym, że restrykcyjne przepisy dla żydów nie obejmują karaimów</i> [...] w niektórych guberniach pojawiają się nieporozumienia dotyczące praw karaimów, przy tym instytucje administracji utożsamiają karaimów z żydami i stosują wobec nich istniejące w przepisach ograniczenia dotyczące tych ostatnich [...] wspomniane w prawie uchwały ws. ograniczeń dla żydów nie mogą być stosowane wobec karaimów [...] karaimi korzystają ze wszystkich praw przyznanych obywatelom rosyjskim [...] karaimi należą do – uznanego za szczególne – wyznania wiary, które różni się w fundamentach od wyznania żydów [...] <i>Отношеніе Министра Внутреннихъ Дѣлъ, № 4965, Одесскому Временному Генераль-Губернатору</i> <i>О томъ, что ограничительныя для Евреевъ постановленія не распространяются на Караимовъ</i> [...] въ нѣкоторыхъ губерніяхъ возникаютъ недоразумѣнія относительно правъ Караимовъ, при чемъ административныя учрежденія приравниваютъ Караимовъ къ Евреямъ и примѣняютъ къ нимъ существующія въ законахъ

Data	Rozporządzenie
	для сихъ послѣднихъ ограниченія [...] упомянутыя ограничительныя въ законахъ постановленія для Евреевъ къ Караимамъ примѣняемы быть не могутъ [...] Караимы пользуются всѣми правами, предоставленными Русскимъ подданнымъ [...] Караимы принадлежатъ къ особому признанному вѣроисповѣданію, отличающемуся по своимъ основнымъ началамъ отъ исповѣданія Евреевъ [...]
07.11.1881	<i>Rozporządzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych</i> [...] на podstawie prawa karaimi korzystają ze wszystkich praw przyznanych rdzennym obywatelom rosyjskim i należą do uznanego wyznania, które różni się od nauczania wiary żydów [...]
	Распоряженіе по Министерству Внутреннихъ Дѣлъ [...] на основаніи закона, Караимы пользуются всѣми правами, предоставленными кореннымъ Русскимъ подданнымъ, и принадлежатъ къ признанному исповѣданію, отличающемуся отъ вѣроученія Евреевъ [...]

W ramach zbioru praw i wolności uzyskanych przez karaimów w Carskiej Rosji szczególnie wyróżnia się dokument określony mianem *Najwyżej zatwierdzony akt normatywny o Taurydzkim Karaimskim Duchowieństwie (Высочайше утвержденное положение о Таврическомъ Караимскомъ Духовенствѣ)*, sporządzony przez Ministra Spraw Wewnętrznych i wydany jako dekret imienny dla Senatu w dniu 3 marca 1837 roku (Firkowicz 1890:126):

Żydzi karaimi, zamieszkujący na obszarach Taurydzkiej guberni, zwracają się z prośbą o uzyskanie (takiego) statusu ich duchowieństwa oraz udzielenie mu niektórych praw, z których korzysta duchowieństwo mahometańskie¹⁵.

Odpowiednio do danego rozporządzenia powołano do życia Taurydzkie Karaimskie Duchowieństwo składające się z hachama¹⁶, hazzanów oraz szamaszów. Hacham był głową duchowieństwa karaimskiego, wybierany przez wspólnoty karaimskie w guberni Taurydzkiej i w Odessie oraz zatwierdzany przez Ministra Spraw Wewnętrznych. Miejsce zamieszkania hachama znajdowało się w Eupatorii. *Notabene*, w tekście rozporządzenia pojawia się wyłącznie termin „Synagoga” (pisany z dużej litery – „Синагога”), a dalej że każda synagoga powinna posiadać dwóch hazzanów (starszego i młodszego)¹⁷, szamasza lub nadzorcę własności synagogi. Hazzani i szamasz byli wybierani przez wspólnotę, następnie egzaminowani z prawa Bożego przez hachama, a dalej zatwierdzani przez kierownictwo guberni (Firkowicz 1890:126-133).

¹⁵ W oryginale: «Живущіе въ предѣлахъ Таврической губерніи **Евреи Караимы** ходатайствуютъ о устроении состоянія ихъ духовенства и о дарованіи ему нѣкоторыхъ изъ тѣхъ правъ, которыми пользуется тамошнее Магометанское духовенство».

¹⁶ W dniu 4 kwietnia 1839 roku rządzący Senat zatwierdził Simchę ben Salomona „Hadzi-Aga” Babowicza (ros. Симха бен Соломон «Хаджи-Ага» Бабович) na stanowisku taurydzkiego i odeskiego hachama karaimskiego (Prohorow 2011:174, Walfish 2011:191).

¹⁷ W oryginale: „Do obowiązków hazzana starszego głównie należało: obrzezanie chłopców, nadawanie imion, zawarcie małżeństwa i dokonanie rozvodu; a hazzana młodszego: odczytywanie modlitw i spełnienie potrzeb duchowych karaimów. W przypadku nieobecności lub choroby starszego hazzana jego pomocnik lub hazzan młodszy dokonywał obrzezania i zawierał małżeństwa. Dodatkowo starszy hazzan prowadził księgi metrykalne, które później przekazywał hachamowi” (Firkowicz 1890:132).

Interesującym jest fakt, że według rosyjskiego prawa jeśli hazzan przypadkowo lub z powodu nienadążania za swoimi obowiązkami nie dokonał wpisu do księgi metrykalnej, to podlegał grzywnie: za każdego chłopczyka grzywna wynosiła najwyżej piętnaście rubli, a za każdą dziewczynkę najwyżej siedem rubli piętnaście kopiejek (Firkowicz 1890:202-3).

Organem nadrzędnym wobec wszystkich gmin karaimskich na terenie guberni taurydzkiej był Taurydzki Karaimski Zarząd Duchowny, który składał się z hachama oraz dwóch hazzanów synagogi eupatorskiej (ros. „Евпаторійської Синагоги”). Posiadał on swoją własną pieczęć z herbem guberni taurydzkiej oraz z napisem: pieczęć Taurydzkiego Karaimskiego Zarządu (Firkowicz 1890:132-133).

W dniu 8 kwietnia 1863 roku weszły zmiany do rosyjskiego ustawodawstwa, zgodnie z którymi instytucja „duchowieństwa karaimskiego” składała się z dwóch hachamów, hazzanów i szamaszów. Jeden hacham urzędował w Eupatorii na Krymie, a drugi w Trokach, tj. w wileńskiej guberni (Firkowicz 1890:179-183, Zajączkowski 1928:59:60).

Z czasem więc – pod względem prawnym – karaimi zupełnie niemal byli odróżniani od żydów rabbanicznych. Natomiast gorzej było z implementacją prawa w praktykę życiową. Karaimi niejednokrotnie musieli odwoływać się do nadanych im praw, udowadniać, że niektórym przepisom nie podlegają, właśnie ze względu na praktyczną nieumiejętność pracownika państwowego rozróżnienia pomiędzy żydem a karaimem. Tak na przykład, według raportu hachama Panpułowa, ze wspólnoty karaimskiej zostało zrekrutowanych do służby wojskowej kilka osób w celu uzupełnienia niedoboru wśród żydów. Dopiero po wyjaśnieniu sytuacji, że karaimi nie należą do społeczności żydowskiej, i po dostarczeniu odpowiedniego rozporządzenia samego Ministra Spraw Wewnętrznych, karaimi mogli powrócić ze służby do swych domów. Obok tego, na przykład w Kijowie i w Kazaniu, karaimi kilkakrotnie mieli trudności z nabyciem budynków, rzekomo ze względu na ich żydowskie pochodzenie (Firkowicz 1890:209-223, Kizilov 2011:135-139).

Te i inne przypadki odegrały zasadnicze znaczenie przy podjęciu bardziej radykalnych kroków ze strony Karaimskiego Zarządu Duchownego, aby lepiej ich prawa były respektowane. Gdy bowiem nieustannie podkreślanie różnic w wierze nie przyniosło oczekiwanych (praktycznych) rezultatów, hacham zarządu wystąpił z nową ideą, która się wcześniej nie pojawiała w pismach karaimskich, mianowicie zaczął mówić o odrębności ludu karaimskiego i żydowskiego. Co warto podkreślić, analiza dowodzenia, a także przywoływane argumenty są niezmiennie od wielu stuleci, lecz wniosek jest już inny – nie tylko różnica w wierze, ale i w pochodzeniu (Firkowicz 1890:209-212, 214-216):

Tabela 2: Zestawienie rozporządzeń Imperium Rosyjskiego w ujęciu chronologicznym w sprawie przedstawienia tożsamości karaimskiej (1881-1883)¹⁸

Data	Rozporządzenie
04.03.1881	<i>Raport Taurydzkiego Hachama karaimskiego, № 4</i> <i>Wyjaśnienie cyrkularzowe, że restrykcyjne przepisy wobec żydów nie dotyczą karaimów</i> [...] wszystkie podjęte dotychczas ograniczające limity prawne dotyczyły tylko żydów rabbanitów, a nie karaimów, którzy nie należą do ludności żydowskiej i nie podzielają błędnych talmudycznych przekonań, naśladując naukę Starego Testamentu, i których rząd zawsze odróżniał od żydów ze względu na ich znane zasady oraz pracowitość [...] w oznaczonych zasadach wycofano nawet istniejące dotychczas w ustawodawstwie określenie „żydzi-karaimi,” i oni są nazywani po prostu „karaimi,” przyznano im wszystkie prawa obywateli rosyjskich [...] pojawiające się ostatnio przepisy prawne rozdzielają karaimów od żydów jako odrębny naród [...] Panpułow [...]

¹⁸ Wytłuszczenie własne.

Data	Rozporządzenie
	<i>Репортъ Таврическаго Караимскаго Гахама, № 4</i> <i>О циркулярномъ разъясненіи, что ограничительныя для Евреевъ постановленія не распространяются на Караимовъ</i> [...] всѣ предпріятыя доселѣ мѣры ограниченія касались только Евреевъ-Раввинистовъ, но отнюдь не Караимовъ, которые, не принадлежатъ къ Еврейскому населенію и не раздѣляя съ ними талмудическихъ заблужденій, слѣдуютъ ученію Ветхаго Заветъа, и которыхъ Правительство всегда отличало отъ Евреевъ, по извѣстнымъ ихъ правиламъ и трудолюбію [...] в означенныхъ правилахъ исключено даже существовавшее прежде въ законахъ выраженіе „Еврей-Караимы,” и они названы просто „Караимы,” и имъ предоставлены всѣ права Русскихъ подданныхъ [...] послѣдовавшія въ послѣднее время узаконенія отличаютъ Караимовъ отъ Евреевъ, какъ отдѣльную націю [...] Панпуловъ [...]
28.10.1883	<i>Stosunek Departamentu Spraw Duchowych Wyznań Obcych do Sztabu Generalnego, № 5400</i> <i>O tym, że karaimskie wyznanie wiary znacząco różni się od nauczania wiary żydów, i że żołnierze karaimscy mogą korzystać z ogólnych zasad przyjęcia na stanowisko oficerskie, ustalonych dla osób wszystkich wyznań, z wyjątkiem żydowskiego</i> [...] czy w ogóle karaimskie wyznanie wiary należy do prawa żydowskiego [...] karaimi choć trzymają się nauczania wiary Mojżesza, należą jednak do – uznanego za wyjątkowe – wyznania wiary, które w swych głównych podstawach różni się od doktryny żydowskiej. Żydzi, oprócz Pięcioksięgu Mojżeszowego, ściśle przestrzegają Talmudu, niektórych postanowień, które są wrogo nastawione do chrześcijan – karaimi natomiast go odrzucają [...] restrykcyjne regulacje dotyczące żydów zawarte w Kodeksie Praw nie mogą być stosowane wobec karaimów [...] w przyjęciu karaimów na stanowisko oficerskie według ogólnych zasad ustalonych dla osób wszystkich wyznań, z wyjątkiem judejskiego, nie pojawiają się przeszkody prawne [...]
	<i>Отношение Департамента Духовныхъ Дѣлъ Иностранныхъ Исповѣданій въ Главнѣй Штабѣ, № 5400</i> <i>О томъ, что Караимское вѣроисповѣданіе существенно отличается отъ вѣроученія Евреевъ, и что военнoслужашіе Караимы могутъ пользоваться производствомъ въ офицеры на основаніи общихъ правилъ, установленныхъ для лицъ всѣхъ исповѣданій, кромѣ Еврейскаго</i> [...] принадлежитъ ли Караимское вѣроисповѣданіе вообще къ Еврейскому закону [...] Караимы, хотя и придерживаются вѣроученія Моисея, принадлежатъ тѣмъ не менѣе къ особому признанному вѣроисповѣданію, отличающемуся по своимъ основнымъ началамъ отъ вѣроученія Еврейскаго. Еврей, кромѣ Пятикнижія Моисея, строго придерживаются еще Талмуда, нѣкоторыя постановленія коего враждебны Христіанамъ – Караимы же отвергаютъ оный [...] ограничительныя постановленія о Евреяхъ, заключающіяся въ Сводѣ Законовъ, къ Караимамъ примѣняемы быть не могутъ [...] къ производству Караимовъ въ офицеры, на основаніи общихъ правилъ, установленныхъ для лицъ всѣхъ исповѣданій, кромѣ Іудейскаго, законныхъ препятствій не встрѣчается [...]

Tak więc od tego momentu drogi karaimów i żydów zupełnie się od siebie oddzieliły, prowadząc do jeszcze większych podziałów, choć nie dla wszystkich podział ten był pożądanym:

Podsumowując, możemy powiedzieć, że podział Izraela na dwa obozy – karaimów i talmudystów – przypomina sobą skałę, która została rozcięta na dwie połowy siłą potoku, lecz skłaniają się ku sobie nawzajem swoimi chrobrymi szczytami, oświeconymi promiennymi promieniami nauki i wiedzy, zaledwie zwracając uwagę na szum wrogiej fali na dole (Lewi 1913:30)¹⁹.

Kolejnym bardzo ważnym i kluczowym świadectwem w procesie oddzielenia się karaimów od żydów rabbanitów w ustawodawstwie rosyjskim była zamiana nazwy synagoga na kienesa. W dniu 28 maja 1893 roku do Taurydzkiego i Odeskiego Karaimskiego Zarządu Duchownego (ТОКЗД) złożono stosunek № 2443, podpisany przez inspektora Departamentu do Spraw Religijnych Wyznań Obcych (Департамент Духовных Дел Иностранных Исповеданий), kniazia M. R. Kantakuziena-Spieranskiego (М. Р. Кантакузен-Сперанский), oraz Ministra Spraw Wewnętrznych, sekretarza stanu I. N. Durnowa (статс-секретарь И. Н. Дурнов), w którym przedstawiona została prośba Trockiego hachama, najprawdopodobniej Izaaka Bogusława (Boaza) Kapłanowskiego, o dokonanie zmiany nazwy karaimskiego domu modlitewnego z synagoga na kienesa. W dniu 14 czerwca tego samego roku hacham Samuel Panpułow odesłał negatywną odpowiedź w tej sprawie, stwierdzając (Prohorow 2011:191-2):

Taurydzki Karaimski Zarząd Duchowny w odpowiedzi na odnośną prośbę Trockiego, hachama karaimskiego, ma zaszczyt oznajmić, iż nie może nie wziąć pod uwagę tegoż żądania, stanowiącego podstawę owej prośby, wprawdzie samą prośbę uważa za nieistotną i dość drobiazgową. Albowiem najważniejszej rzeczy odnośnie ustalenia przejrzystych granic pomiędzy karaimami i żydami już dokonano dzięki niezmierzonej łasce Monarchy wobec karaimów, którego oni uwielbiają, oraz dzięki tak bardzo przychylnemu do nich nastawieniu Jego Ekscelencji, zatem nie należy nadawać danemu stosunkowi jakiegokolwiek znaczenia, aby zamienić choć i obcojęzyczną, lecz uświęconą długowiecznym użyciem nazwę domów karaimskich ich nazwą oryginalną; w szczególności i dlatego, że nazwa KIENESA jest niebiblijna, jak wypowiada się P. Trocki Hacham, nigdzie się nie pojawia w księgach Starego Testamentu, lecz pojawiła się po zburzeniu drugiej świątyni, i nawet całkowicie jednakowo, bez rozróżnienia, zarówno w stosunku do domów karaimskich, jak i żydowskich [...]. Dlatego Taurydzki Karaimski Zarząd Duchowny nie dołącza się do prośby Trockiego Hachama, uważając ją za niewystarczająco istotną, aby nadać jej najwyższy stopień (Prohorow 2011:192)²⁰.

¹⁹ W oryginale: «Въ заключение скажемъ, что раздѣленіе Израиля на два лагеря – караимовъ и талмудистовъ – напоминаетъ собою скалу, которая силою потока разсѣчена на двѣ половины, но наклоняются другъ къ другу своими смѣлыми вершинами, озаренными свѣтозарными лучами науки и знанія, едва внимая ропоту враждебной волны внизу».

²⁰ Jest to tłumaczenie tekstu oryginalnego, według współczesnej pisowni języka rosyjskiego przedstawionego przez D. Prochorowa: «[...] Таврическое Караимское Духовное Правление с возвращением означенного прошения Троцкого гахама, имеет честь доложить, что оно хотя и не может не сочувствовать вожделениям, лежащим в основе одного ходатайства, тем не менее самое ходатайство считает несущественным и довольно мелочным. Так как самое главное относительно проведения ясных границ между караймами и евреями уже сделано по неизмеримой милости караймам от обожаемого ими Монарха и благодаря столь благосклонному к ним предстательству Вашего Превосходительства, нельзя придать какое-либо значение в означенном отношении, заменению хотя и иноязычного но освященного долговременным употреблением названия караимских молитвенных домов оригинальным названием, в особенности и потому, что название КЕНЕСА не библейское, как говорит г. Троцкий Гахам, оно не встречается нигде в книгах Ветхого Завета, а возникло после разрушения Второго Храма, и даже совершенно одинаково, без различия, как караимским, так и еврейским молитвенным домам [...]. Поэтому Таврическое

Sprawę odłożono więc *ad acta*, aż do 1898 r., gdy włączono ją do porządku dziennego posiedzenia zarządu karaimskiego w Eupatorii. Jednak i tym razem prośba ta nie została zaakceptowana (Prohorow 2011:193).

Po upływie 11 lat, w roku 1909, starszy hazzan Moskwy M. S. Bejm (M. C. Бейм) wystąpił z listem do TOKZD o zmianę nazwy synagoga na kienesa. I choć pod koniec XIX wieku hacham S. Panpułow był całkowicie negatywnie nastawiony do owej zmiany, to w roku 1911, z nieznanych przyczyn lub pod wpływem opinii publicznej, zmienił swoje stanowisko w tej kwestii i osobiście złożył wniosek do MSW. Następnie Departament Spraw Religijnych Wyznań Obcych wysłał list do Karaimskiego Zarządu w Trokach, zarządzanego wówczas przez pełniącego obowiązki Trockiego hachama Izaaka Bogusława (Boaza) Firkowicza, z informacją o pozytywnym rozpatrzeniu sprawy (Prohorow 2011:193).

Na marginesie należy zaznaczyć, że przedstawionymi argumentami Trockiego hachama przemawiającymi za koniecznością wprowadzenia w życie owej zmiany był fakt, iż słowo „kienesa” (ros. кеннаса, кенеса) pochodzi od starobiblijnego słowa „kanos” (zgrupować się) oraz iż termin ten pojawia się już w starożytnych rękopisach w odniesieniu do miejsca publicznego nabożeństwa karaimów (Prohorow 2011:193, «О наименовании «кеннаса»» 1911:109, Zajączkowski 1931:33).

Ze specjalnym naciskiem chciałabym tu zwrócić uwagę na fakt, że zmiany dotyczące prawnego rozróżnienia żydów rabbanitów i karaimów dotyczyły tylko ustawodawstwa, a mianowicie uzyskania przez karaimów równych praw w stosunku do innych nacji i ludów zamieszkujących Carską Rosję. Nie należy bynajmniej lekceważyć faktu, że władza wprowadziła surowe ograniczenia względem żydów w życiu gospodarczym, a poza utrudnieniami prawnymi nierzadko dochodziło do krwawych pogromów. Tych problemów chcieli uniknąć karaimi (Kizilov 2011: 138-140, Akhiezer 2013:563).

Pod koniec XIX wieku w dziejach karaimów nastąpiły istotne zmiany, które zaważyły na przyszłości wszystkich przyszłych pokoleń, aż do dnia dzisiejszego. Na scenie karaimskiej pojawił się nieznany dotąd młody Seraja Szapszał, przyszły hacham, z nową ideą, nową wizją, nowym pojmowaniem tożsamości karaimskiej. Opierając się na badaniach naukowych Grigoriewa (1876), Liwanowa (1874), Kondaraki (1875)²¹, Keppena (1837), Sinani (1890) oraz wielu innych, wysunął on teorię plemiennego pochodzenia, która stała się wyzwaniem nie tylko dla samych karaimów, ale także i dla nie-karaimów. „Zagadnienie plemiennego pochodzenia karaimów, które wywołało tyle sprzecznych interpretacji i opinii, i nie doprowadziło do konkretnych wniosków, powinno być poddane bardziej poważnemu rozpatrzeniu przez tych naukowców, którzy

---

Караимское Духовное Правление затрудняется присоединиться к просьбе Троцкого Гахама, считая его не настолько существенным, чтобы удостоить его Высочайшего доклада».

²¹ Pozwolę tu sobie na przytoczenie fragmentu Kondaraki, który przekonuje do nieżydowskiej teorii o pochodzeniu karaimów:

„Naród ten na tyle we wszystkich szczegółach gospodarowania przypomina Tatarów, wraz z ich niezmiennymi nawykami, naczyniami, umeblowaniem pokojów, odzieżą i sposobem gotowania, że nawet wierzący w ich pochodzenie od żydów po przebadaniu tego wszystkiego nieświadomie zacznie wątpić w ich narodowość czy może uzna go za naród żyjący w jednych osiedlinach z Tatarami, gdyż w rzeczywistości oni się odgradzali od nich niełatwo dostępnymi skalami, murami i żelaznymi bramami [Народъ этотъ до того во всѣхъ мелочахъ хозяйства напоминаетъ татаръ, съ ихъ неизмѣнными привычками, посудой, мебелировкой комнатъ, одеждой и образомъ приготовления пищи, что даже вѣрющій въ ихъ происхождение отъ евреевъ, при изученіи всего этого невольно начнетъ сомнѣваться въ ихъ національности или пожалуй приметъ ихъ за народъ, обитавшій въ однихъ поселеніяхъ съ татарами, тогда какъ въ сущности они ограждались отъ нихъ не легко доступными скалами, стѣнами и желѣзными воротами]” (Kondaraki 1912:79).

odważą się poświęcić mu dużo czasu i pracy” (Szapszał 1896:II, Shapira 2007:45)²². W 1896 r. w swej książce, pt. *Karaimi i Czufut Kale na Krymie* (ros. *Караймы и Чуфуть Кале вь Крыму*) Szapszał otwarcie podważył semickie pochodzenie karaimów, czyli nie tylko potwierdził odrębność ludu karaimskiego – jak oznajmił hacham Panpułow – ale i stwierdził całkowitą przynależność do narodów tureckich. Na czym opierały się jego dowody?

Byłoby całkiem nieracjonalnym czynić jakiegokolwiek wnioski w sprawie plemiennego pochodzenia danego narodu, opierając się głównie na wyznawanej przez niego religii [...]. W taki to sposób, niestety, do tej pory i sądzono o karaimach, niemal całkowicie ignorując ich tryb życia, język, typ oraz wszystkie ogólne cechy, które mogą posłużyć do odróżnienia jednego narodu od drugiego²³ (Szapszał 1896:12).

Czy można całkowicie zlekceważyć codzienny tryb życia karaimów oraz pominąć wszystkie ich ogólne cechy? Czy są jakiegokolwiek podstawy ku temu, aby umniejszać te elementy w rozpatrywaniu narodowości karaimskiej? Sami karaimi wskazywali na ogromne podobieństwo do tatarskiego trybu życia. Potem, to jest po aneksji Krymu, chcieli przybliżyć się do cywilizacji rosyjskiej (Kizilov 2001-2002:99-101, Kokizow 1911:34-36).

Wiele kontrowersji budził oczywiście język, jakim posługiwali się karaimi krymscy, litewscy i haliccy. W rezultacie dwóch wycieczek, w 1886 r. na Krym oraz w 1887 r. do Trok i Łucka, rosyjski badacz niemieckiego pochodzenia W. Radłow zdefiniował język karaimski jako *alte komanische Dialect* – dialekt kumański, który mocno różnił się od języka krymskiego i należało go klasyfikować jako wczesny język karaimski. I choć język karaimów krymskich upodobił się do języka krymsko-tatarskiego (Jankowski 2003:109-110, 2003:147, Németh 2012:53-54, Sulimowicz 2012:119, Wexler 1980:99-100, Zajączkowski 1961:37-28), S. Szapszał podkreślał wyjątkowość i oryginalność języka swego narodu:

Karaimi posługują się językiem turkijskim. Język ten nie został przyjęty przez nich od Tatarów, jak wielu błędnie sądzi w oparciu o fakt, że karaimi znajdowali się pod tatarskim wpływem na Krymie w ciągu pięciu wieków. Potwierdza to fakt, że w nim mówią zarówno karaimi litewscy, jak i karaimi mieszkający w Cesarstwie Austriackim. Ten język spotykamy na nagrobku mangubskiego karaimskiego cmentarza z IX wieku, kiedy Tatarów jeszcze nie było na Krymie i gdy o ich istnieniu w Europie nikt nie wiedział. Stąd też język turkijski jest starożytnym i ojczystym językiem karaimów²⁴, ponieważ

²² W oryginale: «Вопросъ племенного происхожденія Караимовъ, возбудившій столько разнорѣчивыхъ толковъ и мнѣній и не приведшій къ опредѣленнымъ заключеніямъ, долженъ подвергнуться болѣе серьезному разсмотрѣнію тѣхъ ученыхъ, которые рѣшатся посвятить ему не мало времени и труда».

²³ W oryginale: «Было бы неvollнѣ рациональнымъ дѣлать какіе бы то ни было выводы относительно племенного происхожденія данного народа, основываясь, главнымъ образомъ, на исповѣдываемой имъ религіи [...]. Такимъ именно, образомъ, къ сожалѣнію, до настоящаго времени и судили о Караимахъ, почти совершенно игнорируя ихъ бытъ, языкъ, типъ и всѣ вообще признаки, которые могутъ служить для отличія одного народа отъ другого».

²⁴ Zajączkowski stwierdza, że pierwsza wzmianka o języku karaimskim pojawiła się pod koniec XVII w. (1691). Pochodzi ona od szwedzkiego orientalisty Geringera, który określił język karaimów zamieszkujących na Litwie jako język turecki, przedstawiając fragment oryginalnego tekstu z ks. Rodzaju 1:1-3: „Karaimi bardzo się różnią od żydów (rabbanitów) zarówno obyczajami, jak i językiem, religią, a co więcej także wyglądem (obliczem). Językiem ich macierzystym jest język tatarski, a raczej turecki, na który też (karaimi) tłumaczą księgi święte w kienesach i szkołach” (Zajączkowski 1937-1938:91-93).

język, używany przez dzisiejszych karaimów, zawiera w sobie dużo turkijskich archaizmów, które nie znajdują się we współczesnym narzeczu Tatarów rosyjskich (Szapszał 1896:12-13)²⁵.

Na tym „złotym” fundamencie językowym zbudował Szapszał swoją teorię pochodzenia turkijskiego. Odwołał się on do historii Chazarów, czyniąc ich swoimi przodkami, którzy przyjęli wiarę karaimską i zaczęli prowadzić zamknięty tryb życia, nie przyjmując nikogo z innych ludów obcych:

4) karaimi nie zawierali i nadal nie zawierają małżeństw z innymi narodami, choć i te wyznają Stary Testament. Jednakże

5) w stosunku do karaimów i Chazarów – narodu plemienia turkijskiego, wyznającego Prawo Mojżeszowe i panującego na Krymie od VII do połowy XI wieku, to wiadomo, że między tymi narodami nastąpiła pełna asymilacja (Szapszał 1896:13-14)²⁶.

Pisząc o pełnej asymilacji karaimów i Chazarów Szapszał całkowicie pominął linię żydowską, to znaczy nie odwołał się do okresu sprzed Chazarów – nie uwzględnił on żydowskiego pochodzenia karaimów. W tym samym tekście pisze, że w żyłach Tatarów południowego wybrzeża Krymu płynie włoska krew, ale o tym, jaka krew (czyli żydowska) płynie w żyłach karaimów w artykule tym nic nie wspomina (Szapszał 1896:8).

Na marginesie należy również podkreślić, że dwa lata później – w 1898 roku – Ju. Kokizow wydał książkę, gdzie faktycznie poparł teorię Szapszała:

Właściwie mówiąc, z powodu braku wystarczających danych historycznych, pochodzenie karaimów, obecnie zamieszkujących w Rosji, nie jest jeszcze w pełni zbadane, a odnośnie pochodzenia karaimów istnieje (taka) opinia: karaimi uważani są (co potwierdzają również fakty historyczne) za część jeńców uprowadzonych przez asyryjskiego króla Salmanassara do królestwa Medyjskiego. Oni, długo mieszkając – izolowani – na wschodzie między turkijskimi plemionami, stopniowo ulegli zmieszaniu się z tymi ludami, przyjęli ich język, imiona i zwyczaje, a łącząc się z nimi (na skutek konieczności), a później ze współwyznawcami Chazarami, mieszkającymi na Krymie, przyczynili się do uformowania się współczesnego typu karaimów. Ale do tego należy dodać, że część resztki Chazarów na Krymie później połączyła się ze współ-

---

„Język Bałkarów i Karaczajów – jak wiadomo – jest najbliższy z pośród żywych języków tureckich dzisiejszego narzecza karaimów polskich” (Zajczkowski 1945-1946 (23/1):27).

²⁵ W oryginale: «Караимы говорят на языкѣ тюркскомъ. Языкѣ этотъ вовсе не принять ими отъ Татаръ, какъ это многіе ошибочно полагають, основываясь на томъ, что Караимы находились подъ татарскимъ вліяніемъ въ Крыму въ теченіи пяти столѣтій. Это подтверждается тѣмъ, что на немъ же говорятъ и Караимы Литовскіе и Караимы, живущіе въ предѣлахъ Австрійской Имперіи. Языкѣ этотъ мы встрѣчаемъ на надгробномъ камнѣ Мангубскаго караимскаго кладбища IX столѣтія, когда Татаръ еще и не было въ Крыму и когда о существованіи ихъ еще никто въ Европѣ не зналъ. Значитъ, тюркскій языкѣ есть древній и родной языкѣ Караимовъ, ибо языкѣ, на которомъ говорятъ нынѣшніе Караимы, содержитъ въ себѣ много тюркскихъ архаизмовъ, какихъ не находится въ современномъ говорѣ русскихъ Татаръ».

²⁶ W oryginale (podaje wyłącznie czwarty i piąty argument): «4) Караимы не вступали и понынѣ не вступаютъ въ брачный союзъ съ другими народностями, хотя бы исповѣдующими Старый Завѣтъ. Но,

5) относительно Караимовъ и *Хазарь* — народа тюркскаго племени, исповѣдывавшаго Законъ Моисеевъ и владѣвшаго Крымомъ съ VII до половины XI в., извѣстно, что между этими народами произошла полнѣйшая ассимиляція».

wyznawcami karaimami i utworzył się jeden naród, który przetrwał do dziś w postaci karaimów (Kokizow 1898:8)²⁷.

Nie można pominąć faktu, że nawet w świeckiej literaturze panował chaos w odniesieniu do pojmowania tożsamości karaimskiej. Pojawiały się pozycje książkowe, które – z jednej strony – wspierały chazarską teorię pochodzenia, oraz – z drugiej strony choć i w mniejszej ilości – popierały semickie pochodzenie (nie wolno zapominać, że ci ostatni prawie nigdy nie mogli mówić o tym otwarciu z powodu antyżydowskiej polityki rządu rosyjskiego). Obie teorie jednak istniały obok siebie równolegle. Na potwierdzenie tego faktu warto przedstawić kilka ustępów z czasopisma *Życie karaimskie* (1912), gdy w jednym wydaniu podano dwa przeciwstawne świeckie teksty. Pierwszy to fragment tłumaczenia niemieckojęzycznego artykułu B. Janusza o karaimach halickich, opublikowanego w czasopiśmie *Ost und West* (styczeń-luty 1912). Drugi to urywek książki Kondaraki *Универ. описание Крыма* z 1875 r., na którą powoływał się Szapszał. Oto czytamy:

Karaimi odmawiają modlitwy w starożytnym języku hebrajskim, wymawiając słowa trochę inaczej. Od żydów oni całkowicie się oddzielają, uważając ich za błędzących, którzy odstąpili od prawdziwej wiary izraelskiej; ale wierzą, że po nadejściu Mesjasza wszystkie religijne spory się skończą, a wszyscy żydzi zjednoczą się w jeden wielki naród izraelski²⁸ (Janusz²⁹ 1912(8-9):71).

Ze względu na blask i formę oczu ono (plemień) prawdopodobnie należy do plemion Izraela, ale ze względu na siłę fizyczną, budowę ciała, cechy charakterystyczne oraz wszystkie ogólne przejawy, które mogą posłużyć do odróżnienia jednego narodu od innych – jest ono zupełnie odmienne [...] mamy prawo do dokonania następującego rodzaju wniosków: a) że karaimi nigdy nie należeli do plemion judejskich; b) że uformowali się oni w Taurydzie pod tą nazwą tylko dlatego, że postanowili przyjąć religię żydowską, znaną wśród Chazarów pod nazwą „karaiman”, w wyniku czego uzyskali nazwę „Karaimów”, czyli ludzi wyznających wiarę czarną. Oczywiście, to, co powiedziane przez nas, należy zweryfikować³⁰ (Kondaraki 1912(8-9):75-76).

²⁷ W oryginale: «Собственно говоря, по неимѣнію достаточныхъ историческихъ данныхъ, происхождение караимовъ, живущихъ теперь въ Россіи, еще не вполне изслѣдовано, и о происхожденіи караимовъ существуетъ мнѣніе: караимовъ считаютъ (что подтверждается также и историческими фактами) частью плѣнныхъ, уведенныхъ ассирійскимъ царемъ Салманассаромъ въ Мидійское царство. Они, живя долговременно изолированно на востокѣ между тюркскими племенами, постепенно подверглись смѣшенію съ этими народами, приняли языкъ ихъ, имена и обычаи и, сроднившись съ ними (по необходимости), а впоследствии и съ единовѣрцами хазарами, населявшими Крымъ, выродились въ теперешній типъ караимовъ. Но къ этому нужно прибавить, что часть остатковъ хазаръ въ Крыму впоследствии слилась съ единовѣрцами караимами, и образовался одинъ народъ, который дошелъ до нашихъ дней въ лицѣ караимовъ».

²⁸ W oryginale: «Молитвы караимы совершаютъ на древне-еврейскомъ языкѣ, произнося слова нѣсколько иначе. Отъ евреевъ они тщательно себя отдѣляютъ, считая ихъ заблудшими, отступившими отъ истинной вѣры израильской; но вѣрятъ, что по пришествіи месіи всѣхъ религиозныхъ распри кончатся, и всѣ евреи соединятся въ единый великій израильскій народъ».

²⁹ Oto inne wypowiedzi B. Janusza odnośnie karaimów:

„Jako odłam Izraela, zawsze niemniej zaznaczali odrębność swą od żydów. Odrębność ta polegała początkowo na różnicy przekonań religijnych, z czasem jednak – w ślad za nią – poszły i inne, a mianowicie, przemieszanie się etniczne z innymi rasami, inny język codzienny, odmienna psychika, obyczaje, pogląd na świat i w ogóle wszystko, co poniekąd uprawnia ich do uważania się za „naród karaicki”, za jaki się też uważają i są uważani w metropolii swej krymskiej (Janusz 1927:8)”.

³⁰ W oryginale: «По блеску и очеркамъ глазъ оно (племя) пожалуй принадлежитъ къ племенамъ Израиля, но по физическимъ силамъ, тѣлосложенію, характеристическимъ свойствамъ

Nadto warto dodać, że o ile w przypadku tekstu B. Janusza, popierającego żydowskie pochodzenie karaimów, redakcja czasopisma nie podała żadnego komentarza, o tyle w odniesieniu do książki Kondaraki „cierpiącej z powodu wielu grzechów historycznych” – jak twierdzili – został dodany przypis, iż opublikowano ten fragment wyłącznie dlatego, że autor uważa się za najbardziej gorącego obrońcę chazarskiej teorii pochodzenia karaimów (Kondaraki 1912(8-9):81).

W 1911 r. zmarł taurydzki hacham Panpułow. Na jego stanowisko wysunięto kandydaturę S. Szapszała, który odmówił przyjęcia stanowiska. Dalej w maju 1915 r. zjazd 19-tu gmin w Eupatorii przeprowadził wybory, na których stanowcza większość zagłosowała na Szapszała jako nowego hachama (13 głosów za, przeciwko 6), lecz on ponownie się sprzeciwił. Dopiero po tym, jak delegaci 19 gmin pojechali do Petersburga, aby osobiście prosić go o objęcie stanowiska, zgodził się, o ile ponownie odbędą się wybory hachama. I tak na jesień 1915 roku w Eupatorii jednogłośnie już wybrano S. Szapszała na to stanowisko („J. E. H. Seraja Bej Szapszał: Hacham karaimski Rzeczypospolitej Polskiej” 1928:7, Kizilov 2015:224).

Do najważniejszych zasług nowego hachama zalicza się założenie karaimskiej biblioteki (*Karaj Bitikligi*), zorganizowanie muzeum narodowego, reorganizacja karaimskiego seminarium duchownego oraz – bardzo istotne w formowaniu tożsamości karaimskiej – wprowadzenie do karaimskich szkół wykładowego języka karaimskiego zamiast rosyjskiego (Eliaszewicz 1918 (2):11-13, „J. E. H. Seraja Bej Szapszał: Hacham karaimski Rzeczypospolitej Polskiej” 1928:7, Troskovaitė 2013:213-214, Kizilov 2015:225).

Rewolucja lutowa 1917 roku przyniosła prawne, demograficzne, społeczne i ekonomiczne zmiany w życiu wszystkich obywateli rosyjskich. W czasie chaosu i zamętu politycznego oznajmującego koniec dynastii Romanowów oraz Imperium Rosyjskiego nastąpił – choć dość krótki – okres wolności narodowej i akceptacji współistnienia w jednym państwie wielu narodowości. Karaimska społeczność nie stanowiła tu wyjątku i dołączyła się do procesu samostanowienia własnego narodu karaimskiego (Prohorow 2009:579-580):

Bracia! Musimy udowodnić, że my, karaimi, bez względu na swoją małą liczebność, mamy prawo do samostanowienia; mamy własną religię, historię, literaturę, sztukę; także wnieśliśmy i możemy (jeszcze) wnieść coś swego, wyróżniającego się do skarbnicy ogólnorosyjskiej kultury («Отъ редакціи» 1917(1):2).

Propagowanie wolności, równości i braterstwa wszystkich obywateli rosyjskiego państwa stanowiło ważny czynnik motywujący karaimskich liderów do podkreślania własnej odrębności narodowej. Poczyniono na przykład pierwsze kroki w tworzeniu karaimskiej nacjonalno-demokratycznej partii samostanowienia kulturalnego (Караимская Национально-демократическая партия культурного самоопределения)³¹ («Хроника» 1917(1):12-13, Prohorow 2009:583).

и всѣмъ вообще проявленіямъ, которыя могутъ служить для отличія одного народа отъ другого — оно совершенно противоположно [...] мы въ правѣ сдѣлать слѣдующаго рода заключенія: а) что карaimы не принадлежали никогда къ племенамъ іудейскихъ колѣнъ; б) что они образовались въ Тавридіѣ подъ этимъ названіемъ только потому, что рѣшили принять еврейскую религію, извѣстную у хазаровъ подъ именемъ «караиманъ», вслѣдствіе чего и получили названіе «караимовъ», или людей, исповѣдующихъ черную вѣру. Естественнo, что сказанное нами требуетъ подтвержденія».

³¹ W drugim numerze *Biuletynu Taurydzkiego i Odeskiego Karaimskiego Zarządu Duchownego* w nieoficjalnej części został opublikowany wstępny program partii, który określał zarówno tożsamość

W okresie pewnej wolności narodowej Karaimski Zarząd Duchowny – pod przewodnictwem taurydzkiego i odeskiego hachama S. Szapszała – zaczął wydawać swój pierwszy – od 80 lat – biuletyn *Wiadomości Taurydzkiego oraz Odeskiego Karaimskiego Zarządu Duchownego* (*Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія*). Zamieszczano w nim zarówno oficjalne materiały: przeprowadzone dyskusje, zatwierdzone uchwały; jak i nieoficjalne materiały: plany i projekty podlegające dalszemu debatowaniu i autoryzowaniu. Biuletyn publikowany był w języku rosyjskim. Dość rzadko niektóre artykuły rozpoczynały cytaty biblijne podane w języku biblijnym. Niektóre daty podawano zarówno według rachuby karaimskiej, jak i chrześcijańskiej. Znacząca ilość tekstu nierosyjskiego przedstawiona była w tzw. karaimskim narzeczu mówionym zapisanym literami hebrajskimi (Prohorow 2009:579, Kizilov 2015:225). Za drobny tego przykład niech posłużą tu takie oto dwa wiersze jednego z karaimów halickich Zachariasza Abramowicza (Zarachowicz 1917(4):21-22):

Jeszcze żywi są karaimi;
jeszcze mocna jest w nich nadzieja,
że nastąpią dla nas dni odrodzenia
i chwały!

O karaimi! Podobnie do innych ludów miłujcie jeden drugiego!
Wtedy tylko wejdziemy na drogę doskonałości, a szczęście się
uśmiechnie do nas.

האנו קרִיִּיבִיז
קִצֵּן בִּיז כִּירִיבִיז!
האנו ברצא איסנבִּיז
כי כבִּירִיבִיז:
שׂוֹיִסְנִיז קרִיִּיבִיז
חַז אֲזַנֵּא אומלֵּר
אול וְחִטְטֵא אַרְטִיבִיז
דִּיא כִּבִּירִיבִיז מִזְּלֵי בולִיבִיז:

karaimską, jak ich język, terytorium, strukturę władzy. Partia „uważa karaimów za niezależną narodowość i, opierając się na zachowanych aktach i tradycjach (nie przesądzając jednak o losie naukowoego rozwiązania kwestii) odnosi karaimów do rasy semicko-tureckiej («считает караймовь самостоятельной национальностью и, становясь на почву сохранившихся актовъ и преданій (не прѣдрешая, впрочемъ, судьбу академическаго разрѣшенія вопроса) относить караймовь къ семито-тюркской расѣ») («Проектъ программы Караимской Національно-Демократической Партіи Культурнаго Самоопределенія» 1917(2):4).

Partia dokonała podziału narodu karaimskiego według pochodzenia, wstępnie odseparowując karaimów wschodnioeuropejskich: „Partia zalicza do grup – blisko przylegających do karaimów (taurydzkich) – karaimów Turcji, Egiptu i Palestyny, religijnie połączonych z nimi, etnicznie bardziej lub mniej spokrewnionych (Karaimi haliccy i litewscy stanowią jeden utożsamiony naród z taurydzkimi) [Партія считаеь тѣсно примыкающими къ караимамъ группами: религиозно объединяющимися съ ними, этнически же болѣе или менѣе родственными: караймовъ Турціи, Египта, Палестины. (Караимы Галицкіе и Литовскіе составляютъ одинъ тождественный народъ съ таврическими)]” («Проектъ программы Караимской Національно-Демократической Партіи Культурнаго Самоопределенія» 1917(2):4).

Partia uważa za terytorium narodowe («Проектъ программы Караимской Національно-Демократической Партіи Культурнаго Самоопределенія» 1917(2):4-5):

1) Czufut Kale wraz z przyległymi do niego ziemiami;

2) trockie karaimskie ziemie działkowe oraz cmentarze, a także cmentarze łuckie, poniewieskie, halickie i inne;

3) terytorium karaimskiej świątyni Anana w Jerozolimie;

4) fundusz ziemski narodu karaimskiego.

Pod terminami ‘terytorium narodowe’ oraz ‘fundusz ziemski narodu karaimskiego’ należało rozumieć zewnętrzne prawne gwarancje wyrażenia kulturowej i narodowej niepodległości karaimów w ich własnym życiu.

Narodowy język karaimów został zdefiniowany jako historycznie dwuznaczny, a mianowicie język literatury starotestamentowej, jako język ojczysty w sensie duchowym, fundament kultury duchowej (język kościelny) oraz język czaltajski bardzo zbliżony do języka krymsko-tatarskiego (Національний языкъ караймовъ исторически двойственень, а именно: языкъ Ветхозавѣтной литературы — какъ языкъ, родной въ духовномъ смыслѣ, основа духовной культуры (церковный языкъ;) и чалтайскій языкъ, близкій современному татарскому). Drugi język został wyróżniony jako macierzysty i nazywany przez samych karaimów karaimskim, przy tym podkreślono, że język ten ich przodkowie używali jeszcze przed pojawieniem się Tatarów na Krymie («Проектъ программы Караимской Національно-Демократической Партіи Культурнаго Самоопределенія» 1917(2):4).

Karaimem byłem,
karaimem jestem,
i karaimem pozostanę
do grobowej deski.
Tego, że jestem karaimem,
nie wstydę się;
od religii swej
nie odstąpię na wieki.
I myślę, że ten, kto zdradza swoją religię,
kto pragnie zapomnieć swój naród,
nie jest godzien
nazywać siebie człowiekiem,
bowiem upodabnia się do
zwierzęcia.

קָרַי אָדִים
קָרַי בְּרַמֵּן
דָּא קָרַיבֵּא
אַלמָא בְּלֵימֵן
קָרַי לְבָבֵא
אוּלָּמֵן
אַז דִּינִימֵי
טַסְלֵמֵן :
כִּים דִּינֵן
טַסְלֵיִדִי
סִזֵּן
אוּנוּטֵדִי
אוּל אָדֵם
דִּוִּילֵדִי
תוֹרָגָא
אוּסִיִּדִי :

Należy podkreślić, że na skutek wybuchu pierwszej wojny światowej, wielu karaimów litewsko-polskich zostawiło tereny ojczyste i osiedliło się na terytorium rosyjskim. Ta tragedia bardziej zbliżyła do siebie geograficznie rozdzieloną społeczność karaimską. Jeśli jednak zastanowimy się nad tym, co ich łączyło – to znaczy w ich własnym mniemaniu – to okazuje się, że nie tylko wspólne pochodzenie i wspólna religia, ale ojczysty język turkijski, którym posługiwali się ich przodkowie. Zatem język biblijny – choć nadal nauczany – został jeszcze bardziej zepchnięty na boczny tor edukacji młodego karaima. Należy jednak mieć w pamięci to, że zarówno język turkijski, jak i hebrajszczyzna biblijna stanowiły te zasadnicze cechy „karaimskości”, podług których rozpoznawali siebie karaimi Europy północno-wschodniej oraz Krymu (Pileckij 1917:26, Troskovaitė 2013:212-214)³²:

Bracia i siostry, karaimi krymscy! Nie zapominajcie o karaimach litewsko-polskich i wspierajcie ich w miarę możliwości, bowiem oni pochodzą z krwi i ciała waszego. Przyjrzyjcie się i zobaczcie, że ten naród, który pięćset lat temu przez zły los został zabrany z Krymu, w te bieżące dni historyczne ponownie woła losu wrócił tutaj. Zamieszkując pośród obcych im ludów, oni się nie zasymilowali, ale odwrotnie: twardo zachowali swój ojczysty język turkijski, w którym mówili ich przodkowie karaimi na Krymie, oraz naszą Świętą Torę w starożytnym języku biblijnym. I teraz, kiedy całe państwo przeżywa dni wolności, uchodźcy karaimi, wierni synowie Rosji, wraz z pozostałymi karaimami pragną zjednoczyć wszystkie swoje żywotne siły. Zatem oni się dołączają do lokalnego ogólnonarodowego ruchu kulturowego samostanowienia.

Od początku objęcia stanowiska hachama Szapszał odwiedzał wiele wspólnot karaimskich, spotykał się zarówno ze starszymi społeczności (hazzanami i gabbajami, członkami kahałów), jak i z prostym ludem. Niekiedy przemawiał w języku karaimskim,

³² W oryginale: «Братья и сестры, крымские караимы! Не забывайте литовско-польских караимов и поддержите их по мере возможности, ибо они происходят кровью от крови, плотью от плоти вашей. Вы взгляните и увидите, что этот народ пятьсот с лишним лет тому назад злым роком судьбы унесенный из Крыма, в нынешние исторические дни вновь волей судьбы явился сюда. Живя среди чуждых им народов, они не ассимилировались, а напротив твердо сохранили свой родной тюркский язык, которым говорили их предки караимы в Крыму и нашу Святую Тору на древне-библейском языке».

И вот, когда вся страна переживает дни свободы, караимы-бегенцы, верные сыны России, наравне со всеми остальными караимами стремятся к единению всех своих живых сил. Так, они примыкают к местному общенациональному движению культурного самоопределения».

część jednak w rosyjskim. Wygłaszał referaty na temat plemiennego pochodzenia (tj. chazarskiego) karaimów krymskich («Хроника» 1918:32, Kizilov 2015:225)³³.

Ważną uchwałą, przyjętą przez Karaïmski Zarząd Duchowny pod przewodnictwem S. Szapszała, był program egzaminów na tytuł domowej nauczycielki języka karaïmskiego i Prawa Bożego. Obejmował on trzy egzaminy, a mianowicie ze starożytnego języka biblijnego, prawa Bożego i historii karaïmów. Lista obowiązkowej literatury zawierała *Le-regel ha-yeladim* E. Kazasa, dwa katechizmy J. Duwana i S. Prika, które będą dokładnie omawiane w mej pracy, *Historię pojawienia się i rozwoju karaïzmu* I. Sinani, *Zarys pojawienia się karaïzmu* T. Lewi, *Karaïmi* J. Kokizowa oraz *Karaïmi i Czuff Kale* S. Szapszała («Программа испытаний на звание домашней учительницы караïмского языка и закона Божия» 1918(2): 23-24). Ostatnia książka, jak już wyżej wspomniano, opisywała plemienne pochodzenie karaïmów. Można z dużą dozą pewności stwierdzić, że przedstawiona literatura obowiązywała w szkołach karaïmskich od momentu wyznaczenia S. Szapszała na stanowisko hachama (Kizilov 2015:224).

Po zakończeniu wojny w Rosji (1917-1922) wielu karaïmów – w szczególności osoby przynależące do zamożnych i uprzywilejowanych rodów – emigrowało do Europy Zachodniej. Zdaniem Szapszała, 447 karaïmów opuściło tereny rosyjskie, osiedlając się we Francji (268), Rumunii (46), Turcji (42), Bułgarii (35), w Niemczech (8), Egipcie (7) i Syrii (1) (Witkowski 2014:171-172). Sam Szapszał osiedlił się najpierw na Kaukazie, a później w Konstantynopolu (Kizilov 2015:226-227).

W całej Rosji zapanował ówczesnie wielki kryzys gospodarczy, powodując prawie całkowity zanik życia religijnego w społeczeństwie karaïmskim. Dopiero kolejne lata, 1923-1924, przyniosły pewne ożywienie życia religijnego, zainicjowane przez Duchowny Zarząd Karaïmski wraz z nowym hachamem B. Eliaszewiczem na czele³⁴. Prowadzone działania w tym zakresie ukierunkowane były głównie na podniesienie świadomości narodowej, promowanie języka i literatury karaïmskiej, a także nauczanie podstaw wiary karaïmskiej. Szkoła karaïmska działała jednak wtedy wyłącznie w Symferopolu (Zajączkowski 1925:43-45).

W czasie narastającego antysemityzmu w Europie Zachodniej, niedługo przed wybuchem drugiej wojny światowej – podobnie jak za czasów Imperium Rosyjskiego –

³³ Odessa: „Odczyt zebrał ogromną publiczność, która ledwie mieściła się w sali szkoły karaïmskiej. Lekcja uczonego, duchownego lidera narodu, była bardzo ciepło przyjęta” («Хроника» 1918(1):32).

³⁴ Jeśli chodzi o polskich karaïmów, to odrodzenie życia karaïmskiego nastąpiło wraz z powstaniem państwa polskiego w 1918 r. Dzięki staraniom m.in. Emanuela Kobeckiego zostały zorganizowane następujące gminy: trocka, wileńska, halicka i łucka. Przełomowym rokiem stał się 1927, kiedy to 23 października odbyły się wybory hachama trockiego. Wtedy to jednogłośnie zagłosowano na osobę S. Szapszała, byłego taurydzkiego hachama, który – jak należy pamiętać – był stronnikiem chazarskiej teorii pochodzenia karaïmów (warto przypomnieć, że jeszcze w 1910 r., po śmierci trockiego hachama Romualda Kobeckiego, Szapszała wybrano na to stanowisko, lecz on stanowczo odmówił) (Nowachowicz 1928:3-4, „J. E. H. Seraja Bej Szapszał: Hacham karaïmski Rzeczypospolitej Polskiej” 1928:6-7, Kizilov 2015:251-252). Nowego hachama przywitano w języku polskim:

My (Karaïmi) mamy w Tobie już Pasterza i Włodarza naszego ducha, szafarza wiedzy i zastępcę przed Bogiem i ludźmi [...] Ciebie, jako naszego Arcypasterza, czcić, szanować i słuchać będziemy oraz jeżeli, pomni na wymogi czasu i karni, nasze obowiązki wobec Boga, Ojczyzny i Narodu własnego spełnimy (Nowachowicz 1928:4).

W ciągu tylko pierwszego dziesięciolecia S. Szapszał mocno przyczynił się do odrodzenia życia karaïmskiego na terenach polskich. Dzięki jego staraniom i wysiłkom karaïmskie społeczeństwo zyskało status autonomicznego kościoła karaïmskiego w RP. Założył też on Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaïmskiej w Wilnie, Karaïmskie Muzeum Etnograficzno-Historyczne w Trokach (Zajączkowski 1937-1938 (12/12):4-5, Kizilov 2015:238-239).

powróciło na nowo pytanie o etniczne pochodzenie tej grupy religijnej: czy stanowi ona odrębną grupę żydowską? Aby uniknąć ciężkiego losu żydów, 18 karaimów niemieckich, byłych oficerów wojska Wrangela, wystąpiło do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (w Niemczech) z pismem zawierającym prośbę o niezaliczenie ich do żydów. W odpowiedzi, z dnia 5 stycznia 1939 r., do Sergiusza Duwana, eks-głowy miasta Eupatoria, Zarząd Badań Rasowych oznajmił, iż „sekte karaimów nie powinna być uważana za żydowską wspólnotę religijną” (Wichnowicz 2012:313-314, Witkowski 2014:160-161, Kizilov 2015:298).

Z rozpoczęciem II wojny światowej podejrzania władz nazistów odnośnie żydowskości karaimów ponownie odnowiły się, w rezultacie czego zostały przeprowadzone kolejne śledztwa i dochodzenia. Karaimów zaliczono do szczególnej grupy etnicznej, którą charakteryzować miała „nieczysta krew”, bo częściowo pochodzenia żydowskiego. Kilkakrotnie S. Szapszał stawał przed władzami niemieckimi, by wyjaśnić kwestię etnicznego pochodzenia karaimów. Przykładowo, w dniu 4 września 1942 r. roku przybył on do komendatu w Wilnie (Gebietskommissar der Stadt Wilna), by omówić status karaimskiej gminy wyznaniowej (Satzungen der karaimischen Religionsgemeinde). Często, na potrzeby takich spotkań, przygotowywał specjalne pisma wyjaśniające – krótsze lub dłuższe – a raz nawet przedstawił ogromną pracę *Die Glaubenslehre der Karäer. Die Khazaren*, obejmującą 80 kart (Green 1978:36-38, Witkowski 2014:174, Kizilov 2015:300-302, 335).

Znanym również faktem jest, że pracownicy Wschodniego Departamentu Rosenberga zwrócili się do trzech znanych historyków żydowskich Majera Bałabana³⁵, Icchaka Szippa z Warszawy oraz Zelig Kalmanowicza z Wilna w sprawie wyjaśnienia kwestii pochodzenia karaimów. Zelig Kalmanowicz niejednokrotnie był proszony, aby uczestniczyć w dyskusjach z hachamem karaimskim S. Szapszałem na ten właśnie temat. Wszyscy uczeni jednogłośnie zaprzeczali tezie, jakoby karaimi mieli przynależć do narodu żydowskiego, stwierdzając, iż są oni potomkami Chazarów (Goldin 1986:38 Kizilov 2015:334-335, 356-358).

Inne badanie wśród karaimów Wilna, Trok, Rygi i Berlina przeprowadził (na podstawie „psychologii rasowej”) jurysta Waldemar Holz. Jego końcowy wniosek, iż karaimi wschodnioeuropejscy stanowią nieżydowską grupę etniczną o turecko-tatarskim charakterze narodowym, stał się fundamentem odpowiedniej dyrektywy, rozesłanej do kierownictwa partii nazistowskiej, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Zarządu Bezpieczeństwa Publicznego Rzeszy oraz komendy Wehrmachtu. Dodatkowo w *Deutsche Allgemeine Zeitung* zamieszczono odpowiedni artykuł odnośnie pochodzenia karaimów. Co ciekawe, dwa dni po publikacji, do redakcji nadszedł list publicystki M. Krüger, która wyraziła sprzeciw wobec nieprawidłowego rozstrzygnięcia zagadnienia, bowiem według jej opinii karaimi stanowią szczególną grupę fanatycznych żydów, którzy skorzystali ze „starego żydowskiego triku”, umożliwiającego zmieszanie pojęcia rasy i religii (Wichnowicz 2012:308-9).

Niewątpliwie w tej sytuacji sami żydzi próbowali udowodnić, że należą do etnicznej grupy karaimów. Tylko niektórym udało się potwierdzić swoją przynależność. Władze niemieckie więc niejednokrotnie wzywały oficjalnych przedstawicieli wiary karaimskiej do przedstawienia dokładnej listy osób wyznania karaimskiego (Szapszał

---

³⁵ Do wojny Majer Bałaban zawsze występował za przynależnością karaimów do narodu żydowskiego. W książce *Karaimi w Polsce* czytamy: „Od wieków mają Karaimi ambicję w dowodzeniu, że oni stanowią rdzenne żydostwo, że do nich odnoszą się przywileje i nadania królów i że rabanicy są tylko mniej ważnym odłamkiem wielkiego pnia żydowskiego” (Bałaban 1927:1-2).

z własnej inicjatywy przedstawił podobną listę), a ci którzy na niej się nie znaleźli często dzielili tragiczny los większości żydów (Wichnowicz 2012:313-314, Kizilov 2015:353).

Po zakończeniu wojny, i cudownym uratowaniu przed całkowitą zagładą, nad ludem karaimskim zawisło nowe niebezpieczeństwo, a mianowicie masowa etniczna deportacja z Krymu. W maju i czerwcu 1944 roku Państwowy Komitet Obrony ZSRR postanowił deportować z Półwyspu Krymskiego Tatarów, Greków, Bułgarów, Ormian (razem 228 392 osób), a także innych obywateli obcych (wśród których był nawet jeden Francuz). Pośród tych grup zabrakło jednak karaimów. Los kolejny raz ich oszczędził (Wichnowicz 2012:317, Kizilov 2015:371).

Oto rozporządzenie z 24 marca 1945 r. (Wichnowicz 2012:317)³⁶:

Notatka raportowa do zast. ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR W. W. Czernyszowa.

Karaimi osiedlili się na Krymie w X-XI w. Jest to religijna sekta w judaizmie, oparta na dogmatycznych fundamentach Biblii, interpretowanej odmiennie od zwolenników rabbanizmu.

Następnie karaimi krymscy uformowali osobną narodowość, mówiącą w języku krymsko-tatarskim, a w odniesieniu do obyczajów i zwyczajów niemal się nie odróżniają od Tatarów krymskich.

Karaimi nie są ograniczeni w prawach.

Na dzień 10 lipca 1944 r. na Krymie liczyło ich razem 6357 osób. Tylko pewna ich część została przesiedlona, (to jest ta) która pozostawała w gestii decyzji Narodowego Komitetu Obrony.

Należałoby, aby tych karaimów, którzy zostali przesiedleni, nie sprowadzać na powrót na Krym, pozostawiając ich w obecnym miejscu zamieszkania (dosł. osiedlenia).

Karaimom, którzy nie podlegali przesiedleniu, a jest ich niewielu, należy pozwolić mieszkać na Krymie.

Wydaje się bezcelowym przesiedlanie karaimów wraz z Tatarami krymskimi. Prosimy o wyjaśnienie.

Komisarz ludowy do spraw wewnętrznych Krymskiej ASRR W. Sergienko.

Czernyszow przyjął sprawozdanie W. Sergienki i je zaaprobował. Już 2 kwietnia tego samego roku do NKWD ZSRR zostały przekazane odpowiednie rozporządzenia. Karaimi mogli pozostać na Krymie (Wichnowicz 2012:319, Zarubin 2012:333-38).

Zagadnienie przedstawione w tym rozdziale, a mianowicie klasyfikacja karaimów w poczet narodów świata (szczególnie zaś w odniesieniu do żydów), będzie przewijało

³⁶ W oryginale:

«Докладная записка на имя зам. народного комиссара внутренних дел СССР В. В. Чернышева.

Карaimы в Крыму поселились в X-XI веках. Это религиозная секта в иудаизме, опирающаяся на догматические основы Библии, толкуемой отлично от последователей раввинизма.

Затем крымские карaimы сложились в особую народность, говорящую на крымско-татарском языке, и по нравам и по обычаям почти ничем не отличаются от крымских татар. Карaimы не ограничиваются в правах.

Всего их по состоянию на 10 июля 1944 г. было учтено в Крыму 6357 человек. Лишь некоторая их часть подвергалась переселению, как подпавшая под действие постановлений Государственного Комитета Оборонь.

Было бы целесообразным тех карaimов, которые переселены, не возвращать в Крым, оставив их на жительство в местах поселений.

Карaimам, не подвергавшимся переселению, а их немного (! — В. В.), разрешить проживать в Крыму.

Очевидно, карaimов переселять с крымскими татарами бесполезно. Просим разъяснений.

Нарком внутренних дел Крымской АССР В.Сергиенко».

się także w treści katechizmów karaimskich. A więc nie tylko w obrębie rosyjskich regulacji prawnych, czy też w świeckich i religijnych czasopismach karaimskich, jak i w ogóle w ówczesnej nauce, problem samoświadomości karaimów – czy to z punktu widzenia ich języka, czy to z punktu widzenia własnej przeszłości narodowej, czy też wreszcie z punktu widzenia ich wyjątkowej kultury i tradycji, które pielęgnowali – musiał znaleźć się na wokandzie tematów pilnych do rozstrzygnięcia przez przyszłych autorów katechizmów.

II. Katechizm: geneza, forma i funkcja

Termin *katechizm* pochodzi od greckiego słowa *κατηχέω*, które pierwotnie oznacza 'głosić, rozbrzmiewać, ustnie nauczać'. Dosłownie owo greckie *katecheo* to zrost dwu słów: *kata* 'z góry na dół', oraz *echo* 'głos odbity, odgłos, echo'. Zatem *katecheo*, *katechidzo* można zinterpretować jako nauczanie metodą echa, to jest słowa nauczyciela (*katechistes*) odbijają się echem w odpowiedziach uczniów (*katechoumenos*) (Słowiński 2005:37).

Katechizm to podsumowanie lub wykładnia danej doktryny religijnej³⁷. Służy jako podręcznik do nauczania praktyk zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych działań. Tradycyjnie jest katechizm stosowany w edukacji religijnej dzieci i młodzieży (odbiorcy nieprofesjonalni), ale też i osób duchownych (odbiorcy profesjonalni). Zasady religijne – w tym rozważania, objaśnienia, noty, wnioski, dopowiedzenia i uwagi – są najczęściej przekazywane w formie pytań i odpowiedzi. Zazwyczaj katechizm zawierał pewną treść materiału dydaktycznego, który należało pamięciowo opanować (Pawlik 2010:54-55)³⁸.

Pisanie katechizmów powszechnie wiąże się z rozwojem i ekspansją religii chrześcijańskiej. Za pierwszą osobę, która dokonała pełnego ujęcia doktryny chrześcijańskiej, uważa się niejakiego Alkuina³⁹. W następnych latach średniowiecza powstawały nowe teksty o podobnym charakterze. Natomiast pierwszym wydawnictwem książkowym, gdzie w tytule pojawiła się nazwa katechizm, był *Lay Folks Catechism* z 1357 r., napisany przez arcybiskupa Johna Thoresby'ego z Jorku. Rozpowszechnienie tej nazwy przypisuje się Marcinowi Lutrowi, który w 1528 r. wydał drukiem słynny *Mały Katechizm*. To właśnie na skutek zagorzalej polemiki pomiędzy katolicyzmem i protestantyzmem przypada wzrost liczby katechizmów na okres XVI w., kiedy to Sobór Trydencki wydał uchwałę i zaaprobował przygotowanie katechizmu katolickiego. W 1566 r. ukazało się wydanie tzw. *Katechizmu Rzymskiego lub Katechizmu Trydenckiego* (ułożonego dla plebanów, czyli księży odpowiedzialnych za duszpasterstwo parafian)⁴⁰. Stanowił on wzorcowy tekst podstaw i zasad religii chrześcijańskiej i obowiązywał w kościele katolickim przez cztery wieki (Słowiński 2005:29,38, Pawlik 2010:6-7).

W tradycji rabbinicznej pierwszą próbę systematyzacji wiary judaistycznej – w formie pytań i odpowiedzi – dokonał Abraham Jagel, który ułożył podręcznik pod tytułem *Lekah Tob*, wydany w Wenecji w 1587 roku. W swoim opracowaniu, gdy mowa o strukturze i sposobie ułożenia treści, autor wzorował się na *Małym katechizmie* (*Catechismus minor*) jezuickiego teologa Piotra Kanizjusza. Jeśli zaś chodzi o istotę treści

³⁷ „Jest to gruntowny, jasny, pewny i obszerny wykład Artykułów wiary ś., śś. Sakramentów, Przykazań Bożych i Modlitwy Pańskiej; słowem: tego wszystkiego, co ludowi katolickiemu jest do zbawienia najpotrzebniejszem i najpożyteczniejszem” (Kuczborski 1866:I).

„Katechizm z greckiego *catechesis*, znaczy krótką a ustną naukę tajemnic religii (Krasicki 1781:446, Słowiński 2005:42)”.

³⁸ „Gdy usłyszymy ten wyraz katechizm, zwykliśmy sobie wyobrazać książeczkę maleńką, zamykającą w sobie najkrótszą treść nauki chrześcijańskiej, w łatwych pytaniach i odpowiedziach ułożoną dla małych dzieci, a służącą do wycuczenia się na pamięć” (Kuczborski 1866:I).

³⁹ Alkuin (ok. 730-804) głównie dokonywał opracowań dzieł swych poprzedników. Napisał podręcznik sztuk wyzwolonych, układał komentarze zarówno biblijne, jak i liturgiczne. Opublikował lekcjonarz na niedzielę i święta oraz sakramentarz (mszał), który cieszył się popularnością w Europie Zachodniej (Milcarek 2001:400).

⁴⁰ Warto odnotować, że w Polsce pierwszy katechizm ukazał się w 1553 r. Był to tekst napisany całkowicie w języku łacińskim, pt. *Confessio fidei catholicae christiana* S. Hozjusza (Wojnowski 2003:387).

zawartych w żydowskim podręczniku, Abraham Jagel przedstawia podstawowe prawdy swej wiary, wykorzystując teologiczne poglądy z literatury rabbanicznej, jak zarówno koncepcje ogólnie przyjęte w judaizmie, a uznawane też i przez katolicyzm. Tekst ten nie stał się podstawową pomocą naukową w szkolnictwie żydowskim, co jednak nie przeszkodziło w zdobyciu pewnej popularności, gdyż w miarę upływu czasu ukazało się kilka kolejnych wydań katechizmu w języku hebrajskim, z późniejszymi tłumaczeniami na język łaciński, czy też judeo-niemiecki⁴¹. W szkołach rabbanicznych korzystano głównie z podręczników zawierających 613 przykazań oraz trzynastę zasad wiary Majmonidesa, jak na przykład *'Emet we-'Emuna* Izaaka Aruwasa (Wenecja, 1654), *'Ele ham-Miṣwot* (Amsterdam, 1765) oraz *'Emunat Yisra'el* Gedaliasza Taikusa (1764) (Kohler & Schreiber 1906:621).

Powrotu do wykładni doktryn judaizmu – na wzór katechizmu Jagela – dokonał ribbi Juda ben Józef Perez, pisząc *Fundamento solido baza y thypo de la Sacro Sancta y Divina Ley* (Amsterdam, 1729) w języku hiszpańskim. Z kolei Izaak ben Mojżesz Paz przystąpił do napisania *Torat 'Emunat Yisra'el* w języku hebrajskim i hiszpańskim dla Żydów tureckich (Livorno, 1764), a Simcha ben Abraham Calimani ułożył *Esamo Osia Catechismo ad un Giovane Israelito* (Weronia, 1782). W kolejnych latach od 1782 do 1884 ukazało się co najmniej 161 podręczników do nauczania religii, które miały wspomóc opanowanie trzynastu zasad wiary Majmonidesa czy trzech artykułów wiary Józefa Albo wraz z przykazaniami Pięcioksięgu Mojżeszowego. Katechizmy te pojawiały się w różnych językach: hebrajskim (np. *'Imre Šep̄er* Herza Homberga (Wiedeń, 1802)), niemieckim (np. *Vom jüdischen Katechismus* Dawida Kaufmanna (Budapest, 1884)), angielskim (np. *Catechism For Jewish Children* Izaaka Leesera (Filadelfia, 1863)), francuskim (np. *Catechisme Judaïque, en Hébreu, en Allemand, en Français* L. M. Lamberta (Paryż, 1837)), włoskim (np. *Catechisma de l'Istruzione Religiosa ad Uso della Gioventà Israelitica* Salomona Jony (Ivrea, 1858)), polskim (np. *Podręcznik do nauki religii Mojżeszowej* Szymona Dankowicza (Kraków, 1875)) i innych (Kohler & Schreiber 1906:621-624).

W literaturze karaimskiej powstało niewiele katechizmów. Tylko w trzech tytułach pojawia się termin „katechizm” (*Katechizm, podstawy prawa karaimskiego* Duwana, *Skrócony katechizm* Szamasza oraz *Karaimski katechizm w skrócie* Firkowicza). Prawie wszystkie teksty zachowują formę pytań i odpowiedzi. Wyjątek stanowi tu *Zarys religii karaimskiej* Zajączkowskiego, w którym to zarysie autor w sposób prosty, jasny, ale i precyzyjny streścił podstawowe kwestie religii karaimskiej.

Na potrzeby tej pracy postanowiłam samodzielnie wyodrębnić pewne formalne cechy katechizmu karaimskiego⁴². Tak więc do formalnych elementów katechizmów karaimskich należy zaliczyć:

- określenie danego tekstu pisanego terminem książka, katechizm, podręcznik lub skrypt do nauczania, a nawet dyplom;

---

⁴¹ Katechizm został przetłumaczony na język łaciński przez Ludwiga Veila (London, 1679), Carpzoza (Leipsic, 1687), Odheliusa (Frankfort-on-the-Oder, 1691), Hermanna van der Hardta (Helmstädt, 1704) i Buxtorfa (tekst niewydany), na judeo-niemiecki przez Jacoba Trevesa (Amsterdam, 1658), na niemiecki przez Bocka *Das Buch von Guten Judischen Lehrens* (Leipsic, 1694), z łacińskiego tekstu Van der Hardta (Jesnitz, 1722) oraz przez Karla Antona (Brunswick, 1756).

Online: <http://jewishencyclopedia.com/articles/8499-jagel-abraham-ben-hananiah-dei-galicchi> (dostęp 10.04.2015).

⁴² W przedstawieniu listy elementów formalnych katechizmów karaimskich wzięłam za podstawę podział zaproponowany przez J. Słowińskiego do katechizmów katolickich (Słowiński 2005:40-41).

- sposób wykładu – choć i nie zawsze – w formie dialogu, tj. pytań i odpowiedzi (w sposób krótki, klarowny i łatwo przystępny);
- do adresatów zalicza się zarówno nauczający (*haraw*, nauczyciel), jak i uczący się (osoba przystępująca do zawodu rzeźnika, a także karaimscy uczniowie i uczennice, karaimskie dzieci, dzieci współwyznawców, młodzież i dorośli).

Do elementów treściowych należy zaliczyć⁴³:

- określenie katechizmu terminem „nauka” („wiary karaimskiej”, „prawa Bożego”, „prawa karaimskiego”, „zasad wiary i moralności”, „religijnych i moralnych prawd”, „zasad etycznych”, „religii i Prawa”, „systemu moralnego”, „podstaw religii karaimskiej”, „historii ojczyźnej”) (Duwan 1890:5, nienumerowane od początku; Prik 1917:III-IV; Szamasz 1913:3);
- źródła nauki katechizmowej – Tora, Biblia, *'Adderet 'Eliyyahu Basziaczi*, chrześcijański podręcznik *Manuel biblique, ou Cours d'Ecriture Sainte à l'usage des séminaires. Ancien Testament Vigouroux* oraz inne księgi teologiczne i egzegetyczne (np. komentarze);
- przedmiot nauki katechizmowej (np. sposoby poznawania Boga, Boża opatrzność, właściwości istoty Bożej, pojmowanie kwestii stworzenia świata, dziesięć przykazań, kalendarz karaimski, różne przejawy życia duchowego człowieka itp.);
- cel nauki katechizmowej – poznanie prawa Bożego, zapoznanie się z historią karaimską;
- wskazanie autorytetu, który udziela danemu katechizmowi *imprimatur*, to jest pozwolenia na wykorzystanie w celach dydaktycznych oraz gwarantuje jego prawdziwość (w odniesieniu do prawdy objawionej), np. udzielone przez hachama karaimskiego lub też przez Karaimski Taurydski i Odeski Zarząd Duchowny (rzadko się pojawia).

Ponadto naukę katechizmową⁴⁴ można ująć także w następujący sposób:

- oficjalna (całkowicie oparta na Biblii, tzw. „klucz” do prawidłowej interpretacji wersetów biblijnych), zalecana przez naczelnego hachama karaimskiego);
- elementarna (wyjaśnia podstawowe zasady wiary karaimskiej oraz życia religijnego, opisuje w skrócie dzieje karaimów⁴⁵);
- pedagogiczna (wychowanie religijne, zakładające akceptację podstaw wiary i praktykowanie ich w życiu codziennym).

Katechizm jako dzieło piśmiennicze w swej specyficznej złożoności funkcjonalnej i strukturalnej spełnia trzy główne funkcje (Pawlik 2010:39-40):

- poznawczo-nauczającą (łączy z oficjalnie głoszoną wykładnią doktryny wiary);
- wychowawczą (narzuca określony model wychowania);
- estetyczną (graficzne upiększenie książki obrazkami).

⁴³ Również w przypadku listy elementów treściowych katechizmów karaimskich oparłam się na klasyfikacji J. Słowińskiego zastosowanej do katechizmów katolickich (Słowiński 2005:40-42).

⁴⁴ W celu wyjaśnienia istoty nauki katechizmów karaimskich opierałam się na badaniach J. Słowińskiego (Słowiński 2005:42).

⁴⁵ Należy pamiętać, że do drugiej wojny światowej historia biblijna stanowiła jednolitą część historii ludu karaimskiego. A. Zajączkowski stał się pierwszym katechetą, który nie utożsamiał historii przedstawionej w Biblii z dziejami karaimów.

Literatura katechetyczna karaimów została ukształtowana pod wpływem następujących czynników:

1. Jako intelektualna reakcja na literaturę rabbaniczną. Otóż nauka rabbanitów postrzegana była jako wyzwanie do określenia, a potem głoszenia i nauczania prawdziwej nauki judejskiej, czystej i bez talmudycznych domieszek. Podkreślano tu różnice w interpretacji tekstów biblijnych oraz wykazywano błędy strony przeciwnej. Poważny niepokój budził fakt, że wielu znanych autorów karaimskiego nauczania odwoływało się niekiedy do literatury rabbanicznej, dokonując „niebezpiecznych” innowacji, zacierających granice pomiędzy karaizmem i rabbanizmem. Niemniej jednak, karaimom zależało na pobudzeniu świadomości religijnej i tradycji karaimskiej.
2. Z powodu społecznego zapotrzebowania na wiedzę religijną. Katechizmy proponowały całościową naukę podstaw wiary oraz życia karaimskiego. Prosto, w sposób przystępny i uporządkowany katechizmy przedstawiały różne modlitwy, kalendarze wraz z dorocznymi świętami i postami itd. Katechizm Firkowicza przedstawiał nawet przebieg nabożeństwa Simchat Tora.
3. Z uwagi na nieznajomość starożytnego języka hebrajskiego. Wiele tekstów karaimskich, napisanych w Europie północno-wschodniej oraz na Krymie, powstawało w języku hebrajskim. Nie wszyscy jednak znali ten język, stąd też pojawiła się potrzeba napisania pewnych prostych tekstów o charakterze religijnym w językach wernakularnych (rosyjskim i polskim). Z początku katechizmy zawierały także pojęcia hebrajskojęzyczne (nazwy świąt, miesiące, postów, funkcji społecznych i religijnych itd.), z których z biegiem czasu rezygnowano. Katechizmy więc – poniekąd – spychały hebrajszczyznę na boczny tor. Tak więc nieznajomość hebrajskiego biblijnego stała się swoistą „inspiracją” do napisania podręczników katechetycznych w mówionym języku ludowym, np. w 1835 r. Kazaz ułożył *Tub Ta'am* w języku krymskotureckim, w 1890 r. Duwan⁴⁶ – *Katechizm, podstawy prawa karaimskiego* w języku rosyjskim, a w 1946 r. Zajączkowski – *Zarys religii karaimskiej* w języku polskim.
4. Osobiste doświadczenia pedagogiczne autorów przyszłych katechizmów. Otóż niejednokrotnie nauczyciele wiary karaimskiej narzekali na permanentny brak odpowiednich pomocy dydaktycznych, które pomogłyby wielu młodym karaimom w zapoznaniu się z podstawami ich wiary. Stąd też nauczyciele ci decydowali się na samodzielne opracowanie takich podręczników. I tak na przykład w odniesieniu do Duwana⁴⁷ i Prika można z pewnością stwierdzić, że ich dzieła stanowiły owoc własnych doświadczeń jako nauczycieli religii karaimskiej i prawa Bożego.
5. Pod wpływem ówczesnego systemu edukacyjnego w karaimskich szkołach (np. nieodpowiednia metoda nauczania). Tematowi temu poświęcę kilka akapitów. Ogólnie należy zaznaczyć, że wykształceniem dzieci do pewnego wieku w karaimskiej rodzinie zajmowała się kobieta. Większość rodzin nie była zamożna, zatem nie zatrudniano guwernantek, choć taka tendencja

---

⁴⁶ „Potrzeba (napisania) skryptu w języku rosyjskim do nauczania Prawa Bożego [...] odczuwalna była u nas od dawna” (Duwan 1890:5 (nienumerowane od początku)).

⁴⁷ „Jeszcze bardziej odczuwałem tę potrzebę oraz przekonałem się o konieczności (napisania) podobnego podręcznika, gdy sam osobiście nauczałem dzieci naszych współwyznawców, zamieszkujących w Petersburgu” (Duwan 1890:5, nienumerowane od początku).

pojawia się wraz ze wzbogaceniem się niektórych społeczności karaimskich. Chłopcy zaczynali naukę w szkole publicznej przeważnie w wieku 6 lat, natomiast dziewczynki pozostawały w domu, gdyż nawet umiejętność czytania i pisania nie była uważana za niezbędną w ich przypadku. Dopiero zmiany w systemie edukacji w Imperium Rosyjskim umożliwiły dzieciom obojga płci naukę w szkole państwowej, aczkolwiek miało to swoje negatywne konsekwencje, bo „zniechęcało” do zdobywania wykształcenia religijnego. Tylko niewielka grupa rodziców, której zależało na pielęgnacji „karaimskości”, odsyłała swoich synów do *midraszy* (Kazas 1911(3-4):59-60).

Karaimska szkoła połowy XIX wieku przypominała tatarską *mektebę* oraz *medresę*. Znajdowała się w jednym przestronnym pokoju, w którym mieściło się ok. 50-60 uczniów (a czasem i więcej nawet). Na wyposażeniu takiej szkoły były długie stoły i ławki, choć zdarzało się, że i tego brakowało, wtedy nauczyciele i uczniowie siedzieli na podłodze, uścielonej dywanem z filcu, a na ławkach leżały książki (Kazas 1911(3-4):60-61, Prohorow 2011:98).

Szkoła miała charakter uniwersalny, to znaczy nie było podziału na klasy. Nauczyciel nauczał każdego indywidualnie, poświęcając tylko kilka minut jednemu uczniowi. Często zdarzało się więc, że starsi uczniowie – których nazywano *kalfa*, ‘mentor’ (starszy mistrz, naczelnik) nauczali młodszych. W przypadku uczniów początkujących, nazywanych *dardaki* ‘elementarzykami’, nauka czytania przebiegała pod okiem właśnie tych starszych uczniów, aż do osiągnięcia biegłości w tej umiejętności, co mogło trwać nawet 2-3 lata. Rezultaty takiego nauczania nie zawsze były zachwycające, co ostatecznie wpłynęło na obniżenie poziomu kształcenia (Kazas 1911(3-4):60-61, Prohorow 2011:97).

W kontekście edukacji należy podkreślić, że nauka w szkołach religijnych polegała głównie na zdobywaniu umiejętności w mechanicznym czytaniu Pisma Św. w języku hebrajskim oraz na jego tłumaczeniu na język turkijski⁴⁸. Odpowiednio do sprawozdania Eliasza Kazasa dla Francuskiej Akademii Nauk, w dydaktyce nie przestrzegano podstawowego prawa, to jest wyjaśnianie od rzeczy prostych do bardziej skomplikowanych. Czytano i tłumaczono wszystko bez względu na wiek osób uczących się, ich wiedzę z zakresu języka hebrajskiego, bez względu na dojrzałość emocjonalną i możliwości intelektualne. Tłumaczenie na język turkijski miało charakter mechaniczny, niedoskonały i nie zawsze uwzględniało zasady gramatyczne danego języka oraz nierzadko bez wyjaśnienia sensu tłumaczonego tekstu. Największą wadą procesu kształcenia był fakt, że najpierw dzieci uczyły się tekstu Biblii, a dopiero później skupiały się na nauce gramatyki hebrajskiej (Kazas 1911(3-4):61-62, Prohorow 2011:93-94).

Następnie karaimscy uczniowie przystępowali do studiowania komentarza biblijnego, pt. *Seṗer ham-Mibḥar* Aarona ben Josefa ha-Rofe, który został wydany w Gözleve w 1835 roku. Obok tego czytano też księgi *'Adderet 'Eliyyahu* Basziaczi, teologiczno-filozoficzny traktat *'Eṣ Ḥayim* Aarona Nikomedejskiego (Kazas 1911(3-4):62, Prohorow 2011:97). Nierzadko

---

⁴⁸ Kazas określił ten język jako „język tatarski, znacznie różniący się od współczesnego – dla uczniów – języka tatarskiego zarówno pod względem gramatycznym, jak i leksykalnym [на татарскій языкъ, значительно отличающійся отъ современнаго ученикамъ татарскаго языка и въ грамматическомъ, и въ лексическомъ отношеніи]” (Kazas 1911(3-4):61).

zdarzało się też karać niesforne i niedouczone dzieci fizycznie. Jak się wydaje przemoc fizyczna, stosowana przez dydaktyków w stosunku do uczniów, stanowiła pewien rodzaj aprobowanego systemu kar. Polegały one głównie na dawaniu klapsów lub biciu laską. W niektórych sytuacjach (określanych jako „poważne”) recytowano werset z Ps 78:38 („On (Bóg) Miłosiwy odpuszczał winę i nie wytracał, wielokrotnie odwracał swój gniew i nie pobudzał całego swego gniewu”)⁴⁹, a po każdym słowie jeden raz uderzano, przy czym zdarzało się i tak, że przy ostatnim słowie (*hamato*) – które powtarzano kilkakrotnie – razów było więcej, czasem nawet dopóty, dopóki „nie zmęczyła się ‘szczodra’ ręka” nauczyciela (zdaniem Kazasa). Najboleśniejszą karą była *falaka*, to jest bicie w spodnią część stopy, uważaną za najbardziej wrażliwą część ludzkiego ciała. Często też odbywało się masowe karanie uczniów w klasie, podczas którego nie szukano niewinnych i wszystkich bito po równo (Kazas 1911(3-4):63-64, Prohorow 2011:97-98).

Tak więc tych pięć czynników przyczyniło się moim zdaniem do zrodzenia się pomysłu na napisanie odpowiednich podręczników (w tym przypadku katechizmów), które by – w stosunku do ówczesnych metod nauczania – poniekąd udoskonaliły sposoby przekazywania wiedzy religijnej, a także merytorycznie podniosły poziom wiedzy duchowej oraz samoświadomości dzieci i młodzieży karaimskiej.

Drugą interesującą mnie tu sprawą jest to, że formalnie owe katechizmy nie różniły się od katechizmów innych wyznań, co nie znaczy, że karaimskie katechizmy nie posiadały swoich charakterystycznych rysów. Do nich należałyby:

- nauka pewnych terminów, a nawet i zdań (modlitw) w języku hebrajskim;
- obok wątków religijnych (biblijnych) pojawienie się tematów związanych z własną tożsamością narodową;
- uwypuklenie różnic w stosunku do judaizmu rabbanicznego.

Oczywiście są to cechy, które nie we wszystkich katechizmach karaimskich się pojawiają i nie w równej mierze, lecz to właśnie one – moim zdaniem – świadczą o ich wyjątkowości.

---

⁴⁹ Cf. Ps 78:38: והוא רחום יכפר עון ולא-נשחית והרבה להשיב אפו ולא-יעיר כל-חמתו.

III. Katechizmy karaimskie

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie oraz szczegółowa analiza katechizmów karaimskich. Jak już we wprowadzeniu pisałam, katechizmy będą podzielone na grupy językowe, co jednak pokrywa się z chronologią ich powstawania.

1. Katechizmy w języku hebrajskim (z lat 1729-1820)

1.1. Simcha Icchak Łucki *Seṣer 'Elon More*

Kwestia autorstwa

Za pierwszy katechizm karaimski uważa się rękopis ספר אילון מורה, z XVIII w., pióra Simchy Icchaka Łuckiego. Współcześnie tekst ten został opublikowany przez D. Laskera oraz G. Akhiezer z dodanym podtytułem *Katechizm karaimskiego wychowania z XVIII w.* (ספר אילון מורה" קתכיסיס לחינוך קראי מהמאה השמונה עשרה).

Autorem tekstu jest niejaki Simcha Icchak, którego łączy się ze znaną postacią o nazwisku Łucki. W rękopisie jednak brak tego eponimu:

Seṣer 'Elon More uczonego Bożego, toranicznego filozofa, wielkiego pisarza, naszego czcigodnego wielkiego nauczyciela i ribbiego, Simchy Icchaka, wielkiego światła świętej wspólnoty w Kale, niech pamięć o sprawiedliwym i świętym będzie błogosławiona, syna naszego czcigodnego wielkiego nauczyciela i ribbiego, Mosze Pokornego, wielkiego sługi Bożego oraz przewodniczącego sądu świętej wspólnoty w Łucku, niech pamięć o nim będzie błogosławiona (folio 1a, Akhiezer 2006:17)⁵⁰.

Podobna nazwa pojawia się we wstępie do utworu, w którym padają słowa „nazywam się Simcha Icchak” (שמי שמחה יצחק).

Autorstwo Łuckiego jest z jednej strony wątpliwe, bowiem dzieło to – jak wynika z samego tekstu katechizmu – zostało napisane w 1729 roku (תפ"ט לפר"ק), czyli wtedy, gdy Simcha Icchak Łucki miał zaledwie 13 lat. Ponadto Łucki nie wspomina o tym dialogu słowem, sporządzając bibliografię własnych prac, to jest w *Seṣer Me'irat 'Enayim* oraz *Seṣer 'Orah Ṣaddiqim*.

Z drugiej jednak strony w tekście *Seṣer 'Elon More* pojawiają się stwierdzenia, które można zdecydowanie łączyć z postacią Łuckiego, jak na przykład zdanie: „Powstałem ja, najmłodszy z mojego pokolenia, i ogłosiłem i sprostowałem wszelkie twierdzenia filozofów, a także napisałem drugą część tej książki, która omawia sprawy logiki” (folio 8a, Akhiezer 2006:26)⁵¹. Słowa הצעיר בדורי ‘najmłodszy z mojego pokolenia’ odnosić by się miały do 13-letniego chłopca. Nadto, kopista manuskryptu wskazał, że jest siostrzeńcem autora tekstu oraz że jest wnukiem Mosze, który był ojcem Łuckiego (Akhiezer, Lasker 2006:10)⁵².

⁵⁰ W oryginalne:

”ספר אילון מורה להחכם האלהי הפילוסוף התורני המחבר הגדול כמוהר"ר (כבוד מורנו הרב רבי) שמחה יצחק המהג" (המאור הגדול) דקה"ק (דקהילת הקודש) קלעא זצוק"ל (זכר צדיק וקדוש לברכה) בן כמוהר"ר (כבוד מורנו הרב רבי) משה הענו עבד ה' הרב ואב"ד (ואב בית דין) דקה"ק (דקהילת הקודש) לוצקא זצ"ל (זכר צדיק לברכה).”

⁵¹ W oryginalne:

”קמתי אני הצעיר בדורי והודעתי ויישרתי את כל טענות הפילוסופים וגם חברתי חלק שני מזה הספר שהוא מדבר במלאכת של ההגיון.”

⁵² W oryginalne:

”אדוני מסרפי (דוד מהאחות), אדוני מורי ורבי ההו' החכם האלהי הפילוסוף התורני [...] כבוד מורנו הרב רבי שמחה יצחק המאור הגדול דקהילת הקודש קלעא זצוק"ל, בן אדוני זקני ועטרת אדוני מורי ורבי [...] הרב ר' משה הענו.”

Podobnie jak D. Lasker i G. Akhiezer przyjmują jako możliwe, że autorstwo katechizmu należy przyznać Łuckiemu, który mógł napisać ów skrypt w bardzo młodym wieku, zapewne dla własnego użytku, być może w ramach przygotowań do jakiegoś egzaminu. Jak podają wspomniani badacze, dopiero po śmierci jego siostrzeniec znalazł brudnopis i zdecydował się go skopiować, wzbogacając przy okazji tekst odpowiednim komentarzem (Akhiezer, Lasker 2006:9-10).

Biografia i działalność literacka S. Łuckiego

Simcha Icchak Łucki – syn Mojżesza syna Simchy, syna Józefa z Derażne, syna Jeszui (który zmarł w Derażne w 1649 r. podczas powstania Chmielnickiego), syna Simchy, syna Jeszui, syna Samuela – urodził się w Łucku w roku 1716. Pracował jako nauczyciel, wiele też pisał. Prawdopodobnie ze względu na ciężką sytuacją finansową oraz ze względu na brak możliwości wydania swoich prac, zdecydował się na przeprowadzkę do Czufut Kale około 1753 roku po zaakceptowaniu zaproszenia przez krymskiego *gewira* Mordechaja ben Beracha (מרדכי בן ברכה), który zaproponował mu utrzymanie w zamian za podniesienie poziomu karaimejskiej edukacji w tym mieście, będącym ważnym ośrodkiem karaizmu w tamtych czasach. Tutaj Simcha Łucki, obejmując stanowisko naczelnego *bet midrasz*, kontynuował nauczanie, pisanie własnych utworów oraz kopiowanie rękopisów aż do swej śmierci w 1760 roku (Lasker 2011: 36-51, Mann 1935:584).

Simcha Icchak Łucki był autorem następujących prac (Eliaszewicz 1993:60-61, Łucki 1830, Łucki 1847, Lasker 2011: 52-54):

- *Be'er Işhaq* (באר ישחק – *Studnia Icchaka*) – komentarz do Pięcioksięgu;
- *Siaḥ Işhaq*⁵³ (שיח ישחק – *Rozmowa Icchaka*) – tłumaczenie jednej z modlitw religijnych, odczytywanej w Jom Kippur;
- *Rešit Ḥokma* (ראשית חכמה – *Początek mądrości*) – interpretacja porannej i wieczornej modlitwy;
- *Me'irat 'Enayim* (מאירת עינים – *Światłość oczu*) – kodeks praw religijnych;
- *Ša'are Šedeq*⁵⁴ (שערי צדק – *Wrota sprawiedliwości*) – wyznaczanie początków miesięcy;
- *'Aqedat Işhaq* (עקידת ישחק – *Ofiarowanie Izaaka*) – zasady dotyczące uboju zwierząt;
- *Kebod 'Elohim* (כבוד אלהים – *Chwała Boża*) – komentarz do *Ha'elep Lak* (האלף לך) Josefa ben r. Mordechaja;
- *'Arba' Yesodot* (ארבע יסודות – *Cztery fundamenty*) – księga składa się z czterech traktatów: a) traktat o stworzeniu świata; b) traktat o wiecznym, wszechwiedzącym i niewidzialnym Stwórcy; c) traktat o świętości Wszchemogącego; d) traktat o jedynym Bogu;
- *Tepilla le-Moše* (תפילה למשה – *Modlitwa Mojżesza*) – pytania Mojżesza skierowane do Boga i odpowiedzi Boga na nie;
- *Halikot 'Olam* (הליכות עולם – *Porządek świata*);
- *'Ene Işhaq* (עני ישחק – *Oczy Icchaka*) – komentarz do tablic astronomicznych dodanych do *'Adderet 'Eliyyahu* E. Basziaczi;
- *Toldot Işhaq* (תולדות ישחק – *Dzieje Icchaka*) – zbiór poezji religijnej;

⁵³ Ros. *Сях Исаак*.

⁵⁴ Ros. *Шааре Чедек*.

- *Tore Zahab 'im Nequdot hak-Keseḇ* (תורי זהב עם נקודות הכסף⁵⁵ – *Klejnoty złote ze srebrnymi kropkami*) – księga składa się z dwóch części, które omawiają przykazania zawarte w Pięcioksięgu;
- *Seḇer Berešit* (ספר בראשית – *Księga Rodzaju*) – o stworzeniu świata;
- *Reḵeḇ 'Elohim* (רכב אלהים – *Rydwan Boży*) – o rydwanie z proroczej wizji Ezechiela;
- *Keḇod Melakim* (כבוד מלכים – *Chwała królów*) – rozważania o tajemnicach hebrajskiego alfabetu;
- *Seḇer hat-Tapuah*⁵⁶ (ספר התפוח – *Księga o jabłku*) – o stworzeniu świata i o rydwanie Bożym;
- *Liḇnat has-Sapir* (לבנת הספיר – *Kamienie szafirowe*) – elementy filozofii kabalistycznej;
- *'Orah Ṣaddiqim*⁵⁷ (אורח צדיקים – *Droga sprawiedliwych*) – przedstawia historię karaizmu i bibliografię literatury karaimskiej z całego świata (opublikowane w 1830 roku w Wiedniu);
- *'Or Ḥayim* (אור חיים – *Światło życia*) – komentarz do pracy filozoficznej *'Eṣ Ḥayim* Aarona ben Elijjahu z Nikomedii (wydane w 1847 roku w Eupatorii).

Z przedstawionej wyżej listy wynika, że przypisywany Łuckiemu – przez wspomnianych przed chwilą izraelskich badaczy – tekst *Seḇer 'Elon More* nie wchodzi w jej skład. Jak już wspomniałam, wynikać to może z faktu, że swych młodzieńczych zapisków nie musiał Simcha Icchak Łucki traktować poważnie, jako wynik własnej pracy twórczej, lecz w swej młodzieńczej wrażliwości spisać mógł te zasady (które być może nauczyciel na zajęciach podyktował) dla własnych celów. Hipoteza ta wydaje się bardzo prawdopodobna.

Struktura manuskryptu

Jedyny rękopis *Seḇer 'Elon More* znajduje się w Instytucie Ben-Zvi w Jerozolimie jako część kolekcji pism karaimskich, pochodzących z Europy Wschodniej (numer katalogowy: 77). Rękopis zawiera 16 stron o rozmiarze 21x17 cm. Tekst napisany jest pismem charakterystycznym dla karaimów z Halicza. Według kolofonu, dodanego przez kopistę na stronie 15 *recto*, rękopis został sporządzony przez Zaracha ben Mosze Zarachowicza⁵⁸ w miesiącu *szewat* w roku 1931.

⁵⁵ PnP 1:11: תורי זהב נעשה-לך עם נקודות הכסף.

⁵⁶ Ros. *Сефер Га-Таньвак*.

⁵⁷ Ros. *Орах Чаддыкым*.

⁵⁸ Zarach Zarachowicz, syn Mosze (23 stycznia 1858 – 27 lutego 1920) i Estery (24 października 1867 – 5 lutego 1962) z rodziny Eszwowiczów, urodził się 21 grudnia 1890 r. w Haliczu. Imię otrzymał po zmarłym dziadku (1820? – 29 stycznia 1889), synu Mosze. Nie ma wiadomości o jego latach dziecięcych i młodzieńczych. Najwcześniejsze dane pochodzą z okresu I wojny światowej, kiedy to w lipcu 1915 roku 24-letni Zarach wyjechał z miasta – wraz z wojskiem rosyjskim uciekającym przed oddziałami niemieckimi – i dotarł do Symferopola na Krymie. Tam uczestniczył w zajęciach karaimskiej szkoły religijnej *Midrasz ha-hazzanim*. Po zakończeniu wojny Zarachowicz powrócił do Halicza, gdzie zaczął pracować w miejscowym Sądzie Powiatowym. Jednocześnie włączył się w działalność miejscowej gminy karaimskiej, gdzie zaangażował się w życie kulturalne i religijne. W dniu 5 kwietnia 1919 r. został wybrany do pięciuosobowego zarządu na trzyletnią kadencję, obejmując funkcję sekretarza. W dniu 5 grudnia 1929 r. Seraja Szapszał – od 1924 r. gmina halicka znajdowała się pod jurysdykcją Karaimskiego Zarządu Duchownego w Trokach – nadał Zarachowiczowi tytuł *ribbi*, potwierdzający posiadanie obszernego wykształcenia religijnego i oznaczającego potencjalną zdolność do sprawowania obowiązków nauczyciela i pełnienia urzędu *hazzana*. Zatem w okresie od 10 grudnia 1933 do maja 1934

Według badań przeprowadzonych przez Michaiła Kizilova kopista ten należał do bardzo wąskiego grona uczonych Europy Wschodniej, których uważano za strażników autentycznej tradycji karaimskiej. Zarachowicz pracował jako nauczyciel, więc wydaje się, że znalezione przez siebie materiały wykorzystywał także we własnej praktyce dydaktycznej, przez co wzmacniać mógł w młodym pokoleniu uznanie dla tradycji karaimskiej oraz zachęcał do jej kultywowania. Sam zresztą, ryzykując życiem, w okresie panowania władzy sowieckiej, gdy nie można było wyznawać żadnej religii, potajemnie nauczał dzieci zasad wiary karaimskiej (Akhiezer, Lasker 2006:11, Kizilov 2015:195).

Seṗer 'Elon More – jak już się rzekło – to katechizm, napisany w formie pytań nauczyciela skierowanych do pewnego ucznia (*talmid*), który na nie odpowiada. Pytania te dotyczą podstawowych zagadnień wiary karaimskiej.

Tytuł katechizmu

'Elon More wywodzi się z Rdz 12:6 i oznacza pierwsze miejsce, do którego przybył Abram, przebywając w ziemi kananejskiej: „I przeszedł Abram ten kraj, aż do miejscowości Sychem, aż do dębu More” [וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בְּאֶרֶץ עַד מְקוֹם שָׁכֵם עַד אֵלֹן מוֹרָה]. W miejscu tym Abramowi objawia się Bóg i nakazuje zbudowanie ołtarza na pamiątkę przybycia do ziemi obiecanej (Rdz 12:5-8). Słowo *'elon*, hebr. אֵלֹן, pojawia się ponownie w liczbie mnogiej

---

roku – po rezygnacji ze stanowiska hazzana p. o. Izaaka Abrahamowicza i przed objęciem go przez Marka Leonowicza (*nota bene* ciotecznego brata Zarachowicza – matka ribbi Mordechaja i ojciec Zarachowicza byli rodzeństwem) – Zarachowicz sprawował tymczasowe obowiązki hazzana i znalazł się na liście halickich hazzanów. Niemniej jednak, jak wynika z rozmowy z Anną Sulimowicz, część karaimów halickich nie uznawała go za hazzana. W roku 1940 – po śmierci Leonowicza – Zarachowicz ponownie miał pełnić obowiązki hazzana, choć nie ma żadnego potwierdzenia, odbyło się to formalnie czy taki był stan faktyczny (Gąsiorowski 2012:573-574, Pawelec 2015:269-272, informacja udzielona przez Annę Sulimowicz).

Zarachowicz płynnie władał polskim, karaimskim, hebrajskim i rosyjskim. W językach tych pisał teksty dla karaimskich czasopism, poruszając przeważnie tematy halickiej gminy. W biuletynie *Wiadomości Taurydzkiego oraz Odeskiego Karaimskiego Zarządu Duchownego* pojawił się jego artykuł „О караимахъ города Галича [O karaimach miasta Halicz]”. Uczestniczył w założeniu i redagowaniu naukowo-literacko-społecznego pisma *Mysł Karaimska*, wydawanego w Wilnie w latach 1924-1939. Napisał artykuły „Kilka uwag o naszych zadaniach w chwili obecnej”, „Tablica statystyczna ślubów, urodzin i zgonów Karaimów w Haliczu od r. 1830 do r. 1923”, „Josef Mordkowicz (1802-1884) : W 40-tą rocznicę zgonu”, „Nauczanie religii karaimskiej”, „Restauracja Kienesy”, „Otwarcie szkoły parafjalnej”, „Koło Pań Karaimskich”, „Dziesięciolecie kapłaństwa Ułłu Hazzana Szema Firkowicza” itd. Współpracował także z karaimskojęzycznym czasopismem *Karaj Awazy 'Głos karaimski'*, wydawanego z inicjatywy Aleksandra Mardkowicza w Łucku w okresie 1931-1938. Opublikował „Uruwu jaryk ełtiwcilernin : Nece sez tirlili icin da tiziwləri ici Rabbi Dawidnin Kukizownun da anyn uwułłarynyn [Ród niosących światło : kilka słów o życiu i dziełach ribbi Dawida Kukizowa i jego synów]”, „Jały ułus-icinin [Nagroda dla sługi narodu]”, „Konkłychy Hadży-Babany Halicte [Pobył Hadży-Baby w Haliczu]”, „Łuwachy hazzanłarnyn Halicte [Kalendarium hazzanów w Haliczu]”, „Ic kyna : Trzy kyna (elegie żałobne) : wstęp”. Przetłumaczył z języka hebrajskiego fragment dzieła Mordechaja Sułtańskiego *Zeker Šaddiqim* (Sułtański 1920:82) odnośnie obliczania *omer* w „Chaci Sefira : (Jarty sannym) = Chaci Sefira : (połowa odliczania)”. Za znaczący udział w Karaimskim Związku Religijnym RP Zarachowicz otrzymał Srebrny Krzyż Zasługi (Gąsiorowski 2012:577-578).

Lata wojenne /1939-1945/ pozostają nieznanne. Wiadomo, iż po wojnie nie emigrował do Polski, pozostając z żoną i trójką dzieci – dwoma córkami i synem – w Haliczu. Pracował w sądzie na stanowisku sekretarza. Będąc wiernym synem swego narodu i swej religii, kontynuował pełnienie funkcji duchownego, z powodu której doznał prześladowań ze strony władz radzieckich. W dniu 11 grudnia 1952 r. Zarachowicz popełnił samobójstwo, topiąc się w Dniestrze, choć miejscowi karaimi byli przekonani, że w jego tragiczną śmierć mogą być zaangażowane osoby trzecie (Gąsiorowski 2012:578, informacja udzielona przez Annę Sulimowicz).

'eloney, אֵלוֹנֵי, w Pwt 11:30: „[...] w ziemi Kananejskiej, będącej na stepach naprzeciw Gilgal, przy dębach More” [בְּאֶרֶץ הַכְּנַעֲנִי הַיֵּשֵׁב בְּעֶרְבָה מִוֵּל הַגִּלְגָּל אֶצֶל אֵלוֹנֵי מֶרֶה].

Lasker i Akhiezer odwołują się w swej interpretacji do etymologii słowa 'eyal, אֵיל, oznaczającego 'siłę, moc' i na podstawie tego stwierdzają, że tytułowe wyrażenie מורה אילון מורה należy odczytywać jako 'siła nauczyciela', w pewnym sensie pomoc (dla) nauczyciela. Otóż tekst ten miałby wspomagać nauczyciela w przekonywaniu innych do podstawowych prawd wiary, a także pomagać uczniom w ich poznawaniu. W rękopisie jest też mowa i o tym, że tekst ten pomaga niejako zawracać buntowników z ich niewłaściwej drogi. Bowiem i inne możliwe znaczenie słowa more to właśnie 'strzelać', np. z łuku: „[...] tytuł to *Moc strzelająca* strzałami, to znaczy strzelająca w obcych filozofów” (folio 15a, Akhiezer, Lasker 2006:8). Nadto Akhiezer i Lasker dodają, że słowo more posiada też znaczenie 'buntownika' (hebr. מורד) i wtedy tytuł katechizmu oznaczałby w pewnym sensie siłę (argumentów) przeciwko buntującym się zasadom wiary, na dowód czego przytaczają następujące słowa z *Seḇer 'Elon More*: „Tytuł jego (tj. katechizmu) to 'Elon More, i naprawdę jest on nauczycielem dla osoby zbuntowanej, nauczycielem prostującym każdego zbaczającego z drogi” (folio 3a, Akhiezer, Lasker 2006:19)⁵⁹. W zdaniu tym, jak sugerują badacze, słowo „nauczyciel” można by odczytać jako 'osoba buntująca się przeciw czemuś', na przykład przeciw tym, co z Bożej drogi zbaczają (Akhiezer, Lasker 2006:8).

Warto zwrócić uwagę, że Łucki, Firkowicz i inni mieli inklinacje do gematrii i używali imion/terminów, które miały poprzez swoją wartość liczbową wskazywać na określone znaczenie. Tytuł katechizmu מורה אילון ma wartość liczbową (348), która odpowiada na podstawie wyliczeń gematrycznych wyrażeniu ארון האלהים 'skrzynia Boża'.

Treść katechizmu

Budowa katechizmu – jeśli chodzi o jego główne partie treściowe – jest następująca: Katechizm otwiera prolog przedstawiający siedem mądrości (odpowiednio do Prz 9:1). Po zacytowaniu biblijnych przypowieści następują po sobie dwie główne części tekstu.

Pierwsza poświęcona jest kwestiom teologicznym, a ściślej rzecz ujmując zagadnieniu boskości. Następnie w dyskusji podejmowane są tematy modlitwy, przyszywania *šišit* (rozdziały 1-7), 10-ciu zasad wiary (rozdziały 8-9), dziesięciu prób Abrahama (rozdział 10), imion i opisów Boga (rozdziały 11-12) oraz sposobów czytania Pisma Świętego (rozdział 13).

Druga część – w zamyśle autora poświęcona kwestiom logiki – omawia również różnorodne zagadnienia religijne: wieloznaczność słowa arka (rozdziały 1-2), definicja ciała (rozdziały 3-4), pojęcie człowieka jako mikroświata (rozdział 5), czy też jako wielokrotności przypadków (rozdziały 6-8), stworzenie świata oraz jego struktura (rozdziały 9-13), typy mędrców (rozdziały 14-15), akceptacja wyroku sądu oraz problem kary (przyjęcie losu), czyli o czterech możliwych przyczynach zaistnienia zła w świecie (rozdział 16); stopnie prorocstwa w klasycznym karaimskim rozumieniu (rozdział 17) oraz różne szczeble rzeczywistości (rozdział 18) (Akhiezer, Lasker 2009:10-11).

Poza powyższym przed każdą częścią i po zakończeniu każdej z nich autor pisze krótkie wiersze.

⁵⁹ W oryginale: "שמו אילון מורה ובאמת מורה לאיש סורר ומורה מיישר כל סרים".

Dziesięć dogmatów wiary

Interesującymi dla nas fragmentami tekstu przepisanego przez Zarachowicza są te, które odnoszą się do dziesięciu zasad wiary karaimskiej. Autor tekstu, to jest Simcha Icchak Łucki, czerpał przy tym z *Seṣer 'Asara Ma'amarot* Kaleba Afendopulo (folio 5a-5b, Akhiezer, Lasker 2009:22-23):

תמ"ה⁶⁰ תלמיד משיב עשרה עקרי האמונה
 הם אלה כפי דעת הר"ר⁶¹ כלב
 עקר הראשון להאמין שהוא ית' נמצא ולא במציאות
 והוא אחד ולא כאחדות שאר האחדים:
 עקר השני שהוא ית'⁶² אינו גוף ולא כח בגוף ולא ישיגוהו
 משיגי הגוף אלא הוא ית' שלם בתכלית השלמות:
 עקר הג' שהוא ית' ברא כל העולם מלא דבר בחסדו
 המוחלט ובחוט חסדו המתוח.
 עקר הד' שלו ית' ראוי להתפלל ולעבוד ואין ראוי לזולתו
 עקר החמישי שנאמין שהנביאים אשר נבאו נשלחים הם
 מהשי"ת⁶³ וע"ב⁶⁴ צריך להאמין להם.
 עקר הששי שנאמין כי אין כנבואת מרע"ה כי הוא אב וראש לכל הנביאים.
 עקר השביעי שתורת מרע"ה⁶⁵ עליה אין להוסיף וממנו אין
 לגרוע.
 עקר השמיני שצריך להאמין כי השי"ת יודע כל מחשבות
 בני אדם מפרטם עד כללם.
 עקר התשיעי שיאמין בביאת המלך המשיח.
 עקר העשירי שיאמין בתחיית המתים בעת שתעלה
 רצון מאתו ית' וית'. אלו הם עשרה עקרי האמונה.

Odpowiedź ucznia

Uczeń odpowiada: „Jest to dziesięć zasad wiary, które są zgodne z opinią nauczyciela, ribbi Kaleba.

Pierwsza zasada: wierzyć, że On, niech będzie błogosławiony, istnieje, lecz nie tym istnieniem⁶⁶, i że jest jeden, ale nie jednością bytów pojedynczych⁶⁷.

Druga zasada: Nie jest [On] ani ciałem, ani [żadną] siłą w ciele, i nie pojmie Go ten, kto ma ciało⁶⁸, lecz On, niech będzie błogosławiony, jest doskonały w absolutnej doskonałości.

Trzecia zasada: On, niech będzie błogosławiony, stworzył cały – pełen rzeczy – świat poprzez swą nieskończoną dobroć i poprzez rozpiętą nić jego łaski.

Czwarta zasada: tylko On, niech będzie błogosławiony, zasługuje na modlitwę i czczenie, a nikt inny nie jest tego godzien, prócz Niego.

Piąta zasada: należy wierzyć, że prorocy, którzy prorokowali, zostali posłani przez Boga, niech będzie błogosławiony, i na tej podstawie należy im wierzyć.

⁶⁰ תשובה מן התלמיד.

⁶¹ הרב רב.

⁶² יתברך.

⁶³ השם יתברך.

⁶⁴ על בסיס.

⁶⁵ משה רבינו עליו השלום.

⁶⁶ Takie sformułowanie 'הוא נמצא ולא במציאות' pojawia się w *More neḅukim* Majmonidesa w pierwszej księdze w rozdziale 57 (1913:84). Chodzi nie tylko o istnienie fizyczne, ale o istnienie całej rzeczywistości poza Bogiem, a więc nie tylko cielesnej czy ziemskiej, ale Wszechświata i intelektów oddzielonych.

W miejscu tym dziękuję za udzielenie mi pomocy Profesorowi Maciejowi Tomalowi.

⁶⁷ Można domniemywać, że autor miał tu na myśli złożoność bytów innych niż Boży. W miejscu tym i innych przypadkach ponownie dziękuję Profesorowi Maciejowi Tomalowi.

⁶⁸ Tłumaczenie niepewne. W oryg. משיגי הגוף, mniej więcej 'ci, którzy pojmują wg ciała'.

Szosta zasada: należy wierzyć, że nie ma takiego proroctwa, które by było takie, jak naszego nauczyciela, Mojżesza, pokój mu, gdyż jest on ojcem i przywódcą wszystkich proroków.

Siódma zasada: do Tory naszego nauczyciela, Mojżesza, pokój mu, niczego nie wolno dodać, ani też od niej odjąć.

Ósma zasada: należy wierzyć, że Bóg, niech będzie błogosławiony, zna wszystkie myśli człowieka – od szczegółowych po ogólne.

Dziewiąta zasada: należy wierzyć w przyjście Króla Mesjasza.

Dziesiąta zasada: należy wierzyć w ożywienie zmarłych w czasie zgodnym z wolą Boga, niech będzie błogosławiony. Niech będzie błogosławiony!

Takich to jest dziesięć zasad wiary.

Dziesięć prób Abrahama

Jedną z najważniejszych postaci biblijnych, zdaniem autora przedstawionego tekstu, jest Abraham, i dlatego też Simcha Icchak Łucki przedstawił próbę wyjaśnienia znaczenia prób, jakim został poddany ten patriarcha (folio 5b-6a, Akhiezer, Lasker 2009:23-24):

שמי"ה⁶⁹ רבי אומר אמור לי מה הם היוד נסיונות
שנוסה אברהם אע"ה⁷⁰ בהם ובכלם יצא כזהב
בכורו ע"כ⁷¹ נשתבח הוא ע"ה⁷² ונאמר עליו כי ידעתי
למען אשר יצוה בניו ואת ביתו אחריו⁷³. תמ"ה⁷⁴ תלמיד
משיב העשרה נסיונות שהזכרת לעיל הא אלו והא' הוא
הגרות שאמר לו הש"ית לך לך מארצך ומומא⁷⁵: הב'
הרעב אשר היה בארץ כנען ע"ד⁷⁶ שהוצרך לצאת משם
הג' באשר לוקחה שרה אשתו במצרים לפרעה שהיה
בלי ספק צער גדול וקלון נמרץ: הד' הלחמו עם
המלכים הארבעה כי הליכת לוט בשביה נסיון היה לו:
הה' לוקחו את הגר לאשה אחר שנתאש מהוליד משרה:
הו' מצות המילה אשר צוהו להמול בן מאה שנה: הז'
חמס מלך גרר בלקחו את שרה אשתו: הח' גרשו את
הגר על פי הדבור אחרי אשר חשקה נפשו בה⁷⁷: הט'
בגירוש ישמעאל שהיה לו להרהר אחר השם אתמול
אמרת לי ולישמעאל שמעתיד⁷⁸: ועתה אתה אומר אלי
אל ירע בעיניך על הנער⁷⁹: העשירי הוא עקידת יצחק
הוא נסיון גדול הנה בזה אמר כי ביצחק יקרא לך
זרע⁸⁰: ובזה אמר לשחוט לעולה ועכ"פ לא הרהר אחרי
השם: וראה אשר צדקות זה האיש איך הוא חסיד
גמור היה כי לא חשך את בנו יחידו מהש"ית: האל
ישימו ממדרגה זו אכ"ר⁸¹ נס"א⁸²:

⁶⁹ Skrót מן הרב שאלה.

⁷⁰ Skrót אבינו עליו השלום.

⁷¹ Skrót על כן.

⁷² Skrót עליו השלום.

⁷³ Cf. Rdz 18:19: כִּי יִדְעֵתִי לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת-בְּנָיו וְאֶת-בֵּיתוֹ אַחֲרָיו.

⁷⁴ Skrót תשובה מן התלמיד.

⁷⁵ Cf. Rdz 12:1: לֵךְ-לְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ.

⁷⁶ Skrót על דרך דבר.

⁷⁷ Cf. Rdz 34:9: חִשְׁקָה נִפְשׁוֹ בְּבִתְכֶם.

⁷⁸ Cf. Rdz 17:20: וְלִישְׁמַעֵאל שְׁמַעֲתִיד.

⁷⁹ Cf. Rdz 21:12: אֶל-יָרֵעַ בְּעֵינַיִךְ עַל-הַנֶּעֱרָר.

⁸⁰ Cf. Rdz 21:12: כִּי בְיִצְחָק יִקְרָא לְךָ זֶרַע.

⁸¹ Skrót אמון כן יהי רצון.

⁸² Skrót נצח סלה אמון.

Pytanie od nauczyciela.

Ribbi powiada: „Powiedz mi, jakich jest 10 prób, poprzez które wypróbowany został Abraham, nasz ojciec, pokój mu, oraz z których wyszedł jak złoto czysty i dlatego chwala się go, pokój mu, jak powiedziano o nim: „podałem go próbie, żeby rozkazywał swoim synom i swojemu domowi, którzy nastaną po nim”⁸³”.

Odpowiedź ucznia:

Uczeń odpowiada: „Dziesięć prób, o których wyżej wspomniałeś, to:

- 1) Pierwsza: obczyzna, jak powiedział mu Bóg, niech będzie błogosławiony: „Wyjdź z twojego kraju, w którym się urodziłeś, z domu twego ojca”⁸⁴;
- 2) Druga: głód, który zapanował w kraju Kanaan – został zmuszony wyjść stamtąd⁸⁵;
- 3) Trzecia: przez to, że zabrana została jego żona, Sara, w Egipcie do faraona, co bez wątpienia było wielkim smutkiem i wstydem ogromnym⁸⁶;
- 4) Czwarta: walka z czterema królami, gdy uprowadzony został Lot w niewolę, co było dla niego próbą⁸⁷;
- 5) Piąta: wzięcie sobie za żonę Hagar po tym, jak stracił nadzieję na spłodzenie potomka z Sarą⁸⁸;
- 6) Szósta: nakaz obrzezania, ten który mu wydano, by się obrzezał w wieku 100 lat⁸⁹;
- 7) Siódma: zabranie przemocą, przez króla Geraru, jego żony, Sary⁹⁰;
- 8) Ósma: wypędzenie Hagar, zgodnie z nakazem, po tym jak dusza jego zapragnęła jej⁹¹;
- 9) Dziewiąta: odesłanie Izmaela, gdy miał pretensje do Boga: wczoraj powiedziałeś mi i co do Izmaela posłuchałem Cię⁹², a teraz mi mówisz, nie miej mi za złe tego chłopca⁹³?
- 10) Dziesiąta: związanie Izaaka. Jest to wielka próba, bowiem tak oto powiedziano: „od Izaaka nazywało się będzie potomstwo”, i jeszcze tak powiedziano, by zarznąć „na ofiarę”⁹⁴ i – tak czy inaczej – nie miał pretensji do Boga. Ujrzał (więc Bóg), że to człowiek sprawiedliwy, nieskończenie szczodry, gdyż nie odmówił swojego jedyne go syna Bogu, niech będzie błogosławiony. Stąd i Bóg ustanowił go na tym poziomie. Amen. Niech taka będzie Jego wola. Niech tak będzie na wieki!

Jak się okazuje, *Seḇer 'Elon More* opiera się wyłącznie na utworach karaimskich uczonych, na przykład na tekstach Aarona ben Elijjahu, Elijjahu Basziaczi oraz Kaleba Afendopulo, uczonych i duchownych działających w XIV i XV wieku w Bizancjum. Poza powyższym, Simcha Icchak Łucki, omawiając dziesięć prób, którym poddany został Abraham, sięga do traktatu *'Aḇot (Miszna)*, przez co pokazuje, że nieobce mu jest czerpanie wiedzy z ustnej tradycji judaistycznej (chodzi o samą ideę 10 prób). W głównej jednak mierze, zdaniem Akhiezer i Laskera, katechizm Simchy Icchaka Łuckiego opiera się na karaimskiej osiemnastowiecznej edukacji w Europie Wschodniej (Akhiezer, Lasker 2009:11).

⁸³ Zob. Rdz 18:19.

⁸⁴ Zob. Rdz 12:1.

⁸⁵ Por. Rdz 12:10.

⁸⁶ Por. Rdz 12:15.

⁸⁷ Por. Rdz 14:14-16.

⁸⁸ Por. Rdz 16:1-4.

⁸⁹ Por. Rdz 17:23.

⁹⁰ Por. Rdz 20:2.

⁹¹ Por. Rdz 34:8, Rdz 21:10-14.

⁹² Zob. Rdz 17:20.

⁹³ Zob. Rdz 21:12.

⁹⁴ Por.: Rdz 22:2.

1.2. *Seḇer hab-Berit* (dyplom rzezaka)

Manuskrypt *Seḇer hab-Berit* (dosł. *Księga przymierza*) przechowywany jest w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w kolekcji hebrajskich rękopisów pod sygnaturą Евр II A 1852 w Petersburgu. Zawiera on 2 karty. Tekst napisany został w drugim dniu tygodnia czytania parazy *מַשְׁפָּטֵי הַשָּׁמַיִם*⁹⁵ w miesiącu *szewat* w roku 5547 (1787) w Łucku⁹⁶. Świadcstwo niesłychanie doniosłe, bo będące formą dyplomu i jednocześnie mające cechy charakterystyczne dla katechizmów. Zawiera ono podstawowe prawdy karaimskie objawione przez Mordechaja ben Mosze swojemu uczniowi, mianowicie dla Szałoma ben Zecharia, z okazji mianowania go na stanowisko rzezaka i nadania tytułu ribbiego.

Dzięki informacji uzyskanej od Anny Sulimowicz stwierdza się, że hazzanem we wspólnocie łuckiej był najprawdopodobniej ribbi Jeszua ben Mordechaj (Mordkowicz), rok urodzenia nieznany (zm. 1797). Pełnił on obowiązki hazzana w Haliczu w latach 1792-1797⁹⁷, a przedtem (także nie wiadomo dokładnie w jakim okresie) w Kukizowie (notatka Mojżesza Szulimowicza z 1964 r.). Natomiast Szałom ben Zecharia (ur. około 1766 – zm. 1813) był siostrzeńcem ribbiego Jeszuy, syna Zecharii i Estery. Po śmierci ojca opiekował się nim i nauczał go właśnie jego wuj Jeszua ben Mordechaj (na jego śmierć Szałom napisał pieśń żałobną – *kyna* („Unutkan ribbimiz [Nasz zapomniany nauczyciel]” 1932(1/3): 18-22). Córnica Szałoma, Riwka (ur. 1796, zm. między 1834 a 1858), wyszła za mąż w Łucku za Simchę Icchaka syna Szałoma Kaliskiego (wnuka Simchy Icchaka Łuckiego). Tożsamość nauczyciela Mordechaja ben Mosze jest tymczasem niemożliwa do zweryfikowania. Lista posiadaczy domów na ulicy Karaimskiej w Łucku w 1789 r. nie wymienia go, co jednak oznacza jedynie, że oficjalnie nie posiadał domu w tej miejscowości.

Jak wspomniano, omawiany tekst stanowi rodzaj dyplomu rzezaka. W tym kontekście chciałabym przytoczyć fragment artykułu E. Kazasa. Napisał on go dla francuskiego uczonego de Baj (де Бай) w celu przedstawienia historii oraz etnografii karaimów. Kazas przedstawia m.in. opis egzaminowania kandydata na stanowisko rzezaka. Należy zaznaczyć, że artykuł ten powstał w XX wieku. Brzmi on mniej więcej tak:

Osoba, która ukończyła kurs nauczania, otrzymywała tytuł ribbiego, odpowiadający tytułowi nadawanemu w Europie naukowcom pierwszego stopnia za znaczące dzieła w dziedzinie tej czy innej nauki, czyli tytułowi „doktora”. Wraz z tym tytułem nabywał on i jedno (jeszcze) ważne prawo. Jakie, jak myślicie, prawo? Prawo do uboju zwierząt! Nadawano go po publicznym śmiesznym (egzaminie na tytuł doktora), odbywającym się w obecności nauczycieli, znanych w mieście ze swego stopnia naukowego, oraz lokalnego hazzana. Egzamin polegał tylko na tym, że doktorant recytował przed areopagiem naukowym wcześniej wyuczone na pamięć, ze znanego zeszytu o kilku stronach, gotowe odpowiedzi na pytania dotyczące przepisów uboju zwierząt. Przepisy te są szczególnie lubiane przez kazuistów karaimskich, a w literaturze karaimskiej poświęcono im taką masę

⁹⁵ Cf. Wj 24:7: *עַשְׂתֵּי עָשָׂר יוֹמֵי*, tj. paraza *הַמִּשְׁפָּטֵי הַשָּׁמַיִם* (Wj 21:1-24:18).

⁹⁶ Warto wspomnieć, że społeczność karaimska w Łucku – należącym ówczesnie do Rzeczypospolitej – w owych czasach była niewielka, ale niewątpliwie znacząca. Według spisu ludności z roku 1784 miasto liczyło 25 budynków karaimskich i 105 mieszkańców, a w roku 1787 liczby te wzrosły do 33 budynków i 131 mieszkańców. Jeśli wziąć pod uwagę dane ewidencyjne z roku 1789, to przy ulicy Karaimskiej mieszkali nie tylko karaimi, a ich nieruchomości znajdowały się także i w żydowskim kwartale (Mann 1935:586-587, Szabarowskyj 2013:58,69).

⁹⁷ R. Zarach Zarachowicz podał lata 1792-1796 (Zarachowicz 1935(8):23).

traktatów, że na ich podstawie można zgromadzić znaczną bibliotekę. Przede wszystkim stanowią one rozważania o tym, w drodze jakiego dowodzenia logicznego można usprawiedliwić nasze prawo do życia zwierząt, potem omawiają one wykonawcę, obiekt, kształt narzędzia uboju oraz przypadki, kiedy ubój należy uważać za dokonany nieprawidłowo, i odpowiednio wtedy, gdy mięso z ubitego zwierzęcia należy uznać za nieczyste i nienadające się do spożycia. Cała ta regulacja prawna uboju leży w całkowitej sprzeczności z zasadą karaimską, mówiącą o tym, aby na niczym innym nie polegać prócz Pisma Św., ponieważ ani w prawie Mojżeszowym, ani w księgach prorockich nie znajduje ona poparcia dla siebie, ale jest wymysłem uczonych karaimskich. Tym niemniej ci ostatni znajdują powód, aby wejść w polemikę z talmudystami w odniesieniu do niektórych kwestii w tej dziedzinie kazuistyki (Kazas 1911(3-4):64)⁹⁸.

Jak widać, tekst ten brzmi dość szyderczo. Tym niemniej pokazuje, w jaki – mniej więcej – sposób odbywał się egzamin na rzezaka i ribbiego zarazem.

Seḇer hab-Berit stanowi doniosłe świadectwo nie tylko edukacji karaimskiej, ale także i tożsamości karaimskiej. W tym dość krótkim tekście można napotkać następujące wyrażenia: „A teraz, **Izraelu** [wyłuszczenia moje], czego PAN, Bóg twój, oczekuje od twego narodu?”, „szósta zasada mówi, by kochać synów **Izraela**”, „siódma mówi, aby nauczać Tory synów **Izraela**”, „szanować każdą osobę z **Izraela**”, „przyjmować ludzi serdecznie i życzyć dobra całemu ludowi **Izraela**”, a na koniec odczytujemy, że dyplom został podpisany „na oczach całego **Izraela**”. W przypadku przekroczenia prawa należało stawić się „przed wszystkimi sądami żydowskimi”, czyli wydaje się prawdopodobnym, że obie wspólnoty – karaimska i rabbaniczna – utrzymywały wzajemne kontakty. Otóż właśnie w taki sposób (używając pojęcia Izrael) karaimi opisywali siebie w swoim własnym piśmiennictwie i dokumentach sporządzonych w języku hebrajskim, aczkolwiek w kontaktach zewnętrznych sytuacja wyglądała zupełnie inaczej. Należy uwzględnić, iż antyżydowskie działania władz rozpoczęły proces „tworzenia się” dwóch całkowicie odseparowanych społeczności. Tak na skutek antysemitycznych rozruchów w Warszawie podczas Sejmu Wielkiego karaimi łucy złożyli memoriał (bez wskazania konkretnej daty), w którym stwierdzali:

My żydzi karaimi, co po polsku znaczy Bibliarze, różniący się od zburzenia Jerozolimy obrządkiem od żydów rabanitów we wszystkim, albowiem do ich szkoły nie chodzimy,

⁹⁸ W oryginale: «Окончивший курсъ ученія получалъ титулъ *рибби*, соотвѣтствующій титулу, даваемому въ Европѣ первостепеннымъ ученымъ за замѣчательные труды въ области той или другой науки, т.-е. титулу «докторъ». вмѣстѣ съ этимъ титуломъ онъ приобрѣталъ и одно важное право. Какое бы, вы думаете, право? Право рѣзать животныхъ! Оно давалось послѣ публичнаго смѣхотворнаго (экзамена на степень доктора), производившагося въ присутствіи извѣстныхъ въ городѣ своей ученостью преподавателей и мѣстнаго газзана. Экзамень состоялъ только въ томъ, что докторантъ декламировалъ предъ ученымъ ареопагомъ заранѣе выученные имъ наизусть по извѣстной тетрадкѣ въ нѣсколько страницъ готовые отвѣты на вопросы, касающіе законовъ закланія животныхъ. Законы эти пользуются особенной любовью караимскихъ казуистовъ, и въ караимской литературѣ посвящена имъ такая масса трактатовъ, что изъ нихъ можно составить порядочную библиотеку. Въ нихъ прежде всего идетъ разсужденіе о томъ, путемъ какихъ логическихъ доказательствъ можно оправдать наше право на жизнь животныхъ, затѣмъ объ исполнителѣ, объектѣ, формѣ, орудіи закланія, и о случаяхъ, когда закланіе нужно считать произведеннымъ неправильно и, слѣдовательно, когда мясо убитаго животнаго признать нечистымъ и негоднымъ для ѣды. Вся эта регламентация закланія находится въ полномъ противорѣчій съ караимскимъ принципомъ ничѣмъ не руководствоваться кромѣ св. писанія, такъ какъ ни въ законахъ Моисея, ни въ пророческихъ книгахъ она не можетъ найти никакой опоры для себя, и есть измышленіе караимскихъ ученыхъ. Тѣмъ не менѣе эти послѣдніе находятъ возможность вступать въ полемику съ талмудистами относительно нѣкоторыхъ вопросовъ въ этой области казуистики».

lecz własne mamy osobne swoje bóżnice, osobnych swego własnego obrządku duchownych, to jest jednego tylko kantora, który jest duchownym i rzeźnikiem do rżnięcia mięsa na pokarm [...] pisma hebrajskiego tylko do religii używamy, a między nami tureckiego języka [...] słowem we wszystkim od żydów się różnimy. Abyśmy tedy do żydów rabanów w najmniejszym punkcie nie należeli, ani z niemi połączeni byli, ani za jednych rozumieni, bo nam z obowiązku religii łączyć się z żydami-rabanami nie wolno [...] abyśmy przeto równe z innymi mieszkańcami miasta Łucka do wszelkich wolności, swobód i handlów dopuszczeni byli, najpokorniej upraszamy (Bałaban 1927:52-53)⁹⁹.

Należy podkreślić, że jeszcze na początku memoriału sporządzonego przez Samuela Josiowicza i Marka Ickowicza w imieniu wszystkich karaimów łuckich sami karaimi mianowali siebie żydami, choć w życiu codziennym rozmawiali w języku tureckim, który M. Bałaban określił jako mieszaninę turecko-tatarską. Z drugiej jednak strony obie grupy religijne łączyły wspólne ograniczenia wolności, swobód obywatelskich i handlu, wspólne obciążenia, w tym ponoszenie odpowiedzialności za zaciągnięte długi kahalne żydów rabbanitów. Szczególnie interesującym jest fakt, iż żydzi karaimi grozili wyemigrowaniem do Turcji w przypadku negatywnego rozpatrzenia ich sprawy w kwestii podatków, choć w rzeczywistości do tego nie doszło (Bałaban 1927:51-53).

Tekst hebrajski

Folio 1 recto

1 ספר הברית

2 ב"ה¹⁰⁰

3 אחרי שהמקובל מוסד מוסד¹⁰¹ מהמושכל להמקובל מאיש רצוי או מעדה רצויה
4 הוא במעלה ראשונה מן האמת ואין איש שבעולם שיכחש בו כמו שאומת ישראל
5 קהל המייחדים ששים רבוא קבלו תורת אמת מפי הגבורה על ידי נאמן ביתו בהר סיני
6 נמשכה הקבלה האמתית לבניהם אחריהם דור אחר דור מחזיקים בדת האל ואחריה
7 [...] ¹⁰² והתורה האלהית הכניסה לברית את כל הדורות העתידות לבוא בעולם
8 באמרה כי את אשר ישנו פה, עמנו עומד היום, לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו
9 פה עמנו היום¹⁰³: והחמירה בקיומה עד עולם לכל הדורות הבאות באמרה
10 הנסתרות לה' אלהינו והנגלות לנו ולבנינו עד עולם לעשות את כל דברי
11 התורה הזאת¹⁰⁴ וכשם שלמחרת מתן תורה העלה משה רבינו עליו השלום עולות
12 וזבח זבחים שלמים לה' פרים ויאכלו העם כך לזכר זה פשט המנהג בעדת בני
13 מקרא להרשות לבניהם ולתלמידיהם בזבחי שלמיהם לשחוט עופות טהורות ושיאכלו
14 העם המסובין ובו ביום קרא מרע"ה¹⁰⁵ ספר הברית שהם תנאים המותנים בין השם ית'
15 ובין עם ישראל אודות קיום דברי התורה לעשותם¹⁰⁶ כך לזכר זה כותבים המלמדים
16 ההגונים תנאים לתלמידים להחמיר להם שלא יצאו מן גדר התורה גם אני מרדכי
17 בלא"ה¹⁰⁷ כמ"ע¹⁰⁸ משה הזקן וצ"ל¹⁰⁹ העני בדעתי ובקנייני עם כל חכמי ומשכילי וזקני

⁹⁹ Por. Mann 1935:582-583.

¹⁰⁰ Skrót השם בעזרת השם.

¹⁰¹ Por. Iz 28:16: מוסד מוסד.

¹⁰² Słowo zamazane atramentem.

¹⁰³ Zob. Pwt 29:14: כי את-אשר ישנו פה עמנו עמד היום לפני ה' אלהינו ואת אשר איננו פה עמנו היום.

¹⁰⁴ Zob. Pwt 29:28: הנסתרות ליהוה אלהינו והנגלות לנו ולבנינו עד-עולם לעשות את-כל-דברי התורה הזאת.

¹⁰⁵ Skrót השלום משה רבינו עליו השלום.

¹⁰⁶ Tytuł książki: "שהם התנאים המותנים בין השם ובין עם ישראל אודות קיום דברי התורה

ספר הברית: "שהם התנאים המותנים בין השם ובין עם ישראל אודות קיום דברי התורה". Została wydana w 1787 roku.

¹⁰⁷ Skrót לאדוני אבי בן.

¹⁰⁸ Skrót מעלתו כבוד.

- 18 וחשובי וכל אנשי קהלתינו אנחנו קהל קדש לוצקא יכוננה עליון¹¹⁰ אמן נותנים את
 19 בריתנו ורשותינו לבחור שלום בכ"ם¹¹¹ זכריא ז"ל להביאו למסורת ברית התורה דהיינו
 20 למלאכת שמים ופינו יקבנו בשם חדש להקרא בשם רבי וידינו תכון עמו¹¹² למסור
 21 לו תנאי ספר הברית כפי דין תורתנו ויהדותנו לשמור ולעשות כפי הנכתב בתנאים
 22 הללו והשי"ת יברא לו לב טהור ליראתו ורוח נכון יחדש בקרבו¹¹³ להבין נפלאות מתורתו
 אכ"ר¹¹⁴
 23 ואלו הם התנאים הנכתבים ברשות כלל חכמי ואנשי קהלתינו הקדושה
 24 התנאי הראשון לירוא מהשם הנכבד והנורא כדכתיב בתורתנו הקדושה את ה' אלהיך תירא¹¹⁵
 25 ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמד כי אם ליראה את ה' אלהיך¹¹⁶ כי היראה היא פנה
 26 גדולה בתורתנו הקדושה כי ירא אלהים יצא את כלם¹¹⁷ ואמרו חז"ל¹¹⁸ עבוד מאהבה עבוד
 מיראה
 27 התנאי השני שידע מן המשמע ובחקירה שכלית עשרה עקרי האמונה בראיותיהם
 28 ולהביא מופת לאחדותו ית' שהוא אחד ואין אחדות כאחדותו כמ"ש¹¹⁹ שמע ישראל ה' אלהינו ה'
 אחד¹²⁰
 29 התנאי השלישי שיאהב את השם יתעלה אהבה לבביית ונפשית ומאודיית ושיעבוד את עבודתו
 30 בלב שלם ובכוונה ובנפש חפצה¹²¹
 31 התנאי הרביעי שיתמיד תפלתו רמשא וצפרא בין בהיותו בקהלה שילך לבית הכנסת
 32 להתפלל עם הצבור בין בהיותו בדרך או בכפר שלא יעביר הזמן להקריב קרבן
 33 ה' במועדו ושלא ידבר דברים בטלים בשעת התפלה חוץ מדברי תורה
 34 התנאי החמישי שיקבע עתים לתלמוד תורה בכל יום ויום ושלא יהיה יום אחד בלי למוד
 35 תורה כי בזה יוסיף זוהר לנפשו ויותר יבין יראת ה' ושילך בשבתות ובימים טובים לבית
 36 אולפנא להתחדד אצל בני עליה ולשמוע דברי תורתם וחכמתם ושלא יאמר כבר אני משוחרר
 37 מהלמוד ואין לי צורך ללכת לבית המדרש

Folio 1 verso

- 1 התנאי השישי שיאהב את בני ישראל ושיקדים שלומו לכל בר נש ושלא ישיב במושב לצים¹²²
 לספר¹²³
 2 לשון הרע בגנות אנשים אלא יספר בשבח כל אדם ובוזה יהיה כבוד התורה חביבה
 3 בעיניהם ויהיה אהוב למעלה ונחמד למטה
 4 התנאי השביעי שילמד תורה לבני ישראל ובוזה יעשה נחת רוח ליוצרו ויתקיים למודו ביד
 5 כדאמרין רבין הרבה למדתי מרבתי ומחברי יותר ומתלמידי יותר מכלם¹²⁴
 6 התנאי השמיני שלא ילך לבתי משתאות לשתות עם השתיינים ועם ההדיוטים וזה לא
 7 יהיה לו לכבוד מפני כי היין ישחית דעתו ויבוא לידי בזיון:
 8 התנאי התשיעי שלא ישחק בקליפות ובקוביאות משום כי יעשה חלול לתורת ה' ואם

¹⁰⁹ זכר צדיק לברכה Skróć.

¹¹⁰ זְכוּנְנָה עֲלֵיוֹן: Zob. Ps 87:5.

¹¹¹ בן כבוד מעלתו Skróć.

¹¹² אֲשֶׁר יָדִי תִכּוֹן עִמּוֹ: Por. Ps 89:22.

¹¹³ לֵב טָהוֹר בְּרָא-לִי אֱלֹהִים וְרוּחַ נְכוֹן חִדָּשׁ בְּקִרְבִּי: Por. Ps 51:12.

¹¹⁴ אמן כן יהי רצון Skróć.

¹¹⁵ לִירְאָה אֶת-הַשֵּׁם הַנְּכָבֵד וְהַנּוֹרָא הַזֶּה אֶת יְהוָה אֱלֹהֶיךָ: Por. Pwt 28:58.

¹¹⁶ וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל מַה יְהוָה אֱלֹהֶיךָ שֹׂאֵל מֵעִמָּךְ כִּי אִם-לִירְאָה אֶת-יְהוָה אֱלֹהֶיךָ: Zob. Pwt 10:12.

¹¹⁷ כִּי-יִרְאֵה אֱלֹהִים יֵצֵא אֶת-כָּלָם: Zob. Koh 7:18.

¹¹⁸ חכמינו זכרם לברכה Skróć.

¹¹⁹ כמו שכתוב Skróć.

¹²⁰ שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד: Zob. Pwt 6:4.

¹²¹ בְּלֵב שְׁלֵם וּבִנְפֶשׁ חַפְצָה: Por. 1 Krm 28:9.

¹²² וּבְמוֹשֵׁב לְצִים לֹא יֵשֵׁב: Por. Ps 1:1.

¹²³ Słowo nieczytelne z powodu zgięcia kartki (pierwsza litera 'lamed', przedostatnia przypomina 'pe', ostania 'resz'). Prawdopodobnie לספר.

¹²⁴ Cytat z literatury rabbanicznej. Por. Seder Mo'ed, Maseket Ta'anit 7:71 (powiedział rabbi Hanina): הרבה למדתי מרבתי, ומחברי – יותר מרבתי, ומתלמידי – יותר מכולן.

- 9 יעשה זה ויוודע הדבר ידיעה ברורה לחכמי ומשכילי הקהלה אזי יהיה רשות
10 בידם רשות לענוש אותו כפי דין הראוי :
- 11 התנאי העשירי שיכבד את רבו החכם כמה"ר¹²⁵ ישועה החזן נר"ו¹²⁶ בן החכם מו' כמוהר"ר¹²⁷
- 12 מרדכי החזן נ"ע¹²⁸ בפניו בין שלא בפניו בין בחייו בין במותו וכשיזכור אותו לא יזכור
13 אותו בשמו אלא יאמר מורי ורבי משום כי למד אצלו רוב תורתו וחכמתו והוא הביא אותו
14 לשלמות הנפשי וגם שיכבד לכל בר ישראל ושיאהב ככתוב ואהבת לרעך כמוך¹²⁹
- 15 התנאי הי"א שיכבד את כל בעלי התורה הקודמים ממנו בחמש קדימות ולא יורה הלכות
16 בפניהם ולא ישחוט בפני הגדולים ממנו בתורה ובחכמה בין בקהלה זאת בין בקהלה
17 אחרת אלא אם ירשו לו הגדולים אבל בהיותו בדרך או בכפר יש לו רשות לשחוט לעצמו
18 וגם לאחרים אשר הם למטה ממנו במדרגה
- 19 התנאי הי"ב שלא יתנהג במדת הגאווה וגסות הרוח אלא שיתנהג במדת הענוה ויהיה
20 שפל רוח¹³⁰ ויקבל את הבריות בסבר פנים יפות ושיהיה דורש טוב לכל עם ישראל
21 והתורה האלהית נמשלה למים מה המים אינם נחים על הר גבוה ותלול¹³¹ אלא יורדים למקום
22 נמוך ושפל כך התורה אינה נמצאת בגסי הרוח אלא במי שמתנהג במדת הענוה ומשפיל
23 עצמו עליה ובמדת הענוה נשתבח אדון הנביאים מרע"ה¹³²
- 24 התנאי הי"ג שלא ישא פנים¹³³ בתורה להקל במצות מה שהחמירה תורתנו הקדושה ושידקדק
25 בתנאי השחיטה כפי הוראות חז"ל וכהאי גוונא בתנאי המאכלת להשחיטה כראוי שתהיה
26 חדה וחלקה ושלא תהיה פגומה¹³⁴
- 27 על פי הדברים האלה כרתי ברית לפני חכמי ומשכילי וזקיני וחשובי וכל אנשי הקה"ק
28 הזאת ומחוייב אני לקבל על עצמי את התנאים הללו ודלא להשנייא לאחד מהם ואם חס
29 וחלילה אעבור על אחת מהם וארצה להתנהג ולהשתרר על חכמי ומשכילי קה"ק ולהורות
30 הלכות שלא כדת אזי יהיה כח ורשות בידם לכופ אותי ולדון לכף חובה ולתבוע אותי בכל
31 בתי דינין דיהודאי ולעשות לי הטוב והישר בעיניהם כל זה נעשה בהסכמת אלופינו
32 מסובלים¹³⁵ לתורה וזקינינו וחשובינו וכל אנשי קה"ק פה בקה"ק לוצקא יע"א¹³⁶ ביום ב' לסדר
33 נעשה ונשמע יו' לר"ח שבט דשנת תקמ"ז לפ"ק
- 34 חותם את שמו לעיני כל ישראל¹³⁷ זעירא דתלמידייא הצעיר שלום בן לא"א¹³⁸ ועטר"ש¹³⁹
כמע"ר¹⁴⁰ זכריה זצ"ל¹⁴¹.

Przekład

Folio 1 recto

1. Księga przymierza
2. Z Bożą pomocą

¹²⁵ Skrót מורנו הרב הרב.

¹²⁶ Skrót ישמרהו הרחמן ויצילהו, ישמרהו ה' ויצילהו. Hebr. נְטָרִיָה, רַחֲמָנָא וּפְרָקִיָה.

¹²⁷ Skrót כבוד מורנו ורבנו הרב רבי.

¹²⁸ Skrót נוחו עדן.

¹²⁹ Zob. Kpl 19:18: וְאַהֲבַתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ.

¹³⁰ Zob. Iz 57:15: וְשֹׁפֵל-רוּחַ.

¹³¹ Zob. Ez 17:22: עַל-הַר-גְּבֵה וְתִלּוּל.

¹³² Skrót משה רבינו עליו השלום.

¹³³ Por. Pwt 10:17: לֹא-יִשָּׂא פָנִים.

¹³⁴ Por. Basziaczi 1835:66.

¹³⁵ Zob. Ps 144:14: אֱלוֹפֵינוּ מְסֻבִּלִים – aczkolwiek w zupełnie innym znaczeniu. We fragmencie biblijnym jest mowa o objuczonym bydle.

¹³⁶ Skrót יגן עליה (עליך, עלינו, וכו') אלהים.

¹³⁷ Zob. Pwt 31:7: לְעֵינֵי כָל-יִשְׂרָאֵל.

¹³⁸ Skrót לאדוני ואביו.

¹³⁹ Skrót ועטרת ראשו.

¹⁴⁰ Skrót כבוד מעלת רבי.

¹⁴¹ Skrót זכר צדיק לברכה.

3. Na podstawie tego, że to, co przyjęte jest ugruntowane, uzasadnione¹⁴² w pojęciu Boga i przyjęte przez godną tego¹⁴³ osobę lub przez godną tego¹⁴⁴ wspólnotę,
4. i znajduje się na pierwszym stopniu prawdy, a nie ma nikogo na świecie, kto by temu zaprzeczył, tak jak i naród Izraela,
5. w zgromadzeniu liczącym sześćset tysięcy osób, które otrzymało Torę prawdy z ust Potężnego Boga¹⁴⁵ – przez wiernego Jego domu – na górze Synaj,
6. była kontynuowana prawdziwa tradycja, przekazywana ich synom po nich, z pokolenia na pokolenie, trzymających się prawa Bożego, a po nim
7. [...] ¹⁴⁶ boska Tora wprowadziła w przymierze wszystkie przyszłe pokolenia, które przyjdą na świat,
8. mówiąc: „z każdym, kto jest dziś z nami przed Panem, Bogiem naszym, i z każdym, kogo nie ma
9. z nami dziś¹⁴⁷”. Jest ona wymagająca w swej istocie, aż na wieki wobec wszystkich następných pokoleń, mówiąc:
10. „rzeczy tajemne należą do Pana, Boga naszego, a rzeczy jawne do nas i synów naszych aż na wieki, by wypełniać wszystkie słowa
11. tego Prawa¹⁴⁸”. Podobnie jak nazajutrz po otrzymaniu Tory złożył Mojżesz, nasz nauczyciel, niech spoczywa w pokoju, całopalenia
12. i ofiary doskonałe dla Pana, jak byki, a jadł to lud, tak też na pamiątkę tego (wydarzenia) utrwalił się ów zwyczaj w zgromadzeniu synów
13. Biblii, by przyzwalać swym dzieciom i uczniom na składanie doskonałych ofiar, zarzynanie rytualnie czystego ptactwa, żeby jadł
14. lud biesiadując. W tym samym dniu przeczytał nasz nauczyciel Mojżesz, niech spoczywa w pokoju, księgę przymierza, w której znajdują się ustanowione postanowienia między Bogiem, niech będzie błogosławiony,
15. a ludem Izraela odnośnie wypełniania słów Tory, by je wypełniać. I tak dla upamiętnienia tego piszą uczeni
16. rzetelne zasady dla uczniów, aby zobowiązać ich do tego, by nie wychodzili poza zagrodę Tory. Także ja, Mordechaj,
17. syn mego pana i ojca jegomości pana Mosze, starszego, pamięć o sprawiedliwym niech będzie błogosławiona, jestem ubogi wiedzą i posiadaniem, wraz ze wszystkimi uczonymi, wykształconymi, starszymi,
18. ważnymi oraz ze wszystkimi ludźmi naszej gminy (stanowiąc) świętą gminę ‘kahał’ (w) Łucku, która niech będzie wywyższona¹⁴⁹. Amen. Zawieramy
19. nasze przymierze i wydajemy nasze zezwolenie młodzieńcowi (o imieniu) Szałom, synowi czcigodnego pana Zecharii, niech pamięć o nim będzie błogosławiona, na wprowadzenie go do tradycji przymierza Prawa, a mianowicie
20. do wykonywania służby Nieba, i ustami naszymi nadajemy mu nowy tytuł, nazywając go tytułem ribbi. Jesteśmy gotowi¹⁵⁰ przekazać
21. jemu postanowienia księgi przymierza, zgodne z prawem naszej Tory i naszego judaizmu, aby (on) przestrzegał i czynił to, co zapisane jest w postanowieniach

¹⁴² Por. Iz 28:16.

¹⁴³ Dosł. „pożądany”.

¹⁴⁴ Jak wyżej.

¹⁴⁵ Dosł. „moc”, „potęga”.

¹⁴⁶ Słowo zamazane atramentem.

¹⁴⁷ Zob. Pwt 29:14.

¹⁴⁸ Zob. Pwt 29:28.

¹⁴⁹ Zob. Ps 87:5.

¹⁵⁰ Por. Ps 89:22.

22. tych. A Pan, niech Imię Jego będzie błogosławione, stworzy w nim serce czyste i bojące się Pana oraz ducha ochoczego niech w nim odnowi¹⁵¹, aby pojął cuda naszej Tory. Amen. Niech się stanie według Jego woli.
23. A oto spisane postanowienia będące w posiadaniu wszystkich mędrców i ludzi naszej świętej gminy:
24. Pierwsze postanowienie mówi, aby lękać się Imienia chwalebne i straszne, jak jest napisane w naszej świętej Torze: „PANA, Boga twego będziesz się lękać!¹⁵²
25. A teraz, Izraelu, czego PAN, Bóg twój, oczekuje od twego ludu? Tylko tego, byś się lękał PANA, Boga twego¹⁵³”. Bowiem bojaźń jest węglem
26. wielkim w naszej świętej Torze, ponieważ ten, kto się lęka Boga, wyjdzie ze wszystkiego¹⁵⁴. Mędrcy, niech pamięć o nich będzie błogosławiona, mówili: Służ z miłością, służ z bojaźnią.
27. Postanowienie drugie mówi, aby poznawał ze słuchania i poprzez umysłowe badanie dziesięciu zasad wiary wraz z ich dowodami,
28. by (umiał) przytoczyć przykład Jego jedności, niech będzie błogosławiony, że jest On jedyny i że nie ma innej jedności takiej jak Jego jedność, jak napisano: „Słuchaj, Izraelu, PAN, Bóg nasz, PAN jest jeden¹⁵⁵”.
29. Zasada trzecia mówi, aby kochał PANA, niech będzie wywyższony, miłością serca i duszy, z całej siły, aby mógł pełnić jego służbę
30. sercem doskonałym oraz z intencją i duszą ochoczą¹⁵⁶.
31. Postanowienie czwarte mówi, żeby nieustannie trwać w modlitwie wieczorem i rano, czy to będąc w gminie żeby chodzić do synagogi,
32. aby modlić się wraz ze społecznością, czy to będąc w drodze lub w wiosce – żeby nie spóźniał się ze złożeniem ofiary
33. Panu we właściwym czasie. I żeby nie mówił próżnych rzeczy w chwili modlitwy, prócz słów Tory.
34. Piąte postanowienie mówi, by na każdy dzień ustalił czas na studiowanie Tory i by nie było ani jednego dnia bez studiowania
35. Tory, gdyż przez to swej duszy dodaje blasku i lepiej pojmie bojaźń Pańską. Niech chodzi w szabaty i święta do
36. *midraszu*¹⁵⁷, by ćwiczyć umysł pośród wyżej postawionych i by słuchać ich słów nauczania i ich mądrości. Niech też nie mówi: już jestem zwolniony
37. z nauki i nie mam potrzeby chodzić do *midraszu*.

Folio 1 verso

1. Szóste postanowienie (mówi), by kochał synów Izraela i by pozdrawiał każdego człowieka, i by nie siadał pośród lekkoduchów¹⁵⁸, by opowiadać
2. plotki i obmawiać ludzi, lecz niech opowiada z szacunkiem o każdej osobie. A przez to Tora będzie uhonorowana
3. w ich oczach, a on będzie lubiany na górze i miły na dole.

¹⁵¹ Por. Ps 51:12.

¹⁵² Por. Pwt 28:58.

¹⁵³ Zob. Pwt 10:12.

¹⁵⁴ Zob. Koh 7:18.

¹⁵⁵ Zob. Pwt 6:4.

¹⁵⁶ Por. 1 Krn 28:9.

¹⁵⁷ Dosł. „domu nauczania”.

¹⁵⁸ Por. Ps 1:1.

4. Postanowienie siódme (mówi), aby nauczał Tory synów Izraela, przez co sprawi, że będzie rad jego Stwórca i będzie wypełniać się jego nauka w praktyce,
5. jak się mawia: wiele się nauczyłem od moich nauczycieli, od moich kolegów więcej, a od moich uczniów najwięcej z nich wszystkich.
6. Postanowienie ósme (mówi), by nie chodził do karczmu, by się upijać z pijakami i gminem, bo nie
7. przyniesie mu to chwały, gdyż wino zrujnuje jego umysł i przyniesie mu wstyd.
8. Postanowienie dziewiąte (mówi), aby nie grał w karty i kości, gdyż bezcześci to Torę Pańską. Jeśli jednak
9. uczyni to i rzecz ta stanie się znana (oraz) jasna uczonym i mędrcom gminy, wówczas
10. w ich rękach jest uprawnienie, aby ukarać go zgodnie z właściwym przepisem.
11. Postanowienie dziesiąte (mówi), aby darzył szacunkiem swego *raw*, uczonego, jegomości pana *haraw* Jeszue, hazzana, niech strzeże go Pan, syna uczonego, jegomości pana naszego nauczyciela, *haraw* ribbiego,
12. Mordechaja, hazzana, niech spoczywa w raju, w jego obecności, jak i gdy nie jest obecny, za jego życia, jak i gdy umrze. A gdy będzie go wspominać, to nie powinien wspominać
13. go imieniem, lecz powinien mówić: „mój nauczyciel i mój ribbi”, ponieważ nauczył się u niego wiele z jego nauki i jego mądrości, a także doprowadził on go
14. do doskonałości duchowej. Powinien on także szanować każdego Izraelitę i kochać, jak napisano: „kochaj bliźniego swego, jak siebie samego¹⁵⁹”.
15. Jedenaste postanowienie (mówi), aby szanował wszystkich uczonych w Piśmie¹⁶⁰ lepszych od siebie i by nie nauczał *halach*
16. przed nimi, ani też nie zarzywał przed większymi od siebie w Torze i mądrości, w tej gminie lub gminie
17. innej, chyba że owi więksi pozwolą na to. Natomiast przebywając w drodze lub będąc w wiosce ma uprawnienie, by dokonać uboju dla siebie,
18. a także dla innych, którzy są stopniem niżej od niego¹⁶¹.
19. Dwunaste postanowienie (mówi), aby nie zachowywał się dumnie i nieprzyzwoicie, lecz by zachowywał się pokornie oraz
20. uniżenie¹⁶², by przyjmował ludzi serdecznie i życzył dobra całemu ludowi Izraela.
21. Boska Tora jest podobna do wody, ale takiej, która nie jest wodą stojącą na wysokiej i stromej górze¹⁶³, lecz spływającą na tereny
22. niższe, nizinne. Takież i Tora nie znajduje się pośród nieprzyzwoitych (ludzi), lecz w tym, który zachowuje się pokornie i poniża
23. siebie dla niej. Miarą pokory wsławił się pan proroków, Mojżesz, nasz nauczyciel, sługa Boży.
24. Trzynaste postanowienie (mówi), by nie wynosił się z powodu¹⁶⁴ Tory, (z chęci) złagodzenia przykazań, to, co nasza święta Tora surowo ustaliła, lecz by skrupulatnie przestrzegał
25. postanowień uboju, zgodnie z pouczeniami mędrców, niech pamięć o nich będzie błogosławiona, jak na przykład postanowienia prawidłowego ostrzenia noża, aby był
26. ostry i gładki, a nie wadliwy.

¹⁵⁹ Zob. Kpł 19:18.

¹⁶⁰ Hebrajski termin בעל תורה jest wykładany jako ‘posiadający znajomość Tory’.

¹⁶¹ Dośł. „których stopień jest niższy od jego”; chodzi tu o stopień poznania Tory.

¹⁶² Zob. Iz 57:15.

¹⁶³ Zob. Ez 17:22.

¹⁶⁴ Por. Pwt 10:17.

27. Na podstawie tychże słów zawarłem przymierze w obecności uczonych, mędrców, starszych i (osób) poważanych, jak i w obecności wszystkich członków tej świętej gminy.
28. Zobowiązuję się wziąć na siebie te wszystkie postanowienia i (obiecuję) że nie zmienię ani jednego z nich. A jeśli bym – nie daj
29. Boże – przekroczył jedno z nich i zechciał zachowywać się tak, jakbym miał władzę nad uczonymi i mędrkami świętej gminy, i bym nauczał
30. *halach* niezgodnych z prawem, to wówczas niech będzie w ich rękach moc i uprawnienie, aby mnie ukorzyć i zasądzić na moją niekorzyść, jak i oskarżać mnie przed wszystkimi
31. sądami żydowskimi i uczynić mi to, co uznają za dobre i prawe w swoich oczach. Wszystko to zostało uczynione za zgodą naszych mistrzów
32. obarczonych (brzemieniem) Tory, naszych starszych i (osób) poważanych oraz wszystkich członków świętej gminy (w) Łucku, niech Bóg jej strzeże, w poniedziałek, w drugim dniu *sederu*,
33. „uczynimy i będziemy słuchać”¹⁶⁵, w miesiącu *szewat*, roku 547, wedle skróconej rachuby¹⁶⁶.
34. Podpisujący się z imienia na oczach całego Izraela¹⁶⁷, najmniejszy spośród (wszystkich) uczniów, młodzieniec Szałom, syn mojego pana i ojca, korony mojej głowy, jegomości pana ribbiego Zecharii, pamięć o sprawiedliwym jest błogosławieństwem.

¹⁶⁵ Zob. Wj 24:7. Parasza ואלה המשפטים (Wj 21,1-24,18).

¹⁶⁶ Czyli 5547 (1787 w kalendarzu gregoriańskim).

¹⁶⁷ Zob. Pwt 31:7.

1.3. Katechizm dla uczących się na stanowisko rzezaka

Rękopis katechizmu dla uczących się na stanowisko rzezaka znajdujący się w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej pod sygnaturą 0435 F 946 op. 1 nr 435 pochodzi z roku 1818. Tekst spisany jest na 6 arkuszach (11 stronach) i stanowi cenny materiał źródłowy umożliwiający poznanie wiedzy o pojmowaniu świata przez karaimskich uczonych.

Tekst hebrajski

Folio 1 recto

- 1 בשם המשלם לעמו ישראל חסדים וטובות : אכתוב קצת רבי שאלות ותשובות :
- 2 לחדד ולפלפל בהן שכל התלמידים : אשר במקראי קדש הלולים¹⁶⁸ שוקדים :
- 3 ועל צד הנגלה את התלמידים החמודים המתעתדים והמתכוונים :
- 4 לעבור בברית¹⁶⁹ מלאכת השחיטה העל זאת יהיו בשם רבי מתכנים :
- 5 וזו הלצת הרב השואל :
- 6 ברוך הבא בשם ה' .. ברכנוכם מבית ה'¹⁷⁰ :
- 7 זה היום עשה ה' .. נגילה ונשמחה בו¹⁷¹ :
- 8 ברוך אתה בני¹⁷² לה' אלהים יחנך בני¹⁷³ בחן וכבוד לפניו לפני כל רואיך אליך
- 9 ישגיחו¹⁷⁴ היום להתקדשך לברכת ה' ולברכת כל הפרסום הנכבד במסבה
- 10 הנכבדת הזאת בשלחן אשר לפני ה' במושב זקנים¹⁷⁵ חכמים יראי ה' וחושבי שמו
- 11 יושבים ועטרותיהם בראשיהם בחכמה בתבונה ובדעת¹⁷⁶ בסוד ישרים
- 12 ולמודי ה' ועדה¹⁷⁷ חמודה וקדושה וה' בראשם : אשריך בני העומד לפני ה'
- 13 שזכית לזה : ואשרי להוריך ולרבותיך המשתדלים להביאך לתור האדם
- 14 המעלה¹⁷⁸ כזה : ואשרי לכל העומדים האלה השמחים בשמחת התורה :
- 15 הנגשים אל ה' בנפש יפה וברה : אשריך בעולם הזה שלום לך ושמחה
- 16 רבה : וטוב לך בעולם הבא : ירבו כ"ב¹⁷⁹ :
- 17 ברוך אתה בבואך¹⁸⁰ : יאושר כחך : אך בני שמע בקולי והבן לך מהמורגל
- 18 ונוהג בעולם שאיש חיל מה להתכוונו להתכנות בפי הבריות בשם
- 19 גבור הנה באמת חוב עליו להתנצח בבין גילו העל כן יודו אושר כבוד
- 20 מלאכתו יחליטוהו לגבור : העל זאת וכזאת בזה ההקש בואך היום הזה
- 21 בשלום לקבלת הרשות מכת"ר¹⁸¹ מעלת חכמי אמת בהסכמתם וכל הפרסום
- 22 הנכבד הזה ברב עם הדרת מלך¹⁸² למלאכת השחיטה העל זאת תכונה
- 23 בשם רבי שמונו תלמיד חבר לחברים מקשיבים אנשי מעלה בחכמה
- 24 דין הוא עליך ע"ד¹⁸³ כ"ש¹⁸⁴ להתנצח קצת בדברים יקרים משובחים מאד

¹⁶⁸ Zob. Kpl 19:24: קדש הלולים.

¹⁶⁹ Zob. Pwt 29:11: לעבדך בברית.

¹⁷⁰ Zob. Ps 118:26: יהנה ברכנוכם מבית יהנה.

¹⁷¹ Zob. Ps 118:24: זה-היום עשה יהנה נגילה ונשמחה בו.

¹⁷² Zob. 1 Sm 26:25: ברוך אתה בני.

¹⁷³ Zob. Rdz 43:29: אלהים יחנך בני.

¹⁷⁴ Zob. Iz 14:16: ראיך אליך ישגיחו אליך.

¹⁷⁵ Zob. Ps 107:32: ובמושב זקנים.

¹⁷⁶ Zob. Wj 35:31: בחכמה בתבונה ובדעת.

¹⁷⁷ Por. Ps 111:1: למודי יהנה; Iz 54:13: בסוד ישרים ועדה.

¹⁷⁸ Por. 1 Krn 17:17: כתור האדם המעלה.

¹⁷⁹ Zob. Ps 49:17: פי-ירבה כבוד ביתו.

¹⁸⁰ Zob. Pwt 28:6: ברוך אתה בבואך.

¹⁸¹ Skróć תורתם.

¹⁸² Zob. Prz 14:28: ברב-עם הדרת-מלך.

- 25 משוייכים לענין רצוני לומר להראות אות מה ממושכליך אם במקובל
 26 מפי סופרים ואם במעויין מפי ספרים הכי נפשנו אותה לשמוע צלצלי
 27 דברי מושכליך הנעימים ובכן נודה ליקר תפארת גדולתך¹⁸⁵ היום ובלב
 28 שמח וטיב גהה¹⁸⁶ בספיי¹⁸⁷ נברכך לפני ה' להעלות שמך החדש התארי על גפי
 29 מרומי קרת¹⁸⁸ על שמך העצמי אחד באחד יגשו¹⁸⁹ יתחברו ולא יתפרדו :

Folio 1 verso

- 1 יצו ה' חסדו ואמתו וברכתו עליך : יומם ובלילה וכסא כבוד ינחילך¹⁹⁰ :
 2 בתוך קהל ועדה¹⁹¹ : לתורה ולתעודה¹⁹² : ותזכה להיות בחבר מוסמך : ר"ל¹⁹³
 3 ללמוד וללמד לעשיר ולמך : עד עשות ספרים הרבה : ובזה שורך הרבה
 4 מאד¹⁹⁴ ואורך תמיד יהל לא יכבה : בחברך ספרים יקרים ואמתיים לה' ולישראל :
 5 ובהעמידך תלמידים חמודים מוסמכים ויהללך ישראל בכל כח ואל : ועל
 6 ידי זה תזכה להיות מוסמך נאצל : יפה ענף וחורש מצל¹⁹⁵ : ובזה אל
 7 דעות ה'¹⁹⁶ ישכילך כנפשך שבעך¹⁹⁷ חכמה ותבונה : ע"ד¹⁹⁸ יהב חכמתא
 8 לחכימין ומנדעה לידעי בינה¹⁹⁹ :
 9 שאלת הרב השואל :
 10 אתה עתה ברוך ה'²⁰⁰ אהובי בני בלי פנות אל רהבי²⁰¹ מרחבי נקבי
 11 משכיות החמדה²⁰² בסודות רבות גדולות ונוראות לבלתי הטריח
 12 הפרסום הנכבד הזה נדבר קצת מה דברי חכמה על מה ועל מה בדברים
 13 בעלמא : ואשאלך דבר : ואתה תודיעני על אפניו סוד המדובר : מה
 14 המושכל אצלך על פרסום כל המציאות הזאת ר"ל השמים והארץ וכל
 15 צבאם²⁰³ והאדם הנברא באחרונה אף שזרעו נפוצו על פני כל הארץ
 16 ללשונותם בגוייהם :
 17 תשובת התלמיד :
 18 ברכני אדוני עבדך אנכי ואת ה' אלהי השמים והארץ אני ירא²⁰⁴ :
 19 משבח ומרומם ומהדר למלך שמיא²⁰⁵ שבראני לכבודו ועשני יהודי :
 20 ועם היות שהשתיקה זהב וכי בער אנכי מאיש ולא בינת אדם לי²⁰⁶ להיותי

¹⁸³ על דבר זה Skrót.

¹⁸⁴ כל שכן Skrót.

¹⁸⁵ נְאֻת-יְקָר תְּפָאֲרַת גְּדוּלְתוֹ : Por. Est 1:4.

¹⁸⁶ לֵב שְׂמִיחַ יִיטֵב גְּהָה : Por. Prz 17:22.

¹⁸⁷ בְּסִבְרַת פְּנִים יְפוֹת : Skrót.

¹⁸⁸ עַל-גַּפִּי מְרַמֵּי קָרַת : Zob. Prz 9:3.

¹⁸⁹ אֶחָד בְּאֶחָד יִגְשׁוּ : Zob. Hi 41:8.

¹⁹⁰ וְכִסָּא כְבוֹד יִנְחִלִם : Zob. 1 Sm 2:8.

¹⁹¹ בְּתוֹךְ קֹהֵל וְעֵדָה : Zob. Prz 5:14.

¹⁹² לְתוֹרָה וְלְתַעֲוָה : Zob. Iz 8:20.

¹⁹³ רוצה לומר Skrót.

¹⁹⁴ שְׂכָרְךָ הִרְבֵּה מְאֹד : Zob. Rdz 15:1.

¹⁹⁵ יִפְהַ עֲנָף וְחָרֵשׁ מִצַּל : Zob. Ez 31:3.

¹⁹⁶ כִּי אֵל דְּעוֹת יְהוָה : Zob. 1 Sm 2:3.

¹⁹⁷ כְּנַפְשְׁךָ שְׂבַעְךָ : Zob. Pwt 23:25.

¹⁹⁸ על דבר זה Skrót.

¹⁹⁹ יְהִיב חֲכָמָתָא לְחַכְיָמִין וּמְנַדְעָא לְיַדְעֵי בִינָה : Zob. Dn 2:21.

²⁰⁰ אֶתְהַ עֲתֵה בְרוּךְ יְהוָה : Zob. Rdz 26:29.

²⁰¹ וְלֹא-פָנָה אֶל-רְהָבִים : Por. Ps 40:5.

²⁰² שְׂכִיּוֹת הַחֲמָדָה : Zob. Iz 2:16.

²⁰³ הַשְּׂמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל-צְבָאָם : Zob. Rdz 2:1.

²⁰⁴ נְאֻת-יְהוָה אֱלֹהֵי הַשְּׂמַיִם אֲנִי יָרָא : Zob. Jon 1:9.

²⁰⁵ מִשְׂבַּח וּמְרוֹמָם וּמְהַדָּר לְמֶלֶךְ שְׂמִיָּא : Zob. Dn 4:34.

²⁰⁶ כִּי בַעַר אֲנֹכִי מֵאִישׁ וְלֹא-בִינַת אָדָם לִי : Zob. Prz 30:2.

21 גלה רזין²⁰⁷ אמנם כפי החיוב עלי תלמידך ומשרתך היוצק מים על ידיך
 22 אענה חלקי ממושכלי גם כפי המקובל אצלי מרבתי אלופי ושועי כמוך
 23 אדוני מורי ורבי גם כפי המעויין במקראי קדש בתורת ה' הרשום בכתב
 24 אמת²⁰⁸ ונביאי האמת והצדק ובכתובים החביבים הנכתבים ברוח הקדש
 25 עיני הרואים והחוזים עיני כפי ששקדתי ולמדתי בהם ומצוייר בדעותי:
 26 שהנה מובן פרסום כל המציאות הזאת ההיותיית ר"ל שמים לרום וארץ
 27 לעומק²⁰⁹ ואנחנו בית ישראל וכל האדם הוא למען דעת אמתת חיוב
 28 מציאות הנמצא מציאות נצחיית תמידית: ואפשרות מציאות

Folio 2 recto

1 הנמצא מציאות היותיית והצטרפם בענין: וכן שמעתי אומרים בעלי
 2 הלשון המדעית: כי השכל לא יוכל להשיג יותר משני דברים: הא' הבורא:
 3 יתייש: והב' הנברא: וכן ראיתי במקראי קדש אניך²¹⁰ שמע ישראל יהוה
 4 אלהינו יהוה אחד²¹¹: כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתינו יצרתיו אף
 5 עשיתיו²¹²: כי בי חשק ואפלטוהו אשגבהו כי ידע שמי²¹³: וכל ספרי הקדש
 6 מלאים מזה: ועל פי שנים שלשה עדים²¹⁴ יקום דבר אמונתי
 7 הישראלית שאני בה:
 8 מאמר הרב לתלמיד:
 9 יאושר כחך: בטיב מושכלותיך: ולמה שיקרו רעך²¹⁵: בשכל מליך:
 10 בתשובתך הרמתה לשאלתי: אכן אאמיצך במו פי²¹⁶ ואביעה חידתי:
 11 היוכל הסומא לשפוט במאורות: או אפילו פקוח עינים עורות²¹⁷: איש
 12 מצוק²¹⁸ מה במחשכים במצולות או באחת הבורות²¹⁹: עם²²⁰ התנוצץ לו אור
 13 מועט ממאורות: דרך ארובה כחור פתן ומאורת צפעוני²²¹ בארקים:
 14 ומעולם לא ראה אור בהיר הוא בשחקים²²²: היוכל לאמת חיוב מציאות
 15 האור המותמד בזריחתו: ואפשרות מציאות דברים קרובים גם רחוקים
 16 מצטרפים בענין ר"ל לקבל ממאורתו: כל אחד לפי דברתו: איש איש
 17 על עבודתו: כן איך יוכל האדם: בהיותו נרדם: מוצק במעבה
 18 האדמה²²³ בבריאתו: ובחרט שנויים רבים בהיותו: לדעת אמתת
 19 הבורא ומציאותו: ותוכן אפשרות הנבראים והצטרפם
 20 בענין כפי אמתתו:
 21 תשובת התלמיד:
 22 האמת שלא כל רוגש חי בעלמא: וכן לא כל מדבר משכיל בהתחלות
 23 החכמה: כמו שכן גם אנכי עמד²²⁴: עד היום הזה על אדמתי מעודי²²⁵:

²⁰⁷ Zob. Dn 2:28: גְּלָא רְזִין.

²⁰⁸ Zob. Dn 10:21: הַרְשׁוּם בְּכִתְבֵי אֱמֶת.

²⁰⁹ Zob. Prz 25:3: שְׁמַיִם לְרוּם וְאָרֶץ לְעֶמֶק.

²¹⁰ Skróć, נביאים, כתובים.

²¹¹ Zob. Pwt 6:4: שְׁמַע יִשְׂרָאֵל יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד.

²¹² Zob. Iz 43:7: כָּל הַנִּקְרָא בְּשֵׁמִי וְלִכְבוֹדִי בְּרֵאתִיו וְצִרְתִּיו אֶף-עֲשִׂיתִיו.

²¹³ Zob. Ps 91:14: כִּי בִי חֶשֶׁק וְאֶפְלָטָהוּ אֲשַׁגְּבֶהוּ כִּי-יָדַע שְׁמִי.

²¹⁴ Zob. Pwt 17:6: עַל-פִּי שָׁנִים עֲדִים או שְׁלֹשָׁה עֲדִים.

²¹⁵ Zob. Ps 139:17: מִה-יִקְרוּ רְעִיךָ.

²¹⁶ Zob. Hi 16:5: אֶאֱמָצְכֶם בְּמוּ-פִי.

²¹⁷ Zob. Iz 42:7: לְפָקֹחַ עֵינַיִם עֲרוּת.

²¹⁸ Zob. 1 Sm 22:2: כָּל-אִישׁ מְצוּק.

²¹⁹ Zob. Ps 88:7: שְׁתַּנִּי בְּבוֹר תַּחְתִּיּוֹת בְּמַחְשָׁכִים בְּמַצְלוֹת.

²²⁰ Błąd ortograficzny. Powinno być אם.

²²¹ Zob. Iz 11:8: חָר פְּתָן וְעַל מְאוּרֵת צְפֹעֹנִי.

²²² Zob. Hi 37:21: וְעַתָּה לֹא רָאוּ אֹר בְּהִיר הוּא בְּשַׁחֲקִים.

²²³ Zob. 1 Krl 7:46: וְצָקִים הַמְּלֶדֶת בְּמַעְבֵּה הָאֲדָמָה.

²²⁴ Zob. Hi 9:35: אֲנֹכִי עֹמֵדִי.

- 24 אמנם לנצוח דבריך בדרך העריי אלי עבדך אדוני מורי ואלופי : לא
 25 יחרף לבבי²²⁶ ואפתחה במשל פי²²⁷ : אמת הוא שהסומא המוחלט לא ישפוט
 26 במאורות בשכלו : אך הפקוח עינים ואפילו המאופל מימיו בשחת אפלו :
 27 עם היותו בעל נפש ובמופת ראייה מהאור המועט המושג אצלו : בדרך
 28 חור וסדק קטון ודאי יכול הוא לאמת חיוב היות אור גדול מותמד בהלו :

Folio 2 verso

- 1 ואפשרות היות דברים קרובים ורחוקים לו : מצטרפים בענין ר"ל הוא להאיר
 2 והם לאור ממנו איש על דגלו²²⁸ : שכאשר התנוצץ מעט מה שהוא מאורו
 3 למאפלו : והגיה חשכו ר"ל שעזר לעינו להוציא אורו מהכח לפועלו : ק"ו²²⁹
 4 שכל הקרב הקרב²³⁰ למלואת אבן בהירותו : יזכה לאור באורו ולהשתלם אצלו
 5 כפי חק אפשרותו : ובהקש מופתי זה נחייב שאפילו האדם המאופל בחשך
 6 סכלות העדרי הנקרא שדה בור : עם היותו משוקע בדברת העולם
 7 השפל שמבקר לערב יוכת²³¹ בהיותו בתאות בהמיות חבור : עכ"י²³² עם
 8 היותו אדם מדבר אף במעוט שכלו : המתנוצץ אליו דרך דבורו שהוא
 9 גבולו : יכול הוא להשיג אומן האלהות בשכלו : אפילו במקובל מה שהוא
 10 אצלו : כ"ש²³³ וק"ו²³⁴ האדם הנאור באור השכל הקניני ר"ל המתחקה על שרשי
 11 מחצב אנושותו : ולראותו יקרת הדרת צורתו וגם כל דברתו : שהוא
 12 העדוף מכל הבעלי חיים הקרובים אליו בסוג ר"ל שהוא חי וגם הם חיים
 13 וקודמים ממנו : אך שהוא מוגבל בגדרו מכולם כמאמר הכתוב מלפנו
 14 מבהמות הארץ ומעוף השמים יחכמו²³⁵ : ומענינו יקיש ויכשיר אפשרות
 15 מציאות גדולים וטובים ממנו במעלה : ומענינם יגיע להשיג אמתת
 16 העלה הראשונה הבלתי עלולה : שהיא ההתחלה והסבה הפועלת את
 17 כלם : למקטנם ועד גדולם²³⁶ : ומחיה את כלם : ומשגיחם מפרטם
 18 עד כללם : ושמספוק מציאותו נמצאים ומאורו נאורים באור הולך ואור²³⁷ :
 19 ככתוב כי עמך מקור חיים באורך נראה אור²³⁸ : ואל כיוצא בזה אמר
 20 החכם דע את נפשך : ותדע את בוראך : וגם הכתוב אומר דעו
 21 כי ה' הוא אלהים הוא עשנו וגי²³⁹ : והנבואה אומרת אל יתהלל חכם בחכמתו
 22 ויה"ב איע"ב²⁴⁰ : כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידוע אותי כי אני ה' וגי²⁴¹
 23 והתורה אומרת וידעת היום והשבות אל לבבך כי ה' הוא אלהים בשמים
 24 ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד²⁴² וכל אלה ראיות כאריות ואין מן הצורך
 25 להביא יותר מן החיפוש בהיות כי כל המקראות מלאות מהן ומה שהבאתי
 26 יספיק למאמין אל המקובל : וקרוב למאמר החכם אמר הכתוב
 27 מרגניתא²⁴³ ומבשרי אחזה אלוה²⁴⁴ :

²²⁵ Por. Rdz 48:15: מעודי עד-היום הָזָה. Jon 4:2: אֶדְמִי עַל-אֲדָמָתִי.

²²⁶ Zob. Hi 27:6: לֹא-יִחָרֵף לְבָבִי.

²²⁷ Zob. Ps 78:2: אֶפְתָּחָה בְּמִשְׁלֵי פִי.

²²⁸ Zob. Lb 2:2: אִישׁ עַל-דָּגְלוֹ.

²²⁹ Skrót וחומר.

²³⁰ Zob. Lb 17:28: כָּל הַקָּרֵב הַקָּרֵב.

²³¹ Por. Iz 24:12: יִכְתֹּשׁ עַל-הָאָרֶץ.

²³² Skrót עם כל זה.

²³³ Skrót כל שכן.

²³⁴ Skrót וחומר.

²³⁵ Zob. Hi 35:11: מִלְּפָנָיו מִבְּהֵמוֹת אֶרֶץ וּמִעוֹף הַשָּׁמַיִם יִחְכְּמוּ.

²³⁶ Zob. Jr 31:34: לְמִקְטָנָם וְעַד-גְּדוֹלָם.

²³⁷ Por. Prz 4:18: כָּאוֹר נֶגְהַ הוֹלֵךְ וְאוֹר.

²³⁸ Zob. Ps 36:10: כִּי-עֵמֶךָ מְקוֹר חַיִּים כָּאוֹר וְנֹרָא-אוֹר.

²³⁹ Zob. Ps 100:3: דַּעוּ כִּי-יְהוָה הוּא אֱלֹהִים הוּא-עֲשֵׂנוּ וְלֹא (וְלוֹ) אֶנְחֵנוּ עִמּוֹ וְצֹאן מִרְעֵיתוֹ.

²⁴⁰ Zob. Jr 9:22: אֶל-יִתְהַלֵּל חָכֵם בְּחִכְמָתוֹ וְאֶל-יִתְהַלֵּל הַגִּבּוֹר בְּגִבּוֹרָתוֹ אֶל-יִתְהַלֵּל עֹשֵׂי עֲשָׂוִי.

²⁴¹ Zob. Jr 9:23: כִּי אִם-בְּזֹאת יִתְהַלֵּל הַמִּתְהַלֵּל הַשֶּׁכֶל וְיִדְעֵ אֹתִי כִּי אֲנִי יְהוָה.

²⁴² Zob. Pwt 4:39: וְיִדְעֵת הַיּוֹם וְהַשְּׁבֹתָ אֶל-לִבְבְּךָ כִּי יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים בְּשָׁמַיִם מִמַּעַל וְעַל-הָאָרֶץ מִתַּחַת אֵין עוֹד.

28 שאלת הרב מתלמיד :
29 לאיך תתחרה לעמוד בדעת זה : לא זה הדרך ולא זו העיר²⁴⁵ אשר אתה חוזה :

Folio 3 recto

- 1 והלא את מאמר החכם ראיתיו : שאמר אלו ידעתיו הייתי : וכן אמר
- 2 תכלית מה שנדעך : הוא שלא נדעך : ואף התורה אומרת כי לא
- 3 יראני האדם וחי²⁴⁶ : ויתן אל לבו²⁴⁷ החי²⁴⁸ : שהטעם אפילו המלאך שהוא
- 4 שכל בעצמו בכללו : קל וחומר שהאדם בשכלו ההיולאני לא ישיגני
- 5 כי יסכוהו צאלים צללו²⁴⁹ :
- 6 תשובת התלמיד :
- 7 אהה אדוני עבדך אני ומורי ורבי את : ואל משמעך תמיד אני סר²⁵⁰ ואט
- 8 דרך שמרתי ולא אט²⁵¹ ודבר עמך לאט²⁵² : אל תשלה אותי²⁵³ בשכל
- 9 מליך²⁵⁴ : במתוחבל טענתך : לרשעה תסלף חטאת²⁵⁵ : לכן לבי אל תט²⁵⁶ :
- 10 מדרך ישר אחזתיו ולא ארפנו²⁵⁷ : וגם עטרות לראשי אענדנו²⁵⁸ : וכי ידעתי
- 11 נאמנה כי לישע עבדך יצאת²⁵⁹ : ועול בי לא מצאת : שתסתור דברי
- 12 מעל תלם²⁶⁰ : עד שאשנס מתני²⁶¹ להאבק לסתירותיך בבטולם : וכי גם ידעת
- 13 אדוי כי לא למדתי חכמה נפלאה : חכמת הנצוח וההטעאה : והנה
- 14 סתירותיך אלו הנה השכלתי²⁶² : כי פרסומם מורה על משמעותם כדעתי :
- 15 כי באמור החכם אלו ידעתיו אין זו הידיעה מורה על חיוב מציאותו י"ת
- 16 התמידית אלא על ידיעת עצמותו ומהותו כמו שהוא : ורצונו בזה אם
- 17 הייתי יכול לדעת עצמותו כמו שהוא בעצמו יודע אזי וודאי הייתי עמו
- 18 לאחדים ר"ל אני הוא והוא אני וזה א"י²⁶³ גם באפשרי המציאות שבנמצאים
- 19 העליונים ולכן הוא אומר תכלית מה שנדעך הוא שלא נדעך שהטעם
- 20 בזה כי עם דעתנו אמתת מציאותך התמידית הבלתי מתנועעת מלא
- 21 היות אל היות וק"י²⁶⁴ מהיות אל לא היות חלילה ואנחנו מכנים לך מיני שלמיות
- 22 ותושבחות ר"ל תארי נפש ותארי עלה ותארי חן וכבוד בלי לנפש ובלי
- 23 לעלה הנה ודי לא נוכל להעמיד שלמותך בהם ולכוון עצמותך
- 24 עליהם כמו שהיא בך כדי שנאמר כבר ידענוך כידיעתך את עצמך
- 25 וזהו טעם גם כוונת המאמר הנכבד התוריי כי לא יראני האדם והחי²⁶⁵

²⁴³ Termin używany w stosunku do rzeczy zarówno o wartości moralnej, jak i wartości materialnej.

²⁴⁴ Zob. Hi 19:26: ומבשרי אֶחָזֶה אֶלֹהֶיךָ.

²⁴⁵ Zob. 2 Krl 6:19: לא זה הדרך ולא זה העיר.

²⁴⁶ Zob. Wj 33:20: כי לא-יראני האדם וחי.

²⁴⁷ Zwrot ויתן אל לבו oznacza 'zainteresować się czymś, rozważyć coś'.

²⁴⁸ Zob. Koh 7:2: והחי יתן אל-לבו.

²⁴⁹ Zob. Hi 40:22: יסכוהו צאלים צללו.

²⁵⁰ Por. 1 Sm 22:14: וסר אל-משמעך.

²⁵¹ Por. Hi 23:11: ודרךך שמרתי ולא-אט.

²⁵² Por. Hi 15:11: ודרךך לאט עמך.

²⁵³ Por. 2 Krl 4:28: לא תשלה אתי.

²⁵⁴ Por. Prz 23:9: לשכל מליך.

²⁵⁵ Por. Prz 13:6: ורשעה תסלף חטאת.

²⁵⁶ Por. Ps 141:4: אל-תט-לבי.

²⁵⁷ Zob. Pnp 3:4: אֶחָזֶתִּיו וְלֹא אֶרְפְּנוּ.

²⁵⁸ Zob. Hi 31:36: אֶעֱנְדֵנוּ עֶטְרוֹת לִי.

²⁵⁹ Por. 1 Krl 20:39: עבדך יצא.

²⁶⁰ Por. Joz 11:13: העמדות על-תלם.

²⁶¹ Por. 1 Krl 18:46: וישנס מתני.

²⁶² Por. Ps 119:99: מכל-מלמדי השכלתי כי עדותיך שיהיה לי.

²⁶³ Skrót אי אפשרי.

²⁶⁴ Skrót קל וחומר.

²⁶⁵ Zob. Wj 33:20: כי לא-יראני האדם וחי.

26 ר"ל שלא ישיגני האדם גם בהשגת שכלו החמרי חמרי ק"י²⁶⁶ שיראה
 27 בעינו²⁶⁷ ואפילו המלאך עם שהוא שכל קיים עומד לפני תמיד אמנם
 28 להיותו באפשר המציאות לאופן התנועה למציאות ממני הנה לא יראני
 29 ר"ל לא ישיגני ולא ידעני במהות כידיעתי אני את עצמי שעם היותו

Folio 3 verso

1 שכל ואם היה משכיל אותי והיינו לאחדים אני והוא: ק"י²⁶⁸ האדם שהוא
 2 המתנועע מלא היות אל היות ומההיות אל לא היות: אולם לפי היות שכלו
 3 נאצל ממני כעין השכלים העליונים והנה הוא כשר לדעת את עלתו
 4 הממציאו כפי כח האפשר אצלו ואמנם להיותו נצרך אל זולתו והוא הגוף
 5 המשווה בהרכבתו ומשוויך במזגו למשכנו וע"כ התנאה שעל ידו
 6 יתדרג לעלות בסלם החכמות וזה לדעת טבעי היצירות באופן בריאתם
 7 ר"ל לדעת ענין הרכבת חמרי כל הנמצאים תחת גלגל הירח והאותותם
 8 לקבול צורותיהם ומזגם ומיניותם והבדלם שבזה המושכל יוכל לעמוד
 9 על פשיטות הצורות ומזה יעמוד על ענין יצירתו ג"כ וסוגיותו עמהם
 10 והבדלו במינו וגדרו במה שהוא ועם זה הכלל הנכבד ירומם וינשא
 11 לענין בריאת גם הנמצאים העליונים כי גבוה מעל גבוה שומר²⁶⁹
 12 ושקצתם ר"ל הכבודים העליונים הם צורות קיימות בגוף קיים ובלתי
 13 נפסד: וקצתם והם השכלים שהם המלאכים הם צורות קיימות במציאותן
 14 בלי שום גוף ושנוי ועם דעתו בכל אלה ידע גם אמתת חיוב צורת כל
 15 הצורות האלו האפשריות במציאותן להיות שהוא הבורא י"ת הנמצא
 16 בקיום תמידי בלי גבול לראשונותו ולאחרונותו ושלשלמות קדושתו
 17 ונוראיותו²⁷⁰ איננו נודע בעצמותו לשום זולתו כאשר אמר לפני לא
 18 יראו²⁷¹ ועל קושט ענין זה שבידיעת ענין יצירת אפשרי המציאות יוכל
 19 השכל האנושי להתדרג למעלת ידיעת אמתת חיוב מציאותו²⁷² י"ת ולא
 20 עצמותו כמו שהוא אמר השי"ת למרוע"ה²⁷³ וראית את אחורי לפני לא יראו²⁷⁴:
 21 שהטעם באחורי ר"ל אחרוני מציאותי שמספוקה המצאתי אותם כמו
 22 שהם במציאותם: אותם תשכיל: אמנם כפי עצמותי ר"ל מהותי לא
 23 תושג לשום זולתי כי אינני מיניי במציאותי שיהיה בן גילי ושיוכל לדעתי
 24 על אמתתי: ולענין המוסכם מאתו י"ת ידיעת האדם אמתת חיוב
 25 מציאותו התמידית בידיעתו ענין בריאת אפשרי המציאות לכן בגלות
 26 טופח מסוד זה המכוסה טפחיים בא הרמז בפתחת תורתו י"ת התמימה
 27 והוא ספור מעשי בראשית הנקרא בפי בעלי הלשון²⁷⁵ חכמת הטבע:
 28 ולמה שנפרדו הגויים בארצותם ללשונותם ועד בוא התורה

Folio 4 recto

1 השתלשלה החכמה המחקרית בחכמיהם היא הפילוסופיא המשולשת הנקרא
 2 למודית טבעית אלהית: ובטבעית הניחו שלכל נברא ג' התחלות והם
 3 העדר חמר צורה: ואם כי לא הודו להעדר גמור אין הנה זכרון תשובת',
 4 לכן התורה כמשלמת בזה ואומרת בראשית ברא אלהים את השמים
 5 ואת הארץ²⁷⁶: שמלת בראשית מורה על ההעדר הגמור הקודם ולכן

²⁶⁶ קל וחומר Skrót.

²⁶⁷ פן-יִרְאֶה בְּעֵינָיו Por. Iz 6:10.

²⁶⁸ קל וחומר Skrót.

²⁶⁹ .כי גְבוּהָ מֵעַל גְבוּהָ שְׁמֵר Zob. Koh 5:7.

²⁷⁰ קדוש וְנוֹרָא שְׁמוֹ Por. Ps 111:9.

²⁷¹ .וּפְנֵי לֹא יֵרְאוּ Zob. Wj 33:23.

²⁷² Hebr. 'necessary existence' (Heschel 1941:25) חיוב מציאות.

²⁷³ .מושה רבינו עבד ה' Skrót.

²⁷⁴ .וְרֵאִיתָ אֶת-אַחֲרֵי וּפְנֵי לֹא יֵרְאוּ Zob. Wj 33:23.

²⁷⁵ .לְבַעַל הַלְשׁוֹן Por. Koh 10:11.

6 אמרו התורניים בהתחלה הראשונה כלומר באינות והעדר כל הנמצאים
 7 חדש והמציא לישות והיות מן ההעדר והאפס המוחלט : האלוה י"ת ר"ל
 8 השכל העליון האמיתי המותמד במציאותו הספוקיי בעצמותו לאות על
 9 שלמותו בנצחיותו הבלתי גבולית את אלו אפשרי המציאות שהם השמים
 10 והארץ : ולאידך גיסא י"ל²⁷⁷ שמלת בראשית סמוכה והטעם בראשית הזמן,
 11 כי יחסר בו הנסמך שהוא הזמן וכמוהו וירא ראשית לו²⁷⁸ שטעמו ראשית
 12 הארץ : וכן מגיד מראשית אחרית²⁷⁹ שענין מגיד מראשית הדבר
 13 אחרית הדבר : ואם מנהג לשוננו הק' לחסר פעמים הנסמך בדברים
 14 הגלויים והמוחשים כ"ש²⁸⁰ שהיה יותר ראוי לחסרו במקום הזה מפני שהזמן
 15 הוא קשה הציור חלוש המציאות והכי לא יזכרו כ"א מצורף אל דבר מוחש
 16 מפורסם כמו בראשית ממלכת יהויקים²⁸¹ : שהיתה ממלכתו מוחשת הנה
 17 מלת בראשית אפשר לפרשה בא' משני דברים אם מענין הסבה וההתחלה
 18 שהוא חלק מהדבר כדעת הרב המורה בפ"ל ח"ב²⁸² שאמר שמלת בראשית
 19 לא תאמר על הקודם בזמן : אלא על התחלות והיסוד הנמצא עם מה
 20 שהוא לו יסוד או התחלה והוא חלק מהדבר ההוא ושלכן אין ראוי לפי מלת
 21 בראשית מענין קדימה ומעת לפי שהעולם לא נברא בזמן כי הזמן
 22 היה בכלל הנבראים כמו התנועה והגלגל שהוא נושא אליהם ויהיה פי'
 23 בהתחלה ברא השם ויהיה הב' בית החמר כמו בכסף ובזהב : ויהיה ענין הבית
 24 עם הראשית עם ההתחלה שלהם אשר הוא חמרם ברא אלהים את העליונים
 25 ואת התחתונים מבלי היות שם דבר קדום החמרי כלל זולתו ובזה בטלה
 26 דעת אפלטוניים המודים בחמר ראשון קדום שהיה החדוש : זהו הדבר הא'
 27 והב' מענין קדימה זמנית כי מלת ראשית תאמר כן כמו מראשית השנה
 28 בראשית ממלכת יהויקים וכיוצא רבים כמוהם בכתובים וכלם לשון קדימה
 29 זמנית שנברא העולם בזמן ולא יהיה זה כנגד אמונת החדוש כמ"ש²⁸³ הרב
 30 המורה הואיל שאריסטו ותלמידיו כפרו בחדוש ואמרו שהשמים והארץ
 31 הם קדומים לפי מה שהם מבלי היות להם התחלה זמנית והטעה

Folio 4 verso

1 דעת הפילוסופים הקדמונים שחשבו שהזמן אי"א²⁸⁴ הוא שישוער בו התחלה :
 2 כי כל עתה שנרמז היות ממנו להתחלת הזמן העתיד היה סוף הזמן
 3 העבר וא"א להיות עתה שתהיה ראשית הזמן ולא תהיה ג"כ תכלית הזמן
 4 החולף : וזה שלא זרחה עליהם אור התורה שהיא העידה שאינו כן : אבל
 5 שכבר היה שם עתה שהיתה ראשית והתחלה לזמן החלטי מבלי שתהיה
 6 תכלית זמן חולף והוא העתה שבה התחיל מציאות הזמן ובה ברא אלהים י"ת
 7 את השמים ואת הארץ אחר האפס והאופס וע"ז²⁸⁵ אמר הנה בראשית ברא אלהי
 8 כי הראשית הוא העתה הראשונה ונקראת ראשית לפי שהיא בלבד
 9 היתה ראשית לזמן הבא ולא תכלית זמן עובר מה שאין כן בשאר העתות
 10 שכל א' מהן היא ראשית ותכלית מבחינות שונות וכאלו אמר באותה שעה
 11 שהיתה ראשית ולא תכלית ברא אלהים אה"י"א : ובזה אינו זר לפי בראשית מהזמן
 12 שנתחדש ברא אלהים וגי' לפי שנברא בעתה שאינה חלק מהזמן אבל היא התחלה
 13 לזמן : והמביאים מהתנועה ראה לדבריהם הנה זה עומד לפנייהם וכמוכן
 14 כפרם היה החדוש לפי שלא הגיע דעתם לצייר התהוות הדבר לא מדבר
 15 לכן עמדו על הקדמות אמנם התורה באה ערות הדעת עד היסוד בה²⁸⁶

²⁷⁶ Zob. Rdz 1:1: וְאֵת הָאָרֶץ וְאֵת הַשָּׁמַיִם וְאֵת אֱלֹהִים בְּרָא אֱלֹהִים יְיָ.

²⁷⁷ Skrót יש לומר.

²⁷⁸ Zob. Pwt 33:21: וַיִּבְרָא אֱלֹהִים לֹא.

²⁷⁹ Zob. Iz 46:10: מְגִיד מְרָאשִׁית אַחֲרֵית.

²⁸⁰ Skrót כל שכן.

²⁸¹ Zob. Jr 26:1: בְּרָאשִׁית מְמַלְכוֹת יְהוֹיָקִים.

²⁸² Skrót בעל פירוש לתורה חלק ב'.

²⁸³ Skrót כמו שאמר.

²⁸⁴ Skrót אי אפשר.

²⁸⁵ Skrót ועל זה.

- 16 והעידה על מציאות זה במה שאמרה בראשית ברא ר"ל שעם היות שבה משך
 17 ההוויה הטבעית לא יתהוה דבר כ"א מדבר כאפרוח מן הביצה הנה בראשית
 18 הזמן והתחלתו המציא הקב"ה²⁸⁷ לא מדבר אלא אחר האפס והאופס ר"ל שהיה
 19 אפס ממציותו שהוא עתה בו : וגם היה אופס מהויה חסרה מלהיות הכנה
 20 להויה אחרת ולשון בריאה יורה על זה כפי הנחתו הראשונה : והנה היו
 21 מהפילוסופים חושבים שהאלוה י"ת להיותו אחד אמתי לא יבוא ממנו אלא אחד
 22 ושהוא ישפיע העלול הראשון מהמלאכים וממנו יבוא העלול השני והגלגל :
 23 ושע"ד²⁸⁸ השתלשלות נתרבו הנמצאים בהמשכם זה מזה וכי"ש²⁸⁹ הרב מ"ך²⁹⁰ בשם
 24 בפ"ב ח"ב²⁹¹ : ועוד שהיה אצל כלם מהשקר המשך דבר גשמי מהראשון יתייש ויתז
 25 מבלי אמצעי : לכן באה התורה לבטל הדעת הזה ואמרה בראשית ברא
 26 אלהים ר"ל שהאלהים המשפיע הראשון ביכולת גמור בראשית ר"ל בעצם
 27 וראשונה לא בשניית ולא בשלישיית ולא בהשתלשלות זה מזה ברא וחדש
 28 לא מדבר את השמים שהוא שם כולל לנבדלים כפי מדרגותיהם ולכבוד
 29 השמימי שהוא משכן הרוחניים המתנועע הראשון שהוא ההתחלה הראשונה
 30 וממנו נתהוו שאר הגלגלים והככבים אחכ' בכח שנתן בו י"ת בו ביום להתיא
 31 בעתם ואת הארץ החמרית שהיא כוללת לד' יסודות והיה א"כ אופן יחס
 32 הארץ אל המשפיע הראשון י"ת בהשפעה וההמצאה אחר ההעדר ממנו בלי
 33 אמצעי באופן יחס השמים השכליים המניעים והכדור המתנועע הראשון

Folio 5 recto

- 1 אלו י"ת בבריאתם בשאלו ואלו המציא בעצמו מהאין המוחלט בלי אמצעי
 2 כלל ושמלת הארץ תכלול הגשם המוקף הכולל הד' יסודות שכלם יכנה
 3 הכי בשם ארץ שביום הראשון היו בערבוביא המבלי הבדל כי המורכבים
 4 מהם לא נבראו בפועליותם ביום הראשון אפי' שאר הגלגלים והמאורות
 5 כש"ל²⁹² אמנם נתן בהם י"ת כח להוציא מהם בשאר הימים שאר ההוויות כלם
 6 ובזה נתבטלו כל הטענות שטענו הפילוסופים כנגד ג' שרשים עקריים :
 7 ונתבאר שבריאת המלאכים היתה ביום הראשון ואם כי קצת חכמים מפני
 8 סבה חשבו שנבראו ביום הב' או בה' וזה ידוע ויש לדעת שמלת שמים
 9 וכן מלת ארץ יאמרו בכלל ובפרט כמו שאמר את השמים הוא שם כלל
 10 לכל צבא המלאכים והגלגלים וככביהם וכסילהם²⁹³ ואמרו ברקיע השמים
 11 הוא כמו שמי השמים שהם שם פרט : וכן אמרו ואת הארץ הוא שם כלל
 12 על הד' יסודות שהם ראשוני כל חומרי האפשרי מציאות שבא ביאורם אח"כ
 13 ואמרו והארץ היתה תהו ובהו²⁹⁴ הוא שם פרט על אדמת ישובו של עולם :
 14 ובאמרו את השמים ואת הארץ צרף מציאות שניהם יחד בבת אחת כצירוף
 15 ציור העגולה והנקודה יחד בבת א' ולכן קראו בעלי הלשון במקיף ובמקיף :
 16 ולקושט ענין בריאתם הצירופיית אמרה הנבואה אף ידי יסדה ארץ וימיני
 17 טפחה שמים קורא אני אליהם יעמדו יחדו²⁹⁵ : ועלינו לדעת שהארץ שהוא
 18 שם כלל והם הד' יסודות כנ"ל הם ד' גשמים כל א' מהם גשם בפני עצמו
 19 ועצמות גשם נודע אצלנו שעצם יסוד האש הוא חמימותו ועצם
 20 הרוח הוא לחיותו ועצם המים הוא קרירותו ועצם העפר הוא יבשותו :
 21 וכמו שהביא ע"ז²⁹⁶ ראיות הרב דיא בצורת היסודות : ואמרנו עצם הדעת בו
 22 הצורה : והשמים שהם פרט שהם הגלגלים וככביהם כלם גשם אחד :

²⁸⁶ Por. Ps 137:7: ערו עד היסוד פה.

²⁸⁷ הקדוש פרוך הוא סר"ת.

²⁸⁸ על דרך סר"ת.

²⁸⁹ כמו שאמר סר"ת.

²⁹⁰ מנוחתו כבוד סר"ת.

²⁹¹ בעל פירוש לתורה חלק ב' סר"ת.

²⁹² כמו שכתוב למלה סר"ת.

²⁹³ כוכבי השמים וכסיליהם.

²⁹⁴ Cf. 1 Rdz 1:2: והארץ היתה תהו ובהו.

²⁹⁵ Cf. Iz 48:13: אף-ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים קרא אני אליהם יעמדו יחדו.

²⁹⁶ על זה סר"ת.

23 ולערך הד' גשמים הנ"ל הוא גשם חמישי היינו שאין בגרמי השמים מהד'
 24 גשמים כלל אם מכלם ואם מקצתם ואינו כמו שחשבו זולתנו שהם
 25 מורכבים מאש ורוח אלא הם מחמר אחר זך ובהיר מאד ופשוט בלי שום
 26 הרכבת גשם בגשם ולא איתי שום בר נש על יבשתא²⁹⁷ זולת משה רבנו
 27 ואדוננו ע"ה ששיג עצם הגרם השמימי כי הוא לבדו השיגו בהיותו
 28 בהר מיום ומלילה ולא זה בלבד הוא השיג אלא גם סודות נוראות יותר
 29 גדולות מזה מה שלא השיגו כל הנביאים הוא עצמו השיג כי כל הנביאי'
 30 התנבאו באספקלריאה שאינה מאירה והוא באספקלריא שהיא מאירה

Folio 5 verso

1 ולא נשארה לו אלא מחיצה אחת והוא השגת מהותו י"ת כי לנמנע
 2 טבע קיים ואפי' היושבים ראשונה במלכות לא יעמדו בסודו וכשז"ל²⁹⁸ :
 3 וכ"ש וק"ו הפילוסופים שחקרו במחקר שכלם וכל השגתם אפי' בענין טבעי
 4 היצירות היתה בוקה ומבוקה ומבולקה²⁹⁹ ועאכ"ו³⁰⁰ להשיג את עצם השמים
 5 ואיני יודע איך נשא לבו את החכם מאנשי דורנו התופש עצמו
 6 כרב ה"ה³⁰¹ כמהר"ר³⁰² מדרכי החזן והמלמד נ"י³⁰³ במהר"ר³⁰⁴ יוסף החוזה הענו זצ"ל³⁰⁵
 7 להתהלל לפני תלמידיו שהשיג עצם הגרם השמימי בחקירת
 8 שכלו ובאמת ירחיק את עדין ואלו היה אומר שקבל בקבלה מחכמי
 9 האמת והצדק החרשתי בחשבי כי סוד ה' ליראיו : וכמו שהאמת יורה
 10 דרכו שבדרך דרש בלבד ולא בהחלט דרשו הז"ל על מלת שמים אש
 11 ומים ורצו בזה להופיע שמלת שמים הנזכרת בפסוק הראשון כוללת
 12 הנמצאים העליונים הנעלמים מעין כל בריה שהם המלאכים הנבדלים
 13 מחמר אשר לדקות זכות בהירות מציאותם מכוונים בשם אש שהוא
 14 יסוד נעלם לרוב דקותו מעיני הרואים את הג' יסודות האחרות עד
 15 שנמצאו אנשים מהפילוסופים שכחשו גם אותו בהיותו בלתי מוחש
 16 כמו שכחשו מציאות המלאכים והבורא ית' כי לא עלה יד שכלם למעלה
 17 מן הגלגל המוחש ולזה נא' וראשו מגיע השמימה³⁰⁶ פי' אמרם וראשו
 18 בשמים³⁰⁷ : וזאת העלה שהם מכוונים בשם אש עד משרתיו אש לוהט³⁰⁸ :
 19 וכן מצאנו גם בתורה הק' כי ה' אלהיך אש אוכלה³⁰⁹ וכל זה בדרך השתוף
 20 לבד : כי אם שהמלאכים נבדלים מחמר הבדל החלטי לפי שהם שכל לבד
 21 כ"ש וק"ו הבורא י"ת המאצילים שהוא שכל משכיל מושכל באמת מאד
 22 נעלה וכהא' גוונא מלת שמים כוללת גם הגרמים השמימיים
 23 המכוונים בשם מים בדרך השתוף כדרש הנ"ל ואחרים דרשו שמים
 24 שם מים ככ' ובין המים אשר מעל לרקיע³¹⁰ : ועליהם המשורר אמר והמים
 25 אשר מעל השמים³¹¹ : ואין להפלא שיכנה הכ' את השמים בשם מים
 26 מה שהם אינם מים יסודיים : כי הנה מצאנו ראינו בכתוב ששם מים
 27 יאמר על דברים אחרים שאינם מים ממש כגון על התורה ועל העצה

²⁹⁷ Cf. Dn 2:10: לא-איתי אַנְשׁ עַל-יַבְשֶׁתָּא

²⁹⁸ Skrót לשונו שזה.

²⁹⁹ Zob. Na 2:11: בּוֹקָה וּמְבּוֹקָה וּמְבּוֹלָקָה

³⁰⁰ Skrót על אחת כמה וכמה

³⁰¹ Skrót החכם הגדול

³⁰² Skrót כבוד מר הרב רבי

³⁰³ Skrót נרו יהל

³⁰⁴ Skrót בן מורנו הרב רבי

³⁰⁵ Skrót זכר צדיק לברכה

³⁰⁶ Zob. Rdz 28:12: וְרֵאשׁוּ מִגִּיעֵי הַשָּׁמַיִם

³⁰⁷ Zob. Rdz 11:4: וְרֵאשׁוּ בַשָּׁמַיִם

³⁰⁸ Zob. Ps 104:4: מִשְׁרָתָיו אֵשׁ לֹהֵט

³⁰⁹ Zob. Iz 33:14: אֵשׁ אוֹכֵלָה

³¹⁰ Zob. Rdz 1:7: וּבֵין הַמַּיִם אֲשֶׁר מֵעַל לְרַקִּיעַ

³¹¹ Zob. Ps 148:4: וְהַמַּיִם אֲשֶׁר מֵעַל הַשָּׁמַיִם

28 ועל המקור ועל הצרות וכיוצא וזה ידוע למשכילים וכיון שהוא כן ר"ל
29 שהכתוב על כל דבר גדול ועצום ונכבד אמר בכלל שם מים מי המונע

Folio 6 recto

1 ג"כ מזאת הבחינה על הגרמים השמימיים העצומים הגדולים והנכבדים
2 ההם : בפי חז"ל נקראו מים עליונים : וע"ז דוקא חז"ל כוונו לדרוש מלת
3 שמים אש ומים³¹² שם"מים ומקרא מלא הוא לרואי השמי"ש³¹³ :

Przekład

Folio 1 recto

1. W imię tego, który obdarowuje swój lud, Izrael, łaskami i dobrodziejstwami, napiszę kilka z najważniejszych pytań i odpowiedzi,
2. aby przez nie wyostrzyć i uczynić analitycznym umysł uczniów, którzy chwalebnych Pism świętych³¹⁴ wytrwale się uczą,
3. oraz w sposób jawny uczniów wspaniałych, gotujących się i ćwiczących się uczniów,
4. wprowadzić w cech³¹⁵ zawodu rzeźnika, na podstawie czego będą mogli tytułować się ribbi.
5. A oto słowa zadającego pytanie *haraw*:
6. Błogosławiony, który przychodzi w imię Pańskie! Błogosławimy wam z domu Pańskiego!³¹⁶
7. Ten dzień Pan uczynił, toteż weselmy się i radujmy się w nim³¹⁷.
8. Błogosławiony jesteś, synu mój³¹⁸, należący do Pana! Niech Bóg obdarzy ciebie, synu mój³¹⁹, łaską! A chwała sprzed Jego oblicza przed każdym, kto na ciebie patrzy i na ciebie
9. spogląda³²⁰ dzisiaj, byś się uświęcił błogosławieństwem Pana oraz błogosławieństwem szanownej komisji, (w czasie) uroczystości
10. tej chwalebnej, – przy stole (postawionym) przed Panem – podczas posiedzenia starszych³²¹, uczonych lękających się Boga i otaczających szacunkiem Jego imię,
11. zasiadających, których głowy uwieńczone mądrością, inteligencją, wiedzą³²², w radzie prawych,
12. pośród uczonych Pana, we wspaniałym i świętym zgromadzeniu³²³, na którego czele (stoi) Pan. Bądź błogosławiony, mój synu, stojący przed Panem,
13. żeś zasłużył sobie na to. Błogosławieni twoi rodzice i twoi nauczyciele, którzy starają się przyprowadzić ciebie do rzędu ludzi
14. tak znamienitego³²⁴. Błogosławieni wszyscy ci obecni, czerpiący radość z radości Tory,

³¹² Por. *Seder Mo'ed, Maseket Hagiga* 2:12.

³¹³ Zob. Koh 7:11: לְרֹאֵי הַשָּׁמַיִם.

³¹⁴ Zob. Kpł 19:24.

³¹⁵ Zob. Pwt 29:11. Słowo ברית występuje tu w znaczeniu 'przymierze'.

³¹⁶ Cf. Ps 118:26.

³¹⁷ Zob. Ps 118:24.

³¹⁸ Zob. 1 Sm 26:25.

³¹⁹ Zob. Rdz 43:29.

³²⁰ Zob. Iz 14:16.

³²¹ Zob. Ps 107:32.

³²² Zob. Wj 35:31.

³²³ Por. Ps 111:1, Iz 54:13.

³²⁴ Por. 1 Krn 17:17.

15. zbliżający się do Pana z piękną i czystą duszą. Błogosławiony jesteś na tym świecie! Niech spocznie na tobie pokój i radość
16. wielka, a w przyszłym świecie niech ci będzie dobrze! Niech się pomnoży chwała domu twego³²⁵!
17. Bądź błogosławiony, gdy przychodzisz³²⁶! Niech błogosławiona będzie twoja moc! Lecz, synu mój, słuchaj głosu mego i zrozum z tego, do czego się zwykło
18. i ma się w zwyczaju na świecie, że mąż dzielny to ten, który pragnie być mianowany ustami ludzi
19. bohaterem, stąd obowiązkiem jego jest mówić wśród rówieśników, aż za to uznają pomyślność i chwałę
20. tego, co czyni, oraz ogłoszą go bohaterem. Z tego u takiego powodu, przez tę analogię, przychodzisz w tym dniu
21. w pokoju, by otrzymać pozwolenie od szanownych nauczycieli Tory, ich mościów znawców prawdy, oraz ich zgodę, a także całe ogłoszenie
22. chwalebne to, wśród liczego ludu królewskiej godności³²⁷, na (wykonywanie) zawodu rzeźnika. Na podstawie tego będzie się ciebie tytułowało
23. godnością ribbiego, która oznacza ucznia, uczonego dla uczonych słuchających ludzi wybitnych w mądrości.
24. Jest to wyrokiem dla ciebie. Odnośnie tej wypowiedzi należy z pewnością przedyskutować nieco słowa szacowne i bardzo chwalebne,
25. a należące do sprawy. Chcę powiedzieć, pokazanie jakiegoś znaku, pochodzącego z twoich idei, czy to odnośnie tego, co jest przyjęte
26. z ust pisarzy, czy też odnośnie tego, co zaobserwowane z ust pisarzy. Byłoby miło naszej duszy usłyszeć dźwięki
27. miłych słów twoich idei. Zatem uznamy dzisiaj za cenną i chwalebnią twą wielkość³²⁸, a w sercu
28. radosnym, szczerze³²⁹ i ochotczo pobłogosławimy tobie przed Panem, aby wywyższyć twój nowy tytuł na
29. miejskich wzniesieniach³³⁰ nad twoje własne imię: jedno do drugiego przystąpi³³¹, połączą się i się nie rozłączą.

Folio 1 verso

1. Wtedy rozkazał Pan, aby miłosierdzie, prawda i błogosławieństwo były przy tobie we dnie i w nocy, aby przekazać ci w dziedzictwie tron chwały³³²
2. w społeczności i zgromadzeniu³³³ Prawa i świadectwa³³⁴. Osiągniesz to, że będziesz w gronie (uczonych) mających (Jego) poparcie. To znaczy
3. uczyć się oraz nauczać bogatego i biednego, pisząc nawet wiele książek. I dzięki temu twoja zapłata będzie wielka

³²⁵ Zob. Ps 49:17.

³²⁶ Zob. Pwt 28:6.

³²⁷ Zob. Prz 14:28.

³²⁸ Por. Est 1:4.

³²⁹ Por. Prz 17:22.

³³⁰ Zob. Prz 9:3.

³³¹ Zob. Hi 41:8.

³³² Zob. 1 Sm 2:8.

³³³ Zob. Prz 5:14.

³³⁴ Zob. Iz 8:20.

4. bardzo³³⁵: światło twoje zawsze będzie świecić i nie zgaśnie. Za napisanie cennych i prawdziwych ksiąg dla Pana i Izraela
5. oraz poprzez ustanowienie wspaniałych i kompetentnych uczniów, będzie cię słać Izrael z całej mocy oraz Bóg. I w ten
6. oto sposób zyskasz, że będziesz szlachetnym autorytetem, (będziesz niczym) las o pięknych gałęziach, rzucający cień³³⁶. Przez to Bóg
7. wiedzy, Pan³³⁷, oświeci cię mądrością w twej duszy i nasyci cię³³⁸ mądrością i inteligencją. W ten sposób daje on mądrość
8. mądrym, a wiedzę rozumnym³³⁹.
9. Pytanie *haraw*, który pyta:
10. Jesteś teraz błogosławiony od Pana³⁴⁰, umiłowany mój, synu mój, nie patrząc na mą sławę³⁴¹, szeroką acz ułomną,
11. w rzeczach pięknych i cennych³⁴², na wielkie, liczne i cudowne tajemnice, oraz bez obciążania
12. tego chwalebego obwieszczenia, pomówimy trochę o sprawach mądrości oraz o tym, co dotyczy spraw
13. tego świata. Zadam tobie pytanie, a ty mi udzielisz wiedzy o właściwości omawianej tajemnicy. Jaka
14. jest twoja idea ogłaszania całej tej rzeczywistości, to jest nieba i ziemi, i wszystkich
15. ich zastępów³⁴³, i człowieka stworzonego na końcu, którego to potomstwo rozproszone zostało po całej ziemi,
16. podług ich języków w ich narodach?
17. Odpowiedź ucznia:
18. Pobłogosław mnie, mój Panie! Jam sługą twym! Pana, Boga niebios i ziemi, lękam się³⁴⁴.
19. Wysławiam, wywyższam, i wychwalam Króla niebios³⁴⁵, który mnie stworzył na swoją chwałę oraz uczynił mnie żydem.
20. A skoro milczenie jest złotem i ponieważ najgłupszym jestem z ludzi, i nie mam rozumu ludzkiego,
21. abym odkrywał tajemnice³⁴⁶, istotnie, jest to moim obowiązkiem, jako twego ucznia i sługi, który wylewa wodę na twoje ręce,
22. odpowiedzieć tobie na moją część, według moich sądów, odpowiednio do tego, co otrzymałem od moich nauczycieli, mistrzów i dostojników, jak ty,
23. mój Panie, nauczycielu i mój ribbi, a także odpowiednio do tego, co przestudiowałem w pismach świętych, w Prawie Pańskim, spisany w Piśmie
24. prawdy³⁴⁷, u proroków prawdy i sprawiedliwości oraz w cennych pismach pisanych pod natchnieniem Ducha Świętego

---

³³⁵ Zob. Rdz 15:1.

³³⁶ Zob. Ez 31:3.

³³⁷ Zob. 1 Sm 2:3.

³³⁸ Zob. Pwt 23:25.

³³⁹ Zob. Dn 2:21.

³⁴⁰ Zob. Rdz 26:29.

³⁴¹ Por. Ps 40:5.

³⁴² Zob. Iz 2:16.

³⁴³ Zob. Rdz 2:1.

³⁴⁴ Zob. Jon 1:9.

³⁴⁵ Zob. Dn 4:34.

³⁴⁶ Zob. Dn 2:28.

³⁴⁷ Zob. Dn 10:21.

25. przez proroków i wieszczów, niech spoczywają w pokoju, według tego, co przestudiowałem i nauczyłem się z nich, a co rysuje się w moim umyśle,
26. że oto (tak) jest rozumiane przedstawienie całej tej istniejącej rzeczywistości, to znaczy, niebo dla wysokości, ziemia
27. dla głębi³⁴⁸, my zaś jesteśmy domem Izraela, a każdy człowiek (stworzony) jest po to, by poznać sprawdzoną wiedzę o koniecznej
28. rzeczywistości, która istnieje, rzeczywistości wiecznej i nieskończonej, oraz o możliwej rzeczywistości

Folio 2 recto

1. tego, co istnieje, oraz o tym, jak one łączą się ze sobą³⁴⁹. Oto com słyszał, jak mówili ci, co posługują się
2. językiem naukowym, że umysł nie będzie mógł pojąć więcej niż dwóch rzeczy: pierwsza to Stwórca,
3. niech będzie błogosławione Jego Imię; druga zaś to stworzenie. To samo widziałem też w pismach świętych, w Torze, u Proroków i w Pismach: „Słuchaj, Izraelu, Pan
4. Bóg nasz, Pan jest jeden³⁵⁰”. „Każdego, kto jest wzywany moim imieniem, tego dla mojej chwały stworzyłem, ukształtowałem,
5. uczyniłem³⁵¹”, „Ocalę go, bo umiłował mnie, wywyższę go, bo poznał imię moje³⁵²”. Wszystkie księgi święte
6. są pełne tego. Na podstawie dwóch lub trzech świadków³⁵³ ziszcza się słowo mojej wiary
7. izraelskiej, do której należę.
8. Wypowiedź *haraw* do ucznia:
9. Błogosławiona jest twoja moc! Wspaniałe są twoje idee! Jak drogie są zamysły twoje³⁵⁴ w umyśle, a słowa twe
10. w odpowiedzi, którą udzieliłeś na moje pytanie! Umocnię cię moimi ustami³⁵⁵ i dam poznać swą zagadkę.
11. Czy może niewidomy sądzić o światłach, czy też otworzyć oczy niewidomym³⁵⁶? Człowiek
12. w utrapieniu³⁵⁷, który jest w ciemnościach, w głębinach lub w jednej z jam³⁵⁸, czy zamigotało kiedy jemu światło
13. najmniejsze (choćby) ze światła przez komin niczym dziura żmii czy nora węża³⁵⁹ w ziemi?
14. Nigdy on nie widział światła jasnego z niebios³⁶⁰. Czy może on potwierdzić konieczną rzeczywistość

³⁴⁸ Zob. Prz 25:3.

³⁴⁹ Są dwa rodzaje rzeczywistości ('meši'ut han-nimša'): rzeczywistość wieczna 'meši'ut nišhit' oraz rzeczywistość istniejąca 'meši'ut heyotit'.

³⁵⁰ Zob. Pwt 6:4.

³⁵¹ Zob. Iz 43:7.

³⁵² Zob. Ps 91:14.

³⁵³ Zob. Pwt 17:6.

³⁵⁴ Zob. Ps 139:17.

³⁵⁵ Zob. Hi 16:5.

³⁵⁶ Zob. Iz 42:7.

³⁵⁷ Zob. 1 Sm 22:2.

³⁵⁸ Zob. Ps 88:7.

³⁵⁹ Zob. Iz 11:8.

³⁶⁰ Zob. Hi 37:21.

15. wiecznego światła, gdy wschodzi, a także ewentualną rzeczywistość rzeczy bliskich, jak i dalekich,
16. które łączą się ze sobą w tej rzeczy, to znaczy, by zyskać z jego światła, każdy odpowiednio do swojej mowy, każdy
17. dla swojej służby? Albowiem jakby mógł człowiek, będąc śpiącym, osadzonym we wnętrznościach
18. ziemi³⁶¹ i tak stworzonym, a w którego byciu rylcem zmiany poczynione, poznać prawdę:
19. Stwórcy i Jego rzeczywistości: możliwość zaistnienia rzeczy stworzonych oraz ich współistnienie
20. w stosunku do Jego prawdziwości?
21. Odpowiedź ucznia:
22. Prawda jest taka, że nie wszystko, co się wzburza jest życiem na świecie, podobnie jak nie każdy mówiący poznaje początki
23. mądrości. Podobnie jest ze mną³⁶², do dnia dzisiejszego, odkąd żyję na ziemi³⁶³.
24. Jednakże (przyszło mi tu) świadomie polemizować ze słowami twoimi, któryś dla mnie, sługi twego, panem, nauczycielem i mistrzem. Niech nie
25. zawstydzi się serce moje³⁶⁴! A więc otworzę usta swoje ku przemowie. Prawda jest taka, że całkowicie ślepy nie może rozsądzać
26. o światłach w swoim umyśle, lecz ten, kto otwiera oczy. A nawet ten, kto od zawsze ociemniały, nawet w jamie będąc,
27. mając zmysły i wzrok doskonały, to i tak o świetle będzie miał małe pojęcie. Poprzez
28. otwór i małą szczelinę pewnie może on potwierdzić konieczność istnienia wielkiego, wiecznego światła, z uwagi na ten błysk.

Folio 2 verso

1. Co do możliwości istnienia rzeczy bliskich i dalekich, które łączą się ze sobą w rzeczy³⁶⁵, to znaczy, że on³⁶⁶ ma oświetlać,
2. a one³⁶⁷ od niego świecić³⁶⁸ – każdy pod swoją chorągwią³⁶⁹, to jest, gdy błysnął troszkę, coś ze swego światła
3. ku swej ciemności, to oświetli swój mrok. To znaczy, że pomógł oku swemu wydobyć swe światło poprzez siłę do działania. Metodą dedukcji,
4. każdy, kto coraz bardziej zbliża się³⁷⁰ do tego, by osiąść drogocenny kamień jasności, ten zyska światło we własnym świetle, doskonaląc się przy nim,
5. odpowiednio do miary swych możliwości. Przez tę przykładową analogię można przyjąć, że nawet człowiek pogrążony w ciemności
6. zupełnej bezmyślności jest niczym niezaorana ziemia. Jest pogrążony w sprawach świata

³⁶¹ Zob. 1 Krl 7:46.

³⁶² Zob. Hi 9:35.

³⁶³ Por. Rdz 48:15, Jon 4:2.

³⁶⁴ Zob. Hi 27:6.

³⁶⁵ Koegzystują, współistnieją.

³⁶⁶ Tzn. ów człowiek w jamie.

³⁶⁷ Tzn. te zewnętrzne w stosunku do człowieka przedmioty.

³⁶⁸ Są oświetlone.

³⁶⁹ Zob. Lb 2:2: ויש על-דגליו.

³⁷⁰ Zob. Lb 17:28.

7. niskiego, który od rana do wieczora bydlęcymi pragnieniami, do których jest przywiązany, jest rażony. Nadto
8. będąc człowiekiem mówiącym, ale o małej inteligencji, która prześwituje doń poprzez jego mowę
9. ograniczoną, będzie on mógł zdobyć wiarę w Boga swoją inteligencją, na tyle,
10. na ile jest zdolny. O wiele bardziej, metodą dedukcji, człowiek który jest oświecony światłem nabytej inteligencji, to znaczy ten, kto bada korzenie
11. minerałów swego człowieczeństwa³⁷¹ – aby ujrzeć siebie niczym bezcenny, wspaniały kształt, podobnie i swą mowę – jest
12. lepszy od wszystkich bliskich mu istot żywych jego rodzaju, to znaczy: on (człowiek) żyje, ale też i one (istoty żywe) żyją
13. i poprzedzają go. Lecz to on stoi ponad wszystkim³⁷², jak napisano w Piśmie: uczy nas byśmy
14. nad bydłeta ziemskie i ptactwo na niebie rozumniejsi byli³⁷³. Stąd też (człowiek) wnioskuje i potrafi zrozumieć (istnienie) możliwej
15. rzeczywistości rzeczy od niego większych, lepszych i wyższych. Z tych to rzeczy potrafi on osiągnąć prawdę
16. pierwszej przyczyny, która nie ma swej własnej przyczyny, która jest początkiem i przyczyną działania
17. wszystkiego: od najmniejszego do największego³⁷⁴. Daje życie wszystkim i nad wszystkim czuwa od szczegółu
18. do ogółu: dzięki jej udzielaniu ze swej rzeczywistości istniejemy, myśmy oświeceni światłem jej, które coraz mocniej świeci³⁷⁵,
19. jak napisano: „Gdyż w tobie jest źródło życia, w Twoim świetle zobaczymy światłość³⁷⁶”. Podobnie, co z powyższego wynika, powiedział
20. mędrzec: „Poznaj duszę swoją. Poznaj Stwórcę swego”. A także napisano: „Mówi: Wiedziecie,
21. że Pan jest Bogiem, On nas uczynił itd³⁷⁷.” Proroctwo zaś mówi: „Niech się nie chlubi mędrzec mądrością swoją,
22. niech się nie chlubi silny mocą swoją, niech się nie chlubi bogaty bogactwem swoim³⁷⁸”, „lecz tym niech się chlubi szcycący się rozumem i wie, że Ja jestem Bogiem³⁷⁹”, itd.
23. A *Tora* mówi: „Poznaj dziś i weź do serca swego, że Pan jest Bogiem na niebie
24. wysoko i na ziemi nisko i nie ma innego³⁸⁰”. One są dowodami jak lwy i nie ma potrzeby
25. przedstawiać więcej nad to, co już tutaj znaleziono. Cała Biblia pełna ich jest, a to co przedstawiłem, to
26. wierzącemu wystarczy jako pewnik. Na ten temat mówi też mędrzec: „Pismo
27. jest bardzo cenne i ważne, (ale to) we wnętrzu³⁸¹ moim ujrzę Boga³⁸²”.

³⁷¹ Autor ma na myśli to, że należy badać swoje korzenie.

³⁷² Dosł. „odgraniczony w swoich granicach od wszystkich”.

³⁷³ Zob. Hi 35:11.

³⁷⁴ Zob. Jr 31:34.

³⁷⁵ Por. Prz 4:18.

³⁷⁶ Zob. Ps 36:10.

³⁷⁷ Zob. Ps 100:3.

³⁷⁸ Zob. Jr 9:22.

³⁷⁹ Zob. Jr 9:23.

³⁸⁰ Zob. Pwt 4:39.

³⁸¹ Dosł. „z ciała, w ciebie, poprzez ciało”.

28. Pytanie *haraw* do ucznia:

29. A jak obronisz tę myśl: Nie jest to droga, ani miasto, które widzisz.³⁸³

Folio 3 recto

1. I czyż słów mędrca nie widziałem, że powiedział to: „Gdybym Go poznał, stałbym się Nim”? A dalej rzekł:

2. „W rezultacie wiemy o Tobie tyle, że nic o Tobie nie wiemy”³⁸⁴. Nawet *Tora* mówi, że „żaden

3. człowiek, który ujrzy Mnie, (nie zostanie przy) życiu³⁸⁵”, a „żyjący będzie rozważał to w swym sercu³⁸⁶”, czego sensem jest, że nawet i anioł, który jest

4. intelektem w swej istocie i w ogólności. Metodą dedukcji (wnioskujemy), że człowiek, który posiada intelekt pierwotny, „nie pojmie Mnie,

5. ponieważ drzewa cieniste okrywają go cieniem swoim³⁸⁷”.

6. Odpowiedź ucznia:

7. Tak, Panie, jestem twoim sługą, mój nauczycielu i mój ribbi. „Krocę zawsze za twoim rozkazem³⁸⁸”, po

8. twej drodze, której strzegłem³⁸⁹, podług Twego słowa³⁹⁰. „Nie zwódź mnie³⁹¹” „mądrością

9. słów twoich³⁹²”, ni podstępem twych twierdzeń, gdyż „grzech prowadzi do zła³⁹³”. Dlatego „nie spychaj mego serca³⁹⁴

10. z prostej drogi”. „Pochwyciłem Go³⁹⁵ i nie puszcze³⁹⁶”. „Także koronę włożę na głowę³⁹⁷”. Bowiem wiedziałem,

³⁸² Zob. Hi 19:26.

³⁸³ Zob. 2 Krl 6:19.

³⁸⁴ Profesor Maciej Tomal sugeruje, że tekst ten pochodzi z dialogu znajdującego się w *Seḇer ha-‘iqqarim* autorstwa Józefa Albo (1380-1444), który w rozdziale 2,30 pisze (1870:194):

אלו ידעתיו כלומר כי אין מי שישגי עצמותו אלא הוא יתברך, עם היות מציאותו נגלית מצד מעשיו תכלית ההיגלות.

ישתבח מי שניצחנו בשלמותו ונעלם ממנו חזוק הראותו, כמו שיעלם מחלושי הראות השגת אור השמש ונעימותו, וחסרון השגתם לא יורה על העדר מציאותו, ותכלית מה שנישגי ממנו יתברך שאי אפשר להשיגו. כמאמר החכם: תכלית מה שנדע בך שלא נדעך.

Tłumaczenie M. Tomala:

Gdybym Go poznał, stałbym się Nim. Znaczy to, że nikt poza Nim, niech będzie błogosławiony, nie może pojąć Jego istoty, a swoje istnienie objawia poprzez swoje czyny. Taki jest cel objawiania. Niech będzie pochwalony Ten, który kieruje nami w Swej doskonałości. (Prawdziwa) siła Bożego objawiania się jest ukryta przed nami, tak jak z powodu słabości widzenia nie możemy uchwycić (samego) światła Słońca i jego dobroczynności. Ale niedostatek postrzegania nie wskazuje na brak istnienia. Tak więc w rezultacie pojmujemy z Niego, niech będzie błogosławiony, tyle, że nie da się Go pojąć. Jak powiada mędrzec: W rezultacie wiemy o Tobie tyle, że nic o Tobie nie wiemy.

Autor katechizmu przytacza powyższy cytat w nieco innej wersji (תכלית שנדעך שלא נדעך), która nie zmienia znaczenia całości.

³⁸⁵ Zob. Wj 33:20.

³⁸⁶ Zob. Koh 7:2.

³⁸⁷ Zob. Hi 40:22.

³⁸⁸ Zob. 1 Sm 22:14.

³⁸⁹ Por. Hi 23:11.

³⁹⁰ Por. Hi 15:11.

³⁹¹ Por. 2 Krl 4:28.

³⁹² Por. Prz 23:9.

³⁹³ Por. Prz 13:6.

³⁹⁴ Por. Ps 141:4.

³⁹⁵ Prawdopodobnie Boga.

³⁹⁶ Zob. Pnp 3:4.

11. że to prawda, iż wyszedłeś, by wybawić swego sługę³⁹⁸ – a niesprawiedliwości we mnie nie znalazłeś – żeby obalić moje słowo
12. z jego podstawy³⁹⁹. Otom przygotował się do ważnej sprawy⁴⁰⁰, by przewyciężyć twoje paradoksy. Bowiem wiesz także,
13. mój Panie, że nie uczyłem się niezwykłej sztuki erystyki – prowadzenia dyskusji i wodzenia na manowce. Oto
14. twoje paradoksy, gdyż pojąłem⁴⁰¹, że użycie (przez ciebie) owych paradoksów służy mojej wiedzy.
15. Jeśli więc mędrzec powiada: „poznałem Go”, to nie odnosi się on do faktu Jego, niech będzie błogosławiony,
16. nieustającego istnienia, ale do wiedzy o Jego istocie jako takiej. Miał on⁴⁰² na myśli to, że jeśli
17. byłbym w stanie pojąć Jego istotę, jak On sam ją pojmuje, wówczas z konieczności stanowiłbym z Nim
18. jedno, to znaczy: ja byłbym Nim, a on Mną. A to jest niemożliwe również w wypadku bytów
19. wyższych i dlatego powiedział on⁴⁰³, że „w rezultacie wiemy o Tobie tyle, że nic o Tobie nie wiemy”, czego sensem jest,
20. że znając prawdę o Twoim istnieniu nieustającym – które nie przechodzi
21. z niebytu do bytu, ani tym bardziej od bytu do, broń Boże, niebytu – określamy Cię poprzez różne doskonałości
22. i przymioty, to znaczy atrybuty duszy wegetatywnej, sprawczości (fizycznej), łaski i chwały, nie (mając na myśli) duszy wegetatywnej czy
23. sprawczości (w istocie). Oto nie możemy przedstawić sobie bez nich Twojej doskonałości, ale (również) wesprzeć się (w kwestii) Twojej istoty jako takiej
24. o nie tak, byśmy stwierdzili prawdziwie: „Poznaliśmy Cię tak, jak Ty znasz Siebie”.
25. I taki jest sens chwalebnej wypowiedzi *Tory*: „człowiek, który ujrzy mnie, nie pozostanie przy życiu⁴⁰⁴”,
26. co oznacza, że żaden człowiek nie pozna Mnie swoim na wskroś ludzkim umysłem. Metodą dedukcji (wnioskujemy), „że zobaczy
27. na własne oczy⁴⁰⁵”, że nawet anioł, który jest istniejącym umysłem stojącym przed Wiekuistym, wprawdzie
28. będąc w możliwej rzeczywistości koła poruszającego się do rzeczywistości (wynikającej) ze mnie, to i tak on Mnie nie ujrzy.
29. To znaczy, nie pojmie Mnie, nie pozna Mnie w takim stopniu, w jakim Ja siebie znam, (nawet jeśli) sam jest

Folio 3 verso

1. rozumem. Jeśliby zaś (potrafił) przekazać mi wiedzę, to bylibyśmy jedno, Ja i on. Metodą dedukcji (wnioskujemy, że) człowiek, który

³⁹⁷ Zob. Hi 31:36.

³⁹⁸ Por. 1 Krł 20:39.

³⁹⁹ Por. Joz 11:13.

⁴⁰⁰ Por. 1 Krł 18:46.

⁴⁰¹ Por. Ps 119:99.

⁴⁰² Ów mędrzec.

⁴⁰³ Mędrzec.

⁴⁰⁴ Zob. Wj 33:20.

⁴⁰⁵ Por. Iz 6:10. Chodzi o to, że absolutnie nikt nie może ujrzeć Boga, nie tylko człowiek, ale też i aniołowie.

2. porusza się od niebytu do bytu oraz między byciem a niebyciem, jednak posiadający intelekt
3. szlachetniejszy od mojego⁴⁰⁶, na przykład intelektu wyższe⁴⁰⁷, posiadający – podług własnych możliwości – umiejętność poznania Przyczyny,
4. która go stwarza, odpowiednio do siły możliwości, którą ma. Zaiste jego istnienie jest potrzebne bliźniemu, który
5. równy jest jemu pod względem budowy i charakteru jego wnętrza, i dlatego zależnie od uwarunkowania właściwego mu,
6. (człowiek) może się wspinać po stopniach drabiny mądrości, to znaczy poznawać natury stworzeń, na sposób ich stworzenia,
7. to znaczy poznać sedno materialnej budowy wszystkiego, co znajduje się pod kręgiem księżyca, oraz ich znaki,
8. pojąć kształty, ich kombinacje, ich rodzaje, ich różnice, gdyż przez to idea może określić
9. prostotę kształtów i stąd określić kwestię stworzenia, także ich różnorodność
10. i różnice w rodzajach, oraz zakres, jaki jest, a dalej chwalebna zasadę – jeśli się wzniesie i dostąpi
11. kwestii stworzenia także istot wyższych, gdyż: „to, co wyższe, czuwa nad wysokim⁴⁰⁸”.
12. A część z nich⁴⁰⁹, to znaczy z tych chwalebnych „wysokości”, to formy istniejące w ciele istniejącym
13. i niezniszczalnym. A część z nich, to jest intelektu, którymi są anioły, będące formami istniejącymi w ich własnej rzeczywistości,
14. bezcielesne i niezmiennie. Na podstawie tego wnosi się o koniecznym warunku istnienia kształtu wszystkich
15. kształtów tych mogących istnieć w ich rzeczywistości, a którym to (kształtem) jest On, Stwórca, niech będzie błogosławiony, który przebywa
16. w wiecznej egzystencji nieograniczonej ani początkiem, ani końcem, a Którego istoty – pełnej świętości
17. i straszności⁴¹⁰ – nie może poznać nikt poza nim, jak powiedział: „twarzy mojej nie
18. zobacz⁴¹¹”. A istotą tej sprawy jest to, że w poznaniu kwestii stworzenia możliwej rzeczywistości
19. ludzki umysł może wnieść się do poziomu poznania koniecznego warunku Jego, niech będzie błogosławiony, istnienia,
20. a nie jego istoty, jak on, niech będzie imię Jego błogosławione, powiedział do Mojżesza, naszego nauczyciela, sługi Bożego: „ujrzysz mnie od tyłu, ale twarzy mojej nie zobaczysz⁴¹²”,
21. gdzie sens leży w „tylu”, to znaczy, skraju Mojej⁴¹³ rzeczywistości, ze względu na którą ich stworzyłem⁴¹⁴ takich,
22. jacy są w swej własnej rzeczywistości. I tegoż (skraju) poszukuj⁴¹⁵. Prawdą jest, że moja istota, to znaczy Mój byt, nie

⁴⁰⁶ Odpowiadającego ucznia.

⁴⁰⁷ Np. naukowcy, inteligenci, teologowie, słowem ludzie nauki itd.

⁴⁰⁸ Zob. Koh 5:7.

⁴⁰⁹ Z tych spraw, istot wyższych.

⁴¹⁰ Por. Ps 111:9.

⁴¹¹ Zob. Wj 33:23.

⁴¹² Zob. Wj 33:23.

⁴¹³ Tj. Bożej.

⁴¹⁴ Istoty rozumne, np. aniołowie, ludzie.

23. jest dostępny nikomu, gdyż nie ma innego takiego rodzaju jak Ja, w mojej egzystencji, który byłby w moim wieku i byłby w stanie poznać Mnie, jak też
24. i moją prawdziwą istotę⁴¹⁶. Co do tego, co uzgodniono o Nim, niech będzie błogosławiony, to jest odnośnie poznania przez człowieka kwestii koniecznego warunku
25. Jego wiecznej rzeczywistości, to leży ono⁴¹⁷ w jego⁴¹⁸ poznaniu stworzenia świata możliwej rzeczywistości⁴¹⁹. Dlatego ujawniając
26. coś z tej tajemnicy, która skrywa dwakroć więcej, wyjawia się pewna wskazówka na początku Jego, niech będzie błogosławiony, wiecznej Tory,
27. a mowa o historii „stworzenia świata”⁴²⁰, którą językoznawcy zwą „mądrością natury”.
28. Odnośnie zaś podziału narodów podług ich krajów i języków i aż do nadejścia Tory,

Folio 4 recto

1. badawcza mądrość była przekazywana pośród ich uczonych, którą jest filozofia o potrójnym charakterze, nazywana:
2. edukacyjną, naturalną oraz boską. I w sposób naturalny założyli, że każde stworzenie posiada trzy początki, mianowicie:
3. z nicości, materii i z kształtu. I choć nie uznawali całkowitej nicości, to i tak nie ma u nich wzmianki na ten temat⁴²¹.
4. Dlatego też Tora uzupełnia to i mówi: „na początku stworzył Bóg niebo
5. i ziemię⁴²²” – a słowo „na początku” wskazuje na całkowitą przeszłą nicość. Dlatego
6. uczeni w Piśmie powiedzieli odnośnie do tego (słowa) „na samym początku”, mianowicie, kiedy była nicość i nieistnienie tego, co istnieje.
7. Bóg, niech będzie błogosławiony⁴²³, zaś stworzył i powołał do istnienia i bycia z całkowitej nicości i z niebycia, to znaczy
8. intelekt: najwyższy, prawdziwy, wieczny w swoim istnieniu, samowystarczalny w swej istocie, co jest oznaką
9. Jego doskonałości, wieczności, która nie ma granic, a także te możliwe rzeczywistości, którymi są niebo
10. i ziemia. Z jednej strony, należy powiedzieć, że słowo „na początku” jest pierwszym członem *status constructus* i (oddaje) sens „na początku czasu”,
11. acz brakuje tu⁴²⁴ drugiego członu *status constructus*⁴²⁵, którym jest (słowo) „czas”. Podobnie (w następujących przypadkach): „ujrzał początek jego⁴²⁶”, które (oddaje) sens „ujrzał początek

⁴¹⁵ „Ujrzesz mnie od tyłu” oznacza, że Boga można poznać w pewnej, niewielkiej mierze. Ale i tak nakazuje się, aby ten fragment Bożej rzeczywistości poznawać, bo ona – i tylko ona – leży jeszcze w zasięgu poznania ludzkiego rozumu.

⁴¹⁶ Słowo אמתות można też wyłożyć jako ‘istota’, a nie tylko ‘prawdziwość’.

⁴¹⁷ Poznanie rzeczywistości Boga.

⁴¹⁸ Tj. człowieka.

⁴¹⁹ Chodzi tu o życie doczesne i świat widzialny. Natomiast rzeczywistość konieczna, to rzeczywistość Boga, w stosunku do której życie ziemskie jest tylko jedną z wielu możliwych rzeczywistości (np. obok rzeczywistości istot rozumnych, lecz bezcielesnych).

⁴²⁰ Dosł. „opowiadanie o dziejach Berešit”, tj. odnośnie do tekstu pierwszego rozdziału Ks. Rodzaju.

⁴²¹ To jest odnośnie do istnienia tego jedyne Boga.

⁴²² Zob. Rdz 1:1.

⁴²³ Bóg.

⁴²⁴ Tj. w Biblii.

⁴²⁵ Autor pierwszy człon nazywa po hebrajsku סמוך (co jest poprawne, dziś używa się też wyrażenia סמוך), zaś człon drugi błędnie określa mianem סמוך, bowiem powinien tu być użyty termin סמוך.

12. ziemi”; jak też i w słowach „z początku końca⁴²⁷”, których istota mówi „u samego początku rzeczy (znam)
13. koniec tej rzeczy”. Jeśli według zwyczaju naszego języka świętego czasami brakuje drugiego⁴²⁸ członu *status constructus* w kwestiach
14. oczywistych, dających się łatwo przewidzieć, to tym bardziej oczywisty jest brak tego (członu) w tym miejscu⁴²⁹, ponieważ czas
15. jest trudny do opisania i słabo wyrażający rzeczywistość. I stąd lepiej go nie przywoływać, chyba że jest powiązany z rzeczą konkretną,
16. znaną, jak na przykład „na początku królowania Joakima⁴³⁰”, którego królowanie było rzeczą konkretną.
17. Więc słowo „na początku” można zinterpretować na jeden (tylko) z tych dwóch sposobów: jeśli ważna jest przyczyna i początek,
18. który jest częścią sprawy, według zdania ribbi nauczyciela Abrabanela w komentarzu do Tory *Peruś la-Tora* w drugiej części, który powiedział, że słowo „na początku”
19. nie mówi o tym, co poprzedza czas, lecz o początkach oraz podstawie tego, co istnieje, a co
20. posiada (swój) fundament czy początek. Jest to częścią owego słowa, i że dlatego nie należy wyjaśniać słowa
21. „na początku”, (w sensie) czegoś wcześniejszego, przed czasem, gdyż świat nie został stworzony w czasie, gdyż (właśnie) czas
22. był jednym z elementów ogółu rzeczy stworzonych, podobnie jak ruch, sfera niebieska, z którymi jest on powiązany. A oto wyjaśnienie (frazy)
23. „z⁴³¹ początku Bóg stworzył...”: „z” wskazuje na materiał, jak na przykład (się mówi) „ze srebra”, „ze złota”. A więc kwestia przyimka „z”
24. wraz ze słowem „początek”, oznacza: „wraz z ich początkiem”⁴³², który jest (jednocześnie) ich materiałem. Stworzył Bóg to, co na górze
25. i to, co na dole bez niczego, żadnego wcześniejszego materiału, prócz Niego. (Argument) ten kwestionuje
26. założenie platoników, którzy uważają, że (wcześniej) istniał materiał pierwotny, który został (niejako) odnowiony. To pierwsze twierdzenie⁴³³.
27. Drugie zaś (wynika) z kwestii pierwszeństwa czasowego⁴³⁴, gdy słowo „na początku” może oznaczać to, co (w zdaniu)
28. „na początku królowania Joakima” i w wielu innych temu podobnych (przykładach) w Piśmie, a wszystkie one oznaczają pierwszeństwo
29. czasowe, czyli że świat został stworzony w czasie, co się nie sprzeciwia wierze w odnowienie (świata), jak powiedział *haraw*,
30. nauczyciel: ponieważ Arystoteles i jego uczniowie zaprzeczyli odnowie świata, i mówili, że niebo i ziemia
31. są pierwotne, gdyż są z niczego i nie mają swego początku w czasie. Wypaczył

⁴²⁶ Zob. Pwt 33:21.

⁴²⁷ Zob. Iz 46:10.

⁴²⁸ Chodzi tu o człon סומך, autor zaś błędnie notuje נסמך.

⁴²⁹ Chodzi o pierwszy werset i słowo z Rdz 1:1: בראשית.

⁴³⁰ Zob. Jr 26:1.

⁴³¹ Z uwagi na sensowność wyводу, użyłam tu zwrotu „z początku”, w sensie „na początku”.

⁴³² To jest nieba i ziemi.

⁴³³ Co do rozumienia słowa בראשית.

⁴³⁴ Tzn. „w czasie”, że coś się wcześniej od czegoś innego wydarzyło.

Folio 4 verso

1. pogląd starożytnych filozofów, którzy uważali, że niemożliwym jest do pomyślenia, by czas miał początek,
2. ponieważ każde „teraz”, które wskazuje na początek czasu przyszłego, jest też końcem czasu
3. przeszłego. I niemożliwym jest, aby „teraz” mogłoby być początkiem czasu i nie miałoby być (jednocześnie) końcem czasu
4. przemijającego. A tak było⁴³⁵, albowiem nie świeciło nad nimi światło Tory, która poświadczyła, że to nie tak. Bowiem
5. było tam⁴³⁶ już „teraz”, które było początkiem i rozpoczęciem absolutnego czasu, a które nie było
6. końcem czasu przemijającego. Było to te „teraz”, w którym zaczął istnienie czasu i w którym Bóg, niech będzie błogosławiony, stworzył
7. niebo i ziemię z niczego i z pustki. I dlatego powiedział to: „na początku stworzył Bóg”.
8. A dlatego, że początek ten jest pierwszym „teraz”, nazywa się go „początkiem”, gdyż był on jedynie tylko
9. początkiem czasu, który będzie i nie był (jednocześnie) końcem czasu przemijającego. A nie jest to tak jak z resztą „teraz”,
10. z których każdy jest i początkiem, i (jednocześnie) końcem – z różnych punktów widzenia. I jak gdyby powiedział w tej samej chwili,
11. która była początkiem a nie końcem, „stworzył Bóg niebo i ziemię”. I nie jest dziwne, oddzielanie „na początku” od czasu,
12. który się (nieustannie) odnawia, „stworzył Bóg” itd., (od czasu), dlatego, że został stworzony w „teraz”, które nie jest częścią czasu, lecz początkiem
13. czasu. I ci, którzy (tj. antyczni filozofowie) przytaczają dowód na swe słowa z (pojęcia) ruchu – oto tutaj stoi przed nimi (nasz dowód)⁴³⁷. Co zrozumiałe,
14. także błędny był (ich pogląd odnośnie do) odnowienia⁴³⁸, gdyż nie byli zdolni wyobrazić sobie stworzenia rzeczy z niczego.
15. Dlatego oni obstawali przy „istnieniu czegoś wcześniejszego”. Tak naprawdę jednak Tora odsłoniła wiedzę aż do fundamentu⁴³⁹
16. i zaświadczyła o istnieniu, gdy powiedziała: „na początku stworzył”, to znaczy, że wraz z istnieniem, w którym trwa
17. istnienie naturalne, nie może istnieć żadna rzecz inaczej, niż z innej rzeczy, jak na przykład pisklę z jajka. Więc oto „na początku”
18. czasu, u jego początków, stworzył⁴⁴⁰ Święty, niech będzie błogosławiony, nie z rzeczy, lecz inaczej, z pustki i z niczego, to znaczy, że nie było
19. niczego, prócz Jego istnienia, które było (owym) „teraz” w Nim. Był także brak istnienia, którego brakuje do tego, by stać się przygotowaniem
20. do innej egzystencji. I znaczenie „stworzenie” wskazuje na to, zgodnie z pierwszym założeniem. I oto byli

⁴³⁵ Tzn. tak sądzili.

⁴³⁶ Na początku świata, przy jego stwarzaniu.

⁴³⁷ Chodzi o wyłożoną teorię początku czasu.

⁴³⁸ Świata.

⁴³⁹ Por. Ps 137:7.

⁴⁴⁰ Świat i czas.

21. wśród filozofów tacy, którzy uważali, że Bóg, niech będzie błogosławiony, jest jeden prawdziwy, że może przyjść z niego tylko jeden
22. i że on wpływa na pierwszy rezultat w postaci aniołów, z niego też wyjdzie drugi rezultat i orbita.
23. Poprzez ten cykl rozmnożyło się to, co istnieje poprzez kontynuację jednego z drugiego. I tak powiedział ribbi, niech spoczywa w pokoju, o ich imieniu⁴⁴¹
24. w komentarzu do Tory *Peruś la-Tora* w drugiej części: „I nadto, to co było u wszystkich, było z kłamstwa. Kontynuowanie rzeczy fizycznych jest od Pierwszego⁴⁴², niech będzie błogosławione Jego Imię⁴⁴³, i rozprzestzenia się⁴⁴⁴
25. bez żadnego pośrednictwa. Dlatego przysłała Tora, aby unieważnić tę wiedzę i ogłosiła, że „na początku stworzył
26. Bóg”, to znaczy, że Bóg, (który) jest pierwszym poruszycielem o absolutnej możliwości, „na początku”, to jest „za
27. pierwszym razem”, nie zaś za drugim, czy trzecim, ani poprzez ewolucję jednego z drugiego, stworzył i odnowił,
28. a nie z żadnej rzeczy, „niebo”, które jest nazwą zbiorczą wielu różności, odpowiednio do różnych ich stopni, według chwały
29. niebiańskiej, które jest duchowym przybytkiem pierwszego poruszyciela, który jest pierwszym początkiem
30. i z którego istnienie bierze (cała) reszta: orbity oraz gwiazdy, potem poprzez siłę, którą dał temu (Bóg), niech będzie błogosławiony, w tym to dniu, w którym zaczęły być „znakami
31. w swoim czasie”, oraz (stworzył) „ziemię” materialną, która zawiera 4 fundamenty; i był to sposób przynależności
32. ziemi do pierwszego poruszyciela, niech będzie Bóg błogosławiony, tj. poprzez Jego wpływ i dzieło stworzenia⁴⁴⁵ z niebytu, bez
33. rzeczy pośredniczących, poprzez sposób przynależności umysłowego nieba, które porusza⁴⁴⁶, oraz pierwszą kulą poruszającą się

Folio 5 recto

1. w Jego kierunku, niech będzie błogosławiony Bóg, poprzez ich stworzenie, i tych i tych, stworzył sam z siebie, z zupełnej pustki, bez środków
2. żadnych. A słowo ziemia będzie zawierało w sobie całą materię, zawierającą cztery fundamenty (te to razem nazywać się
3. będą „ziemia”), które w pierwszym dniu były wymieszane, bez rozróżnienia, gdyż to co złożone
4. z nich, nie zostało jeszcze stworzone w pierwszym dniu poprzez ich działającą moc, jak również reszta nieboskłonu i światła,
5. jak wyżej wspomniano. Wprawdzie On, niech będzie błogosławiony, dał im moc, aby wydobywały z siebie w ciągu następných dni wszystkie pozostałe stworzenia,

⁴⁴¹ Tj. filozofów.

⁴⁴² Mowa tu o materii pierwszej, której istnienie domniemywać mieli starożytni filozofowie.

⁴⁴³ Autor słów nieco myląc wprowadza tu ten zwrot. Ma bowiem na myśli pierwszą materię w ujęciu starożytnych filozofów, ale by nie przejść obok niej obojętnie, to tej przyczynie błogosławi, bo wie, że chodzi tu o Boga, o którym starożytni nie posiadali wiedzy.

⁴⁴⁴ Dosł. „rozpryskuje”.

⁴⁴⁵ Świata.

⁴⁴⁶ Uruchamia.

6. przez co zostały unieważnione wszystkie twierdzenia, wysuwane przez filozofów, jak na przykład przeciwko trzem głównym pierwiastkom.
7. I stało się jasne, że stworzenie aniołów miało miejsce w pierwszym dniu, choć niektórzy mędrzy z pewnych
8. powodów uważali, że zostały one stworzone w drugim dniu lub w piątym – jest to rzecz wiadoma. Należy wiedzieć, że słowo „niebo”,
9. a także słowo „ziemia” będą miały znaczenie zarówno ogólne, jak i szczegółowe. Podług Jego słów, „niebo” to nazwa ogólna
10. całego wojska anielskiego, nieboskłonu, jego gwiazd i konstelacji⁴⁴⁷. A Jego słowo „na firmamencie nieba”, oznaczające
11. niebo niebios, byłoby nazwą własną. Podobnie Jego słowo „i ziemię”, które jest nazwą ogólną
12. 4 fundamentów, które są pierwszymi ze wszystkich możliwych istniejących pierwiastków⁴⁴⁸, których wyjaśnienie będzie podane później⁴⁴⁹.
13. Jego słowa „a ziemia była pustkowiem i chaosem⁴⁵⁰” oznaczają nazwę własną ziemi, na której znajduje się osada świata.
14. A poprzez słowa „niebo i ziemię” połączył On w jedno obie rzeczywistości za jednym zamachem, jak przy
15. stawianiu kropki, która jednocześnie staje się też kołem. Dlatego też językoznawcy nazwali (te sprawy) w sposób i obszerny, i lapidarny.
16. I tak naprawdę o kwestii połączonego stworzenia mówi prorocтво: „Oto ręka moja założyła ziemię i moja prawica
17. rozmierzyła niebiosą. Gdy je przywołuję, razem powstają⁴⁵¹”. Musimy wiedzieć, że ziemia to
18. nazwa ogólna owych czterech fundamentów, o których wyżej była mowa, są to cztery żywioły, z których każdy jest żywiołem sam w sobie,
19. a ich istota jest ogólnie znana: istotą⁴⁵² żywiołu ognia jest jego ciepło, istotą
20. powietrza jest jego wilgotność, istotą wody jest jej chłód, a istotą ziemi⁴⁵³ jest jej suchość,
21. czego dowody przytoczył *haraw* w formie żywiołów. Więc powiedzieliśmy, że istotą poznania tego jest
22. kształt. „Niebo”, (rozumiane) szczegółowo, to nieboskłon i jego gwiazdy, (które) są razem jednym żywiołem⁴⁵⁴.
23. Odnosnie do czterech wspomnianych powyżej żywiołów, to ten jest piątym żywiołem, mianowicie nie ma w niebie absolutnie żadnego z tych czterech
24. żywiołów: ani w całości, ani w części. I nie jest to tak, jak inni myśleli, oprócz nas, że ono⁴⁵⁵
25. składa się z ognia i powietrza, lecz jest ono z innej substancji, czystej, bardzo jasnej i prostej, bez żadnego

⁴⁴⁷ Por. Iz 13:10.

⁴⁴⁸ W sensie „materia, składniki”.

⁴⁴⁹ Autor, jak pisze, powróci zaraz do tego wątku, jednakże w wersji opracowywanej przeze mnie rzecz ta nie będzie doprowadzona do końca.

⁴⁵⁰ Zob. Rdz 1:2.

⁴⁵¹ Por. Iz 48:13.

⁴⁵² Może lepiej: „właściwością, cechą charakterystyczną”.

⁴⁵³ Dosł. „pył, grunt”.

⁴⁵⁴ Hebr. $\square\psi\lambda$ czasem oznacza ‘ciało’, innym razem ‘przedmiot, rzecz’, a jeszcze innym ‘żywioł’.

⁴⁵⁵ Chodzi tu o niebo.

26. połączenia ze sobą różnych substancji. I nie będzie ani jednego człowieka na ziemi⁴⁵⁶, prócz Mojżesza, naszego nauczyciela
27. i naszego pana, niech spoczywa w pokoju, który pojąłby sedno niebiańskiej istoty, gdyż tylko on jeden to pojął, będąc
28. na górze dzień i noc. A pojął on nie tylko to, ale także tajemnice o wiele bardziej straszniejsze
29. i większe od tych, których nie pojął nikt ze stworzonych. Tylko on sam to pojął, bowiem wszyscy prorocy
30. przepowiadali z lustra, które nie jest źródłem światła, zaś on z takiego lustra, które samo wydaje światło.

Folio 5 verso

1. I nie pozostało już nic prócz jednej przegrody⁴⁵⁷, którą jest pojmowanie istoty Boga, niech będzie błogosławiony, gdyż niemożliwe
2. ma istniejącą naturę. Nawet zasiadający na pierwszych miejscach w królestwie⁴⁵⁸ nie są w stanie zrozumieć Jego tajemnic i podobnie, że taki jest jego język, tak jak to (wyjaśniono) powyżej⁴⁵⁹.
3. Podobnie, metodą dedukcji, filozofowie, którzy prowadzili badania swoim umysłem, całe ich osiągnięcie nawet w kwestii natury
4. stworzeń było pustką, pustkowiem i spustoszeniem⁴⁶⁰, a tym bardziej jest w osiągnięciu istoty nieba.
5. Nie wiem jak mogło wywyższać się serce tegoż mędrca z naszego pokolenia, uważającego siebie
6. za *raw*, wielkiego uczonego, jegomości *haraw* Mordechaja, *hazzana* i nauczyciela, niech jego świeca świeci, syna jegomości *haraw* Josefa Ha-hoze, skromnego, sprawiedliwego błogosławionej pamięci,
7. który wychwalał sam siebie przed swymi uczniami, jakoby pojął istotę materii niebiańskiej poprzez rozważania
8. swego umysłu, a tak naprawdę oddala on tych, którzy świadczą o nim⁴⁶¹. I nawet jeśliby powiedział, że otrzymał to w przekazie od mędrców
9. prawdziwych i sprawiedliwych, to czy mógłbym przemilczeć w moich myślach, że tajemnica Pana jest dla tych, którzy się Go boją? Podobnie jak prawda wskazuje
10. swą drogę, która jest wyłącznie drogą wyjaśniania, a nie jak zdecydowanie wyjaśniali mędrzy, błogosławionej pamięci, o słowie niebo, ogień
11. i woda, przez co chcieli pokazać, że słowo „niebo”, wspomniane w pierwszym wersecie, zawiera w sobie tych,
12. którzy się znajdują na wysokościach, a są niewidoczni dla oka żadnego stworzenia, a którymi są aniołowie, oddzieleni
13. od materii, którzy z powodu cienkości, czystości i jasności ich bytu, nazywani są ogniem, który jest
14. żywiołem znikającym, ze względu na swą ogromną cienkość, dla oka widzących, którzy spostrzegają trzy pozostałe żywioły. Aż

⁴⁵⁶ Por. Dn 2:10.

⁴⁵⁷ Dziękującej go od zupełnego, doskonałego poznania Boga.

⁴⁵⁸ W królestwie Boga.

⁴⁵⁹ Ten skrót *לכשי* i znaczenie niejasne.

⁴⁶⁰ Zob. Na 2:11.

⁴⁶¹ Być może od prawdy.

15. pojawili się ludzie pośród filozofów, którzy zwątpili w Jego istnienie, ponieważ jest nienamacalny, podobnie
16. jak zwątpili w istnienie rzeczywistości aniołów i Stwórcy, niech będzie błogosławiony, gdyż swym umysłem nie potrafili
17. pojąć czegoś, co stoi wyżej niż namacalny firmament⁴⁶². I o tym zostało powiedziane „a jej szczyt sięgał do nieba”. Wyjaśnieniem tego, co powiedzieli, jest „jej szczyt
18. był w niebie”. I to jest przyczyną tego, że nazywa się ich⁴⁶³ „ogniem wieczności”⁴⁶⁴, służy Jego „ogniem żarzącym się”⁴⁶⁵.
19. Podobnie znaleźliśmy w świętej Torze, że Pan, Bóg twój, jest „ogniem trawiącym”⁴⁶⁶. A to wszystko⁴⁶⁷ (łączy się ze sobą) na sposób współuczestnictwa
20. jedynie, gdyż jeśli aniołowie różnią się od materii absolutnie, bo są oni tylko umysłem,
21. jak już powiedziałem, metodą analogii, to (i) Stwórca, niech będzie błogosławiony, który ich emanuje, który jest umysłem, który poucza ideę prawdą bardzo
22. wzniosłą. I tak samo jest na przykład w przypadku słowa „niebiosa”, posiadającego także pierwiastki niebiańskie –
23. określane mianem „wody” – na sposób, jak wyjaśniono powyżej, współuczestnictwa. Inni zaś interpretowali „niebiosa”⁴⁶⁸ jako
24. „tam woda”⁴⁶⁹, jak napisano „między wodami, które są nad sklepieniem”⁴⁷⁰, o których psalmista powiedział „i wody,
25. które są nad niebiosami”⁴⁷¹. I nie ma co się dziwić, że Pismo nazywa „niebiosa”⁴⁷² imieniem „wody”⁴⁷³,
26. która nie jest tak naprawdę wodą gruntową, gdyż – jak znaleźliśmy i zobaczyliśmy w Piśmie – nazwa „woda”
27. mówi o innych sprawach, a nie o rzeczywistej wodzie, jak na przykład o Torze, radzie,
28. źródle, nieszczęściach, itd., co mędrcom jest znane. I dlatego że tak jest, czyli że
29. Pismo każdą rzecz wielką, ogromną i doniosłą określa ogólnie mianem „wody”. Więc któż by zabronił

Folio 6 recto

1. również i z tego punktu widzenia (rozprawiać) o niebiańskich pierwiastkach, które są ogromne, wielkie i doniosłe⁴⁷⁴.
2. Przez uczonych błogosławionej pamięci (niebo) zostało nazwane „wodami wyższymi”. I dokładnie to mieli na myśli uczeni błogosławionej pamięci, wyjaśniający słowo „niebiosa”⁴⁷⁵

⁴⁶² Zob. Rdz 28:12.

⁴⁶³ Chodzi tu o aniołów, istoty – podobnie jak ogień – nienamacalne, nie zaś o filozofów.

⁴⁶⁴ Słowo *תּוֹר* czytam jako *תּוֹר*, czyli jako ‘wieczność’.

⁴⁶⁵ Zob. Ps 104:4.

⁴⁶⁶ Zob. Iz 33:14.

⁴⁶⁷ To jest aniołowie i Bóg.

⁴⁶⁸ Hebr. *šamayim*.

⁴⁶⁹ Hebr. *šam mayim*.

⁴⁷⁰ Zob. Rdz 1:7.

⁴⁷¹ Zob. Ps 148:4.

⁴⁷² Hebr. *šamayim*.

⁴⁷³ Hebr. *mayim*.

⁴⁷⁴ Skoro „woda” jest częścią nieba, i symbolizuje różne ważne wartości, to i „niebo”, w skład którego ona wchodzi, musi – na sposób logiczny – także symbolizować pewne ważne wartości.

3. (jako) „ogień”⁴⁷⁶ i „woda”⁴⁷⁷, „tam woda”, jak dokładnie jest napisane w Biblii: „do tych, którzy wpatrują się w słońce”⁴⁷⁸.

---

⁴⁷⁵ Hebr. *šamayim*.

⁴⁷⁶ Hebr. *'eš*.

⁴⁷⁷ Hebr. *mayim*.

⁴⁷⁸ Zob. Koh 7:11.

1.4. Konspekt katechizmu dla uczniów

W rosyjskiej kolekcji rękopisów karaimskich można natrafić na niedokończony konspekt katechizmu (F 946 op. 1 nr 438) napisany dla uczniów ubiegających się o stanowisko rzezaka. Nie zachowały się żadne dane o kopiście. Wiadomo tylko, że tekst powstał w roku 1820. W tekście tym znajdują się pytania, stawiane przez *ribbiego*, oraz odpowiedzi, udzielane przez ucznia, *talmida*. Zagadnienia poruszane w tych pytaniach i odpowiedziach dotyczą 13 zasad wiary, choć z uwagi na niekompletność katechizmu, który się dochował do naszych czasów tylko fragmentarycznie, dzisiejszy czytelnik owego tekstu znajdzie nawiązanie tylko do siedmiu z nich.

Na podstawie przeprowadzonej przeze mnie analizy tego tekstu mogę stwierdzić, że stanowi on streszczenie fragmentu dzieła *Leqah Tob* (לקח טוב) rabbanicznego katechety, filozofa i kabalisty Abrahama Jagely z włoskiej miejscowości Monsélice. Jak pisze autor, księga jego „została napisana [...], aby zakorzenić w sercach dzieci synów Izraela czystą wiarę, miłość i bojaźń, cechy dobre oraz maniere dobre” (Jagel 1883: strona tytułowa)⁴⁷⁹. Szczególnie interesujące jest to, że katechizm ten cieszył się wielką popularnością nie tylko w środowisku rabbanicznym, lecz także i karaimskim. Wskazuje na to pięć odnalezionych rękopisów znajdujących się w Petersburgu, Strasburgu i w Nowym Jorku, a których to mikrofilmy można znaleźć w narodowej Bibliotece Izraela w Jerozolimie pod sygnaturami: F 52302 (1684)⁴⁸⁰, F 2868 (XVIII w.)⁴⁸¹, F 52356 (XIX w.)⁴⁸², F 29989 (XVIII-XIX w.)⁴⁸³, F 52890 (XVIII-XIX w.)⁴⁸⁴. Najprawdopodobniej jedną taką kopię posiadał autor omawianego tu katechizmu z rosyjskiej kolekcji rękopisów karaimskich, na wzór której to kopii spróbował ułożyć na swój własny sposób podstawowe prawdy wiary karaimskiej. Należy też zwrócić uwagę na fakt, że anonimowy autor na początku swej pracy nie wspomina słowem, że wzoruje się na pracy Abrahama Jagely, aczkolwiek – jak już wspomniałam – tekst ten jest niepełny i być może, jeśli udałooby się go w całości odnaleźć lub przynajmniej brakujące jego fragmenty, zwłaszcza informacje z kolofonu, to uzyskalibyśmy odpowiedź na pytanie o autorstwo tekstu i jego źródło.

Tekst hebrajski

Folio 1 recto

1 תי' ה' עמכם : ר' ברוך הבא בשם ה' ⁴⁸⁵ יברך
 2 ה' מי אתה בני :
 3 תי' עבדך אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא
 4 מהלל ומשבח שבראני בצלם אנושי ועשני יהודי :
 5 ר' אלהים יחנך בני ⁴⁸⁶ אמור לי לאיזה תכלית בראך
 6 אלהים בזה בצלם הנכבד :

⁴⁷⁹ W oryginale: הספר הלז נתחבר זה [...] להשריש בלבות ילדי בני ישראל אמונה טהורה, אהבה וירא מידות, טובות ודרך ארץ.

⁴⁸⁰ Oryginał znajduje się w Sankt Petersburgu w Instytucie Rękopisów Orientalnych Rosyjskiej Akademii Nauk A 45.

⁴⁸¹ Oryginał znajduje się w Strasburgu w Bibliotheque Nationale et Universitaire 3974.

⁴⁸² Oryginał znajduje się w Sankt Petersburgu w IRO RAN A 109.

⁴⁸³ Oryginał znajduje się w Nowym Jorku w Żydowskim Seminarium Teologicznym Ms. 5192.

⁴⁸⁴ Oryginał znajduje się w Sankt Petersburgu w IRO RAN A 156.

⁴⁸⁵ Cf. Ps 118:26: בְּרוּךְ הַבָּא בְּשֵׁם יְהוָה.

⁴⁸⁶ Zob. Rdz 43:29: אֱלֹהִים יְחַנֵּךְ בְּנִי.

- 7 ת' הכל ברא לכבודו ואני נבראתי לעבוד את קוני⁴⁸⁷
 8 באהבה וביראה⁴⁸⁸ שלא על מנת לקבל פרס⁴⁸⁹ אפע"פ⁴⁹⁰
 9 שסוף השכר לבוא בעהב⁴⁹¹ :
 10 ר' ואיך יבטח ילוד אשה⁴⁹² לבוא אל המנוחה⁴⁹³ לקבל
 11 פרס בעוה"ב⁴⁹⁴ :
 12 ת' צדיק באמונתו⁴⁹⁵ ובטחונו בה' ובקבלת
 13 עול תורתו אשר שם משה
 14 לפני ב"י⁴⁹⁶ יחיה לעה"ב⁴⁹⁷ :
 15 ר' ומה הוא שורש האמונה שאמרת ושורש התורה
 16 שזכרת :
 17 ת' שורש האמונה ושורש התורה הוא שהאלוה ב"ה⁴⁹⁸
 18 המצוי ברא ליש מאין את העולם כלו ועשה
 19 אותו כרצונו ואין מי יעצור בו מלשנותו אם
 20 בכלל חלקיו או פרטיו :
 21 ר' היש זכרון על זה לעם בני ישראל :
 22 ת' שמירת השבת זכרון הוא בין ה' ובין ישראל
 23 כי בששת ימים עשה ה' את הש' ואת הא' וע"כ
 24 ברך ה' את יום השבת ויקדש בו את בני ישראל⁴⁹⁹
 25 להיות האמונה הישראלית ושורש התורה :
 26 ר' ומה היא האמונה שפירשת שרשה ועקרה :
 27 ת' האמונה היא מתנה הנחיל אלהים לנפשותינו
 28 אשר באמצעותה אנו מאמיני' כל הדברי' שאמר לנו ע"י⁵⁰⁰
 29 עבדיו הנביאים :

Folio 1 verso

- 1 ר' ומה הם הדברים שאמרו לנו שאנו
 2 מחוייבים להאמין בהם :
 3 ת' דברי' רבים אמרו והם כלם נכללים
 4 בעשרת עקרי' דתנו המקוראי' י"ג יסודו'
 5 שהנכנס בכלל ישראל חוב לו להאמין בכל
 6 א' וא' מהם, ומי שלא יאמין אפילו בא'
 7 מהן יקרא מין ואפיקורוס
 8 ואינו מכלל ישראל :
 9 ר' ומה הם היג' עקרים ויסודות הדת :
 10 ת' הא' הוא להאמין במציאות האלוה ית' ושכל
 11 הנבראים שבעולם העליון והתחתון הוא בראם

⁴⁸⁷ Cytat z literatury rabbanicznej. Por. *Seder Našim, Maseket Qiddušin* 4:13: ואני נבראתי לשמש את קוני.

⁴⁸⁸ Zob. Ps 2:11: עבדו את-יהוה בְּיִרְאָה.

⁴⁸⁹ Por. *Seder Neziqin, Pirqey 'Ahot* 1:3: אל תהיו כעבדים המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס.
 Nie bądźcie jak słudzy, którzy służą panu, by otrzymać nagrodę.

⁴⁹⁰ Skrót על פי אף.

⁴⁹¹ Skrót הבא בעולם.

⁴⁹² Zob. Hi 25:4: יְלוּד אִשָּׁה.

⁴⁹³ Zob. Pwt 12:9: כִּי לֹא-בְאֵתֶם עַד-עֵתָה אֶל-הַמְּנוּחָה.

⁴⁹⁴ Skrót הבא בעולם.

⁴⁹⁵ Zob. Ha 2:4: וְצַדִּיק בְּאֵמוּנָתוֹ.

⁴⁹⁶ Skrót ישראל בני.

⁴⁹⁷ Skrót לעולם הבא.

⁴⁹⁸ Skrót הוא ברוך.

⁴⁹⁹ Zob. Wj 20:11: כִּי שֵׁשֶׁת-יָמִים עָשָׂה יְהוָה אֶת-הַשָּׁמַיִם וְאֶת-הָאָרֶץ אֶת-הַיָּם וְאֶת-כָּל-אֲשֶׁר-בָּם וַיִּנַּח בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי עַל-כֵּן בֵּרַךְ יְהוָה אֶת-יּוֹם הַשַּׁבָּת וַיְקַדְּשֵׁהוּ.

⁵⁰⁰ Skrót על ידי, על יד.

- 12 והוא מחיה את כלם⁵⁰¹
 13 ועיז כתי⁵⁰² אתה הוא ה' לבדך⁵⁰³ וגי':
 14 הבי שהאלוה הזה אשר ברא את העולם כלו מעלה
 15 ומטה: הוא אחד ואין אחדות כאחדותו
 16 בשום פנים הוא לבדו אלהינו הנקרא אלהי
 17 ישראל ועל אחדותו הורה אב הנביאים
 18 להזהיר לישראל כאמרו שמע ישראל ה' אלהינו
 19 ה' אחד⁵⁰⁴:
 20 הגי שהאלוה היחיד והמיוחד הזה הוא אינו גוף
 21 ולא יוגדר בגדרי הגוף כ'⁵⁰⁵ כי לא ראיתם כל
 22 כל תמונה⁵⁰⁶:
 23 הדי שהאלוה היחיד האמתי שאינו גוף ולא כח
 24 בגוף הוא קדמון ולא היה שום דבר שקדם
 25 ממנו מציאותו ככ' אני ראשון ואני אחרון
 26 ומבלעדי אין אלהים⁵⁰⁷.

Folio 2 recto

- 1 הה' שזה האלוה הבורא היחיד שאינו גוף
 2 הקדמון לו לבדו יאתה⁵⁰⁸ העבודה והתפלה והבקשה
 3 לא לזולתו כי כלם ברואים ממנו והוא בורא להם
 4 ועל זה כתוב לא יהיה לך אלהים אחרים על פני⁵⁰⁹,
 5 והמתפלל או הזובח או המבקש משום אחד מנבראו
 6 אשר בשמים ממעל או בארץ מתחת⁵¹⁰ בדרך אלהות
 7 יחרם בלתי לה' לבדו⁵¹¹:
 8 הוי שהאלוה יתי' ויתשי' למען טובו משפיע שפע
 9 נבואתו על איש או אנשים ממין האדם
 10 ועל אותם הראויים לכן המכינים עצמם לזה
 11 ולישרים בעיניו יתי' וזה כדי להישיר המין האנושי
 12 על ידיהם להורות להם הדרך הטוב אשר
 13 ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו⁵¹²:
 14 ועיז כתוב ודברתי על הנביאים ואנכי חזון הרביתי⁵¹³:
 15 הז' שהאיש משה רועה גדול מאד בנבואה על
 16 כל הנביאים שהיו מן העולם ועד העולם
 17 לפניו לא קם כמוהו⁵¹⁴ ואחריו לא יקום ככ' ולא
 18 קם נביא עוד בישראל כמשה⁵¹⁵ ובהיותו אב
 19 וראש לכל הנביאים ובחיר אלהי יעקב עכ' גם
 20 התורה התמימה נתנה על ידו לישראל חלק ה'

⁵⁰¹ Zob. Ne 9:6: מחיה את-כלם.

⁵⁰² Skrół ועל זה כתוב.

⁵⁰³ Zob. Ne 9:6: אתה-הוא הנה לבדך.

⁵⁰⁴ Zob. Pwt 6:4: שמע ישראל הנה אלהינו הנה אחד.

⁵⁰⁵ Skrół כתוב.

⁵⁰⁶ Zob. Pwt 4:15: כי לא ראיתם כל-תמונה.

⁵⁰⁷ Zob. Iz 44:6: אני ראשון ואני אחרון ומבלעדי אין אלהים.

⁵⁰⁸ Por. Jr 10:7: כי לך אלתה פי.

⁵⁰⁹ Zob. Wj 20:3: לא יהיה לך אלהים אחרים על-פני.

⁵¹⁰ Zob. Wj 20:4: בארץ מתחת.

⁵¹¹ Zob. Wj 22:19: יחרם בלתי ליהנה לבדו.

⁵¹² Zob. Wj 18:20: ילכו בה ואת-המעשה אשר יעשו.

⁵¹³ Zob. Oz 12:11: ודברתי על-הנביאים ואנכי חזון הרביתי.

⁵¹⁴ Zob. 2 Krl 23:25: לא-קם כמהו.

⁵¹⁵ Zob. Pwt 34:10: ולא-קם נביא עוד בישראל כמשה.

21 עמור⁵¹⁶ והוא ע"ה השיג מה שלא
22 שום אדם שבעולם :

Przekład

Folio 1 recto

1. U⁵¹⁷.: Bóg z Wami. R⁵¹⁸.: Błogosławiony ten, kto przychodzi w imię Pana⁵¹⁹! Niech (jemu) błogosławi
2. Bóg! Kim jesteś, mój synu?
3. U.: Jam twoim sługą, a Pana, Boga niebios, się boję,
4. wywyższam i wysławiam za to, że stworzył mnie w ludzkiej postaci i uczynił mnie żydem.
5. R.: Niech Bóg okazuje ci łaskę, synu mój⁵²⁰! Powiedz mi, dlaczego stworzył cię
6. Bóg w tej chwalebnej postaci?
7. U.: Wszystko stworzył dla swojej chwały. A ja zostałem stworzony, aby służyć mojemu Stwórcy⁵²¹
8. z miłością i w bojaźni⁵²², a nie dlatego, by otrzymać nagrodę, pomimo tego,
9. że ostatecznym wynagrodzeniem jest wejście do przyszłego świata.
10. R.: A w jaki sposób zapewni sobie narodził z niewiasty⁵²³ to, by wejść do Odpocznienia⁵²⁴ i otrzymać
11. nagrodę w przyszłym świecie?
12. U.: Sprawiedliwy poprzez swą wiarę⁵²⁵, poprzez zaufanie Bogu oraz poprzez przyjęcie
13. jarzma Jego Tory, którą przedłożył Mojżesz
14. synom Izraela, dostąpi życia w przyszłym świecie.
15. R.: A co jest istotą wiary, o której mówiłeś, oraz istotą Tory,
16. którą wspomniałeś?
17. U.: Istotą wiary oraz istotą Tory jest to, że Bóg, niech będzie błogosławiony,
18. który jest, stworzył z niczego cały świat, by istniał, i uczynił
19. go według swej woli. I nie ma nikogo, kto by Go mógł powstrzymać, by zmienić go⁵²⁶, czy
20. to w całości, czy w szczególności.
21. R.: Czy istnieje pamiątka tego wydarzenia w ludzkiej pamięci synów Izraela?
22. U.: Pamiątką tą, u Boga i w Izraelu, jest przestrzeganie szabatu:
23. „gdyż przez sześć dni czynił Bóg niebo i ziemię, a później
24. pobłogosławił Bóg dzień szabatu i poprzez niego uświęcił synów Izraela⁵²⁷”,
25. aby był on⁵²⁸ wiarą Izraela i istotą Tory.

⁵¹⁶ Zob. Pwt 32:9: כִּי חָלַק יְהוָה עָמוּ.

⁵¹⁷ Uczeń.

⁵¹⁸ Ribbi.

⁵¹⁹ Zob. Ps 118:26.

⁵²⁰ Zob. Rdz 43:29.

⁵²¹ Por. *Seder Našim, Maseket Qiddušin* 4:13: „Zostałem stworzony, aby służyć swemu Stwórcy”.

⁵²² Zob. Ps 2:11.

⁵²³ Zob. Hi 25:4.

⁵²⁴ Por. Pwt 12:9. Termin użyty jako synonim Ogrodu Eden.

⁵²⁵ Por. Ha 2:4.

⁵²⁶ Tj. świat.

⁵²⁷ Zob. Wj 20:11.

⁵²⁸ Tj. szabat.

26. R.: A czym jest wiara, której zasadę i istotę wyjaśniłeś?
27. U.: Wiara jest darem. Przekazał ją Bóg w nasze dusze.
28. Poprzez nią wierzymy każdemu słowu, które do nas powiedział poprzez
29. swoje sługi, proroków.

Folio 1 verso

1. R.: I jakież to są słowa, które nam powiedzieli, że
2. musimy w nie uwierzyć?
3. U.: Powiedzieli wiele rzeczy, a wszystkie one zawierają się
4. w dziesięciu zasadach naszej religii, nazywanych trzynastoma zasadami.
5. Ten, kto należy do Izraela, ten ma obowiązek wierzyć w każdą
6. z nich. A ten, kto nie uwierzy nawet w jedną
7. z nich, będzie nazwany heretykiem,
8. i nie będzie należał do Izraela.
9. R.: A co to jest za 13 zasad – fundamenty religii?
10. U.: Pierwsza to wierzyć w istnienie Boga, niech będzie błogosławiony, i że wszystkie
11. stworzenia, które są w świecie wyższym i niższym, On stworzył,
12. pobudza je wszystkie do życia⁵²⁹.
13. I dlatego napisane jest „Tylko Tyś sam Bogiem⁵³⁰”, itd.
14. Druga to ta, że ten Bóg, który stworzył cały świat od góry
15. do dołu, jest jedyny i nie ma takiej jedyności
16. w żadnym przypadku, jaką On sam jest. Tylko On jest naszym Bogiem, nazywany Bogiem
17. Izraela. A o Jego jedyności naucza największy z proroków⁵³¹,
18. ostrzegając Izraela w słowach: „Słuchaj, Izraelu, Pan jest naszym Bogiem,
19. Panem jedynym⁵³²”.
20. Trzecia to ta, że jedyny i wyjątkowy Bóg nie jest ciałem
21. i nie da się Go sprowadzić do formy ciała, gdyż jest napisane „nie widzieliście ani
22. jednego obrazu (Jego)⁵³³”.
23. Czwarta to ta, że Bóg jedyny, prawdziwy, który nie ma ciała i mocy
24. w ciele, jest pierwszy i nie było żadnej takiej rzeczy, która byłaby przed
25. nim w swym istnieniu, gdyż jest napisane „Ja jestem pierwszy i jestem ostatni.
26. A prócz Mnie nie ma bogów⁵³⁴”.

Folio 2 recto

1. Piąta zasada to ta, że tylko Bóg – Stwórca, jedyny, nie będący ciałem,
2. będący pierwszy – jest godzien czci i modlitwy. A prośba (modlitewna)
3. do nikogo innego prócz Niego samego (nie powinna być kierowana), ponieważ wszyscy są przez Niego stworzeni, a On jest ich Stwórcą.
4. O tym jest tak napisane: „Nie będziesz miał innych bogów poza Mną⁵³⁵”.

⁵²⁹ Zob. Ne 9:6.

⁵³⁰ Zob. Ne 9:6.

⁵³¹ Dosł. „ojciec proroków”. Chodzi tu o Mojżesza.

⁵³² Zob. Pwt 6:4.

⁵³³ Zob. Pwt 4:15.

⁵³⁴ Zob. Iz 44:6.

⁵³⁵ Zob. Wj 20:3.

5. A ktokolwiek by się modlił lub składał ofiarę, lub zwracał się do jednego z pośród Jego stworzeń,
6. czy to na górze w niebie, czy na dole na ziemi⁵³⁶, jak do bóstwa,
7. prócz samego Pana, podlega klątwie⁵³⁷.
8. Szósta to ta, że Bóg, niech będzie błogosławiony, a Imię jego niech będzie uwielbione, w swej dobroci zsyła w obfitości
9. swoje proroctwo człowiekowi lub ludziom z rodu ludzkiego,
10. którzy na to zasługują, bowiem przygotowują siebie na to
11. i są prawi w oczach Pana. A to dlatego, aby uczynić prawym ród ludzki
12. ich własnymi rękoma, by pouczać ich o dobrej drodze, po
13. której powinni chodzić, oraz o uczynkach, które powinni czynić⁵³⁸.
14. O tym napisano: „Będę mówić przez proroków. Wielokrotnie widzenie (zsyłałem)⁵³⁹”.
15. Siódma to ta, że człowiek (o imieniu) Mojżesz (jest) pasterzem o wiele większym w (swym) proroctwie niż
16. wszyscy prorocy, którzy byli od początku aż do końca.
17. Przed nim nie powstał taki jak on⁵⁴⁰, ani po nim nie powstanie, jak napisano: „nie
18. powstał prorok w Izraelu taki jak Mojżesz⁵⁴¹”. I jest on ojcem
19. i przywódcą wszystkich proroków, wybranym przez Boga Jakuba, bo również
20. i cała Tora została przekazana przez niego Izraelowi, „działowi Pana,
21. jego ludowi⁵⁴²”. On to, sługa Boży, osiągnął to, czego (nie osiągnęła) żadna osoba na świecie.

---

⁵³⁶ Zob. Wj 20:4.

⁵³⁷ Zob. Wj 22:19.

⁵³⁸ Zob. Wj 18:20.

⁵³⁹ Zob. Oz 12:11.

⁵⁴⁰ Zob. 2 Krl 23:25.

⁵⁴¹ Zob. Pwt 34:10.

⁵⁴² Zob. Pwt 32:9.

1.5. Mordechaj Sułtański *Seṗer haṭ-Ta'am*

Biografia i działalność literacka M. Sułtańskiego

Mordechaj Sułtański (ur. 1772 w Łucku, zm. 1862 w Eupatorii), syn ribbiego Józefa, jest znanym karaimskim teologiem, uczonym i historykiem, pisarzem i pedagogiem. Pełnił funkcję hazzana i melammeda w Łucku do 1821 r., a następnie – na zaproszenie hachama Simchy Babowicza – przeprowadził się do Czufut-Kale, gdzie został powołany na stanowisko starszego hazzana. Tutaj miał zaszczyt przyjmować w synagodze Imperatora Mikołaja I oraz jego następcę Aleksandra II. Następnie przeniósł się do Eupatorii, dalej do Chersonu, gdzie służył jako starszy hazzan. Miał dwóch synów: Izaaka, który poślubił siostrę Abrahama Firkowicza, i Mojżesza. Ostatnie lata swego życia spędził w rodzinie starszego syna (Sinani 1890:278, Akhiezer 2007:306, Szabarowskyj 2013:121, Walfish 2011:213).

Ród Sułtańskich słynął wśród karaimów z wybitnych postaci. Byli wśród nich nauczyciele, wychowawcy, uczeni, pisarze żyjący w różnych wspólnotach. Mieszkając w Łucku, Mordechaj Sułtański był pierwszym, który zauważył we właścicielu ziemskim, Abrahamie Firkowiczu, niezwykle zdolności i talenty intelektualne, przez co zachęcił go do samodzielnej nauki, przyczyniając się w pewnej mierze do tego, że ten stał się później wielkim światowym uczonym. Sułtański został nauczycielem Firkowicza. W ciągu pięciu lat nauczył go płynnie czytać nie tylko Biblię, ale i inne dzieła karaimskich uczonych. Niestety, ponad to, co już tutaj napisałam o Sułtańskim, nic więcej nie wiadomo o jego prywatnym życiu (Sinani 1890:278, Akhiezer 2011:170-95, Szabarowskyj 2013:121).

Jeśli chodzi o jego działalność intelektualną, to uczony ten napisał następujące prace (Sinani 1890:278-9, Szabarowskyj 2013:121):

- *'Or hag-Ganuz* (אור הגנוז – *Ukryte światło*) – o filozofii teologicznej;
- *Seṗer haṭ-Ta'am* (ספר הטעם – *Księga rozkazu*) – odpowiedzi na religijne pytania dotyczące karaizmu;
- *Hod Malkūt* (הוד מלכות – *Majestat królestwa*) – broszura historyczna, ułożona z okazji wizyty Mikołaja I;
- *Palge Mayim* (פלגי-מים – *Strumienie wód*) – komentarz do *Lamentacji*;
- *Middot 'Oz* (מידות עוז – *Wymiary siły*) – podręcznik dla nauczycieli i wychowawców;
- *Miḳtam sur Mera'* (מכתם סור מרע – *Epigram odwracający od zła*) – książka z morałami;
- *Seṗer Yalqut* (ספר ילקוט – *Zbiór*) – zbiór artykułów i objaśnień skomplikowanych wersetów Biblii;
- *Seṗer Deḥiyat Ke'eḥ* (ספר דחיית כאב – *Odezwa*) – słowo zwrócone do pasterzy ludu;
- *Zeḳer Ṣaddiqim* (זכר צדיקים – *Wspomnienia sprawiedliwych*) – pierwszy traktat historyczny opisujący dzieje karaimów;
- *Seṗer Teṭib Da'at* (ספר תיטיב דעת⁵⁴³ – *Księga „[Język mądrych] właściwie wyraża wiedzę”*) – 21 pytań, postawionych przez autora współczesnym uczonym, oraz odpowiedzi na nie; książka skierowana przeciwko filozofii rabbanicznej oraz chasydzkiemu mistycyzmowi;

⁵⁴³ Por. Prz 15:2: תיטיב דעת.

- *Petaḥ Tiqwa* (פתח תקוה – Wrota nadziei)⁵⁴⁴ – gramatyka hebrajskiego biblijnego w tradycji karaimskiej;
- Inne: zbiór kazań i dzieł poetyckich na różne tematy.

Struktura i treść katechizmu

Traktat *Seḇer haṭ-Ṭa'am* został opublikowany w zbiorze *Karme Yoseḇ: 'oseḇ 'igrot we-dibre ḥokma, mi'ute had-dapim, we-ḥašube han-nos'im* (tom czwarty) w Aszdod w 2007 roku przez Yosefa Elgamila. Tekst ten mieści się na stronach od 191 do 212, na których zawarto cztery pytania i odpowiedzi.

We wstępie do swego rękopisu Sułtański wyjaśnił powód, który skłonił go do napisania dzieła (Sułtański 2007:194):

אחר שיצא דבר המלכות מלפני גדולת אדוננו מלכנו הקסר האדיר החסיד והרחמן אמפרטור הגדול המושל בכל הארצות אלכסנדר הראשון בן פוול יחי לעד. על ידי השר הגדול הזוהר המאייר והיועץ, הסודי למלכות שמו הטוב החכם, מילֵלֵר קאָוֵלֵר, לשאול ולחקור ולדעת⁵⁴⁵ אודות בני מקרא, וסבת ואיכות הבדלם והתחלקותם מכת הרבנים פעלי התומר.

(Książka ta została napisana) po tym, jak wyszło postanowienie królewskie – od możnego Pana naszego, króla naszego, Cesarza potężnego, sprawiedliwego i miłosiernego, wielkiego Imperatora, panującego nad wszystkimi krajami, Aleksandra I, syna Pawła, niech żyje wiecznie! – poprzez wielkiego ministra, olśniewającego, prominentnego, poufnego doradcy królestwa, o dobrej reputacji, mędrca Millera Kawalera, by przepytać, zbadać i dowiedzieć się (czegoś) odnośnie do Piśmienników⁵⁴⁶, a także odnośnie do przyczyny i rodzaju różnic oraz oddzielenia się ich od sekty rabbanitów, uprawiających tamaryszek⁵⁴⁷.

Pokazuje się więc, że impulsem do napisania tekstu Mordechaja Sułtańskiego był – zdaniem autora – odpowiedni edykt carski. Stąd też i pojawienie się w tytule tekstu słowa טעם, które oznacza tutaj 'rozkaz; z czyjegoś ramienia'⁵⁴⁸. Owo hebrajskie słowo, jak zauważa we wstępie Mordechaj Sułtański, ma jeszcze drugie znaczenie, mianowicie 'powód, przyczyna' i do sensu tego także autor *Seḇer haṭ-Ṭa'am* świadomie nawiązuje (Sułtański 2007:195). Ponadto tytuł może być odniesieniem do książki *Ṭub Ṭa'am*, opublikowanej w 1835 w języku karaimskim i też mającej formę pytań i odpowiedzi.

W *Seḇer haṭ-Ṭa'am* autor stawia cztery pytania odnośnie do Boga, stworzenia świata i stworzeń, a także udziela na nie odpowiedzi. Tekst ten przedstawia się następująco:

ואלו הן השאלות:
שאלה ראשונה
ממי ומתי נברא העולם, מדוע במשך ששה ימים כפי תורת משה. לא אחר ולא קודם.
השאלה השנית
מה היא נפש האדם, ומאיזה מקום חוצבה, ומה היא חלקה אחרי פרידתה מהגוף.
השאלה השלישית
מדוע הלבנה משתנית באורה, פעם מתוסף היום ולהפך. ואם יש לה שייכות לפועל בגופים אחרים
ממנה כטבע השמש.
השאלה הרביעית

⁵⁴⁴ Książka została opublikowana w Eupatorii w 1857 r.

⁵⁴⁵ Powinno być לדעת.

⁵⁴⁶ Dosł. „synów Pisma”.

⁵⁴⁷ Według informacji podanej przez profesora P. Muchowskiego, to może być odniesienie do traktatu Mosze Kordowero *Seḇer Tomer Deḇora*. Chodziłoby zatem raczej o praktyki kabalistyczne i byłoby to określenie kabalistów – praktyki mistyczne były kością niezgody pomiędzy rabbanitami a karaimami.

⁵⁴⁸ Por. Ezd 7:23: טעם אֶלֶּה 'z rozkazu Boga'.

כמה דעות יש במציאת העולם החדש שהוא אַמְרִיקָא. ומה סברו באופן מציאותה, ובאיזה אופן
 ניתישב ומאיזה אופן ניתישב ומאיזה זמן.

A oto pytania:

Pytanie pierwsze

Przez kogo i kiedy świat został stworzony, i dlaczego w ciągu sześciu dni, zgodnie z Torą Mojżesza, nie później i nie wcześniej?

Pytanie drugie

Czym jest dusza ludzka i skąd została wzięta⁵⁴⁹, oraz co jest jej udziałem po jej oddzieleniu się od ciała⁵⁵⁰?

Pytanie trzecie

Dlaczego księżyc zmienia się w swej światłości, raz zwiększa się (w) dzień, a (raz) na odwrót? I czy ma on możliwość oddziaływania na inne od niego ciała, jak to jest w naturze słońca?

Pytanie czwarte

Jakie są opinie odnośnie do odkrycia nowego świata, którym jest Ameryka? Co sądono o sposobie jej zaistnienia? W jaki sposób została osadzona? W jaki sposób została zamieszкана i od kiedy?

Seḇer haṭ-Ta'am – jak wynika z krótkiej prezentacji fragmentu tekstu – jest dziełem popularno-naukowym o charakterze filozoficzno-teologicznym. Z jednej strony autor snuje rozważania na temat stworzenia świata i istoty ludzkiej duszy, zaś z drugiej strony pisze o Ameryce, interesuje go możliwość zasiedlenia nowego kontynentu, a więc podejmuje tematykę, która zupełnie nie jest związana z prośbą Millera Kawalera, wysłannika carskiego, odnośnie wyjaśnienia różnic pomiędzy karaimami a rabbanitami.

Należy podkreślić, że tekst jest niedokończony, bowiem w wydaniu opracowanym przez Elgamila nie ma pełnej odpowiedzi na czwarte pytanie. Prócz wspomnianych wyżej krótkich pytań, nie pojawiają się w tej pracy jeszcze inne kwestie.

Jak wynika z informacji zawartych pod koniec *Seḇer haṭ-Ta'am*, tekst ten został zakupiony przez Abrahama Altakoni (אברהם אלתקוני) od uczonego z Egiptu, Cadoka (צדוק המשכיל המבין מצרי) (Sułtański 2007:211).

⁵⁴⁹ Sułtański podaje, że dusza została wzięta (poprzez emanację) od aniołów i dana człowiekowi (הנפש נאצלת מכת המלאכים) (Sułtański 2007:206).

⁵⁵⁰ Odpowiedzią jest: powrót do miejsca, z którego została wzięta, a po wskrzeszeniu martwych wchodzi w nowe, drugie ciało. Wszystko to jednak pod warunkiem, że dusza taka żyła w zgodzie z Bogiem i z ludźmi (Sułtański 2007:207).

2. Katechizm w języku karaïmskim Mordechaja Kazaza *Ṭub Ṭa'am* (1835)

Biografia i działalność literacka

Mordechaj Kazaz ben Szelomo urodził się w Czufut Kale⁵⁵¹, gdzie spędził całe swoje życie i zmarł w 1835 r. Pracował jako nauczyciel, pełnił funkcję starszego hazzana, a także był przewodniczącym karaïmskiego Duchownego Zarządu w Czufut Kale. Uważany jest za pierwszego na Krymie pisarza i poetę, który tworzył w języku karaïmsko-turkijskim (Eliaszewicz 1993:84-85).

Nieliczne zachowane informacje, dotyczące twórczości Kazaza, można znaleźć w artykule hachama S. Szapszała, pt. „Krótki zarys turecko-karaïmskiej literatury”, opublikowanym w biuletynie *Извѣстія Караïмскаго Духовнаго Правленія*. Eliaszewicz, spisując biografie słynnych karaïmów, wzorował się na tej pracy Szapszała i często się do niej odnosił, także krytycznie. Podaje na przykład, że dane – odnośnie do Kazaza – są niepewne i wybiórcze, bowiem Szapszał pomylił imię autora, podając niewłaściwy jego skrót: zamiast M. (od Mordechaj) notuje Sz. (Szelomo) Kazaz (Ш. Казасъ) (Eliaszewicz 1993:84-85).

Opisując zaś najważniejsze dzieło Kazaza, tj. *Ṣup Deḃaš*, zauważyłam, że Szapszał całkowicie pominął hebrajską nazwę książki, która pojawia się na stronie tytułowej wydania z 1835 r., zaś zamiast niej podaje nazwę turkijską, tj. *Балнынъ Солагы*, która nie pojawia się w tym miejscu. Tytuł hebrajski jest o tyle ważny, że wskazuje na konkretne miejsce w Biblii (Prz 16:24), a po drugie kontynuuje długą tradycję nadawania tekstom – czy to polemicznym, czy to teologicznym – tytułów złożonych z konkretnych wyrażeń biblijnych. Zastanawia więc fakt przemilczenia czy też pominięcia przez Szapszała hebrajskiego tytułu, gdy podaje on tylko jego karaïmski odpowiednik (Szapszał 1918:7).

O dziele tym Szapszał pisze, że stanowi „pomnik literatury karaïmskiej” i że „naprawdę zasługuje na uwagę jako jeden z nielicznych i najlepszych wzorców poezji karaïmskiej, podobny w formie do tatarskich duchownych pieśni, zwanych *ilahi*”⁵⁵² (Szapszał 1918:7).

Z niejasnych przyczyn Szapszał pominął także hebrajskojęzyczny tytuł katechizmu Kazaza, to jest *Ṭub Ṭa'am*, który został wydrukowany razem z *Ṣup Deḃaš* w 1835 r. Ponadto Kazaz jest autorem elegii, pt. *Adam Ohlu* (*Syn człowieka*), opublikowanej w 1841 r. w Eupatorii, której – jak podaje Szapszał – „rzadko kto z karaïmów nie znał na pamięć, nie wyłączając nawet niepiśmiennych kobiet”⁵⁵³. Kazaz zbierał także oraz spisywał ludowe wiersze i baśnie. Poza powyższym napisał też – nieznaną z tytułu – gramatykę języka hebrajskiego (Szapszał 1918:7; Eliaszewicz 1993:84-85).

Wydanie Ṣup Deḃaš

Jak już wyżej napisałam, w 1835 r., dzięki staraniom Zaracha Firkowicza, syna słynnego kolekcjonera Abrahama Firkowicza, ukazała się książka *Ṣup Deḃaš*

⁵⁵¹ Próżno szukać daty jego urodzin w znanej pracy Eliaszewicza. W innych, znanych mi źródłach, traktujących o tym pisarzu, także nie ma żadnej wzmianki na ten temat (np. Szapszał 1918).

⁵⁵² W oryginale: «Этотъ памятникъ караïмской литературы, дѣйствительно заслуживаетъ особаго вниманія, какъ одинъ изъ немногихъ и лучшихъ образцовъ караïмской поэзіи, близкой по формѣ къ татарскимъ духовнымъ пѣснямъ «илихи»».

⁵⁵³ W oryginale: «[...] которую въ свое время рѣдко кто изъ караïмовъ не зналъ наизусть, не исключая даже неграмотныхъ женщинъ».

M. Kazaza. Wydanie to składa się z trzech części. Pierwsza część *Šup Debaš*, obejmująca 21 stron, zawiera krótkie wiersze religijne, przeznaczone do czytania na każdy tydzień w ciągu roku. Część drugą książki stanowi, obejmujący 13 stron, katechizm *Ṭub Ṭa'am*⁵⁵⁴. Całość wydania dopełnia część trzecia, tj. *Mešalim u-Ma'asiyot*, obejmująca 94 strony, na których zawarto różne karaimskie świeckie przypowieści i baśnie (Zajączkowski 1926:10).

Zajączkowski podaje, że niektóre egzemplarze książki posiadają dodatkowe 4 nienumerowane arkusze, opisujące historię Hanny i jej 7 synów z II księgi Machabejskiej⁵⁵⁵ (Zajączkowski 1926:10).

Šup Debaš poprzedza następująca przedmowa (tekst ze strony tytułowej, jak się wydaje, od wydawcy) (1835:1b):

ספר
צוף דבש

זה הספר הנותן אמרי שפר שמו הטוב צוף דבש כשמו כן חנו מתוק לנפש ומרפא לעצם • ואחריו יבוא ספר טוב טעם הנותן טוב טעם ודעת ללומדיו⁵⁵⁶: חברם כמהר"ר⁵⁵⁷ מרדכי החכם השלום המקובל האלהי הרב ואב ב"ד⁵⁵⁸ בקה"ק קלעא בכמ"ר שלמה המשכיל הנכבד הנעלה ירא אלהים וסר מרע נ"ע קזאז :

ובמ"ע⁵⁵⁹ זרח הבחור הנחמד המשכיל בכה"ר⁵⁶⁰ אברהם ירו' פירכוויץ צרו' בטעמו צוף דבשו וטוב טעמו מתקו מאד לנפשו ובתשוקתו הרבה הזיל כספו מכיסו לכבוד הספרים הנ"ל ולכבוד הרב המחבר נ"ע⁵⁶¹ והדפיס את שניהם להצדיק את הרבים היותר שניהם כא' טובים מחוברים בלשון המון העם כי רוב ההמון אינם יודעים לשון הקדש לכן רבים יטעמו מצוף דבשו וטוב טעמו ובלי ספק יהיה זוכה ומזכה את הרבים : וזכות הרב המחבר תגן עליו ויאריך השי"ת ימיו וימלא כל משאלותיו לטובה : ויקים עליו מקי"ש⁵⁶² והמשכלים יזהרו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים כככבים לעולם ועד⁵⁶³ אכ"ר : נדפס פה עיר גוזלווא בחדש אדר שנת תקצ"ה לפ"ק :

*Księga
Plaster miodu (Šup Debaš)*

Oto księga przedstawiająca przepiękne słowa, której cudowny tytuł to *Plaster miodu (Šup Debaš)*. Podobnie jak jej tytuł, tak i jej urok jest słodki dla duszy i uzdrawiający dla ciała. Po niej następuje *Najlepszy smak (Ṭub Ṭa'am)*, obdarowujące bogactwem mądrości i wiedzy swych uczniów⁵⁶⁴. Napisał je jegomość pan *haraw* Mordechaj, doskonały uczony, wielki znawca ukrytej Bożej wiedzy i przewodniczący sądu w świętej gminie w Kale, syn jegomości pana ribbi Szelomo, wielce szanownego uczonego, bogobojnego i unikającego zła, niech jego dusza spoczywa w Edenie, Kazaza.

Zgodnie z odpowiednim nakazem, Zarach, miły chłopiec, uczony, syn czcigodnego ribbiego, Abrahama Jeruszalmi Firkowicza, niech strzeże go Bóg i wybawi, z powodu smaku *Plastra miodu (Šup Debaš)* oraz *Najlepszego smaku (Ṭub Ṭa'am)*, które osłodziły bardzo jego duszę, a także z powodu wielkiego pragnienia wyjął srebro ze swej kieszeni

⁵⁵⁴ Zajączkowski nazywa ten tekst „próbą katechizmu” (Zajączkowski 1926:10).

⁵⁵⁵ Historia nawiązuje do święta Chanuki (Greenberg 1985:376).

⁵⁵⁶ Zob. Ps 119:66: טוב טעם ודעת למדני.

⁵⁵⁷ Skrót מורנו הרבה רבי.

⁵⁵⁸ Skrót בית דין.

⁵⁵⁹ Skrót במנהל עבודה, במנוחתו עדן.

⁵⁶⁰ Skrót בן כבוד הרב.

⁵⁶¹ Skrót נשמתו עדן.

⁵⁶² Znaczenie skrótu niepewne, przyjęto odczyt מקדש שמים.

⁵⁶³ Zob. Dn 12:3: והמשפלים יזהרו כזהר הרקיע ומצדיקי הרבים ככוכבים לעולם ועד.

⁵⁶⁴ Zob. Ps 119:66.

ku chwale wyżej wspomnianych ksiąg i ku czci wielkiego ich autora, niech spoczywa w pokoju, i wydał te dwa (utwory), aby sprawiedliwymi uczynić wielu. Obydwa, równo dobre, będące jednym (dziełem), zostały napisane w języku ludu, gdyż większość nie zna języka świętego, a tak wielu rozsmakuje się w *Šup Debaš* i *Tub Ta'am* i niewątpliwie będzie uznanych za niewinnych i uniewinni wielu. Dzięki (składam) wielkiemu autorowi, niech strzeże go Bóg, niech będzie błogosławiony i niech przedłuży jego dni, i niech zamieni każde jego pragnienie w dobro. Niech ustanowi dla niego niebiańską świątynię, a uczeni będą się mienić jako światłość na niebie, a ci, którzy czynią sprawiedliwymi wielu, jak gwiazdy na wieki wieczne⁵⁶⁵. Amen. Niech będzie wola (Jego). (Książka) została opublikowana tutaj w mieście Gözleve (Eupatoria) w miesiącu *adar* w roku 1835.

Ponadto wydanie *Šup Debaš* zawiera krótki wiersz i akrostych ku czci autora i jego dzieła (1835:2a)

צוף דבש

אמרי נעם מתוק לנפש ומרפא לעצם⁵⁶⁶

צרופה אמרתך מאד ועבדך אהבה⁵⁶⁷

גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך⁵⁶⁸

Nektar na miód

Miłe słowa są słodyczą dla duszy i lekarstwem dla ciała⁵⁶⁹.

Bardzo wyraźna jest twa mowa, a sługa twój kocha ją⁵⁷⁰.

Otwórz oczy moje, a zobaczę cuda z Tory twojej⁵⁷¹.

מה⁵⁷² נמצו לחכי אמרתך מדבש לפי⁵⁷³

ראש דברך אמת ולעולם כל משפט צדקך⁵⁷⁴

דרך פקודיך הבינני ואשיחה בנפלאותיך⁵⁷⁵

כחסדך חניני ואשמרה עדות פיך⁵⁷⁶

יהי לבי תמים בחקיך למען לא אבוש⁵⁷⁷

O jakże słodkie są słowa twoje dla podniebienia mego – nad miód dla ust moich⁵⁷⁸!

Słowa twe są prawdą, (stąd) na wieki (istnieje) każde zdanie sprawiedliwości twojej⁵⁷⁹.

Obym zrozumiał drogę twych rozkazów! Obym rozważał o cudach twoich⁵⁸⁰.

Zgodnie z twą łaską ożyw mnie, a będę strzegł świadectwa ust twoich⁵⁸¹.

Niech serce moje będzie nienagane, gdy chodzi o twe prawa, abym się nie zawstydził⁵⁸².

⁵⁶⁵ Zob. Dn 12:3.

⁵⁶⁶ Zob. Prz 16:24: צוף-דבש אמרי-נעם מתוק לנפש ומרפא לעצם.

⁵⁶⁷ Zob. Ps 119:140: צרופה אמרתך מאד ועבדך אהבה.

⁵⁶⁸ Zob. Ps 119:18: גל-עיני ואביטה נפלאות מתורתך.

⁵⁶⁹ Zob. Prz 16:24.

⁵⁷⁰ Zob. Ps 119:140.

⁵⁷¹ Zob. Ps 119:18.

⁵⁷² Pierwsze litery kolejnych wierszy tworzą akrostych, tj. Mordechaj.

⁵⁷³ Zob. Ps 119:103: מה-נמצו לחכי אמרתך מדבש לפי.

⁵⁷⁴ Zob. Ps 119:160: ראש-דברך אמת ולעולם כל-משפט צדקך.

⁵⁷⁵ Zob. Ps 119:27: דרך-פקודיך הבינני ואשיחה בנפלאותיך.

⁵⁷⁶ Zob. Ps 119:88: כחסדך חניני ואשמרה עדות פיך.

⁵⁷⁷ Zob. Ps 119:80: יהי-לבי תמים בחקיך למען לא אבוש.

⁵⁷⁸ Zob. Ps 119:103.

⁵⁷⁹ Zob. Ps 119:160.

⁵⁸⁰ Zob. Ps 119:27.

⁵⁸¹ Zob. Ps 119:88.

⁵⁸² Zob. Ps 119:80.

Język, struktura i treść katechizmu

Tekst *Tub Ta'am* został napisany w języku krymskotureckim, charakterystycznym dla karaimów krymskich, z pewnymi naleciałościami języka tatarskiego⁵⁸³. Zastosowany został zapis alfabetem hebrajskim.

Tub Ta'am mieści się na 26 stronach, na których zawarto 17 pytań i odpowiedzi odnośnie do podstaw wiary karaimskiej. Każde pytanie rozpoczyna się hebrajskim słowem *še'ela* (שאלה) wraz z odpowiednią liczbą porządkową, a każdej odpowiedzi towarzyszy słowo *tešuba* (תשובה).

Poniżej przedstawiam wypis wszystkich pytań, które Kazaz przedstawił w *Tub Ta'am*:

שאלה א' סן נא סין :
 שאלה ב' אינסן אוולדינא נא איקטיזא דיר בילמאייא :
 שאלה ג' אינסן אוולדלריניג בירי בירינדן פרקי וא אייריליגי ורמי : יוק איסא ג'ומלסי ביר מיללט ביר
 דיל ביר דין מידיר :
 שאלה ד' סן חנגי מילטטן סן וא דיליג חנגידיר :
 שאלה ה' ישראל אומה סינא גירי אומה לרדן נא פרקי ור :
 שאלה ו' ישראל אומה סי' בו מרטבייא נדן מוסטחק אולדולר :
 שאלה ז' דילימיז לשון קודש דיר דדיגיג בו דיל נסלי דיל דיר :
 שאלה ט' סן דדיג כי מן בני ישראל דן מן : בני ישראל פורקא פורקא חלק דיר : שומרונים דיילן חלק ור : קראים דיילן חלק ור : רבנים דיילן חלק ור : חנגיסין דן סין וא בונלריג בוולא איירי דושמלריניג אסלי נא דיר :
 שאלה י' סן דדיג כי צדוקים סלט פשט בקרלר : וא רבנים דא תורה שבעל פה גא איננדילר דדיג :
 אבלא איסא קראים חלקי תורה ני נסלי דוטיירלר סויילא :
 שאלה יא עשרה עקרים גא איננמלידיר דדיג אולר נא דיר :
 שאלה יב איית גא תפלה אטמלי ברכה אטמלי דדיג או נדן בורג' וא וקטין טרזין סוולא :
 שאלה יג תשובה יוללרין אוגרטמלי דדיגיג : יוללרי נא דיר סוולא :
 שאלה יד ישראל עיילרי וא ייללרי גונש חיסבי אילן מידיר יוקסא יילדיו חיסבי אילן מידיר סוולא :
 שאלה טו דדיג כי ישראל ייללרי ארץ ישראל ניג חיסבינא גורא דיר : ארץ ישראל דא אולסק איי : יא שמדי גלות דא אוזק ירלרדא נסלי אידיירלר : וא עיי בשלרני נסלי בילירלר וא נסלי דוטיירלר :
 שאלה י"ו ישראל ניג איי גונלרי חנגידיר סבלא :
 שאלה יז תורה ניג מצוה לריניג תכליתי נדיר :

1-sze pytanie: Kim jesteś?

2-gie pytanie: Co powinien wiedzieć syn ludzki?

3-cie pytanie: Czy są jakieś różnice pomiędzy synami ludzkimi? Jeśli nie, to czy wszyscy ludzie należą do jednego narodu, są jednego języka i jednej religii?

4-te pytanie: Jaki jest twój naród i jaki jest twój język?

5-te pytanie: Jaka jest różnica pomiędzy narodem Izraela a innymi narodami?

6-te pytanie: Czym zasłużył sobie naród Izraela, by dostąpić tego zaszczytu?

⁵⁸³ W kontekście rozważań nad językami potocznymi karaimów na Półwyspie Krymskim w pierwszej połowie XIX wieku można stwierdzić, że w tym okresie posługiwali się karaimi następującymi językami: hebrajskim, rosyjskim, tatarskim i tureckim. O ile powszechna znajomość języka tatarskiego w życiu codziennym nie nastęrcza wątpliwości, o tyle zasięg społeczny i terytorialny języków hebrajskiego i rosyjskiego pozostaje nadal kwestią otwartą. W tym kontekście warto podkreślić, że zgodnie ze wspomnianym wyżej rozporządzeniem w sprawie Taurydzkiego Karaimskiego Duchowieństwa, z dnia 3 marca 1837 roku, przysięgi osób obejmujących stanowisko hachama, hazzana czy też szamasza powinny być sporządzane w trzech językach, jak widać w następującym tekście: „Listy przysięgi powinny być drukowane w języku rosyjskim, wraz z tłumaczeniem na starożytny język hebrajski oraz używany przez karaimów język tatarski [Присяжные листы должны быть печатаны на Русскомъ языкѣ, съ переводомъ на древній Еврейскій и на употребляемый Караимами Татарскій языки]” (Firkowicz 1890:129). Kilka lat później, w 1842 roku, zostało wydane nowe rozporządzenie odnośnie do przysięgi na wierność służbie, zgodnie z którym dwa egzemplarze owej przysięgi (także dla świadków) powinny być spisane w języku żydowskim i tatarskim – w obu przypadkach hebrajskimi literami (ros. Еврейскими буквами) (Firkowicz 1890:140).

7-me pytanie: Jaki jest nasz język, który zwą *lešon qodeš*?

8-me pytanie: Czym jest gramatyka?

9-te pytanie: Powiedziałeś, że należysz do synów Izraela. Synowie Izraela należą do różnych ludów. Jest lud nazywający się samarytanie. Jest też lud nazywający się karaimi. Jest i lud nazywający się rabbanici. Do którego z nich ty należysz i jaka jest przyczyna takiego podziału?

10-te pytanie: Powiedziałeś, że saduceusze przestrzegają dosłownego znaczenia (Tory), zaś rabbanici wierzą w ustną Torę. Zatem powiedz, jak karaimi przestrzegają Torę?

11-te pytanie: Powiedziałeś, że należy wierzyć w 10 zasad (wiary). Jakie one są?

12-te pytanie: Powiedziałeś, że należy praktykować, tj. modlić się, błogosławić Wzniosłego Boga. Dlaczego jest to obowiązkowe? Powiedz też, kiedy i jak każdy powinien to czynić?

13-te pytanie: Powiedziałeś, że należy nauczać (różnych) sposobów odprowadzania pokuty. Jakie są te sposoby?

14-te pytanie: Powiedz, czy u Izraelitów miesiące i lata wyznaczone są na podstawie obrachunków słońca czy gwiazd?

15-te pytanie: Dobrze by było, gdybyśmy byli w Izraelu. Jednak jak postępuje się, to jest dokonuje się tych obrachunków, na wygnaniu, w oddalonych krajach? Jak rozpoznawane i obchodzone są pierwsze dni miesiący?

16-te pytanie: Jakie to są dni świąteczne Izraela?

17-te pytanie: Jakie postępowanie jest adekwatne do przykazań Tory?

Tożsamość izraelska oraz język hebrajski

Ważnym elementem tożsamości karaimskiej w nauczaniu Kazaza było wpajanie uczniom poczucia wspólnoty z narodem izraelskim. Co jeszcze ściślej ich wiąże z tradycją biblijną, to zwyczaj obrzezania w ósmym dniu od narodzenia męskiego potomka. Zwolenników innej tradycji, według której obrzezania dokonywano w wieku dojrzałym, Kazaz określa mianem Izmaelitów. Ponadto przynależność do narodu izraelskiego Kazaz wyraża poprzez pochodzenie od trzech wielkich patriarchów biblijnych:

: עברי טוקומי דן מין אברהם נוג אוגלי יצחק יצחק נוג אוגלי יעקב יעקב נוג אוולדלרינדן מין
מיללטימא ישראל דרלר : וא דילימי לשון קדש דיר :

Jestem potomkiem Judejczyków, od potomków Jakuba, Jakuba – syna Izaaka, Izaaka – syna Abrahama. Mój naród nazywa się Izrael, a nasz język jest językiem świętym (Kazaz 1835:2a).

Słowami tymi Kazaz powtarza powszechnie przyjęte wśród karaimów przeświadczenie o bezpośrednim pochodzeniu od przodków Abrahama. Podobnie rzecz ma się z używanym przez nich językiem hebrajskim:

⁵⁸⁴ בו דילי א״ת אדם הראשון גא אוגרטיגי דילדיר וא א״הר בו דיל אילן דוניידא אולגן שיילרא אט
קושמישטיר וא מגדל יפולוגי׳א דכ ג׳ומלא עלם בו דיל אילן סוילשטילר :

Jest to język, którego nauczył Bóg Wywyższony pierwszego człowieka, a pierwszy człowiek za pomocą tego języka dał imiona wszystkim rzeczom istniejącym na tym świecie. I do tego czasu, dopóki nie została stworzona wieża, cały świat mówił w tym języku⁵⁸⁵ (Kazaz 1835:3a).

⁵⁸⁴ Powinno być אד.

⁵⁸⁵ W miejscu tym dziękuję za udzielenie mi pomocy w tłumaczeniu Aisze Emirovej.

Kluczowym momentem historii jest wybranie przez Boga narodu izraelskiego, do którego wliczają się współcześni Kazazowi karaimi:

אברהם אבינו ע"ה ניג זכותי אילן
:וא ישראל אומה סינדן ציקגיק נביא לריג צדיק לריג מלך לריג חסיד לריג חכם לריג חטירי אוצון:

(Naród karaimski wyróżnia się) dzięki zasługom Abrahama, naszego ojca, niech spoczywa w pokoju, oraz dzięki prorokom, sprawiedliwym, królom, pobożnym, uczonym, którzy pochodzą z narodu Izraela⁵⁸⁶ (Kazaz 1835:2).

Kazaz podkreśla szczególnie przywilej bycia wybranym, wyróżnionym (spośród innych narodów). Ze względu na nasilenie się w XIX i XX w. zjawiska asymilacji, karaimi – uważający się za naród wybrany – ubolewali szczególnie z powodu tego „duchowego upadku”, które dotknęło młodzież. Anonimowy autor, o pseudonimie R-ij, ze smutkiem pisze, że:

Nie smuci się serce ojca z powodu syna, który zapomniał wiarę swoich przodków i język ojczysty. Nie smuci się dusza wiernego syna swego narodu z powodu opustoszałej i obracającej się w ruinę świątyni. W pokoju, w przyjaźni i w bojaźni przed Bogiem żyją synowie naszego narodu. Kochają się nawzajem i przestrzegają przymierza danego przez Boga Izraelowi, ludowi wybranemu (R-ij 1912:64)⁵⁸⁷.

Jak wskazuje Kazaz, bycie narodem wybranym zobowiązuje do pielęgnowania własnej tradycji, podtrzymywania własnej kultury, a szczególnie wiary w Boga Izraela.

Nomenklatura hebrajska w kalendarzu karaimskim

Na podstawie tekstu oryginalnego, w katechizmie swym Kazaz stosował bardzo dużo terminów hebrajskich, z czego można by wywnioskować, że to one – owe terminy hebrajskie – były używane na co dzień, a nie żadne inne. Jako przykład może posłużyć terminologia zastosowana w karaimskim kalendarzu, w którym po hebrajsku nazywano miesiące przestępne oraz zwykłe. Tak więc w cyklu 19-letnim sprawa ta rysowała się następująco (Kazaz 1835:10b):

Rodzaj roku		Kolejność lat	
<i>pol.</i>	<i>hebr.</i>	<i>hebr.</i>	<i>liczba</i>
zwykły	פשוטה	א'	1
zwykły	פשוטה	ב'	2
przestępny	מעוברת	ג'	3
zwykły	פשוטה	ד'	4
zwykły	פשוטה	ה'	5
przestępny	מעוברת	ו'	6
zwykły	פשוטה	ז'	7
przestępny	מעוברת	ח'	8
zwykły	פשוטה	ט'	9
zwykły	פשוטה	י"ד	10

⁵⁸⁶ W miejscu tym dziękuję za udzielenie mi pomocy w tłumaczeniu Aisze Emirovej.

⁵⁸⁷ W oryginale: «Не скорбитъ сердце отца за сына, забывшаго въру предковъ и родной языкъ, не печалится душа вѣрнаго сына своего народа за пустыющіе и приходящіе въ ветхость храмы. Въ мирѣ, дружбѣ и страхѣ Божиємъ живутъ сыны нашего народа, любя другъ-друга и соблюдая завѣты, данныя Богомъ Израиля своему избранному народу».

Rodzaj roku		Kolejność lat	
przestępny	מעוברת	יא"	11
zwykły	פשוטה	יב"	12
zwykły	פשוטה	יג"	13
przestępny	מעוברת	יד"	14
zwykły	פשוטה	טו	15
zwykły	פשוטה	יו	16
przestępny	מעוברת	יז"	17
zwykły	פשוטה	יח"	18
przestępny	מעוברת	יט"	19

Zaraz za tym Kazaz przedstawił następujący kalendarz karaïmski, zachowując nazwy hebrajskie miesięcy i świąt:

Tabela 3. Kalendarz karaïmski (Kazaz 1835:10-13)

№	Miesiące		Święta i posty (אורוץ לר)	
	pol.	hebr.	pol.	hebr.
1	Tiszri	תשרי	Trąbienie świąteczne Dzień wesela	תרועה מועדי יום תרועה
			Kippur	כפור
			Szałas świąteczny Święto szałasów 8-my dzień (dzień zgromadzenia) Radość z Tory	סכה מועדי חג הסכות שמיני עצרת שמחת תורה
			post siódmego miesiąca	
2	Cheszwan	חשון		
3	Kislew	כסלו		
4	Tewet	טבת	post dziesiątego miesiąca	
5	Szewat	שבט		
6	Adar Waadar, Adar II	אדר ואדר, אדר שני	Purim (Święto Ester)	פורים
7	Nisan	ניסן	Pascha Święto praśników Zgromadzenie dnia siódmego	פסח חג המצות ז עצרת
8	Ijar	אייר		
9	Siwan	סיון	Święto Tygodni Nadanie Tory	חג השבועות מתן תורה
10	Tammuz	תמוז	post czwartego miesiąca (wedle kalendarza królewskiego, w którym rok rozpoczynał się w miesiącu <i>nisan</i>)	

№	Miesiące		Święta i posty (אורוץ לר)	
	pol.	hebr.	pol.	hebr.
11	Aw	אב	post piątego miesiąca	
12	Elul	אלול		

Podsumowując, można zatem stwierdzić, że postawa Mordechaja Kazaza była odzwierciedleniem postawy wyższej warstwy religijno-społecznej wspólnoty karaimskiej, której zależało na utrzymaniu przy życiu nie tylko tradycji i obyczajów religijnych, ale też i – choć i w minimalnym stopniu – pewnego poziomu znajomości świętego języka.

3. Katechizmy w języku rosyjskim (1890-1917)

Rosyjskie katechizmy będą analizowane przez pryzmat karaimskiej literatury wydawanej w tym okresie, a to ze względu na dające się zauważyć ideologiczne, teoretyczne, myślowe podobieństwo pomiędzy treścią danych publikacji prasowych a zawartością katechizmów. Oczywiście poza tymi podobieństwami występują między nimi różnice. Tymi aspektami będę zajmowała się przy analizie poszczególnych katechizmów.

3.1. Jakub Duwan *Katechizm, podstawy prawa karaimskiego*

Biografia Jakuba Duwana

Jakub Duwan (ros. Яков Дуван, hebr. יעקב בן בנימן דוואן) urodził się w Eupatorii, w dniu 26 marca 1842 roku. Jego ojciec, Beniamin (ros. Вениамин), w młodości zajmował się handlem w Odessie, a gdy dorobił się wielkiego majątku, powrócił do rodzimej Eupatorii. Tutaj zbudował dwa budynki i zajął się handlem chlebem. Ożenił się z Beruchą (ros. Бeryxa), córką Abrahama ben Josef Szelomo (Aben Jaszar) Łuckiego, autora książki *Zug we-niḡrad*, זוג וניגראד (wyd. w Eupatorii w 1836/7 (תקצ"ו)) oraz zbioru opowiadań i wierszy *Šošanim*, שושנים. Pradziadek ze strony matki, Josef Szelomo Łucki, zasłynął jako znakomity uczoney i komentator Biblii. Napisał dzieło *Tirat Keseḡ* (טירת כספ), a także komentarz do *Seḡer ham-Miḡhar* (ספר המבחר) ribbiego Aarona Pierwszego, który cieszył się popularnością jeszcze za czasów jego prawnuka. Gdy Jakub Duwan miał 5 lat, jego ojciec zmarł, zaś 23-letnia matka została wdową, która – przez pewien czas – samotnie wychowywała syna (Duwan 1911:64-65, Eliaszewicz 1993:49).

Jeśli chodzi o edukację, to Jakub Duwan tak o niej pisze w swoich wspomnieniach:

Kiedy matka po raz pierwszy zaprowadziła mnie do szkoły dziadka, miałem 6 lat. Zaczęłam chodzić do szkoły, spędzając w niej cały czas od rana do południa i od 2. godziny aż do wieczora. Na początku uczyli mnie liter i sylab, a następnie przeszli do czytania *Mikra* (tj. Biblii) zgodnie ze wszystkimi zasadami, z pauzami i śpiewem. Tego uczyłem się przez kilka lat. Po takim wstępnym kursie przystąpiłem do tłumaczenia *Mikra* na mówiony język karaimski. Porządek tutaj był następujący. Jeden z uczniów w naszej grupie czytał werset biblijny, po czym każdy po kolei tłumaczył to, co przeczytane. Tak więc, w ciągu 3 lat, tłumacząc jedną stronę dziennie, a czasem nawet cały rozdział, przetłumaczyliśmy całą Biblię, bez znajomości gramatyki, języka, a często nawet bez zrozumienia sensu tego, co tłumaczono, bowiem nie wyjaśniano nam niczego oraz nie uzupełniano naszego tłumaczenia niezbędnymi komentarzami.

Rano rozpoczynałem naukę w szkole pod kierownictwem starszego ucznia, który już znał zasady czytania oraz tłumaczenia tego, co się śpiewa. A po obiedzie powtarzałem to samo przed dziadkiem. Po ukończeniu biblijnego kursu, nagle z polecenia dziadka przystąpiłem do gramatyki. [...]. Trudne dla mnie było również czytanie bez wokalizacji, i ja prawie nie rozumiałem z tego wszystkiego, co mi dziadek tłumaczył z gramatyki. Mimo to musiałem ściśle czytać i tłumaczyć zgodnie z gramatyką wszystkie jej mądre deklinacje i koniugacje na setki sposobów. W takiej męce minął rok. Po upływie tego czasu zacząłem rozumieć już różnice gramatyczne, ponieważ dziadek mój przeszedł do

praktycznej metody nauczania, pisemnej analizy itd. To było w 1853 roku, kiedy skończyłem 11 lat (Duwan 1911:66-67)⁵⁸⁸.

Z powyższego tekstu jasno wynika, że nauka języka hebrajskiego biblijnego była oparta w dużej mierze na samodzielnej pracy, tudzież na współpracy ze starszymi uczniami. Jak Duwan sam relacjonuje, nauka języka hebrajskiego stanowiła dla niego dość znaczne wyzwanie, właśnie – jak sugeruje – ze względu na metodologię nauczania tego języka.

Gdy wybuchła wojna rosyjsko-turecka, młody jeszcze Jakub wraz z matką uciekają do niewielkiej miejscowości Perekop. Tam kontynuuje naukę u jednego z uczniów swego dziadka (Duwan 1911:67).

Dziadek, Aben Jaszar, w międzyczasie przenosi się do Jekaterynosławia (dzisiaj Dnipro), gdzie otwiera własną szkołę dla młodzieży. Z biegiem czasu miasto to staje się centrum edukacji karaimejskiej, w którym schronienie znajduje wiele karaimejskich rodzin z Krymu. I właśnie tutaj, po około roku, przeprowadziła się rodzina Duwanów, tj. wnuk i córka (Duwan 1911:67-68).

[...] zacząłem ponownie uczęszczać do szkoły dziadka. Tutaj od razu przystąpiłem do studiowania gramatyki według książki Rambama. Z radością wspominam dni mego nauczania u dziadka w Jekaterynosławiu: jego lekcje, zapoznające dogłębnie z językiem i naukami teologicznymi, dostarczały prawdziwej uciechy (Duwan 1911:68)⁵⁸⁹.

Niestety, ta radość nie trwała długo. W mieście zapanowała epidemia cholery. Wiele osób zmarło. W jednym dniu śmierć zabrała Abrahama Łuckiego oraz dwie jego inne córki. Dla Jakuba Duwana była to strata nie tylko blisko spokrewnionej osoby, lecz także wielkiego nauczyciela (Duwan 1911:68):

Wiedza Aben Jaszara (dziadka) była ogromna. Znał on Talmud⁵⁹⁰ na pamięć. Doskonale władał starohebrajskim, chaldejskim, arabskim, greckim, włoskim, hiszpańskim, tureckim i rosyjskim. Pochowany został w Jekaterynosławiu⁵⁹¹.

---

⁵⁸⁸ Woryginalie: «Когда мать въ первый разъ повела меня въ школу дѣда, мнѣ было 6 лѣтъ. Я сталъ ходить въ школу, проводя въ ней все время съ утра до полудня и съ 2 час. до вечера. Сперва меня учили буквамъ и складамъ, затѣмъ перешли къ чтенію Микра по всѣмъ правиламъ, съ остановками и напѣвомъ. Этому я обучался нѣсколько лѣтъ. Послѣ такого предварительнаго курса я приступилъ къ переводу Микра на разговорный караимскій языкъ. Порядокъ здѣсь былъ таковъ. Одинъ изъ учениковъ нашей группы читалъ стихъ библии, потомъ каждый переводилъ по очереди прочитанное. Такъ, въ теченіе 3 лѣтъ, переводя въ день по страницѣ, а иногда и по цѣлой главѣ мы перевели всю библию, безъ знанія грамматики, языка и не понимая часто даже смысла переводимаго, такъ какъ намъ ничего не объясняли и переводъ нашъ не сопровождался необходимыми комментаріями.

Утромъ я начиналъ свои школьныя занятія подъ руководствомъ старшаго ученика, который уже зналъ правила чтенія съ переводомъ напѣвовъ. А послѣ обѣда я то же самое чинно повторялъ передъ дѣдомъ. Окончивъ курсъ библии, я вдругъ по указанію дѣда, перешелъ къ грамматикѣ [...]. Трудно для меня было также чтеніе безъ вокализации, и я ровно ничего не понималъ изъ всего того, что дѣдъ мнѣ толковалъ по грамматикѣ. Но все же я обязанъ былъ строго читать и переводить по грамматикѣ всѣ ея мудренныя склоненія и спряженія на сотни ладовъ. Въ такой пыткѣ прошелъ годъ. По истеченіи этого времени я сталъ уже понимать грамматическія отличія, ибо дѣдъ мой перешелъ къ практическому методу обученія, письменному разбору и т. д. Это было въ 1853 году, когда мнѣ исполнилось 11 лѣтъ».

⁵⁸⁹ Woryginalie: «[...] я сталъ посѣщать снова школу дѣда. Тутъ я прямо началъ съ изученія грамматики по книгѣ Рамбама. Съ радостью вспоминаю я дни моего ученія у дѣда въ Екаторинославѣ: его уроки, знакомившіе основательно съ языкомъ и богословскими науками, доставляли истинное наслажденіе».

⁵⁹⁰ Przepuszczalnie skrócony zapis talmud Tora, tj. naukę Tory.

Po śmierci dziadka, i niemożliwości znalezienia odpowiedniego wysoko wykwalifikowanego nauczyciela, Jakub zaczął uczęszczać do rosyjskiej szkoły podstawowej, w której rozpoczął naukę języka rosyjskiego, którego jeszcze dobrze nie znał (Duwan 1911:68).

W 1857 r., po zakończeniu wojny, rodzina wróciła do Eupatorii. Sytuacja z brakiem odpowiedniego nauczyciela ponownie się powtórzyła. Przez rok Jakub nie uczył się hebrajskiego, lecz głównie skupiał się na rosyjskim i na arytmetyce. W tym czasie do miasta przeprowadził się Izaak Sułtański, który otworzył swoją szkołę. I choć na początku Jakub sprzeciwiał się pomysłowi zapisania go do szkoły Sułtańskiego, to zmienił zdanie, gdy przez przypadek trafił na jedną z lekcji logiki, prowadzonej właśnie przez nowego w mieście mistrza (Duwan 1911:68-69):

Między nami nawiązała się rozmowa. Na pytanie dlaczego przestałem się uczyć wyjaśniłem Sułtańskiemu, iż jest mi bardzo ciężko studiować jednocześnie starohebrajski i rosyjski. Na to z wyrzutem on odpowiedział, podnosząc głos, że obowiązkiem każdego jest studiować świętą Biblię i jej język⁵⁹².

W konsekwencji tego napomnienia Jakub przez następny rok uczył się u Sułtańskiego. Lekcje były przeważnie poświęcone studiowaniu *'Adderet* i literatury. Niestety, Duwan nadal miał problemy z gramatyką (Duwan 1911:69).

Jeden wujek doradził Jakubowi Duwanowi, by podjął naukę u Ju. Sawuskana, ucznia Aben Jaszara. Sawuskan przyjął zaproszenie od wujka i przeprowadził się z Chersonu do Eupatorii, gdzie zaczął nauczać. Okazał się on znakomitym nauczycielem. Jakub studiował u niego przez dwa lata, doskonaląc swą wiedzę z zakresu gramatyki, literatury i teologii. Po przystąpieniu do egzaminów kończących otrzymał dostojny tytuł *erby*⁵⁹³ (Duwan 1911:70).

Po egzaminach J. Duwan dalej uczęszczał na zajęcia Sawuskana (komentowanie i objaśnianie Biblii). Uczył się też niemieckiego i rosyjskiego, pogłębiając przy tym swoje zainteresowanie literaturą hebrajską. Warto tu wspomnieć, że jego dziadek, Abraham Łucki, zebrał wielką bibliotekę manuskryptów, do której miał dostęp i z której często korzystał za zgodą babci (Duwan 1911:70).

Gdy ukończył 20 rok życia, sprawy finansowe rodziny Duwanów nagle się pogorszyły. Młodego Jakuba przekonano do tego, by zajął się handlem w Odessie, pozostawiając naukę. Wszystko poszłoby w tym kierunku, gdyby nie fakt, że karaimska wspólnota w Odessie poszukiwała nauczyciela starożytnego języka hebrajskiego. Jakub wysłał zgłoszenie i otrzymał pozytywną odpowiedź. Został przyjęty na posadę nauczyciela. W klasie było 20 uczniów. Początkowe wynagrodzenie wynosiło 600 rubli rocznie, ale po dwóch latach wzrosło do 1200 rubli. O tym okresie Duwan tak pisze (Duwan 1911:70-71):

W Odessie mieszkałem jako nauczyciel przez 6 lat. W okresie mego pobytu tutaj nigdy nie przestawałem samokształcenia w dziedzinie moich ulubionych przedmiotów. W Odessie

⁵⁹¹ W oryginale: «Познанія Абень-Яшара были велики. Талмудь онъ зналъ наизусть. И въ совершенствѣ владѣль древне-библейскимъ, халдейскимъ, арабскимъ, греческимъ, итальянскимъ, испанскимъ, турецкимъ и русскимъ языками. Его похоронили въ Екатеринославѣ».

⁵⁹² W oryginale: «Завязался между нами разговоръ. На вопросъ, почему я пересталъ учиться, я объяснилъ Султанскому, что мнѣ очень трудно заниматься одновременно и по древне-библейски, и по-русски. На это онъ укоризненно возразилъ, заявивъ, что обязанность каждаго изучать святую библию и ея языкъ».

⁵⁹³ Tzn. *ribbi*.

zapoznałem się z wybitnymi znawcami starożytnego języka biblijnego spośród uczonych żydowskich, a niektórzy z nich i sami szukali powodu, aby ze mną się zapoznać. Dzięki temu mogłem cieszyć się znajomością z takimi uczonymi, jak starszy Izaak Landberg i nauczyciel szkoły żydowskiej Smoliński⁵⁹⁴.

W 1868 roku J. Duwan przeprowadził się do Petersburga, gdzie zaczął przygotowywać się do egzaminów wstępnych na uniwersytet. Niemniej jednak na skutek pojawiającej się okazji zajął się handlem. Dorobił się wielkiego majątku, lecz z powodu swojej ufności zbankrutował (Duwan 1911:64).

Następnie zajmował się działalnością edukacyjną i wspólnotową. Jego imię stało się szeroko znane nie tylko w zamkniętym kręgu karaimskim, czy nawet w szerszym kręgu uczonych rosyjskich, ale także za granicą – w Europie Zachodniej. Znany jest list, w którym portugalski doktor filozofii, Hananiel Parges, określający siebie mianem „potomka wygnańców Barcelony”, zwraca się do Duwana, pisząc w języku hebrajskim, z prośbą o wyjaśnienie oddzielenia się karaimów oraz o przesłanie czterech modlitewników karaimskich. Parges zobowiązał się ponieść wszystkie koszty, aby tylko uzyskać owe informacje i książki. Jak mi się wydaje, Parges należał do narodu żydowskiego, był prawdopodobnie rabbanitą, gdyż pisze o karaimach, jako o braciach, „którzy od dawna wierzą i mocno przestrzegają Pisma Św.” oraz że „talmudyści bardzo obciążyli nas niezliczonymi postanowieniami, ostrzeżeniami i zaklęciami” (Ju. 1912:59-60).

Niestety, także i w tym przypadku tylko tyle wiadomo na temat życia tego nauczyciela, duchownego i mistrza. Zmarł w 1901 r. w Petersburgu (Eliaszewicz 1993:49).

Struktura, treść i język katechizmu

J. Duwan jest autorem pierwszego rosyjskojęzycznego podręcznika do nauczania religii karaimskiej, pt. *Katechizm, podstawy prawa karaimskiego* (*Kamuxuzusъ, osnovы karaimскаго закона*), który po hebrajsku określa się mianem *Yesod dat haq-qara'im*, czyli *Podwaliny religii karaimów*. Podręcznik ten składa się ze 107 stron pisanych po rosyjsku oraz z 12 stron wypełnionych hebrajskimi modlitwami wraz z ich tłumaczeniem na język rosyjski.

Katechizm Duwana (tak samo jak katechizmy Szamasza, Firkowicza i Prika, które zostaną omówione w następnej kolejności) napisany został w języku rosyjskim, w ortografii przedrewolucyjnej (to jest sprzed reformy z 1918 r.). Alfabet liczył sobie podówczas 35 liter, włącznie z 4 odwołanymi (w 1918 r.) literami – «i», «ѣ», «Ѧ», «ѧ»⁵⁹⁵ (przy czym nie było jeszcze liter «Ѣ» oraz «ѣ»). I tak, rosyjskie «i» sprzed reformy, to współczesna litera «и», zaś «ѣ» zapisywane jest dzisiaj jako «е», a «Ѧ» jako «ѧ». Twardego znaku «ѣ», występującego na końcu słowa (w wygłosie), się nie wymawiało (Heym 1819:1-2, Asmus 1999:9, Czudinow 2007:272).

Katechizm Duwana posiada dwie strony tytułowe: jedna w języku rosyjskim (na „początku” książki) oraz druga w języku hebrajskim (na „końcu” książki). Strony

⁵⁹⁴ W oryginale: «Въ Одессѣ я прожилъ въ качествѣ учителя 6 лѣтъ. За время моего здѣсь пребыванія я не прекратилъ самообразованія въ области своихъ любимыхъ предметовъ. Въ Одессѣ я познакомился съ видными знатоками древне-библейскаго языка изъ числа ученыхъ евреевъ, а нѣкоторые изъ нихъ и сами искали моего знакомства. Благодаря этому я могъ наслаждаться обществомъ такихъ ученыхъ, какъ старикъ Исаакъ Ландбергъ и учитель еврейской школы Смолинскій».

⁵⁹⁵ Litera «ѧ» nie pojawia się w katechizmach.

tytułowe są prawie identyczne, przy czym w rosyjskiej wersji – z nieznanymi przyczyn – został pominięty werset z ks. Malachiasza (Ml 3:22). Hebrajski tekst jest następujący:

ספר יסודי דת הקראים
ללמד לנערי ולנערות בני מקרא
דרכי הדת והאמונה
נערך וסדר בלשון רוססית⁵⁹⁶
מאת
יעקב בכמ"ע⁵⁹⁷ בנימן ז"ל⁵⁹⁸ דוואן
זכרו תורת משה עבדי.
(מלאכי ג כ"ב).
הספר הזה הגש לפני ראש החכמים
לבני מקרא ונמצא טוב ונכון.
ס"ט פטרבורג⁵⁹⁹
שנת תר"ן לפ"ק⁶⁰⁰.

Księga podstaw religii karaimejskiej
do nauczania chłopców i dziewcząt piśmienników
(dosł. synów Pisma) dróg religii i wiary
sporządzona i ułożona w języku rosyjskim
przez Jakuba, syna jegomości pana Beniamina,
błogosławionej pamięci, Duwana.
Pamiętajcie o Torze Mojżesza, sługi mego.
(Ks. Malachiasza 3:22).

Książka ta została przedstawiona przewodniczącemu
hachamów⁶⁰¹ piśmienników i uznana za dobrą oraz
prawidłową.

Sankt Petersburg⁶⁰²
Rok 1890⁶⁰³.

Szczególnie istotnym jest fakt, że wydanie katechizmu zostało zatwierdzone decyzją naczelnego hachama⁶⁰⁴ (ראש החכמים), którego obowiązki w tych latach pełnił Samuel Panpułow⁶⁰⁵. Ponadto pozytywną recenzję napisał Sinani, zalecając lekturę w następujących słowach:

Katechizm ten, będący chlubą Pana Duwana, zajmie bardzo zaszczytne miejsce w naszej literaturze i nie ma żadnej wątpliwości, że zostanie on wprowadzony do wszystkich naszych szkół oraz przyniesie wielką korzyść uczącym się. Niezależnie od tego, książka powinna znajdować się w każdym domu karaimejskim, ponieważ zawiera ona przystępne dla wszystkich modlitwy (Sinani 1890:294-295)⁶⁰⁶.

⁵⁹⁶ Pisownia słowa 'רוססית' odpowiada rosyjskiemu 'русский' z podwojeniem litery c.

⁵⁹⁷ Skrót מעלת בן.

⁵⁹⁸ Skrót זיכרונו לברכה.

⁵⁹⁹ Skrót סנקט.

⁶⁰⁰ Skrót לפרט קטן.

⁶⁰¹ Tj. hachamowi Taurydzkiego i Odeskiego Zarządu Duchownego.

⁶⁰² Niewiele wiadomo o dziejach karaimejskich w Petersburgu pod koniec XIX wieku. Na podstawie listu z roku 1896 od karaimejskiej wspólnoty do C. Mondon Vedailhait, odnośnie do ludu Falaszów z Abissini, których wiara – w potocznym mniemaniu – utożsamiana była z karaimejską, można stwierdzić, że do wiodących członków należeli gabbaj Nisan, syn Dawida, Kokizow (Нисань, сынъ Давида, Кокизовъ), Dawid, syn Berachi, Mangubi (Давидъ, сынъ Берахи, Мангуби), Sabataj, syn Berachi, Mangubi (Сабатай, сынъ Берахи, Мангуби), Samuel, syn Mojżesza, Szapszał (Самуиль, сынъ Моисея, Шапшаль), Mojżesz, syn Berachi, Mangubi (Моисей, сынъ Берахи, Мангуби), Józef, syn Izaaka, Eraka (Иосифъ, сынъ Исаака, Эрака) oraz omawiany autor Duwan ("Имѣются ли въ Абиссиніи караимы?" 1911:17).

⁶⁰³ Co odpowiada karaimejskiemu rokowi 650 wg skróconej rachuby czasu.

⁶⁰⁴ W rosyjskiej wersji 'Гахамъ'.

⁶⁰⁵ Samuel Panpułow (1831-1911) został mianowany na stanowisko Taurydzkiego i Odeskiego hachama karaimejskiego w dniu 22 lutego 1879 r. Obowiązki swe pełnił do końca życia («Формулярный списокъ Таврическаго и Одесскаго караимскаго гахама Самуила Моисеевича Панпулова» 1911:19-20).

⁶⁰⁶ W oryginalnej: «Катихизисъ этотъ, дѣлающій честь г-ну Дувану, займетъ весьма почетное мѣсто въ нашей литературѣ и нѣтъ никакого сомнѣнія, что будетъ введенъ во всѣхъ нашихъ учебныхъ заведеніяхъ и принесетъ большую пользу учащимся. Независимо отъ сего, книга должна быть настольною в домѣ каждаго караима, такъ какъ в ней находятся для всѣхъ доступныя молитвы».

W przedmowie do podręcznika, datowanej na 12 września 1889 roku, J. Duwan pisał o powodach wydania katechizmu:

Potrzebę skryptu w języku rosyjskim do nauczania Prawa Bożego naszych karaimskich dzieci, studiujących w ogólnokształcących szkołach, odczuwaliśmy od dawna. Jeszcze bardziej odczułem taką potrzebę i przekonałem się o konieczności takiego podręcznika, gdy sam musiałem nauczać prawa Bożego dzieci moich współwyznawców, mieszkających w Petersburgu. Ta konieczność zmusiła mnie do podjęcia próby ułożenia niniejszego podręcznika (Duwan 1890:5, strony niepaginowane)⁶⁰⁷.

A w innym miejscu dodaje:

Rodzice i nauczyciele powinni nauczać wiary nieświadomych oraz dzieci, a także przyczyniać się do poznania przez nich Boga i Jego doskonałych przymiotów. W ten sposób można ułatwić człowiekowi osiągnięcie doskonałości i dotarcie do celu jego przeznaczenia (Duwan 1890:2).

Katechizm podzielony jest na dziesięć rozdziałów oraz czterdzieści podrozdziałów. Każdy podrozdział uzupełniają pytania sprawdzające, dotyczące najważniejszych treści, które należało sobie przyzwoić. Na końcu katechizmu zamieszczono trzynaście różnych karaimskich modlitw z tłumaczeniem na język rosyjski.

Pierwszy rozdział rozpoczyna wzmianka na temat cech wyróżniających człowieka spośród istot żywych. Rozdział ten omawia zagadnienia związane z przeznaczeniem człowieka oraz jego obowiązkami. Wyjaśnia pojęcia boskości i prawa Bożego oraz zasady religii karaimskiej, jak i poucza o drogach doskonałego poznania Boga⁶⁰⁸. Odrębny podrozdział, poświęcony prorokom, eksponuje prorocką postać Mojżesza jako męża dostojnego, któremu Bóg objawił swoje Imię i przekazał dziesięć przykazań.

Drugi rozdział jest wykładnią przykazań Dekalogu. Podzielone one są na dwie grupy: pierwsza obejmuje początkowe cztery przykazania, które wyznaczają obowiązki człowieka wobec Boga, drugą grupę stanowi sześć pozostałych przykazań, które wyznaczają obowiązki człowieka wobec ludzi i wobec samego siebie. Dalsza część rozdziału dotyczy karaimskich zasad moralności, ze wskazaniem wersetów potwierdzających wykładnię przykazań.

Trzeci rozdział omawia strukturę i treść Pisma Świętego.

Przedmiotem czwartego rozdziału jest zagadnienie obowiązkowego czytania i studiowania Tory wraz z jej objaśnieniami, a także w świętym języku hebrajskim, jak również obowiązek recytacji modlitw w tym języku.

Piąty rozdział zajmuje się zagadnieniami dotyczącymi Bożej sprawiedliwości oraz odpowiedzialności człowieka za jego uczynki przed Bogiem. Omawia również kwestie związane z czasem zapłaty, nieśmiertelnością duszy i zmartwychwstaniem zmarłych. W sposób szczególny odnosi się do problematyki Mesjasza i wiary w jego przyjście.

⁶⁰⁷ W oryginale: «Потребность въ руководствѣ на рускомъ языкѣ, для преподаванія Закона-Божія дѣтямъ нашимъ караимскимъ, обучающимся въ общихъ учебныхъ заведеніяхъ, чувствовалась у насъ давно. Еще болѣе почувствовалъ я эту потребность и убѣдился въ необходимости подобнаго учебника, когда мнѣ самому пришлось преподавать Законъ-Божій дѣтямъ моихъ единовѣрцевъ, проживающихъ въ С.-Петербурѣ. Эта необходимость заставила меня попытаться составить настоящій учебникъ».

⁶⁰⁸ Naukę o religii karaimskiej Duwan pojmował w następujący sposób: „Naukę o Bogu, o Jego dziejach jako Jedynego Stwórcy, Wszechmogącego, Dobrego, Miłościwego i o prawie, nadanym przez Niego za pośrednictwem wybranych przez Niego proroków, nazywa się Prawem Bożym (יהוה אלוקים) lub religią. Karaimska religia opiera się wyłącznie na pisemnym prawie Mojżeszowym i na innych księgach Pisma Świętego” (Duwan 1890:2).

Szósty rozdział stanowi szczegółową analizę poszczególnych artykułów z 10 zasad wiary.

Siódmy rozdział dotyczy wszystkich postanowień, nakazów i zakazów, zawartych w Piśmie Świętym, których stosowanie jest obowiązkowe zawsze i wszędzie.

Ósmy rozdział omawia modlitwy karaimskie, ze szczególnym uwzględnieniem modlitw uwielbiających, dziękczynnych i błagalnych. Zajmuje się również kwestią pokuty osobistej, która jest drogą do otrzymania przebaczenia.

Dziewiąty rozdział przedstawia kalendarz karaimski wraz z wykazem hebrajskich nazw miesięcy. Opisuje, jak należy wyznaczać lata księżycowe, obliczać lata przestępne, uzgadniać rok księżycowy ze słonecznym, a także ustalać odpowiednik roku karaimskiego w kalendarzu chrześcijańskim.

Ostatni, dziesiąty rozdział, dotyczy świąt, ich znaczenia i zasad obchodzenia w czasach istnienia świątyni i w czasach nowożytnych. Szczegółowo omówione zostały szabat i księżyc w nowiu, oraz Pesach, Pięćdziesiątnica, Sukkot, Rosz ha-Szana, Jom Kippur, Purim. Przedstawionych zostało pięć rocznych postów, ustanowionych dla upamiętnienia ważnych tragicznych wydarzeń w historii Izraela.

Karaimi – potomkowie Abrahama, Izaaka i Jakuba w prostej linii

Odnosnie do pochodzenia karaimów czytamy w katechizmie Duwana, że początki dziejów społeczności karaimskiej sięgają czasów Abrahama. Duwan nie wspomina nic o Ananie synu Dawida z Basry, choć zaznacza, że nazwa karaimi pojawia się za czasów opozycji antytalmudycznej. Wyjaśnia on, że ze względu na odrzucenie prawa ustnego wyłoniła się odrębna nauka, odrębne wyznanie, właśnie karaimi, aczkolwiek nie uwydatnia on pojęcia odrębnego ludu karaimskiego, gdyż pisze prawie wyłącznie o jednym ludzie Izraela:

Pochodząc od potomków Abrahama, ludu Izraela, my, karaimi, wyznajemy Prawo Mojżeszowe [...]. Nazywamy się *bene Mikra* (בְּנֵי מִקְרָא), tzn. synowie Pisma Świętego. Trzymając się dokładnego sensu Pisma, nie uznajemy żadnych rozważań, które nie znajdują w nim potwierdzenia. W ten sposób zachowujemy Prawo Mojżeszowe w takiej formie, w jakiej było jeszcze przed powstaniem Talmudu. Mianem (karaim קַרְאִי) „karaimi” zaczęliśmy określać siebie od momentu pojawienia się Talmudu dla odróżnienia od talmudystów. Zgodnie z wyznaniem tych ostatnich: na górze Synaj Bóg dał Mojżeszowi, oprócz pisemnego prawa, także ustne (תּוֹרָה שֶׁבְּעַל־פֶּה). Prawo to, jak się mówi, było przekazywane ustnie arcykapłanom, jeden drugiemu. Następnie z obawy, by nie zostało zapomniane, zostało spisane i skodyfikowane pod nazwą Miszna (מִשְׁנָה). Później dodany został do tego Talmud (תַּלְמוּד) jako wyjaśnienie; to dlatego wyznawcy tej nauki nazywają się talmudystami. My, karaimi, nie znajdując dla tego potwierdzenia w Piśmie Świętym, nie wierzymy w istnienie podobnego ustnego prawa, i dlatego też nie uznajemy Talmudu. Gdy więc tak się rzeczy mają, że stanowimy zupełnie odrębną naukę, odrębne wyznanie, to i dlatego między innymi nawet mieszane małżeństwa z talmudystami nie są między nami dozwolone (Duwan 1890:6-7).

Należy jednak podkreślić, że karaimi i talmudyści różnili się – w opinii Duwana – tylko pod względem szczegółów wiary, nie mówi zaś on nic na temat odrębnego pochodzenia. W podobnym okresie różnice religijne i wyznaniowe, a nie narodowościowe, będą uwydatniały oficjalne dokumenty państwowe z Carskiej Rosji, jak na przykład rozporządzenie z 11 grudnia 1850 roku „o zawieszaniu zakazu sprzedaży napojów gorących i zamieszkania w wioskach i osiedlach przez żydów

karaimów” (ros. о невоспрещении Евреямъ Караимамъ продажи горячихъ напитковъ и жительства по деревнямъ и селеніямъ):

[...] między żydami w ogóle, lub tak zwanymi, rabbinitami a faktycznie karaimami istnieje zauważalna różnica zarówno pod względem dogmatów wiary (pierwsi idą za nauką Talmudu, a ci ostatni tylko za Pismem Świętym Starego Testamentu), jak i pod względem moralnym i obywatelskim: karaimi mają tendencję do osiadłego życia i zbliżania się do zwyczajów miejscowej ludności, oni chętnie zajmują się rolnictwem i słyną ze swej staranności i surowości reguł życia (Firkowicz 1890:157)⁶⁰⁹.

Poza powyższym, do karaimów zaliczano *kohenów*, wywodzących się w linii męskiej od Aarona, brata Mojżesza, z plemienia Lewitów:

Wszyscy potomkowie Aarona byli kapłanami w świątyni, to oni usługiwali w świątyni, studiowali Torę i nauczali lud prawa. Pozostali członkowie plemienia Lewiego również byli poświęceni do służby w świątyni, ale zajmowali niższe stanowiska. Niemniej, plemię Lewiego, jako ród służący Bogu, utrzymywało się z darów przynoszonych do świątyni oraz z dziesięciny, którą przynosił cały lud, ponieważ plemieniu temu nie przydzielono żadnego terytorium. Do dziś między nami żyją potomkowie Aarona (כהנים) [...] (Duwan 1890:95).

Zgodnie z ustalonym zwyczajem, recytują oni błogosławieństwo ludu (ברכת כהנים), a w czasie czytania Tory, pierwszy który do niej podchodzi jest jednym z nich, tj. kapłanów (Duwan 1890:95, Kazas 1911:84-85).

Innym ważnym argumentem potwierdzającym, że ród karaimski wywodzi się z „praojców Abrahama, Izaaka i Jakuba” jest wiara w „powrót całego ludu Izraela do jego ziemi” po nadejściu Mesjasza. W swym katechizmie Duwan zupełnie nie odwołuje się do ziemi krymskiej jako ojczyzny terytorialnej karaimów (brak jakiegokolwiek wzmianki o półwyspie), natomiast pisze o ziemi obiecanej, że „przymierza zawartego z nami Bóg nigdy nie naruszy i nie złamie; gdziekolwiek by nie powędrowali i gdziekolwiek na krańcach kuli ziemskiej by się nie znajdowali, On na końcu zgromadzi ich w ziemi obiecanej i odda im ich dział” (Duwan 1890:58).

Język hebrajski

Katechizm prawie w całości został sporządzony – jak już wspomniałam – w języku rosyjskim, przy czym całość terminologii religijnej, cytaty biblijne oraz modlitwy podane są w języku hebrajskim. Z powyższego wynika, że karaimi petersburscy w omawianym okresie posługiwali się w życiu codziennym głównie językiem rosyjskim. Część z nich niewątpliwie dobrze znała język hebrajski, lecz zdecydowana większość posługiwała się nim na poziomie elementarnym. Stąd też, ubolewając nad upadkiem znajomości „naszego” języka, Duwan dodał kilka hebrajskojęzycznych modlitw, które powinien był odmawiać każdy wierzący:

Ponieważ uwaga oraz uczucie są obecne tylko wtedy, gdy człowiek rozumie sens tego, co mówi, dlatego konieczne jest rozumienie sensu odmawianej modlitwy. Niestety,

⁶⁰⁹ W oryginale: «[...] между Евреями вообще, или такъ называемыми, Раввинистами и собственно Караимами существуетъ замѣтное различіе какъ въ отношеніи къ догматамъ вѣры, (первыя слѣдуютъ ученію Талмуда, а послѣдніе исключительно Священному Писанію Ветхаго Завета), такъ равно въ нравственномъ и гражданскомъ отношеніяхъ: Караимы стремятся къ осѣдлой жизни и сближенію съ обычаями мѣстныхъ жителей, занимаются охотно земледѣліемъ и извѣстны своимъ трудолюбіемъ и строгостью правилъ жизни».

poświęcamy bardzo mało czasu na naukę **naszego** [wyróżnienie moje] starożytnego języka hebrajskiego, a więc jest mało osób, które doskonale nim władają, tylko niektórzy rozumieją w pełni treść naszych modlitw i ich język (Duwan 1890:78)⁶¹⁰.

Biorąc pod uwagę przypuszczalnie świadomą politykę językową, zmierzającą głównie do podniesienia rangi hebrajskiego, Duwan poświęca osobny podrozdział temu tematowi opatrzony tytułem: O obowiązku studiowania Tory i jej świętego języka (לַעֲשׂוֹת הַתּוֹרָה וְלִשְׁוֹנָהּ הַקְּדוּשָׁה (חֻבַּת לַמּוֹד הַתּוֹרָה וְלִשְׁוֹנָהּ הַקְּדוּשָׁה). Niewątpliwie, znajomość języka wiązała się przede wszystkim ze znajomością Pisma Świętego w oryginale. Właśnie język hebrajski i przywiązanie do Biblii Hebrajskiej miały zagwarantować karaizmowi pewną przyszłość (Duwan 1890:47):

Prawo Mojżeszowe nakłada obowiązek na każdego wyznawcę, aby studiował i rozumiał Przymierze wraz z jego objaśnieniem. Ponieważ Przymierze jest napisane i przekazane nam w starożytnym języku hebrajskim, dlatego uważamy ten język za święty (לְשׁוֹן הַקְּדוּשָׁה). Dla zrozumienia dokładnego znaczenia czytanego Testamentu, jak również i modlitw, które zaleca się odmawiać w tym świętym języku, należy obowiązkowo go znać. Dlatego nasi nauczyciele wiary ustanowili jako obowiązek każdego karaima nauczanie i znajomość świętego języka z jego gramatyką na tyle, aby czytając mógł zrozumieć i wytłumaczyć Pismo Święte oraz ułożone dla nas modlitwy (Duwan 1890:47)⁶¹¹.

Nie da się zaprzeczyć faktowi, że mówiąc o języku karaimów Duwan nazywa go hebrajskim, a nie biblijnym, jak zostało to przyjęte w późniejszym okresie w edukacji karaimskiej, pomijając jakiegokolwiek nawiązanie do hebrajszczyzny. Wyróżnię tylko kilka takich odniesień (Duwan 1890:48-49,83,87):

1. Dlaczego starożytny język hebrajski nazywany jest świętym językiem? Skąd wynika obowiązek każdego z nas uczenia się starożytnego języka hebrajskiego? (Почему древне-еврейский языкъ называется священнымъ? Откуда вытекаетъ обязанность изученія древне-еврейскаго языка каждому изъ насъ?).
2. [...] nazwy czterech miesięcy, które mają wyłącznie rdzeń hebrajski: אביב – ‘złota’, יו – ‘blask’, איתנים – ‘wylew rzeki’, בול – ‘owoc’ ([...] названія четырехъ мѣсяцевъ, которыя имѣють чисто Еврейскій корень אביב (жатва), יו (блескъ), איתנים (разлитіе рѣкъ), בול (плодь)).
3. Słowo Pascha pochodzi od hebr. czasownika חָפַס, ‘oszczędzić (kogoś)’ (Слово Пасха происходитъ отъ глагола Евр. (חָפַס) щадить...).

Warto zauważyć, że Duwan stale operuje hebrajskimi terminami. Za przykład może tu posłużyć analiza ósmego przykazania. Definiując i uściślając pojęcie kradzieży

⁶¹⁰ W oryginale: «А такъ какъ вниманіе и чувство мыслимы только тогда, когда человекъ понимаетъ смыслъ того, что онъ говоритъ, то отсюда является необходимымъ пониманіе смысла произносимой молитвы. Къ сожалѣнію нашему, у насъ очень мало времени посвящаютъ изученію своего древне-Еврейскаго языка, а потому мало знающихъ его въ совершенствѣ и очень рѣдкіе и избранные люди понимаютъ вполнѣ смыслъ молитвъ нашихъ, которыя составлены на этомъ языкѣ».

⁶¹¹ W oryginale: «Законъ Моисеевъ постановляетъ въ обязанность каждому послѣдователю его: изучать и понимать Завѣтъ съ объясненіемъ. Такъ какъ Завѣтъ написанъ и данъ намъ на древне-еврейскомъ языкѣ, то языкъ этотъ называется священнымъ языкомъ (לְשׁוֹן הַקְּדוּשָׁה). Для пониманія же точнаго значенія читаемаго Завѣта, также и молитвъ, которыя установлено совершать на этомъ священномъ языкѣ, является необходимымъ знаніе его. По-этому наши законоучители постановили въ обязанность каждому караиму: изученіе и знаніе священнаго языка съ его грамматикой, на столько, чтобы каждый, читая могъ понимать и объяснять Св. Писаніе и установленныя наши молитвы».

odnosi się jednocześnie do takich słów hebrajskich, jak: rozbój (הַגָּזֵל), kradzież potajemna (הַגָּבֵה), oszustwo (עָרֵל), świętokradztwo (חֲלוּל קֹדֶשׁ), przekupstwo (חַטָּה), pasożytnictwo (מְלֻאכֶת רַמְיָה, עֲצָלוּת) oraz wyłudzenie (עֲשֵׂה, נִשְׂף). Co więcej, Duwan wyjaśniał każdy termin z osobna, tworząc prawdziwe kompendium terminologii religijnej. Takich przykładów można by mnożyć (Duwan 1890:33-34).

Kwestia wysokiego statusu języka hebrajskiego w społeczeństwie karaimskim znajduje potwierdzenie również w liście odnośnie do ludu Falaszów, napisanym – między innymi – przez Duwana. List ten został sporządzony w dwóch językach, francuskim i hebrajskim, „nazywanym *lešon qodeš*”, który, jak stwierdzili jego autorzy, „bardzo dobrze znamy”. W korespondencji tej petersburscy karaimi pytają między innymi, w jakim języku napisana została Tora Mojżeszowa, znajdująca się w posiadaniu Falaszów, oraz w jakim języku oni się modlą, czy czytają i piszą po hebrajsku (w *Życiu karaimskim* podano ‘по-еврейски’, czyli po żydowsku), czy wprowadzona została punktacja, a jeśli tak, to jaka – umieszczona pod czy nad literami (“Имѣются ли въ Абиссиніи караимы?” 1911:13,16), itd.

Termin synagoga

W odniesieniu do miejsca zgromadzeń w katechizmie stosowany jest termin synagoga⁶¹². I choć na początku autor wymienia trzy możliwe wyrażenia synonimiczne, dwie rosyjskie nazwy i jedną hebrajską (Kienesa⁶¹³, Synagoga, בַּיִת הַתְּפִלָּה⁶¹⁴) (Duwan 1890:71), to przy kolejnych okazjach używa już wyłącznie formy „synagoga” (Duwan 1890:95-96,99,106):

1. Obecnie Święto Szałasów wyróżnia się u nas specjalnie wyznaczonymi na te dni modlitwami (תְּפִלַּת חַג הַשְּׂכֵרוֹת) [...] obok **synagogi** [wyróżnienia moje] ustawia się tylko jeden wspólny namiot upiększony roślinnością oraz płodami drzew [...].
2. Święto Zgromadzenia (עֲצָרָת), wyjąwszy te długie modlitwy (תְּפִלַּת שְׁמִינִי עֲצָרָת), wyróżnia się tym, że w **synagodze**, gdzie czyta się w każdą sobotę jeden rozdział (פְּרָשָׁה) Tory [...].
3. Dzień Odkupienia [...] wieczór ten, jak i cały dzień, należy spędzić na modlitwie w **synagodze** [...].
4. 10 aw, w którym postanowiono pościć do obiadu, tzn. do zakończenia modlitwy w **synagodze**.

Niezaprzeczalnym pozostaje fakt, że władze rosyjskie nie rozróżniały synagogi rabbanicznej i karaimskiej. Za przykład może posłużyć raport taurydzkiego hachama karaimskiego z 4 marca 1881 r., nr 4, w którym złożono zażalenie, że w roku 1879 w Kijowie, rozpatrując wniosek o otwarcie synagogi, generał-gubernator zastosował zasady przyjęte wobec synagogi żydowskiej, komplikując całą procedurę. Dopiero po złożeniu ponownego wniosku wraz z objaśnieniem hachama Panpułowa, że „ograniczenia ustanowione wobec żydów, nie dotyczą karaimów”, pozwolono na

⁶¹² Intersującym jest fakt, że w analizowanym przez mnie egzemplarzu katechizmu ktoś dokonał odręcznej korekty skreślając słowo „synagoga” i wprowadzając słowa „kienasa, kienesa, кенаса, кенеса”.

⁶¹³ Według M. Kizilova, termin „kienesa” najwcześniej pojawia się w poemacie Josefa ben Jeszua z Wołynia w 1648 roku (Kizilov 2009:116).

⁶¹⁴ Zgodnie z danymi statystycznymi zebranymi przez samego hachama S. Panpułowa w taurydzkiej guberni w latach 80-tych działało 10 synagog/kienes: po jednej w Bachczysaraju, Melitopolu, Perekopiu, Sewastopolu, Simferopolu i Feodosji, a także po dwie w Eupatorii i Czufut Kale. W Berdiańsku, Jałcie i Kerzi funkcjonowały domy modlitewne (Prohorow 2011:191).

otwarcie synagogi już bez przeszkód («ограничения, установленные для Евреевъ, къ Караимамъ не относятся, разрѣшили открытие синагоги безпрепятственно»). Podobna sytuacja miała miejsce podczas otwarcia synagogi w Sewastopolu (Firkowicz 1890:211).

Na marginesie warto podkreślić, że wspólnota petersburska, gdzie został wydany katechizm, nie posiadała ani synagogi, ani domu modlitewnego. Sytuacja nawet nie zmieniła się również w 1911 r., gdy na stronach czasopisma *Życie karaïmskie* temu tematowi został poświęcony specjalny ustęp. Co ciekawe, tylko karaïmi nie posiadali domu modlitewnego, w przeciwieństwie do wszystkich innych narodowości oraz sekt, włącznie z buddystami, które posiadały własne świątynie. W tej sprawie do Petersburga przyjeżdżał sam hacham Panpułów, aby zmotywować karaïmów do budowy synagogi, lecz niczego w tej sprawie nie udało mu się osiągnąć (“Петербургъ: хроника. Къ постройкѣ кенаса” 1911:93).

Dziesięć dogmatów wiary karaïmskiej

W dziesięciu zasadach wiary karaïmskiej (עֲשָׂרָה עֲקָרֵי הָאֱמוּנָה) Jakub Duwan zarówno podkreśla konieczność znajomości języka hebrajskiego, jak i uwydatnia utożsamianie się karaïmów z ludem Izraela. Aby prześledzić niezmienność tej tradycji w XIX wieku, postanowiłam porównać dwie hebrajskie wersje dogmatów wiary, to jest Jakuba Duwana oraz Abrahama Firkowicza (jego zasady są opublikowane w książce pt. *חוקי חינוך לפתח תקווה* (Duwan 1890:62-65, Firkowicz 1831:26-28):

Firkowicz (1831)	Duwan ⁶¹⁵ (1890)
א אני מאמין באמונה שלמה כי יש אלוה אחד קדמון ונצח בלתי נברא לא מעצמו ולא מזולתו והוא הנה והיה ויהיה:	העקר הראשון אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתברך שמו, ברא מאין את השמים ואת הארץ ואת כל אשר בהם:
1. Wierzę pełnią wiary, że jest jeden Bóg, przedwieczny i ponadczasowy, który nie został stworzony ani przez Siebie samego, ani przez nikogo innego. On był, jest i będzie.	Zasada pierwsza Wierzę pełnią wiary, że Stwórca, niech będzie błogosławione Jego imię, stworzył z niczego niebo i ziemię oraz wszystko, co na nich jest.
ב והוא איננו גוף והוא אין לו דמות בכל הנבראים:	העקר השני אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתברך שמו, אין לו ראשית ואחרית, הוא ראשון ואחרון, הנה הנה ויהיה:
2. On nie ma ciała i nie posiada postaci (takiej jak) u wszystkich stworzeń.	Zasada druga Wierzę pełnią wiary, że Stwórca, niech będzie błogosławione Jego imię, nie ma ani końca, ani początku, On jest Pierwszym i Ostatnim, był, jest i będzie.
ג והוא אשר ברא את כל העולם מלא דבר:	העקר השלישי אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתעלה אין כל דמות והוא אחד מכל צד, ואין אחדות כאחדותו, הוא אינו גוף, ולא ישיגוהו משיגי הגוף:

⁶¹⁵ Tłumaczenie na język polski odpowiada rosyjskiemu tekstowi przedstawionemu przez Duwana.

Firkowicz (1831)	Duwan (1890)
3. Jest On tym, który stworzył cały świat z nicości.	Zasada trzecia Wierzę pełnią wiary, że Najwyższemu ⁶¹⁶ Stwórcy nie ma podobnego, że jest On absolutnie jeden, nie istnieje inna jedność podobna do Jego jedności oraz nie ma On ciała, nie odnosi się do Niego żaden fizyczny atrybut.
ד והוא שלח את משה עבדו לנביא אמת :	העקר הרביעי אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתעלה שלח את משה רבנו עליו השלום ושהוא אב וראש לכל הנביאים :
4. On posłał Mojżesza, swego sługę, jako proroka prawdy.	Zasada czwarta Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Stwórca posłał Mojżesza, naszego nauczyciela, niech spoczywa w pokoju, który stoi na czele wszystkich proroków.
ה ונתן לנו על יד משה את תורתו הקדושה על הר סיני :	העקר החמישי אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתעלה נתן על ידי משה רבנו עליו השלום את תורתו התמימה, הנמצאת עתה בידינו :
5. On dał nam przez Mojżesza swoją Świętą Torę na górze Synaj.	Zasada piąta Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Stwórca dał Mojżeszowi, naszemu nauczycielowi, niech spoczywa w pokoju, Jego Świętą Torę, którą teraz posiadamy w naszych rękach.
ו ונתן הבורא את רוח קדשו גם על שאר נביאי אמת ושלחם לבני אדם להורותם את דרכיו ולהדריכם בדרך אמת :	העקר הששי אני מאמין באמונה שלמה שכל בן ישראל, המאמין באל יתעלה ובתורתו, חזב לדעת לשון התורה ופירושה :
6. Stworzyciel podarował swego ducha świętego także pozostałym prorokom prawdy i posłał ich do synów ludzkich, aby ich nauczać Jego dróg i prowadzić ich drogą prawdy.	Zasada szósta Wierzę pełnią wiary, że każdy syn Izraela [wyróżnienia moje], wierzący w Najwyższego Boga i w Jego Torę, zobowiązany jest znać język Tory i jego wykładnię.
ז ובלשון העברי נתנה תורת האלהים ולכן חוב ללמוד ולהגות לשון התורה ובאורה :	העקר השביעי אני מאמין באמונה שלמה שהאל יתעלה שפד רוח הנבואה גם על הנביאים הבאים אחרי משה רבנו עליו השלום וישלחם להגיד עתידות ולהעיד בעמו ישראל :
7. W języku hebrajskim przekazana została Tora Boża, dlatego obowiązkiem jest uczyć się i studiować język Tory i objaśnienia do niej.	Zasada siódma Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg wylewał prorockie natchnienie również na wszystkich proroków, którzy przyszli po Mojżeszu, naszym nauczycielu, niech spoczywa w pokoju, i wysyłał ich, aby

⁶¹⁶ Hebr. „niech będzie wywyższony”.

Firkowicz (1831)	Duwan (1890)
	zapowiadali przyszłość oraz nawiedzili Jego lud Izrael.
ח וְכִי הוּא יתְעַלֶּה יְחִיָּה אֶת בְּנֵי אָדָם בְּיוֹם דִּין :	הַעֲקָר הַשְּׂמִינִי אֲנִי מֵאֲמִין בְּאֲמוּנָה שְׁלֵמָה שֶׁהָאֵל יתְעַלֶּה יְחִיָּה אֶת מֵתֵי בְנֵי אָדָם בְּיוֹם הַגְּדוּל:
8. I On, Najwyższy, ożywi synów ludzkich w dzień sądu.	Zasada ósma Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg ożywi umarłych (ludzi) w dzień Swego wielkiego sądu.
ט וְהוּא רוֹאֶה וְיֹדֵעַ אֶת הַכֹּל וְגוֹמֵל טוֹב לְעוֹשֵׂי רְצוֹנוֹ וּמַעֲנִישׁ לְעוֹבְרֵי רְצוֹנוֹ :	הַעֲקָר הַתְּשִׁיעִי אֲנִי מֵאֲמִין בְּאֲמוּנָה שְׁלֵמָה שֶׁהָאֵל יתְעַלֶּה עֲשָׂה מִשְׁפָּט צְדָק לְבְנֵי אָדָם וְנוֹתֵן לְאִישׁ כְּדַרְכֵּי וְכַפְרֵי מַעֲלָלָיו:
9. On widzi i zna wszystko, wynagradza dobrem czyniących Jego wolę i karci łamiących Jego wolę.	Zasada dziewiąta Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg sprawiedliwie sędzi ludzi i daje każdemu podług jego dróg i owocu jego czynów.
י וְהוּא יִשְׁלַח אֶת מְשִׁיחַ צְדָק מִזֶּרַע דָּוִד וְיִקְבֹּץ נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל וְיִדְבֹר שְׁלוֹם לְגוֹיִם וְיִהְיֶה אֵל עַמִּים שְׁפָה בְרוּרָה לְקִרְאָה כָּלָם בְּשֵׁם יְיָ לְעַבְדוֹ שְׂכָם אֶחָד ⁶¹⁷ : וְאִזּוֹ יִהְיֶה כָּל בְּנֵי אָדָם כְּבְנֵי אִישׁ אֶחָד בְּאֲהָבָה וּבְשְׁלוֹם לֹא יִשָּׂא גּוֹי אֵל גּוֹי חָרֵב וְלֹא יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה ⁶¹⁸ כִּי תִמְלֹא הָאָרֶץ דַּעַה אֶת יְיָ כַּמִּים לְגַם מְכַסִּים ⁶¹⁹ :	הַעֲקָר הָעֲשִׂירִי אֲנִי מֵאֲמִין בְּאֲמוּנָה שְׁלֵמָה שֶׁהָאֵל יתְעַלֶּה לֹא מֵאִס אֶתְנוּ אֲנִשֵׁי הַגְּלוּת, אֲמַנְסֵם אֲנַחְנוּ כַּעַת תַּחַת יְסוּרֵינוּ, וְכָל בֶּן יִשְׂרָאֵל הַמֵּאֲמִין בְּאֵל יתְעַלֶּה וּבְתוֹרָתוֹ חָיֵב לְקוּוֹת וּלְחַכּוֹת תְּמִיד לִישׁוּעָתוֹ עַל יְדֵי מְשִׁיחוֹ מִבֵּית דָּוִד וּלְבַנְיָן בֵּית מִקְדָּשׁוֹ :
10. On pośle Mesjasza sprawiedliwości z potomstwa Dawida, zgromadzi wygnańców Izraela, ogłosi pokój ludom i przywróci ludom wargi czyste, aby wszyscy wzywali imienia Pańskiego i służyli Mu jednomyślnie. Wtedy wszyscy synowie ludzcy będą żyć jak synowie jednego człowieka w miłości i w pokoju. Nie podniesie lud przeciw ludowi miecza, nie będą szykować się do wojny, bo ziemia napełni się poznaniem Pana, tak jak wody wypełniają morze.	Zasada dziesiąta Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg nie gardzi nami, ludźmi niewoli, lecz teraz nas doświadcza. Każdy syn Izraela, wierzący w Najwyższego Boga i Jego Torę, zobowiązany jest mieć stale nadzieję oraz cierpliwie czekać na Jego zbawienie za pośrednictwem Jego Mesjasza z domu Dawida i na odbudowanie Jego Świątyni.

I tak, gdy Duwan nazywa karaimów „synami Izraela”, to A. Firkowicz używa zwrotu „wygnańcy Izraela”. Należy jednak zauważyć, że nauka języka hebrajskiego jest obowiązkowa u obu autorów (Duwan 1890:62-65, Firkowicz 1831:26-28).

Kalendarz karaimski

Niemniej ważnym i jednocześnie kontrowersyjnym zagadnieniem jest kwestia kalendarza: Jaką rachubę czasu prowadzą karaimi? Jak wyznaczają lata księżycowe? W literaturze połowy XIX w. na łamach czasopisma *Mysł karaimska* znajdujemy taki oto fragment:

⁶¹⁷ Por. Sof 3:9: אֶהְפֹּךְ אֶל-עַמִּים שְׁפָה בְרוּרָה לְקִרְאָה כָּלָם בְּשֵׁם יְיָ לְעַבְדוֹ שְׂכָם אֶחָד.

⁶¹⁸ Zob. Iz 2:4: לֹא-יִשָּׂא גּוֹי אֶל-גּוֹי חָרֵב וְלֹא-יִלְמְדוּ עוֹד מִלְחָמָה.

⁶¹⁹ Por. Iz 11:9: כִּי-תִמְלֹא הָאָרֶץ דַּעַה אֶת-יְהוָה כַּמִּים לְגַם מְכַסִּים.

Kalendarz rabbanitów opiera się na obliczeniach, zaś u karaimów – na obserwacji nowiu gołym okiem. (Podobnie jak u Muzułmanów. Przep. Red.) (Lewi-Babowicz 1929:28).

Wszystko wydaje się logiczne i zgodne z prawdą, ale jak nauczał karaimską młodzież Duwan? Sam tak o tym pisze:

My, karaimi, prowadzimy rachubę czasu według lat księżycowych [...]. Moment ten wyznaczano wcześniej wyłącznie na podstawie obserwacji. Współcześnie czas wyznacza się na podstawie dokładnej astronomicznej kalkulacji [...]. (Początek) miesiąca ustala się u nas na podstawie obserwacji księżyca (בראית הירח), tzn. kiedy księżyc w nowiu będzie widoczny gołym okiem na zachodzie, po zachodzie słońca, wtedy następny dzień uważa się za pierwszy dzień nowego miesiąca [...]. Moment ten wyznaczano wcześniej wyłącznie na podstawie obserwacji. Obecnie wyznacza się na podstawie dokładnej astronomicznej kalkulacji (Duwan 1890:81-82).

Kalendarz karaimski został przedstawiony przez Duwana następująco:

Tabela 4. Kalendarz karaimski (Duwan 1890:82-83, 85-107)

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	pol.	ros.	hebr.
1	Tiszri (Тишри)	תשרי, ירח האתנים	Nowy rok Dzień radości	Новый годъ День Веселья	ראש השנה יום תרועה
			Yom Kippur (Dz. odkupienia) Sobota Sobót ⁶²⁰	Юмъ киппуръ (День прощенья) Суббота субботъ	יום כפור שבת שבתון
			Święto szalasów Święto zbiorów 8-my dzień (dzień zgromadzenia) Uroczystość Tory	Праздникъ кущей Праздникъ сбора 8-й день (день собранія) Торжество Торы	חג הסכות חג האסיף שמני עצרת שמחת תורה ⁶²¹
			post Gedaliasza post siódmego miesiąca	постъ Гедальи постъ седьмаго мѣсяца	צום גדליה צום השביעי
2	Cheszwan (Хешванъ)	חשוון, בול			
3	Kislew (Кислевъ)	כסלו			
4	Tewet (Теветъ)	טבת	post 10-tego <i>tewet</i> post dziesiątego miesiąca	постъ 10-го Тевета постъ десятаго мѣсяца	צום בעשׂרה בטבת צום העשרי
5	Szewat (Шеватъ)	שבט			

⁶²⁰ Po polsku zwykle Szabat odpoczynienia. W rosyjskiej wersji termin sobota i szabat nie pokrywają się.

⁶²¹ Dosł. „Radość z Tory”.

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	pol.	ros.	hebr.
6	Adar I (Адаръ I)	אָדָר א'	Purim (Święto Estery)	Пуримъ (Праздникъ Эсфири)	פורים
7	Adar II (Адаръ II)	אָדָר ב'			
8	Nisan (Нисанъ)	ניסן, אָבִיב	Pascha (Święto miłosierdzia) Święto praśników Dzień siódmy (dzień zgromadzenia)	Пасха (Праздникъ пощады) Праздникъ опрѣсноковъ Седьмой день (день собрания)	חג הפסח חג המצות שְׁבִיעֵי עֶצְרָת
9	Ijar (Іяръ)	אייר, יז			
10	Siwan (Сиванъ)	סיון	Święto Tygodni lub Pięćdziesiątnica Święto żniw Święto Nadania Tory	Праздникъ седмиць или пятидесятница Праздникъ жатвь Праздникъ Законодательства	חג השבועות חג הקציר מתן תורה
11	Tammuz (Таммузь)	תמוז	post 9-go <i>tammuz</i> post czwartego miesiąca	постъ 9-го Таммуза постъ четвертаго мѣсяца	צום בט' בתמוז צום הרביעי
12	Aw (Авь)	אב	post 7-go <i>aw</i> post 10-go <i>aw</i> post piątego miesiąca	постъ 7-го Ава постъ 10-го Ава постъ пятого мѣсяца	צום ב' באב צום ב' באב צום החמישי
13	Elul (Элуль)	אלול			

Naturalnie, święta także odzwierciedlają historię karaimów, tak więc podobnie jak żydzi rabbaniczni, posiadają oni – karaimi – podobną tradycję wspomnienia przeszłości przodków przy okazji uroczystych obchodów świątecznych:

Święto Paschy ma na celu przypomnienie wybawienia **naszych** [wyróżnienia moje] praojców z Egiptu, z domu niewoli [...]. Przed nadejściem święta piecze się i przygotowuje praśniki (מצות) [...]. Mają one przypominać to, że **Izraelici**, gdy byli prześladowani przez Egipcjan, wychodząc z Egiptu w pośpiechu, nie zdążyli przygotować na drogę kwaśnego chleba [...].

Pierwszego wieczoru Paschy każdy karaim zobowiązany jest czytać w gronie swojej rodziny historię cudownego wyzwolenia przez Boga **naszych** przodków z Egiptu i opowiadać o znaczeniu święta Paschy (הגדה) swoim dzieciom oraz jeść praśniki. W ten wieczór należy również spożywać wraz z praśnikami gorzkie warzywa (מרורים), dla upamiętnienia gorzkiego życia **naszych** przodków w Egipcie (Duwan 1890:88-90).

Widać tu bardzo dokładnie, że karaimi w sposób dosłowny – a nie duchowy – traktują swoje pochodzenie od biblijnych przodków, z ludu Izraela. Wskazują na tę konkluzję takie wyrażenia, jak „nasi przodkowie” czy też „nasi praojcowie”.

W kontekście postów w 7-ym oraz 10-tym dniu miesiąca *aw* warto wskazać, że zostały one wprowadzone w zamian za rabbanicki post, obchodzony w 9 dniu miesiąca *aw* (תשעה באב). Według Talmudu w 7 dniu miesiąca *aw* Babilończycy weszli do świątyni

jerozolimskiej i bezczęścili ją aż do 9-go dnia tegoż miesiąca, kiedy to wieczorem podpalili budynek, który palił się przez cały następny dzień. W związku z tym rabbanici uznali 9-ty dzień miesiąca *aw*, tj. gdy rozpoczęło się niszczenie świątyni, za dzień żałobny, zaś karaimi wyróżnili tu 10-ty dzień, gdy ogień strawił większą część świątyni (Harkawi 1897:53).

Ważnym świadectwem judejskiego karaizmu jest post Gedaliasza⁶²², obchodzony 24-dnia miesiąca *tiszri* (צום גדליה בכ"ד לחודש תשרי), nazywany także postem siódmego miesiąca (צום השביעי). Imię Gedaliasza – w związku z postem – pojawia się tylko u Prika. Post ten upamiętnia zabójstwo Gedaliasza, syna Achikama, ostatniego namiestnika Judei, mianowanego przez króla babilońskiego po zburzeniu pierwszej świątyni (Duwan 1890:105):

W siódmym miesiącu przyszedł Izmael, syn Nataniasza, syna Eliszama, z potomstwa królewskiego, i dziesięciu mężów z nim, i bili Gedaliasza, aż zmarł (2 Krl 25:25).	וְהָיָה בְּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֵשׁ מְעֵאל בֶּן-נְתַנְיָה בֶן-אֱלִישָׁמַע מִזֶּרַע הַמְּלוּכָה וְעֶשְׂרֵה אַנְשִׁים אִתּוֹ וַיַּכּוּ אֶת-גְּדַלְיָהוּ וְנָמְתָה: (מלכים ב' כ"ה, כ"ה)

W dwudziestym czwartym dniu tego (siódmego) miesiąca zgromadzili się synowie Izraela, poszcząc w worach, i z ziemią na sobie (Neh 9:1)	וּבַיּוֹם עֶשְׂרִים וְאַרְבָּעָה לַחֹדֶשׁ (הַשְּׁבִיעִי) הָיָה נֶאֱסָפוּ בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל בְּצוֹם וּבְשִׂקִים וְאֲדָמָה עֲלֵיהֶם: (נחמיה ט', א')

Uwagi ogólne

Należy też podkreślić, że – prócz nawiązywania do bezpośredniego pochodzenia od potomków Abrahama, poza eksponowaniem ważności języka hebrajskiego – Duwan oddziaływał na swych czytelników, poruszając ich sumienie poprzez nawoływanie, by nie przekraczać Bożych nakazów, a także postanowień Cara, to jest władzy ustanowionej przez Najwyższego. Duwan – na ile pozwala forma katechizmu – próbuje głębiej zinterpretować Boże przykazania, jak na przykład w przypadku zakazu „Nie zabijaj”. Na pytanie: „Czy każde pozbawienie życia to niezgodne z prawem zabójstwo?”, odpowiada, że „nie jest bezprawnym zabójstwem, gdy pozbawia się życia zgodnie z wyrokiem; jak np. kara śmierci dla przestępcy zgodnie z wyrokiem sądu, czy zabijanie wroga podczas wojny państwowej” (Duwan 1890:28). W innym zaś miejscu, odpowiadając na pytanie: „Jak należy się zachowywać, by nie popaść w grzech (cudzołóstwa)?”, odpowiada, że

Należy unikać wszystkiego, co może wzbudzić w sercu nieczyste uczucia, jak np.: lubieżnych piosenek, tańców, grubiaństwa, zabaw, żartów i widowisk pozbawionych wszelkiego umiarkowania i wstydu, czytania książek, w których opisywana jest nieczysta miłość. Jednocześnie należy unikać pijaństwa, złego towarzystwa, bezczynnej samotności, wystawienia na pokaz tych części ciała, które, według przyzwoitości, powinny być zakryte (Duwan 1890:31-32).

Duwan z całą mocą podkreśla, że Boże przykazania mają też wyższy cel i znaczenie, tzn. przynoszą dobro i korzyści duchowe nie tylko osobie je przestrzegającej, lecz całej wspólnocie karaimskiej. I tak na przykład w kontekście szóstego przykazania autor katechizmu wyraża troskę o przyszłe pokolenia, gdy pisze, że obowiązkiem

⁶²² W używanym przeze mnie egzemplarzu ktoś dokonał „korekty” skreślając słowo Gedaliasz oraz całą związaną z nim historię, pozostawiając tylko nazwę postu siódmego miesiąca, którego ustanowienie sięga czasów proroków Ezdrasza i Nehemiasza (Duwan 1890:105).

każdego karaima jest ożenić się w odpowiednim czasie, „ponieważ ten, kto we właściwym dla niego czasie się nie żeni, ten zabija swoje potomstwo” (Duwan 1890:29).

Dopełniając przedstawione przeze mnie dane, należy uwzględnić i to, że Duwan opracowany przez siebie tekst hebrajski opatrzył znakami samogłoskowymi, ułatwiając w ten sposób uczniom naukę czytania. Z biegiem czasu podręcznik jego wpłynął korzystnie na polepszenie jakości edukacji karaimskiej i stał się bezcennym narzędziem dydaktycznym w nauczycielskich kręgach karaimskich. Przyczyniły się do tego wszechstronna wiedza biblijna autora katechizmu, umiejętność jasnego uargumentowania każdej tradycji lub obrzędu religijnego i znajomość Pisma Świętego. Była to więc najbardziej nowatorska praca w dziewiętnastowiecznej rosyjskojęzycznej literaturze karaimskiej.

3.2. Jakub Szamasz *Skrócony katechizm*

Biografia Jakuba Szamasza

Jakub Borysowicz Szamasz (ros. Яков Борисович Шамаш, hebr. יעקב בן ברכה שמש) urodził się w Eupatorii w roku 1880. Otrzymał wykształcenie wyższe. Ożenił się. W latach 1917-1929 Szamasz pracował jako hazzan w charkowskiej kienesie⁶²³, aż do samego jej zamknięcia. Tutaj w Charkowie wydał *Głos Jakuba. Podręcznik do samodzielnej nauki czytania w języku świętym* (hebr. קול יעקב: ספר ללמד בו בלי מורה, ros. *Коль Яаковъ (Голось Яакова). Самоучитель Древнебиблейскаго чтенія (у Караимовъ)*). W roku 1927 napisał artykuł „Mówiony język krymskich karaimów oraz nowy (łacinizowany) turkijsko-tatarski alfabet” («Разговорный язык крымских караимов и новый (латинизированный) тюркско-татарский алфавит»)⁶²⁴, wydrukowany w czasopiśmie *Bizym Iol* (*Бизым Иол*) 1⁶²⁵. W latach 1928⁶²⁶-1930 zajmował stanowisko hazzana w kienesie symferopolskiej, aż do jej zamknięcia przez lokalne władze radzieckie. W lutym 1942 roku podczas nazistowskiej okupacji Krymu, dzięki staraniom Izaaka Józefowicza Egiza ‘Исаак Иосифович Эгиз’ oraz Szamasza, została odnowiona w Symferopolu działalność karaimskiej wspólnoty religijnej na ul. Karaimskiej 4. Zgodnie z wpisem do rejestru wspólnoty w radzie miasta, Szamasz został powołany na stanowisko hazzana, a Izaak Egiz na stanowisko przewodniczącego wspólnoty. Po zajęciu Krymu przez wojska radzieckie, w dniu 23 marca 1945 roku, dwaj przywódcy zostali aresztowani przez funkcjonariuszy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego Krymu (ros. НКГБ Крыма) pod zarzutem działalności kontrrewolucyjnej (zgodnie z art. 58-1 Karnego kodeksu Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (ros. Уголовный кодекс Российской Советской Федеративной Социалистической Республики)). Jakub Szamasz zmarł w więzieniu 4 czerwca 1945 roku. W dniu 12 czerwca 1945 roku MBP Krymu zamknęło dochodzenie przeciw niemu. Po upływie ponad 50 lat Szamasz został oficjalnie uniewinniony, tj. „rehabilitowany”, przez Prokuraturę Autonomicznej Republiki Krymu Generalnej Dyrekcji Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (укр. Головне Управління Служби Безпеки України) (sprawa 04663) (Katunina 2005:74, Walfish 2011:128,638,677, «Биографические сведения о гражданах...» 2012:117).

Struktura i treść katechizmu

W roku 1913, w Eupatorii, na potrzeby edukacji karaimskiej J. Szamasz wydał *Skrócony katechizm* do nauczania dzieci Bożego Prawa, do którego dodał kilka

⁶²³ Online: <http://karaites.narod.ru/kharkiv.html> (dostęp 26.06.2015).

⁶²⁴ J. Szamasz pisał: „Jeśli my, karaimi, pragniemy zachować swój narodowy wygląd, jeśli my, karaimi, pragniemy dokonać swojej samoidentyfikacji, podobnie jak inne mniejszości narodowe, a to jest dla nas najbardziej aktualne i na dany moment najpilniejsze zadanie, to musimy odnowić swój język ojczysty – czahatajski, teraz używany przez nas język, bardzo bliski, niemal identyczny z językiem tatarskim” (Szamasz 1927:80).

⁶²⁵ Tekst z 1927 roku. Online: <http://karai.crimea.ua/146-bizym-jjol.-kyrym-ve-kyrymkarajjar.-nash-put..html> (dostęp 20.06.2015).

⁶²⁶ Wydaje się, że data ta (bądź końcowa w poprzedniej dacie) nie jest do końca pewna. Raczej niemożliwe jest, by w latach 1928-1929 pełnił Szamasz jednocześnie funkcję hazzana w dwóch bardzo odległych od siebie miejscowościach.

informacji z historii karaizmu na poziomie podstawowym⁶²⁷. Drukowane wydanie katechizmu otwiera odautorska przedmowa:

⁶²⁷ W kontekście edukacji religijnej należy wskazać, że odpowiednio do sprawozdania pierwszego narodowego zjazdu karaimskiego, który odbył się w listopadzie 1910 roku w Eupatorii, tylko dzieci biedniejszych rodzin uczęszczały do szkoły – *midraszu* ucząc się Prawa Bożego, natomiast dzieci z wyższych warstw społecznych, w tym nawet średnich, studiowały w gimnazjach, nie zdobywając żadnej wiedzy z zakresu karaizmu. Jak napisano w sprawozdaniu: „Žaden naród nie znajduje się w takim położeniu, jak karaimi [...]” («Еще о первомъ національномъ караимскомъ съѣздѣ» 1911:61-62). Po gorącej dyskusji podczas tego zjazdu, odbyło się głosowanie nad utrzymaniem obowiązku nauki języka karaimskiego (tj. hebrajskiego biblijnego) oraz Prawa Bożego. I tak 14 delegatów opowiedziało się za utrzymaniem tego obowiązku, zaś 12 było za jego odrzuceniem («Еще о первомъ національномъ караимскомъ съѣздѣ» 1911:62).

Głównym centrum edukacji karaimskiej pozostawała Aleksandryjska Wyższa Szkoła Duchowna, której głównym celem było przede wszystkim nauczanie młodzieży języka biblijnego, „aby uczniowie, którzy ukończą kurs wyższej szkoły, mogli objąć stanowiska nauczycieli języka biblijnego w szkołach karaimskich oraz stanowiska hazzanów (pasterzy) lub ich pomocników” (Troickij 1911:108). Według sprawozdania z 1911 roku zamieszczonego w *Życiu karaimskim*, 14-letnie doświadczenie szkoły nie przyniosło spodziewanych rezultatów. I choć oficjalnie obowiązywał program siedmioklasowy, to nie zawsze wszystkie klasy były tworzone, nierzadko uczniowie niższych klas przechodzili do wyższych i to bez dobrze utrwalonej wiedzy, w związku z czym „uczniowie, tracąc w szkole swoje najlepsze młode lata, wychodzili, jak zwykle się mówić: „ni do wioski, ni do miasta”, nie zdoławszy opanować ogólnokształcącego kursu i nauczyć się dokładnie języka biblijnego” (Troickij 1911:109). Nierozwiązanym problemem było połączenie edukacji ogólnokształcącej w gimnazjum lub szkole zawodowej z duchową edukacją. Wiele rodzin karaimskich stawiało na rosyjskie wykształcenie świeckie, co stało się jedną z bezpośrednich przyczyn zaniku znajomości języka hebrajskiego wśród karaimów (Troickij 1911:110). Aaron Katyk, który z czasem zajmie stanowisko starszego hazzana TOKDZ, nad grobem E. Kazasa tak oto z przejęciem wołał (Katyk 1912:21):

Młodzież prosiła: zreformujcie *midrasze*, wprowadźcie do szkół *midraszowych* ogólnokształcący program szkół; a hazzani w synagogach na te prośby odpowiadali *deraszami* w rodzaju „*midraszy* do Biblii”. Na głowę młodzieży spadały oskarżenia o zdradę swojego narodu, o odstępstwo od religii przodków itp. A czy możemy oskarżać karaimską młodzież, że odwróciła się od swych fałszywych nauczycieli, mówiąc im na pożegnanie, „zostańcie ze swoimi *midraszami*, a my pójdziemy i poszukamy szkół, które spełnią nasze oczekiwanie”? I młodzież poszła; poszła do szkół rosyjskich. Perspektywa, by pozostać bez wykształcenia ogólnego, zmusiła większość do machnięcia ręką na znajomość języka ojczystego.

Skutki tego zjawiska były bardzo brzemiennie i bardzo smutne dla żywota narodu: szkoły – *midrasze* zaczynają być odwiedzane coraz rzadziej i rzadziej; ze szkół *midraszowych* się ucieka. Poziom znajomości starożytnego języka biblijnego strasznie obniża się; zbliża się czas bankructwa narodowego.

[Молодежь просила: реформируйте мидраши, внесите в мидраши программу общеобразовательныхъ школы; а газзаны в синагогахъ на эти просьбы отвѣчали дерашами на тему: „мидрашь для библии”. На голову молодежи сыпались обвиненія въ измѣнѣ своему народу, въ отступничество отъ религіи предковъ и т. д. И станемъ ли мы обвинять караимскую молодежь, если она отвернулась отъ своихъ лже-учителей, сказавъ имъ на прощанье: „оставайте со своими мидрашами, а мы пойдемъ, поищемъ школы, которыя удовлетворяли бы нашей жаждѣ”. И молодежь ушла; она ушла въ русскія школы; перспектива остаться безъ общаго образования заставила большинство рѣшиться махнуть рукой на знаніе родного языка.

Послѣдствія этого явленія были очень многочисленны и очень печальны для жизни націй: мидраши начинаютъ посѣщаться рѣже и рѣже; изъ мидрашей бѣгутъ. Уровень знанія древнебиблейскаго языка понижается чудовишно; приближается моментъ національнаго банкротства].

Jak wyraźnie tu widać, a jest to zdanie nie tylko Katyka, nieznajomość języka ojczystego prowadzi do zaniku tożsamości narodowej. Główną zaś tego przyczyną miały być: brak reformy w szkołach *midraszowych*, niski poziom nauczania, niejednolitość religijnego i świeckiego programu szkolnego, obojętność władz gminnych wobec młodzieży i ich aspiracji – wszystko to przyczyniło się do zmian mentalnych i tożsamościowych młodego pokolenia. Nawet niektóre osoby z wyższym wykształceniem, nie posiadające odpowiedniej znajomości języka biblijnego, opowiadały się za zniesieniem nauczania języka hebrajskiego, twierdzili bowiem, „że on stracił swoje znaczenie” i nawoływali do dokonania tłumaczenia „naszych ksiąg modlitewnych”, a także celebrowania obrzędów religijnych w języku potocznym, w tym przypadku po rosyjsku, co oczywiście powodowało rozłam w samej wspólnocie karaimskiej (Troickij 1911:110).

Obecnie pośród karaimów zauważa się wzrost ducha narodowego, a równocześnie powiązane z nim dążenie do studiowania podstaw religii ojczystej i historii. Niestety, należy zaznaczyć, że na rynku literackim nie ma odpowiednich podręczników, z których nasze karaimskie dzieci mogłyby czerpać wiedzę o historii ojczystej i prawie Bożym (Szamasz 1913:3)⁶²⁸.

W praktyce jednak, *Skrócony katechizm* – jak sama nazwa wskazuje – okazał się być zaledwie pewnym zarysem, swego rodzaju szkicem katechizmu. Całość bowiem myśli mieści się na 27 stronach, na których zawarto podstawowe informacje na temat edukacji religijnej, studiowania Pisma Świętego, pogłębiania wiedzy z tego zakresu, itp. Autora usprawiedliwia fakt, iż zastrzegł, że praca jego jest skrótem katechizmu, swego rodzaju wstępem do niego i że – jak się wydaje – tekst ten jest skierowany głównie do nauczania początkowego. Szamasz wybrał więc najważniejsze zagadnienia, czytelnie i sensownie je pogrupował, a także w sposób prosty i zrozumiały przedstawił.

Tekst napisany został głównie w języku rosyjskim, przy czym autor używając rosyjskojęzycznych terminów podaje też ich hebrajskie odpowiedniki. Dodaje także hebrajskie wersje modlitw oraz dekalog w zapisie opunktowanym. Jak się wydaje, jego publikacja nie wpłynęła raczej na poprawę znajomości judaizmu karaimskiego. W katechizmie Szamasz pominął też przedstawienie 10 zasad wiary karaimskiej, zamieścił wyłącznie 10 przykazań Mojżeszowych, po rosyjsku i po hebrajsku. W katechizmie swym nie mówi autor nic o konieczności czy też obowiązku nauczania języka biblijnego. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że jego katechizm jest ostatnim, w którym znajduje się hebrajskojęzyczna terminologia i hebrajskie teksty.

W katechizmie autor skupił się na następujących zagadnieniach: 1) dziesięć przykazań, 2) miesiące roku, święta i posty, 3) modlitwy oraz 4) krótka historia karaimów. Na końcu poszczególnych podrozdziałów zamieścił pytania sprawdzające poziom opanowanych wiadomości.

Pochodzenie karaimów

I tak na przykład, na pytanie o pochodzenie karaimów Szamasz odpowiada – co oczywiste – w sposób tradycyjny: „Karaimi są potomkami pierwszych patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba w prostej linii” (Szamasz 1913:25)⁶²⁹. Ciekawie natomiast prezentuje się jego stosunek do żydów rabbanicznych, wywód swój prowadzi on w następujący sposób:

Karaimi – jako prawdziwi naśladowcy Prawa Mojżeszowego – nie są sekciarzami; oni trzymają się dokładnie sensu Pisma Świętego i nie uznają żadnych rozważań, które nie znajdują potwierdzenia w Piśmie Świętym. W ten sposób karaimi wierzą w czyste, nieskalane nauczanie religii Synaju, którą Bóg zapowiadał przez Mojżesza, oraz zachowują prawo Mojżesza w takiej formie, w jakiej było ono do momentu pojawienia się Talmudu pośród narodu Izraela [...].

Żydzi talmudyści, oprócz pisemnego prawa Mojżeszowego, uznają jeszcze przekazy ustne, które według ich wierzeń otrzymał Mojżesz na Synaju. Przekazy te, jak mówią żydzi talmudyści, były przekazywane po śmierci Mojżesza ustnie arcykapłanom, z pokolenia na

⁶²⁸ W oryginale: «Въ настоящее время среди караимовъ замѣчается подъемъ національнаго духа, а также тѣсносвязанное съ нимъ стремление къ изученію основъ родной религіи и исторіи. Но, къ сожалѣнію, надо отмѣтить, что на литературномъ рынкѣ нѣтъ подходящихъ пособій, изъ которыхъ можно было-бы почерпнуть нашимъ караимскимъ дѣтямъ свѣдѣнія, какъ по родной исторіи, такъ и по закону Божию».

⁶²⁹ W oryginale: „Караймы – прямые потомки первыхъ патриарховъ Авраама, Исаака и Якова”.

pokolenie. Następnie z obawy, żeby nie zostały zapomniane, zostały spisane i skodyfikowane. Wyznawcy tej nauki zaczęli uzupełniać biblijną naukę nowymi komentarzami, które były jawnie sprzeczne z Pismem Świętym lub zmieniały jego tekst [...]. Talmud zaczęli rozpowszechniać wśród narodu – nadawać jego pouczeniom sens Bożych słów. Karaimi [...] nie podporządkowali się nowym pouczeniom i pozostali wiernymi synami starego nauczania wiary [...].

Karaimi stanowią odrębny lud, odrębne wyznanie wiary, i nie mają żadnego powiązania z żydami talmudystami (Szamasz 1913:25-26)⁶³⁰.

Gdy przyjrzymy się uważnie temu, jakie argumenty Szamasz podaje – uzasadniając odrębność ludu karaimskiego – to okazuje się, że mówi w zasadzie tylko i wyłącznie o nieprzyjęciu przez karaimów Talmudu. Talmud jest tu kością niezgody, która różnicuje i oddala od siebie te dwie „wiary” (stąd Szamasz mówi o „odrębnej wierze”). Nie komentuje natomiast odrębności narodowej, którą to różnicę także zaznacza, i nie odnosi się słowem do różnic etnicznych i językowych nawet pomiędzy nimi a rabbanitami. Być może narodowość Szamasz wiąże z czystością wiary, bo w czasach starożytnego Izraela nauczanie i przekazywanie wiary było nieskalane, aż „do momentu pojawienia się Talmudu wśród narodu Izraela”. Sugerowałoby to, że nie li tylko związek krwi się liczy, a więc że można udowodnić, że się jest potomkiem Abrahama, Izaaka i Jakuba w prostej linii, lecz przede wszystkim to, na ile dana wiara odpowiada wierze patriarchów. W tym upatrywałabym dowodu na odrębność narodową między karaimami a talmudystami, jak ją mógł widzieć Szamasz.

Chcąc poznać bliżej problem narodowości karaimskiej we własnych oczach karaimów, warto by przyrzeć się literaturze karaimskiej tego okresu. I tak na przykład, jak pisze T. Harviainen, na początku XX wieku w Europie Wschodniej i w Rosji rodziły się ruchy nacjonalistyczne, których idee docierały także do społeczności karaimskich. Ponadto zdaniem badacza, w judaizmie nigdy nie było akceptowane pojęcie istnienia różnych niezależnych narodowości w obrębie ludu Izraela, tym niemniej – pod wpływem owych ruchów nacjonalistycznych – karaimi zaczęli wyraźnie odróżniać się od żydów rabbanicznych pod względem nie tylko wierzeń i praktyk (co podkreślali już wcześniej), ale i narodowości (Harviainen 2013:53-54). W czasach biblijnych, jak pisze Kokizow, zagadnienie samoświadomości narodowej nie było brane w ogóle pod uwagę. Pisze on bowiem:

Czy nawet w najlepszych okresach życia politycznego ludu izraelskiego objawiały się w nim, w jakiegokolwiek formie, oznaki samoświadomości narodowej w nowoczesnym sensie tego słowa oraz ściśle z nią związane pragnienie rozwoju intelektualnego?

⁶³⁰ W oryginale: «Караймы, какъ настоящіе послѣдователи Моисеева закона, не суть сектанты; они придерживаются точнаго смысла Св. Писанія, и никакихъ толкованій, которымъ нѣтъ подтвержденія въ самомъ Св. Писаніи, не принимаютъ. Такимъ образомъ, караймы вѣруютъ въ чистое безпримѣсное ученіе Синайской религіи, заповѣданной Богомъ черезъ Моисея, и сохраняютъ законъ Моисея въ томъ видѣ, какъ онъ былъ до появленія Талмуда въ народѣ Израиля [...].

Евреи талмудисты, кромѣ писанныхъ законовъ Мойсея, вѣруютъ еще въ устныя преданія, которыя по ихъ вѣрованію, даны были Мойсею на горѣ Синаѣ. Эти преданія, какъ говорятъ евреи талмудисты, передавались послѣ смерти Моисея послѣдовательно первосвященниками устно изъ поколѣнія въ поколѣніе. Впослѣдствіи изъ опасенія, чтобы они не были забыты, они были написаны и упорядкованы. Сторонники этого ученія начали дополнять Библейское ученіе новыми комментаріями, которыя явно противорѣчили Св. Писанію или измѣнили его текстъ [...] Талмудъ начали распространять въ народѣ — приписавъ его ученіямъ смыслъ Божьихъ словъ. Караймы [...] не подчинились новымъ ученіямъ и остались вѣрными сынами стараго вѣроученія [...].

Караймы составили отдѣльную націю, отдѣльное вѣроисповѣданіе, и никакихъ связей съ евреями Талмудистами не имѣютъ».

Niestety, w całej biblijnej historii naszych przodków nie widzimy takich oznak (Kokizow 1911:21)⁶³¹.

I choć autor artykułu potwierdza prawdę o utożsamianiu się karaimów z historią biblijną, co odpowiada nauczaniu Szamasza, tym niemniej ubolewa nad faktem, że bycie wybranym narodem przyczyniło się do zamknięcia się we własnym świecie, oddalając się od narodów obcych. Przyczyną tego nie była refleksja nad samoświadomością narodową, lecz odrębność wiary świadczyła o państwowej odrębności. Można się nie zgodzić z Kokizowem, co do sposobu rozumienia terminu „samoświadomość narodowa”, lecz szanując jego pogląd na to zagadnienie, należy stwierdzić, że „krystaliczna czystość wiary” staje się przyczyną odrzucenia obcego trybu życia, lecz nie musi się wiązać – jego zdaniem – z współczesnym pojmowaniem samoświadomości narodowej. Tak więc, jak uważa, religia blokuje refleksję nad świadomością narodową, *sensu stricto* (Kokizow 1911:23)⁶³², ale naród ten istniał w starożytności, lecz nie w wyniku refleksji nad bytem narodowym, lecz w wyniku wybrania przez Boga, a więc ze względu na Boże Objawienie, a dalej ze względu na wiarę w Jedyne (Kokizow 1911:21)⁶³³. W zasadzie refleksja nad samostanowieniem państwowym w czasach biblijnych była powiązana z Bożym Słowem, które zapewniało ów lud, że to on jest Jego „ukochanym narodem”, a więc to Bóg niejako przejął tu rolę tego, który definiuje, co kryje się pod pojęciem narodu: do Jego ludu należy ten, którego On kocha. Stąd też nie dziwi fakt, że karaimi – zdaniem Kokizowa – świadomie nie uczestniczą w kulturze światowej lub też nie zależało im na jakimś wkładzie w narodową (np. rosyjską) kulturę lokalną. Współdziałali ze światem zewnętrznym na tyle, na ile było to konieczne. Dziedzictwo narodu izraelskiego, to jest karaimów, głównie dotyczy kwestii religijnych, nie zaś takich dziedzin, jak nauka czy sztuka (Kokizow 1911:21-22).

Fakt więc pozostaje taki, że do połowy XIX wieku karaimi zdobywali prawie wyłącznie wykształcenie religijne, a program nauczania nie obejmował nauk świeckich. Należy zauważyć, że Kokizow zagadnienie świadomości narodowej łączył ściśle z rozwojem intelektualnym i wkładem w światową naukę (świecką):

Otóż do tej pory nad naszym narodem ciążyło kompletne podporządkowanie się rytualnej stronie religii, o jakiegokolwiek świadomości narodowej, rozwoju intelektualnym nie mogło być mowy (Kokizow 1911:23)⁶³⁴.

---

⁶³¹ W oryginale: «Даже въ лучшіе періоды политической жизни израильскаго народа проявлялись ли въ немъ въ какой бы то ни было формѣ признаки національнаго самосознанія въ современномъ смыслѣ этого слова и тѣсно связаннаго съ нимъ стремленія къ интеллектуальному развитію? Къ великому сожалѣнію, на всемъ протяженіи библейской исторіи нашихъ предковъ мы не видимъ такихъ признаковъ».

⁶³² W oryginale: «Итакъ, пока надъ нашимъ народомъ тяготѣло полное подчиненіе обрядовой сторонѣ религіи, о какомъ бы то ни было національномъ самосознаніи, объ интеллектуальномъ развитіи не могло быть и рѣчи».

⁶³³ W oryginale: «Подобно всѣмъ другимъ восточнымъ народамъ, наши предки даже въ тѣ далекія времена, когда составляли свободное, хотя и небольшое государство, вели замкнутую отъ окружающихъ ихъ языческихъ народовъ жизнь. Такой именно образъ жизни израильскому народу предписывался его религією, которая въ отличіе отъ другихъ религій того времени была построена на вѣрѣ въ единого Бога, потомковъ Авраама, Исаака и Іакова называла избраннымъ, возлюбленнымъ этимъ самымъ Богомъ народомъ».

⁶³⁴ W oryginale: «Итакъ, пока надъ нашимъ народомъ тяготѣло полное подчиненіе обрядовой сторонѣ религіи, о какомъ бы то ни было національномъ самосознаніи, объ интеллектуальномъ развитіи не могло быть и рѣчи».

Godnym uwagi jest fakt, że – w zakresie nauki świeckiej – Kokizow wskazał na przewagę żydów nad karaimami, w pewnym sensie potwierdzając drastyczną nieco wypowiedź M. Bałabana na temat „zdziczenia karaimów halickich”, którzy nie byli wyedukowani po europejsku, jakbyśmy dziś powiedzieli (Kokizow 1911:23). Dla Kokizowa wiedza świecka jest o wiele bardziej wartościowa i wnosi większy wkład w dobro intelektualne ludzkości niż religia i jej edukacja. Mówiąc wprost, powodem intelektualnego upadku karaimów – zdaniem Kokizowa – była religia:

[...] może trudno znaleźć inny uderzający przykład takiego katastrofального wpływu religii na życie ludzi, jak daje nasza religia – zwłaszcza po utracie przez lud izraelski jego niezależności politycznej. Takiego samego katastrofального wpływu nie uniknęło i inne potomstwo Izraela – naród żydowski – z tą tylko różnicą, że jego niektóre grupy, osiedlając się wśród cywilizowanych narodów, wcześniej od karaimów, były w stanie odwrócić się od tego wpływu i przyłączyć się do triumfalnie zbliżającej się do nich ogólnoludzkiej kultury (Kokizow 1911:24)⁶³⁵.

Należy wspomnieć, że kilkanaście lat później słynny przedstawiciel karaimskiej inteligencji, to jest Ananiasz Zajączkowski, wystąpił w obronie narodu karaimskiego przeciwko podobnym atakom m.in. Bałabana. Zajączkowski z dumą podkreślał, że zarówno w literaturze żydowskiej, jak i polskiej „aż się roi od świadectw wystawianych uczciwości karaimów” (Zajączkowski 1928:52).

Pojęcie odrębności narodowej karaimów formalnie zostało wprowadzone w 1881 roku w raporcie hachama Panpułowa. Raport ten miał znaczenie przede wszystkim prawne, ponieważ w wymiarze praktycznym relacje karaimsko-żydowskie były dość bliskie, braterskie nawet. Świadczy o tym na przykład fakt, że w czerwcu 1911 roku w uroczystości z okazji rozszerzenia synagogi żydowskiej uczestniczyła delegacja karaimska:

Obok ołtarza starej synagogi stali rabbin ‘раввин’ oraz hacham karaimów, Panpułow, ze zwojami Tory w rękach [...]. Rabbin błogosławi zwojem Tory i uświęca miejsce założenia. Aby położyć pierwszy kamień zapraszają najstarszego członka wspólnoty lokalnej Solomonowicza. Drugi kamień kładzie podeszły w wieku Panpułow, naczelnny duchowny wszystkich karaimów. Trzeci kamień składa szanowny dyrektor Aleksandryjskiej wyższej szkoły karaimskiej E. Kazas [...] («Евпаторія: хроника» 1911:84).

Inny przykład stanowi ceremonia rozpoczęcia budowy synagogi rzemieślników żydowskich, która odbyła się 12 czerwca tego samego roku i w której uczestniczyli znani karaimi. Według tradycji żydowskiej należało złożyć 3 kamienie, a każdy, kto składa kamień na miejscu świątyni, powinien zrobić ofiarę na rzecz wspólnoty. Te trzy kamienie złożyli: głowa miasta A. I. Nejman (А. И. Нейманъ), M. S. Szer (М. С. Шеръ) oraz B. M. Szyszman (Б. М. Шишманъ) («Евпаторія: хроника» 1911:84). Wszyscy byli karaimami.

W kontekście historii karaimskiej autor katechizmu Jakub Szamasz próbuje zachować przyjętą linię obrony szczególnego statusu karaimów w Imperium Rosyjskim. Autor wyraźnie podkreśla, że karaimi zostawili ziemię Świętą jeszcze przed zburzeniem

⁶³⁵ W oryginale: «[...] едва ли можно найти другой такой разительный примѣръ гибельнаго вліянія религіи на жизнь народа, какой даетъ наша религія, – въ особенности послѣ потери израильскимъ народомъ своей политической самостоятельности. Такого же гибельнаго вліянія не избѣгъ и другой отпрыскъ Израила – еврейскій народъ – съ тою лишь разницею, что отдѣльнныя его группы, поселившіяся среди болѣе культурныхъ народовъ, раньше карaimовъ сумѣли отрѣшиться отъ этого вліянія и приобщиться къ побѣдно надвигавшейся на нихъ общечеловѣческой культурѣ».

pierwszej świątyni jerozolimskiej, stopniowo osiedlając się w Aleksandrii i Kairze, w Konstantynopolu i w Gicie, a dalej na Półwyspie Krymskim:

O przebywaniu od dawna karaimów na Krymie świadczą zabytki, znalezione przez naszego uczonego archeologa Firkowicza. Zabytki odnoszą się do czasów bardzo dawnych. Najdawniejszy z tych zabytków przypada na 6 rok po n. Ch. (Szamasz 1913:27)⁶³⁶.

Autor sugeruje, że karaimi – nie przebywając na terenie miasta Jerozolimy za czasów drugiej świątyni – nie mogli uczestniczyć w ukrzyżowaniu Jezusa Chrystusa, w którego wierzyła cała prawosławna Rosja. Ponieważ powszechna nienawiść do żydów się nasilała, ze zrozumiałych względów karaimi starali się unikać prowokujących nazw i terminów, takich jak naród żydowski, synagoga, judaizm karaimski, itd. Szamasz więc podkreślał, iż karaimi stanowią odrębny lud, odrębne wyznanie wiary, lecz w odniesieniu do żydów talmudystów, nie zaś w odniesieniu karaimów do żydów w ogóle.

Warto pamiętać, że utożsamianie karaimów krymskich z karaimami egipskimi było szeroko akceptowane. I pomimo tego, że używali oni w życiu codziennym różnych języków, to łączył ich jeszcze język hebrajski, który spalał społeczność karaimską całego świata: „Karami, mieszkający w Rosji, Austrii, Turcji i Egipcie, stanowili jeden nierozłączny naród i dlatego tłumaczenie naszych ksiąg modlitewnych na jakikolwiek inny język jest nie do pomyślenia” (Troickij 1911:110). Język stanowi tę cechę karaimów, która łączy ich ze sobą, pomimo różnej przestrzeni geograficznej, jaką aktualnie zajmują.

Kolejnym ważnym argumentem popierającym prawdziwość wyżej przedstawionego przez Szamasza nauczania o izraelskim pochodzeniu karaimów jest myśl wyrażona w czasopiśmie *Karaimskie Słowo* (*Караимское слово*), które wydawano w Wilnie od lipca 1913 do czerwca 1914 roku. Na jego łamach czytamy:

Historia tego małego narodu, liczącego na ogół do 40 tysięcy osób obu płci, spoczywa pod ciężarem tego wielowiekowego ciężkiego wędrownego życia, przy czym ich historia starożytna, zapisana w Biblii, nie jest jasna, ponieważ w niej karaimi, zwolennicy Prawa Mojżeszowego, i żydzi, którzy przyjęli Talmud, tj. naukę rabbinów, mianują się jedynym wspólnym imieniem – Izraelitów. Dlatego większość historyków i prawie wszystkie narody, zupełnie nie znając historii karaimów, utożsamiają ich z żydami-talmudystami [...]. We współczesnej literaturze są oni nazywani *Karai* lub *bene-Mikra*, tzn. synowie-Pisma. Imię to nabyli po pierwsze dlatego, iż wyznają doktrynę Pięcioksięgu Mojżeszowego (Torę) w pełnym jego tekście, oraz, po drugie, dla rozróżnienia od ogólnej masy żydów, znanej w literaturze pod nazwą *bene Yuhuda* (tzn. synowie Judei) [...] (Troickij 1913:3-4)⁶³⁷.

⁶³⁶ W oryginale: «О давнемъ пребываніи караимовъ въ Крыму свидѣтельствуютъ древніе памятники, открытые нашимъ ученымъ археологомъ Фирковичемъ. Памятники относятся къ временамъ весьма отдаленнымъ. Самый древній изъ этихъ памятниковъ относится къ 6 году по Р. Х.»

⁶³⁷ W oryginale: «Исторія этого малочисленнаго народа, составляющаго въ общемъ до 40 тысячъ душъ обоого пола, покоится подъ спудомъ многовѣковой тяжкой страннической жизни, при томъ древняя исторія ихъ, написанная въ Священной Библии, не ясна, такъ какъ въ ней караимы, исповѣдующіе Законъ Моисеевъ, и евреи, принявшіе талмудъ, т. е. ученіе раввиновъ именуется однимъ общимъ именемъ израильтяне. Поэтому большая часть историковъ и почти всѣ народы, не зная вполне исторіи караимовъ, считаютъ ихъ заодно съ евреями-талмудистами [...]. Въ современной же литературѣ ихъ именуютъ Караи или бене-Микра, т. е. сыны-текстанты. Имя это они приобрѣли, во-первыхъ, потому что исповѣдуютъ ученіе „пятикнижія Моисея (Тора) въ полномъ его текстѣ, и, во-вторыхъ, для различія отъ общей массы евреевъ, извѣстной в литературѣ подъ именемъ бене-Югуда (т. е. сыны іудеи)...»

Autor powyższego artykułu, È. E. Troickij (Э. Е. Троицкий) stwierdza, że karaimi i talmudyści stanowią jedną grupę narodową Izraelitów. Łączy ich nie tylko wspólna religia mozaistyczna – judaizm (przy tym należy pamiętać, że karaimi odrzucają nauczanie Talmudu), ale także ich wspólna przeszłość, wywodząca się z Biblii. O posiadaniu jedynej historii pisało wielu karaimskich pisarzy – Basziaczi (1966:23-24 (wstęp)), Afendopulo (1999:13-15), Mordechaj ben Nisan (1714:1-3). Jeśli więc wziąć pod uwagę to, że w judaizmie karaimskim obowiązuje nakaz przestrzegania czystej nauki Mojżesza i proroków oraz zakaz akceptowania porządku talmudycznego, to natychmiast widocznym się staje, że podział na karaimów i talmudystów ma wyłącznie religijne podłoże, a nie narodowe.

Innym podejściem do kwestii pochodzenia karaimów (na Wileńszczyźnie) – którego Szamasz nie uwzględnił – było powiązanie historii karaimów z zaginionymi plemionami izraelskimi:

Założycielem karaizmu żydzi nazywają Anana (Hanasiego), który w VIII wieku po narodzeniu Chrystusa objawił swój sprzeciw wobec Talmudu. Anan naprawdę położył kres wielowiekowej walki, dzieląc na zawsze dwa walczące narody. Karaimi i żydzi w starożytności, jak i wszystkie wielkie plemiona Słowian, Normanów, Rzymian, Hellenów i Mongołów, należeli do jednej rasy, znanej w biblijnej historii pod ogólnym mianem „dwanaście pokoleń Izraela”, wyprowadzonych z Egiptu spod ciężkiego jarzma niewolnictwa do Ziemi Obiecanej (Kanaan) i Palestyny przez wielkiego proroka Mojżesza, który dał im święte prawa do poznania jedyne Boga Jahwe, wszechmocnego stwórcy wszechświata. Naród izraelski, jak wszystkie narody wielkie, stanowiąc jedno plemię, już na początku swego rozwoju podzielił się na dwanaście *szewetów*, tzn. sekt, zarządzanych przez swych przodków i różniących się między sobą zarówno pod względem obyczajów, jak i pod względem narzecza. Naród izraelski po osiedleniu się w Kanaanie i Palestynie założył dwanaście stanów zjednoczonych, które zarządzane były w ciągu czterystu lat poprzez *szofetów*, tzn. sędziów. U schyłku życia wielkiego *szofeta*, proroka Samuela, naród izraelski dręczony konfliktami i wojnami wybrał sobie na pierwszego króla Saula, tworząc wielkie i potężne królestwo Izraela. Po śmierci wielkiego i mądrego króla Salomona, który zbudował w Jerozolimie pierwszą wielką świątynię pod imieniem Jedyne Boga, Jahwe, Królestwo Izraelskie rozpadło się na dwa samodzielne królestwa, a mianowicie dziesięć *szewetów*, synów izraelskich, założyło swoje królestwo w Samarii – (Królestwo) Izraelskie; a *szewety* Judy i Beniamina w Jerozolimie – (Królestwo) Judejskie. Stała wrogość i spory religijne, często prowadzące do zaciętych wojen, stały się powodem zniszczenia tych dwóch wielkich i cywilizowanych państw, które na zawsze straciły swe polityczne znaczenie. Karaimi, niewątpliwie należą do jednego z dziesięciu *szewetów*, wziętych do niewoli w Samarii w czasach króla Ozeasza przez Salmanassara, króla asyryjskiego, przed zniszczeniem pierwszej świątyni Salomona. Uprawdzeni do niewoli zostali oni rozproszeni w całym regionie Zakaspijskim i Kaukaskim (Troickij 1913:4-5)⁶³⁸.

⁶³⁸ W oryginale: «Основателем же караимизма евреи называют Анана (ганасси), который въ VIII вѣкѣ по Р. Х. объявилъ открытую оппозицію талмуду. Дѣйствительно Ананъ положилъ конецъ многовѣковой распри, раздѣливъ навсегда эти два враждующіе народа. Караимы и евреи въ древности, какъ и всѣ великіе племена славянъ, нормановъ, романовъ, эллиновъ и монголовъ, принадлежали къ одной расѣ, извѣстной въ библейской исторіи подъ общимъ именемъ „двѣнадцати колѣнъ сыновъ израилевыхъ”, выведенныхъ изъ Египта изъ-подъ тяжкаго ига рабства въ Обѣтованную землю (Ханаанъ) и Палестину великимъ пророкомъ Моисеемъ, давшимъ имъ Священные Законы для познанія Единаго Бога-Иеговы, Всемогущаго Создателя Вселенной. Израильскій народъ, какъ и всѣ великіе народы, составляя одно племя, уже въ началѣ своего развитія раздѣлялся на двѣнадцать шеветовъ, т. е. сектъ, управляемыхъ своими родоначальниками и отличающимися между собою, какъ по нравамъ, такъ и по нарѣчію. Израильскій народъ послѣ водворенія въ Ханаанъ и Палестинѣ основалъ двѣнадцать соединенныхъ штатовъ, которые управлялись почти четыреста лѣтъ шофетами, т. е. судьями. Въ преклонные годы великаго шофета

Deklarując odrębność ludu karaimskiego, odrębność wyznania wiary, nie mającego żadnego powiązania z żydami talmudystami, karaimi bynajmniej nie zaprzeczali, że nie są ludem semickim. Sami podkreślali, że należy utożsamiać ich z żydami. Czy można odmówić im prawa do identyfikowania się z narodem izraelskim? Oto słowa słynnego nauczyciela E. Kazasa: „[...] można przypuszczać, że sekta ta [karaimi] istniała jeszcze do Anana, nie oddzielając się od pozostałego żydostwa [...]. I tylko przy Ananie ona zaczęła istnieć, jako zupełnie oddzielna oraz samodzielna jednostka religijna” (Kazas 1911:37)⁶³⁹.

Pozwól tu sobie na wskazanie kolejnej ciekawostki, bowiem gdy w *Życiu Karaimskim* opublikowano artykuł „Skąd przybyli karaimi do Rosji (z czas. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, 1843, ks. 2)”, nawiązujący do odkryć Abrahama Firkowicza, nikt z redakcji karaimskiej nie skomentował lub nie poddał krytyce następującego zdania o żydowskim pochodzeniu karaimów:

Jakby nie było, niezaprzeczną i historyczną prawdą okazuje się teraz, że niniejsi karaimi krymscy, a stąd i pochodzący od nich karaimi litewscy, wołyńscy oraz haliccy, są potomkami w prostej linii szczególnej gałęzi żydów, którzy się oddzielili od swoich współpracowników w czasach starożytnych («Откуда пришли караимы в Россию» 1911:50-51)⁶⁴⁰.

Pamiętajmy, że choć w tamtych czasach – od momentu wydania książki Szapszała, gdy już minęło ponad dwadzieścia lat – wprawdzie w publicystyce przewijał się temat Chazarów, to oficjalnie byli oni postrzegani wyłącznie jako jeden z ludów obcych, pośród których mieszkali karaimi:

My, karaimi, trzymając się, i w niczym nie zbaczając, tylko prostego tekstu Pięcioksięgu Mojżeszowego, mieszkając powyżej 30 wieków jako przybysze wśród różnych narodów i dzikich plemion, mieliśmy okazję zyskać miłość i przychylność nawet półdzikich Mongołów i Chazarów, a w następstwie zostaliśmy obdarzeni łaskawymi przywilejami chanów tatarskich, królów polskich oraz monarchów wszechrosyjskich (Troickij 1911:109).

Widać tu wyraźnie, że karaimi – którzy osiedlali się pośród innych ludów – mieli skłonność do podkreślania swojej odrębności narodowej, sytuując ją właśnie w obrębie ludu Izraela, z którego zostali siłą usunięci.

пророка Самуила терзаемый междуусобицами и войнами израильский народ избралъ себѣ перваго царя Саула, образовавъ великое и могущественное израильское царство. Послѣ смерти же Великаго и Мудраго царя Соломона, построившаго въ Иерусалимѣ первый великій храмъ во имя Единого Бога-Иеговы, израильское царство распалось на два самостоятельныхъ царствъ, а именно: десять шеветовъ, сыновъ израилевыхъ, основали свое царство въ Самаріи – Израильское; шеветы же Иуды и Бенямина в Иерусалимѣ — Иудейское. Постоянная вражда и религиозныя распри, нерѣдко доходившія до ожесточенныхъ войнъ, послужили поводомъ къ уничтоженію этихъ обоихъ великихъ и культурныхъ государствъ, навсегда утратившихъ свое политическое значеніе. Караимы, не-сомнѣнно, принадлежали къ одному изъ десяти шеветовъ, плѣненныхъ въ Самаріи, во дни царя Гошія, Салманасаромъ, царемъ ассирийскимъ, до разрушенія перваго храма Соломонова. Уведенные въ плѣнъ они были расселены по всей Закаспійской области и Кавказу).

⁶³⁹ W oryginalne: «[...] можно предполагать, что секта эта существовала и до Анана, не отдѣляясь отъ остального еврейства [...]. И только при Ананѣ она стала существовать, какъ совершенно отдѣльная и самостоятельная религиозная единица».

⁶⁴⁰ W oryginalne: «Какъ бы то ни было, неоспоримо и историческою истиною оказывается теперь, что нынѣшніе крымскіе караимы, а потому и происходящіе отъ нихъ караимы литовскіе, волинскіе и галиційскіе суть прямые потомки особенной вѣтви евреевъ, отдѣлившейся отъ своихъ собратій во времена стародревня».

Karaimi nie tylko uważali siebie za Izraelitów, lecz byli także zainteresowani poszukiwaniem swoich zaginionych współbraci na całym świecie. Gdy w Chinach została odnaleziona mniejszość izraelska, od razu powstało pytanie – podobnie jak w przypadku Falaszów – o ich przynależność do karaimskiej religii, czyli czystego biblizmu:

[...] od dawna istnieje przypuszczenie o tym, że Izraelici, zamieszkujący w Chinach, przynależą do karaimskiego pojmowania nauczania biblijnego [...]. Ci żydzi chińscy, oderwani od całego pozostałego żydostwa, zupełnie się degenerują. Główną przyczyną tego są małżeństwa mieszane z Chińczykami («Китайские израильяне» 1911:88-89)⁶⁴¹.

Dlaczego karaimom w Rosji Carskiej zależało tak bardzo na odnalezieniu i podtrzymywaniu kontaktów z innymi Izraelitami ich karaimskiego wyznania? Właśnie po to, aby pokazać, że karaimi rozprzestrzenili się po całym świecie w różnych kierunkach po upadku Państwa Północnego. Badając wiarę tych zaginionych pokoleń, szukali wspólnych ideałów oraz zwyczajów, które mogłyby potwierdzić hipotezę o ich starożytnym, bo z czasów pierwszej świątyni, pochodzeniu.

Termin kienesa

Mając do wyboru nazwę „synagoga” oraz „kienesa” Szamasz używa wyłącznie ostatniego terminu. W tym czasie, między innymi w 1911 roku, na łamach czasopisma *Życie Karaimskie*, w artykule pod tytułem „Utrzymanie świątyni jerozolimskiej”, nazywanej również kienesa, wykorzystywano jeszcze nazwę „synagoga”, bowiem w artykule tym anonimowy autor występuje z propozycją, aby „zbudować w Jerozolimie wielką piękną synagogę, której nie byłoby wstydu pokazać całej masie podróżników” (ros. ‘выстроить въ Иерусалимѣ большую прекрасную синагогу, которую не стыдно было бы показать всей массѣ путешественниковъ’) («Поддержаніе...» 1911:79). Szamasz, jak już napisałam, stosował nazwę „kienesa”, jak w tym przypadku: „W ten dzień (szabat) wszelkie prace są zabronione i powinniśmy poświęcić go służbie Bogu w kienesie, gdzie czytane są specjalnie ustalone modlitwy” (Szamasz 1913:10)⁶⁴².

Kalendarz karaimski

Szamasz – podobnie do Duwana – przedstawia kalendarz karaimski stosując hebrajską nomenklaturę religijną:

Tabela 5. Kalendarz karaimski (Szamasz 1913:8-18)

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	transkr./pol.	transkr./ros.	hebr.
1	Nisan (Нисань)	יָרֵךְ	Pesah (Pascha) Ҥаg ham-maṣṣot (Święto praśników)	Песахъ (Пасха) Хагъ гаммаччотъ (Праздникъ опрѣсноковъ)	חג המצות
	Kwiecień				

⁶⁴¹ W oryginale: «[...] такъ какъ издавна уже существуетъ предположеніе о томъ, что населяющіе Китай израильяне принадлежатъ къ караймскому толку библейскаго вѣроученія [...]. Эти китайскіе евреи, оторванные отъ всего остального еврейства, окончательно вырождаются. Главной причиной этого являются смѣшанные браки съ китайцами».

⁶⁴² W oryginale: «Въ этотъ день всякія работы воспрещаются и мы должны посвящать его служенію Богу въ кенасѣ, гдѣ читаются особо составленныя молитвы».

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	transkr./pol.	transkr./ros.	hebr.
2	Ijar (Іяръ)	אייר			
	Maj				
3	Siwan (Сиванъ)	סיון	Haġ haš-šabu‘ot (Święto Tygodni lub Pięćdziesiątnica) Mattan Tora	Хагъ гашшавуотъ (Праздникъ седмиць или пятидесятница) Маттанъ Тора	חג השבועות מתן תורה
	Czerwiec				
4	Tammuz (Таммузь)	תמוז	post 9-go <i>tammuz</i>	постъ 9-го таммуза	צום תשעה בְּתַמּוּז
	Lipiec				
5	Aw (Авъ)	אב	post 7-go <i>aw</i> post 10-go <i>aw</i>	постъ 7-го ава постъ 10-го ава	צום שבועה בְּאָב צום עשרה בְּאָב
	Sierpień				
6	Elul (Элуль)	אלול			
	Wrzesień				
7	Tiszri (Тишри)	תשרי	Ro’s haš-šana (Nowy rok) albo Yom Teru‘a (Dzień uroczysty)	Рошъ гашшана (Новый годъ) или Юмъ Тера (Торжеств. день)	ראש השנה או יום תרועה
			Yom Kippur (Dz. odkupienia) Sobota Sobót	Юмъ киппуръ (День прошения) Суббота субботъ	יום כפור שבת שבתון
	Październik		Haġ has-sukkot (Święto Szalasów) Šemini ‘ašeret Simḥat Tora	Хагъ гасуккотъ (Праздникъ кушей) Шемини ачереть Симхатъ Тора	חג הסוכות שמניני עצרת שמחת תורה
			post 24-tego <i>tiszri</i>	постъ 24 тишри	צום כ"ד בְּתִשְׂרִי
8	Cheszwan (Хешванъ)	חשוון			
	Listopad				
9	Kislew (Кислевъ)	כסלו			
	Grudzień				
10	Tewet (Теветъ)	טבת	post 10-tego <i>tewet</i>	постъ 10-го тевета	צום עשרה בְּטַבַּת
	Styczeń				
11	Szewat (Шеватъ)	שבט			
	Luty				

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	transkr./pol.	transkr./ros.	hebr.
12	Adar (Адаръ)	אָדָר	Purim (Święto Ester)	Пуримъ (Праздникъ Эсфири)	פורים
	Marzec				
13	Waadar (Ваадаръ)	אָדָר			
	Marzec – Kwiecień				

W świetle karaimskiej literatury publikowanej w tym okresie odnośnie do kalendarza warto wskazać, że do początków XX wieku dochowała się legenda wśród ludu karaimskiego, że w noc Jom Kippur otwierają się niebiańskie bramy i pobożniejszym ukazuje się cudowne objawienie, choć – jak zaznacza Kazas – „w naszym grzesznym wieku takie błogosławione osoby nie pojawiają się” (Kazas 1911:44).

W odniesieniu do święta Purim, „dobrowolnie przyjętego przez żydów i nie mającego świętego charakteru w stosunku do innych przepisanych przez Mojżesza świąt”, warto wskazać, że w latach przestępnych karaimi obchodzą je w pierwszym miesiącu *adar*, a talmudyści w drugim miesiącu *adar*. Jest to święto pełne radości i wesela, gdyż zamożni członkowie karaimskich gmin obdarzali biedniejszych członków prezentami w postaci pomocy pieniężnej lub produktów żywnościowych. Co ciekawe, w czasach dawnych święto Purim było niekiedy jedynym „środkiem” dofinansowania nauczycieli karaimskich, bowiem nie otrzymywali oni opłaty za swoją pracę pedagogiczną ani ze strony społeczeństwa, ani ze strony rodzin uczniów. Tradycja ta polegała na tym, że w pierwszą noc święta Purim uczniowie dzielili się na grupy i odwiedzali członków wspólnoty, śpiewając tzw. *'ahabat* (*агаватъ*), czyli pieśni ku czci głowy rodziny, jego żony, dzieci. W podziękowaniu za złożone życzenia gospodarz składał na ich ręce darowiznę na rzecz nauczyciela. Rodzice uczniów również wnosili dobrowolną opłatę za kształcenie swych dzieci odpowiednio do ich możliwości finansowych. To, co udało się zbierać, miało starczyć nauczycielowi do następnego święta Purim (Kazas 1911:45-46).

3.3. Mojżesz Firkowicz *Karaimski katechizm w skrócie*

Biografia Mojżesza Firkowicza

Mojżesz Firkowicz (1846-1918), imię ojca Jakub (ros. Моисей Яковлевич Фирковичь, hebr. משה בן יעקב פירקוביץ), był wnukiem słynnego karaimskiego uczonego i duchownego Abrahama Firkowicza. Posiadał ogromną wiedzę na temat karaimskich rękopisów oraz ksiąg drukowanych. Znał bardzo dobrze język hebrajski oraz karaimski. Przetłumaczył na łucki dialekt karaimski *Qłoret tamid* (קטרת תמיד)⁶⁴³, nadając utworowi nowy tytuł, mianowicie *Skrócona modlitwa* (כיצרכ תפילה), który to tekst ukazał się wraz z hebrajskim oryginałem w roku 1868 w Odessie. Układał kalendarze karaimskie: a) *לוח לעדת הקראים לשנת תרכ"ט לפ"ק: קביעות ראשי חדשים לעדת קראים, עם ראשי חדשים לרוסים, קריאת הפרשיות בכל שבת ושבת, פרקים, מגלות, זמני החגים, סדר ספירת העומר, תעניות וירידים והמועדים* (*Kalendarz społeczności karaimskiej na rok 629 według skróconej rachuby: ustalenie początków miesięcy społeczności karaimskiej wraz z początkami miesięcy społeczności rosyjskiej, czytanie paraszy co szabat oraz rozdziałów, zwojów, daty świąt i uroczystości, porządek obliczania omeru, posty i targi*), wydany w Odessie w roku 1868, oraz b) *מולד קראימצא. דוניא יאראטילמאסינא, ביש בין אלטי יוז אלטמיש אלטי שנה סי אוצון לשנת התרס"ו לפ"ג* (*Karaimski kalendarz kieszonkowy na rok 5666*), wydany w Eupatorii w roku 1905 (książeczka zawiera także modlitwy dla dzieci i błogosławieństwa w języku hebrajskim i rosyjskim). W roku 1907 w Wilnie ukazała się *Haggada (w języku) karaimskim i rosyjskim* (הגדה קאראימיצא ורוסיצא), de facto napisana w języku hebrajskim i rosyjskim. Firkowicz także napisał *Starożytnie karaimskie miasteczko Czufut Kale, 'Старинный караимский городок Чуфут-Кале'* (Wilno, 1907), *Opis zabytków starożytnego karaimskiego miasta Kale lub Kyrk-Jer, dzieł Dżuфт Kale 'Описание древностей старинного караимского города Калэ или Кырк-Ер, ныне Джуфт-Кале'* (Melitopol, 1911) oraz *Karaimski katechizm w skrócie* (Melitopol⁶⁴⁴, 1915). Ponadto autor ułożył wiersz w języku hebrajskim ku czci Seraji Szapszała (opublikowany w 2004 roku). Do 1915 roku Firkowicz mieszkał w Melitopolu (Parafilo 2013:85-86, Walfish 2011:202,427-428,465,467).

Firkowicz był pierwszym przewodniczącym biblioteki „Karaj-Bitikligi”, która powstała w czerwcu 1916 r. na bazie istniejącego księgozbioru przy Karaimskim

⁶⁴³ Prawdopodobnie jest to dzieło jego dziadka Abrahama Firkowicza (Walfish 2011:467).

⁶⁴⁴ W odniesieniu do miejsca wydania katechizmu należy podkreślić, że ludność pochodzenia karaimskiego stanowiła nieodłączny element społeczności miasta Melitopola. Pojawienie się w tym mieście karaimów przypada na połowę XIX wieku i spowodowane zostało dwoma głównymi przyczynami, a mianowicie, nadaniem Melitopolowi statusu miasta (w 1842 roku) wraz z odpowiednimi przywilejami oraz wybuchem Krymskiej wojny w latach 1853-1856, która zmusiła wiele rodzin do porzucenia rodzinnej ziemi i szukania ratunku na północ od półwyspu. I choć wiele osób powróciło na Krym, znacząca część pozostała w nowym miejscu (Arabadzi 2011:854). Według pierwszego ogólnorosyjskiego spisu ludności z roku 1897 Melitopol liczył 515 mężczyzn i 454 kobiety karaimskiego wyznania wiary. Oznacza to, że 969 osób lub 2,93% ogółu ludności miasta stanowiło trzecią część mieszkańców Melitopola po prawosławnych (50,41%) i żydach (42,37%). Pierwsza wojna światowa oraz wydarzenia rewolucyjne doprowadziły do ogólnego spadku liczby ludności. Lokalny spis ludności przeprowadzony w dniach 15-19 września 1921 r. wykazał w Melitopolu 407 Karaimów, którzy – jak podano – stanowili czwartą grupę narodowościową po Żydach, Rosjanach i Ukraińcach. Warto także odnotować, że w roku 1914 honorowy obywatel Józef Izaakowicz Minasz (Иосиф Исаакович Минаш) został wybrany do Rady Miasta na okres czterech lat. W mieście działała melitopolska karaimska wspólnota charytatywna (Мелитопольское Караимское благотворительное общество), która zapewniała odpowiednie środki dla poprawy położenia materialnego i moralnego biednych karaimów bez względu na wiek i płeć («Мелитополь: хроника» 1911:90-91). Online: <http://biblermontov.ucoz.ua/index/karaimy/0-20> (dostęp 23.02.2015).

Zarządzie Duchownym w Eupatorii, z inicjatywy hachama S. Szapszała. M. Firkowicz osobiście przekazał swoją własną niewielką bibliotekę, obejmującą nieznaną rękopisy oraz wiele odbitek napisów z dawnych karaïmskich tablic grobowych, a także korespondencje swego dziadka ze słynnymi uczonymi. Podczas pracy nad tworzeniem bazy danych M. Firkowicz dokonał podziału zbioru według następujących 11 działów: 1) utwory o charakterze religijnym; 2) filozofia; 3) etyka, filozofia moralna; 4) historia karaïmów i narodu izraelskiego; 5) literatura piękna; 6) prace z zakresu historii języka karaïmskiego oraz piśmiennictwa; 7) komentarze do tekstów Starego Testamentu; 8) fizyka; 9) astronomia; 10) matematyka; 11) słowniki i katalogi (Parafilo 2013:85-86). O Firkowiczu i jego bibliotece tak pisano (Firkowicz 2(1917):8-9, 5-6(1917):41-43, K. 1918:22-23)⁶⁴⁵:

Biblioteka była – można powiedzieć – jego pasją. Każda książka, każdy rękopis – wydawało się – nie były dla niego tylko książką lub rękopisem, lecz jakąś ożywioną istotą, która żyła swoim oryginalnym życiem: tak starannie M. Ja. (tak przedstawiano po rosyjsku Mojżesza Firkowicza jako Mojżesza Jakubowicza) ją traktował, z taką miłością przerzucał w niej kartki, z takim zainteresowaniem opowiadał historię jej nabycia i pochodzenia. Można było godzinami słuchać jego objaśnienia bez żadnego wysiłku skupienia uwagi. Głęboka miłość M. Ja. do biblioteki wyjaśniała się w ten sposób, iż zmarły przez całe życie kochał wszystko, co karaïmskie. Karaïmska literatura i nauka, karaïmska historia i język – wszystkim tym żył on przez wiele lat.

Firkowicz zmarł na atak serca na stacji Sarabuz w drodze z Eupatorii do Melitopola 29 stycznia 1918 roku. W *Wiadomościach Taurydzkiego oraz Odeskiego Karaïmskiego Zarządu Duchownego* tak pisano (K. 1918:22-23):

Co najbardziej uderzało w zmarłym, to jego oryginalność i – jeśli tak można rzec – „prawdziwe karaïmstwo”. Zaczynając od czapki z owczej skóry oraz kończąc na wszystkich pojęciach, światopoglądzie i ideałach, on był karaïmem od stóp do głów. Dobrze poznawszy karaïmski język oraz literaturę, (będąc osobą) głęboko religijną, bardzo uczciwą, przyjazną, ustępującą, reagującą na wszystko, co jasne i dobre, cieszył się on prawdziwą miłością wśród wszystkich go otaczających. Jakoś jaśniej w duszy się staje w obecności tego człowieka, który całkowicie bezinteresownie na starość oddał wszystkie swoje siły na służbę swemu ludowi. Niech spoczywa w pokoju ten uczciwy człowiek, który zmarł na swoim posterunku!

Krótko mówiąc, śmierć Mojżesza Firkowicza stała się wielką stratą dla całej społeczności karaïmskiej.

Struktura i treść katechizmu

Karaïmski katechizm w skrócie M. Firkowicza jest kolejnym – obok katechizmu Szamasza – małym rosyjskojęzycznym skryptem religii i historii karaïmskiego ludu.

⁶⁴⁵ W oryginale:

„Библиотека была, можно сказать, его кумиромъ. Каждая книга, каждая рукопись, казалось, для него были не просто книгой или рукописью, а какимъ-то одушевленнымъ существомъ, жившимъ своей оригинальной жизнью: такъ осторожно М. Я. съ ней обращался, съ такой любовью перелистывалъ ее, съ такимъ интересомъ рассказывалъ исторію ея приобрѣтенія и происхожденія.

Можно было цѣлые часы слушать его объясненія безъ всякаго напряженія вниманія.

Глубокая любовь М. Я. къ Библиотекѣ объяснялась тѣмъ, что покойный всю свою жизнь любилъ все караïмское. Караïмская литература и наука, караïмская исторія и языкъ — всѣмъ этимъ онъ жилъ въ теченіе многихъ лѣтъ”.

Pozbawiony jest on paginacji stron⁶⁴⁶. Fragmenty tekstu wydrukowane zostały na osobnych kartkach, a później razem zbindowane.

Katechizm jest ułożony w klasycznej formie. Najpierw zadawane jest pytanie, a dalej przedstawiana odpowiedź (Firkowicz 1915:7), jak na przykład:

P. Co nazywa się Bożym Prawem?

O. Bożym Prawem nazywa się naukę o religii.

P. Co nazywa się religią?

O. Religią nazywa się: wiarę w Boga, wypełnianie prawa, odmawianie modlitw, przestrzeganie świąt, itd.

Ogółem książka obejmuje 75 stron (38 arkuszy). Autor omawia po rosyjsku zagadnienia związane z pojęciem religii, modlitwy, kienesy⁶⁴⁷, Tory. Przedstawia dziesięć dogmatów wiary karaimskiej, dziesięć przykazań wraz z krótkim objaśnieniem. Omawia także kalendarz karaimski ze świętami i postami. Przytacza także krótkie modlitwy (wyłącznie w rosyjskiej wersji).

I tak, jeśli chodzi na przykład o święta, szczegółowo opisuje uroczystości związane z obchodami święta Simchat hat-Tora, to jest ceremonię wyjmowania zwoju Tory z *'aron haq-qodeš* w szabaty i święta. Podaje także zasady czytania parasz Tory w poszczególne dni roku.

Osobna część katechizmu, o dość zróżnicowanej problematyce, poświęcona jest karaimskim zwyczajom i obrzędom. Nie zapomina też autor o kwestii pochodzenia karaimów, ich wyjątkowości oraz odrębności w stosunku do żydów. Ponadto Firkowicz podaje listę wybranych przysłów karaimskich (tylko po rosyjsku) oraz zamieszcza niektóre dane chronologiczne z dziejów starożytnych w opracowaniu J. Kokizowa.

Ponadto należy podkreślić, że – jak widać już na pierwszych stronach katechizmu – autor poświęcił szczególnie dużo uwagi modlitwie. Napisał na przykład, jak on rozumie to pojęcie, to jest, czym jest modlitwa w jego pojmowaniu. Jak dusza ludzka może wyrażać swoje uczucia wobec Boga? Jak należy się modlić i kiedy? Itd. Odpowiedzi na przedstawione zagadnienia posiadają swój wymiar praktyczny, ponieważ autor nie omieszczał dodać kilku ważnych wskazówek odnośnie do zasad właściwej służby Bogu. Zagadnienia te nie są podane systematycznie, bowiem przykłady błogosławieństw i modlitw są „przemieszane” z różnymi tematami, tym niemniej zamieszczone teksty stanowią ogromną pomoc zarówno dla młodzieży uczącej się, jak i nieco zaznajomionej już z zasadami doktryny i praktykami religijnymi.

Odrębność religijna i narodowościowa karaimów

Co do treści, to także i ona w dużej mierze jest „klasyczna”. Jednym z takich klasycznych tematów, pojawiających się w katechizmach, jest podkreślanie różnic w stosunku do żydów rabbanicznych. Także i tutaj, u Firkowicza, zostaje utrwalona odrębność karaimów i „talmudystów”. Autor podręcznika zaznaczał na przykład, że karaimi przestrzegają praw Tory, odrzucając nauczanie talmudyczne, które nie jest zgodne z Biblią, na podstawie następujących wersatów biblijnych: Pwt 4:2; 13:1; 28:58; 31:10-11, 24; Ml 3:22, a są to wersety, które zabraniają dodawać do Tory dodatkowe

⁶⁴⁶ W omawianym katechizmie podaję numerację od strony tytułowej.

⁶⁴⁷ Prawdopodobnie Firkowicz jest autorem artykułu „Karaimska synagoga w Eupatorii: Z listu do red. *'Odeskiego biuletynu'* (ros. «Караймская синагога в Евпатории: Из письма к ред. *Одесского Вестника*»)", opublikowanego 5 kwietnia 1874 r. To potwierdza, że Firkowicz także stosował termin 'synagoga' w XIX wieku (Walfish 2011:300).

zdania oraz odejmować od niej to, co w niej już zawarte. Już dziadek Mojżesza Firkowicza, to jest Abraham, nawoływał do lektury Pisma Świętego:

I to była zasada ustawodawców sprawiedliwych, proroków prawdziwych, pisarzy ksiąg Pisma Świętego, którzy opisali dzieje swych praojców, królów, książąt i kapłanów, ich czyny i zasady moralne od pierwszego Adama po ostatnie słowa Nehemiasza, bez żadnych uprzedzeń i bez odwracania głowy, czy jest dobrze czy źle. Od nich należy wziąć moralność postępowania, aby każdy chodził ich drogami, trzymał się ich czynów dwoma rękoma, by miał podwaliny całkowicie w Piśmie Św.: wargi prawdomówne utwierdzone będą na wieki⁶⁴⁸. Strzeżmy się marności, bezwartościowości i wymysłów serca, aby każdy zwrócił swą twarz tylko ku osiągnięciu celu – prawdy; by podjął wszelkie starania ze wszystkich sił i mocy według zdolności, aby trafić do tego celu (Firkowicz 1872:1-2)⁶⁴⁹.

W katechizmie autor, M. Firkowicz, dwukrotnie stawia pytanie o istotę karaimskiej wiary. W pierwszym przypadku, w rozdziale dotyczącym ogólnych kwestii, pyta:

P. Jaką religię wyznajemy my, karaimi?

O. My, karaimi, wyznajemy religię, zapisaną w **Tora** przez proroka Mojżesza na rozkaz Boży (Firkowicz 1915:7)⁶⁵⁰.

Uczony wyodrębnił tu słowo Tora, które dodatkowo występuje tu w mianowniku, gdy tymczasem język rosyjski wymaga miejscownika. Taka sytuacja powtarza się w katechizmie kilkakrotnie, bowiem u karaimów był zwyczaj nieodmieniania terminów hebrajskich.

To samo pytanie pojawia się ponownie przy okazji problemu wiary. Tutaj jednak słowo Tora zostaje już odmienione przez właściwy przypadek (Firkowicz 1915:55)⁶⁵¹:

P. Jaką wiarę wyznajemy my, karaimi?

O. My, karaimi, wyznajemy wiarę Starego Testamentu, czyli Tory, napisanej przez proroka Mojżesza na rozkaz Boży.

Odwrotnie niż w pierwszym przypadku, słowo Tora nie zostaje tutaj wyodrębnione poprzez wyłuszczenie czcionki.

Gdy mowa o narodowości, Mojżesz Firkowicz kontynuuje znaną z innych katechizmów teorię odnośnie do odrębności karaimów od talmudystów:

Zarówno teraz my, karaimi, jak i nasi przodkowie byli i są wyznawcami Starego Testamentu napisanego przez proroka Mojżesza, i nigdy ani nasi przodkowie, ani my nie

⁶⁴⁸ Zob. Prz 12:19: שפת-אמת תכון לעד.

⁶⁴⁹ W oryginale:

”הנה זה היה החק למחוקקי צדק נביאי האמת סופרי כתבי הקדש שכתבו קורות אבותיהם, מלכיהם, שריהם, וכהניהם, מעשיהם ומדותיהם מאדם הראשון ועד סוף דברי נחמיה, בלי שום תאוה ומשוא פנים אם טוב ואם רע, מהם ראוי לקחת מוסר השכל ללכת בנתיבותם ולאחוז מעשיהם בשתי ידיים להיות ליסוד מוסד הכתוב: שפת אמת תכון לעד. להשתמר מהבלי שוא ומבדיאות לב, ולהיות כל מגמת הפנים רק אך למטרת האמת להשתדל בכל כח ועז כפי היכולת לקלוע”.

⁶⁵⁰ W oryginale:

„В. Какую религію исповѣдуемъ мы караймы?

О. Мы караймы исповѣдуемъ религію написанную въ **Тора** пророкомъ Моисеемъ по повелѣнію Божию”.

⁶⁵¹ W oryginale:

„В. Какую вѣру исповѣдуемъ мы караймы?

О. Мы караймы исповѣдуемъ вѣру Ветхаго Завета, т. е. Торы, написанной прор. Моисеемъ по повелѣнію Божию”.

przyjmowaliśmy Talmudu, i nigdy do talmudystów nie dołączaliśmy i (od nich) się nie oddzielaliśmy, gdyż jesteśmy odrębnym ludem (Firkowicz 1915:56)⁶⁵².

Trudno jednak – na podstawie tych słów – stwierdzić, co rozumiał Firkowicz pod pojęciem „ludu”, tudzież „narodu”. Czy oddzielne plemię tego samego narodu, czy też zupełnie odrębny naród. Z kolejnych wypowiedzi wynika, że chodzi tu raczej o jedno z zagubionych plemion izraelskich. Tak więc określenie „odrębny lud” należy łączyć raczej nie z pochodzeniem narodowościowym, lecz z odrębnością wyznaniową. W celu udowodnienia swego przekonania o niezależności i odrębności ludu karaimskiego, ów badacz karaizmu przytacza następujące argumenty (Firkowicz 1915:57-58)⁶⁵³:

1. Karaimi z talmudystami jako odrębne narodowości nie łączą się w małżeństwa i rody.
2. Zarówno układ wnętrza karaimskiego domu modlitewnego, jak i odprawianie modlitwy u karaimów są zupełnie inne, niż u talmudystów.
3. Talmudyści podczas modlitwy zwracają się na wschód, a karaimi na południe.
4. Karaimi spożywają produkty mleczne i mięsne razem, a u talmudystów według ich religii jest to surowo zabronione.
5. Talmudystom zgodnie z ich religią nie wolno spożywać karaimskiego jedzenia.
6. Talmudyści obchodzą święta: „Chanuki”, „Lag-BaOmer”, „Hoszana Raba”, których w Biblii nie ma i u karaimów nie ma.

⁶⁵² W oryginale: „Какъ нынѣ мы караимы, такъ и предки наши были и есть послѣдователи Ветхаго Завета писаннаго пророкомъ Моисеемъ и никогда ни предки наши, ни мы, талмуда не признавали и никогда къ талмудистамъ не присоединялись и не отдѣлялись, а есмь самостоятельная нація”.

⁶⁵³ W oryginale: „Самостоятельность и обособленность караимской націи заключается въ слѣдующемъ:

- 1) Караимы съ талмудистами въ брачные союзы и въ родство не вступаютъ какъ отдѣльные народности.
- 2) Обстановка караимскаго молитвеннаго дома, также и отправленіе молитвы у караимовъ – совершенно иначе, чѣмъ у талмудистовъ.
- 3) Талмудисты во время молитвы обращаются на востокъ, а караимы на югъ.
- 4) Караимы употребляютъ въ пищу мясное и молочное вмѣсте, а у талмудистовъ по ихъ религіи это строго запрещается.
- 5) Талмудистамъ, по ихъ религіи, употреблять караимскую пищу не дозволяется.
- 6) Талмудисты празднуютъ праздники „Ханука” и „Лг-Баомеръ”, „Гошаана Раба”, ихъ въ Библии нѣтъ и у караимовъ нѣтъ.
- 7) Талмудисты имѣютъ религіозные посты: 17 Таммуза и 9 Ава – ихъ въ Библии нѣтъ и у караимовъ нѣтъ.
- 8) Праздникъ Седмиць празднуется караимами всегда въ воскресенье, какъ сказано: «На слѣдующій день послѣ субботы», а у талмудистовъ онъ празднуется въ разные дни.
- 9) Караимы празднуютъ религіозные праздники по одному дню, и въ тотъ день, въ который онъ падаетъ по календарю, а у талмудистовъ религіозные праздники празднуются по два дня и въ особо обозначенные ими для праздниковъ дни, на примѣръ: у нихъ „Ло бду Пейсахъ”, это означаетъ праздникъ Пасха не должно падать ни въ понедѣльникъ, ни въ среду и ни въ пятницу и т. д. и т. д.
- 10) Талмудисты хоронятъ покойниковъ обращая лицомъ на востокъ, а караимы на югъ.
- 11) Караимы хоронятъ покойниковъ въ гробахъ, заколоченныхъ гвоздями, а у талмудистовъ см. кн. „Лоре-деа” Трактатъ „Гилхотъ кевура” параг. 362; спина покойника непосредственно должна касаться земли и потому талмудисты уложивъ покойника въ ямѣ на спину по бокамъ и сверху обладываютъ его досками.
- 12) Про обряды же талмудическіе, какъ ташлихъ, капуресь, тфилинъ и пр. распространяться не желательно.
- 13) Вышесказанныхъ признаютъ и сами талмудисты: Еврейскій ученый г. Клячко въ своей хрестоматіи о преподаваніи Закона еврейской вѣры стр. 121 пишетъ: Секта караимовъ ничего общаго съ евреями не имѣетъ”.

7. Talmudyści posiadają (następujące) religijne posty: 17 dnia miesiąca *tammuz* i 9 dnia miesiąca *aw*, tych w Biblii nie ma i u karaimów nie ma.
8. Święto Tygodni obchodzi się u karaimów zawsze w niedzielę, jak powiedziano: „następnego dnia po sobocie”, a u talmudystów obchodzi się je w różne dni.
9. Karaimi obchodzą święta religijne przez jeden dzień i w tym dniu, w którym przypada ono zgodnie z kalendarzem, a u talmudystów święta religijne obchodzone są przez dwa dni i w szczególnie wyznaczone przez nich dni, na przykład: u nich jest „Lo Bdu Pejsach”, to oznacza, że święto Pascha nie powinno przypadać ani w poniedziałek, ani w środę i ani w piątek (od. hebr. א , ט oraz י oznaczające dni tygodnia).
10. Talmudyści grzebią zmarłych zwróconych twarzą ku wschodowi, a karaimi na południe.
11. Karaimi grzebią zmarłych w trumnach zбитych gwoździami, natomiast u talmudystów patrz ks. „Yore De‘a” traktat „Hilḳot qeḅura” paragraf 362; plecy zmarłego powinny bezpośrednio dotykać ziemi, dlatego talmudyści, składając zmarłego do dołu w ziemi na plecach, z dwóch stron i z góry obkładali go deskami.
12. O obrzędach talmudycznych takich, jak *taszlich*, *kapures*, *tfilin* i innych, nie warto (nawet) wspominać.
13. Wyżej wymienione (punkty) uznają i sami talmudyści: żydowski uczony, p. Klaczko, w swojej antologii do nauczania zakonu wiary żydowskiej na stronie 121 pisze: Sekta karaimów niczego wspólnego z żydami nie ma.

Na marginesie warto odnotować, że karaimi i żydzi rabbaniczni jednak czasami wstępowali w związki małżeńskie, jak na przykład ślub Aleksandra Mardkowicza z Łucka – najwybitniejszego wskrzesiciela i orędownika karaimskiego języka turkijskiego – z Rozalią z Sandomierskich, który odbył się w 1910 r. (Sulimowicz 2013:40). W liście Ananiasza Zajączkowskiego do Tadeusza Kowalskiego, z dn. 1 marca 1944 r., czytamy:

(Mardkowicz) Miał pierwotnie zamiar wyjechać (do Warszawy), ale odradzono mu. Chyba dobrze zrobił, bo mielibyśmy tu duże trudności z jego żoną (z powodu jej żydowskiego pochodzenia) (Sulimowicz 2013:59).

Były to jednak tylko wyjątki. W liście wyrażono pewną obawę, z powodu żydowskiego pochodzenia Rozalii, o życie karaimów, którzy wzięli się z żydami – w 1944 roku żona na pewno nie mogłaby legalnie przebywać po stronie „aryjskiej”.

Sam fakt podkreślania odrębności narodowościowej, jak również różnorodności zwyczajów i obyczajów, jest bardzo ważny, aczkolwiek brakuje w katechizmie Firkowicza pewnych odniesień do kwestii etnicznych (nie wspomina on słowem ani o odrębności etnicznej, czyli tureckim pochodzeniu karaimów, ani o tureckim języku karaimskim). Firkowicz pisze tylko, że „według **podania** przodkowie krymskich karaimów, nazywanych *Bene Izrael*, stanowili część dziesięciu plemion Izraela przesiedlonych przez króla asyryjskiego w 555 r. p. n. e. z Palestyny do ziem i miast Persji i Medii (Zakaukazie), patrz ks. 2 Krl rozdz. 17” (Firkowicz 1915:69)⁶⁵⁴. W sądzie tym Firkowicz wspierał się odkryciami dziadka (Abrahama Firkowicza), który miał odnaleźć starożytne inskrypcje nagrobne na cmentarzu w Kale, na których pojawiać się miały słowa: „od naszej niewoli”. W katechizmie Firkowicz odnosi się nawet do książki D. Chwolsona, który mówi o „18 żydowskich napisach nagrobnych z Krymu”, poświadczających starożytne pochodzenie karaimów krymskich (Firkowicz 1915:69).

⁶⁵⁴ W oryginale: «Предки же насъ, крымскихъ караимовъ по имени Бене-Израиль были по **преданию** частицею Десяти колѣнь Израиля переселеннаго Ассирійскимъ царемъ въ 555 г. до Хр. Эры изъ Палестины въ землю и г.г. Персии и Мидии (Закавказью) см. кн. II цар. гл 17».

Ważną i nowatorską kwestią w katechizmie stanowi wyjaśnienie wszystkich nazw, którymi określali się karaimi. O ile w stosunku do „*Bene Mikra*” lub „*Baale-Mikra*” autor podaje wyjaśnienie samych terminów, nie powołując się na język hebrajski, o tyle słowo „karaim” wyprowadza z języka arabskiego (Firkowicz 1915:59-60)⁶⁵⁵:

P. Dlaczego naszych przodków nazywano „*Bene Mikra*” lub „*Baale-Mikra*” i co te słowa oznaczają?

O. Słowo „*Bene*” oznacza synów, słowo „*Baale*” oznacza „zwolenników”, a słowo „*Mikra*” oznacza nauczanie Mojżesza – Torę czyli Stary Testament. Tak więc słowa: „*Bene Mikra*” lub „*Baale-Mikra*” oznaczają zwolenników nauczania Mojżesza, a ponieważ nasi przodkowie wyznawali tylko wiarę Starego Testamentu, nadano im te nazwy.

P. Co oznacza słowo „karaim” i od jak dawna nasi przodkowie „*Bene Mikra*” nazywali się karaimami?

O. Za czasów panowania Arabów w Azji Mniejszej i w innych krajach dominującym językiem był arabski, i ludzi „*Bene Mikra*” nazywano po arabsku w liczbie pojedynczej „*karaija*”, a w liczbie mnogiej „*karaijin*”. W naszym narodzie stosuje się w wymowie w liczbie pojedynczej „karaj”, w liczbie mnogiej „karaim”, stąd więc słowo karaim jest arabskie, które w tłumaczeniu oznacza zwolenników tylko nauczania Mojżesza, czyli ST. Według podania my, mieszkańcy Krymu, „*Bene Mikra*”, mianujemy się karaimami od około X w., od przybycia na Krym palestyńskich **karaimskich** głosicieli Starego Testamentu, tzn. Torat Mosze.

Poza powyższym, Firkowicz podejmuje także próbę wyjaśnienia kwestii omylnego nazywania przodków karaimów *Jahudi* ‘Ягуду’ za czasów panowania Tatarów na Krymie. Autor udowadnia to w ten sposób, iż

istnienie w Palestynie królestwa judejskiego ponad 600 lat **bez izraelskiego** przyczyniło się do tego, iż wszyscy ludzie na świecie **przyzwyczaili się** nazywać każdego wyznawcę nauczania Mojżeszowego Judejczykiem lub *Jahudi*, nie rozróżniając, czy jest on talmudystą czy karaimem, podobnie jak Rosjanie nazywali jakiegokolwiek cudzoziemca Niemcem. Dlatego na chańskich kartkach, wydawanych naszym przodkom, zostali określani oni jako *Jahudi* z dodawaniem ich miejsca zamieszkania „Kale” lub „Kyrk-je”, a od momentu przyłączenia Krymu do rosyjskich ziem nasi przodkowie zaczęli oficjalnie nazywać się karaimami, a w 1795 r. **Jej Królewska Mość** cesarzowa Katarzyna Wielka

⁶⁵⁵ W oryginale:

«В. **Почему** наших предковъ называли „Бене-Микра” или „Баале-Микра” и что эти слова означаютъ?

O. Слово „Бене” значитъ сыновья, слово „Баале” значитъ „послѣдователи”, а слово же „Микра” означаетъ ученіе Моисея Тора или Ветхій Завѣтъ. Стало быть слова: „Бене-Микра” или „Баале-Микра” означаютъ послѣдователи ученія Моисея, а за то, что наши предки исповѣдывали только вѣру Ветхаго Завѣта, ихъ называли тѣми прозвищами.

В. **Что означаетъ** слово „караимъ” и какъ давно наши предки „Бене-Микра” именовались караимами?

O. Во время владычества Арабовъ въ Малой Азіи и въ проч. странахъ господствующимъ языкомъ былъ арабскій и людей „Бене-Микра” называли по арабски въ един. числѣ „караіа”, а во мн. чис. „карайинъ”. Въ нашемъ же народѣ выговаривается един. ч. „карай” мн. чис. „караимъ”, стало быть слово караимъ есть арабское, которое въ переводѣ означаетъ послѣдователи только ученію Моисея, т. е. В. З.

По преданію мы жители Крыма „Бене-Микра” именовались „караимами” около X-го вѣка отъ пріѣхавшихъ въ Крымъ палестинскихъ **караимскихъ** проповѣдниковъ Ветхаго Завѣта т. е. Торатъ Моше».

wydała postanowienie, aby karaimi nie przyjmowali do swego środowiska żydów rabbanicznych (rabbanitów) (Firkowicz 1915:61)⁶⁵⁶.

W tym świetle widać wyraźnie, że Firkowicz poczynił znaczące kroki, aby dokonać całkowitego rozdziału karaimów od żydów.

Stąd też w katechizmie ważniejszą rolę od dywagacji etnicznych pełnią refleksje związane z wiarą. Firkowicz podkreśla na przykład, że karaimi głębiej i lepiej interpretują i studiują Torę niż talmudyści. Należy jednak mieć na uwadze to, że opinie takie nie są niczym nowym. Podobnie zapewne myślał w owym czasie A. I. Katyk, karaim, który przybył do Melitopola – miasta wydania katechizmu – w 1912 roku, występując publicznie z prelekcją na temat karaimskiego zjazdu w Eupatorii w 1910 oraz historii Izraela. Po wyjaśnieniu filologicznego znaczenia terminu *karaimi*, przedstawił on pewne podstawowe różnice pomiędzy karaimami a żydami:

W przeciwieństwie do żydów karaimi uważają, że język Biblii jest jasny i nie wymaga żadnych uzupełnień; należy jedynie go poprawnie zrozumieć. – My powstajemy, – mówił A. I. (Aron Katyk) – przeciwko żydowskim interpretacjom słowa Bożego, uznając, że Bóg nie może być niedoskonałym. Wszystkie wyjaśnienia Biblii uznajemy tylko za ludzkie, toteż nie tworzymy na ich podstawie dogmatu. Staramy się rozważyć dokładne znaczenie Biblii i dlatego gramatyka starożytnego języka hebrajskiego zawdzięcza swoje pochodzenie prawie wyłącznie karaimom, choć teraz (pod wpływem warunków środowiskowych) mówimy w starożytnym języku tatarskim, który jednak stracił swe główne cechy azjatyckiego pochodzenia. Różnica między nami a żydami dotyczy jeszcze niektórych zwyczajów: obchodzenia szabatu i innych wielkich dni w życiu wyznawców nauczania Mojżeszowego⁶⁵⁷ («Мелитополь: хроника. Лекции А. И. Катыка» 1912:84).

Część karaimów Melitopola wysoce ceniła sobie język hebrajski i uznawała go za nadrzędny. Tylko z przyczyn zewnętrznych i czysto praktycznych używano na co dzień „starożytnego języka tatarskiego”, który jednak nie został wyniesiony w żaden sposób ponad język hebrajski. Tego języka też, to jest karaimskiego, nie określa się mianem ojczystego języka. Istotną część prelekcji poświęcił Katyk historii narodu karaimskiego, czyli historii Izraela. Katyk nierozzerwalnie łączył karaimów z historią biblijną, jak wielu omówionych przeze mnie tu katechetów. Pojęcie żydzi w Biblii, zdaniem Katyka, odnosi się do karaimów, co jest czymś oczywistym, bowiem wcześniej nie było terminu karaimi. Otóż „poczynając od czasów starożytnych i życia w Egipcie [...] żydzi (wtedy

⁶⁵⁶ W oryginale: «Существование въ Палестинѣ Иудейскаго Царства болѣе 600 лѣтъ **безъ Израильскаго** было причиной тому что всѣ народы на свѣтѣ **привыкли** называть всякаго вѣрующаго въ учение Моисея Иудеємъ или Ягуди, не разбирая талмудистъ онъ или караймъ, какъ русскіе называли всякаго иностранца нѣмцемъ. И потому въ ханскихъ ярлыкахъ, данныхъ нашимъ предкамъ, они обозначены Ягуди, но съ прибавленіемъ ихъ мѣста жительства «Кале» или «Кырк-ерь», а съ присоединеніемъ же Крыма къ Русскимъ владѣніямъ, наши предки официально стали называться караймами, а въ 1795 г. было **Ея Величествомъ** Императрицей Екатериной Великой приказано, чтобы караймы не принимали въ свою среду евреевъ раббанитовъ».

⁶⁵⁷ W oryginale: «Вопреки евреямъ, караймы находятъ, что языкъ Библии ясенъ и не требуетъ никакихъ дополненій, его лишь надо правильно понять.

— Мы возстаемъ,—говорилъ А. И., —противъ еврейскихъ толкованій слова Божія, находя, что Богъ не могъ быть несовершеннымъ. Всѣ объясненія Библии мы признаемъ только человѣческими, и потому не создаемъ изъ нихъ догмы. Мы вдумываемся въ точный смыслъ Библии, и поэтому-то грамматика древнееврейскаго языка своимъ происхожденіемъ обязана почти исключительно караймамъ, хотя мы теперь (подъ вліяніемъ окружающихъ условій) и говоримъ на древнемъ татарскомъ языкѣ, правда, уже утратившемъ свои основныя черты азіатскаго происхожденія. Разница между нами и евреями еще въ нѣкоторыхъ обычаяхъ: въ празднованіи субботы и другихъ великихъ дней въ жизни послѣдователей Моисеева ученія».

jeszcze nie było właściwie karaimów), znajdując się wśród bałwochwalców o bardzo zdeprawowanej moralności w Egipcie, sami stali się zepsuci i zapomnieli o jedynym Bogu⁶⁵⁸ («Мелитополь: хроника. Лекции А. И. Катъка» 1912:84)». Jak się więc wydaje, Katyk utożsamiał się z żydami opisanymi w Biblii na tyle, na ile termin ów wskazywać mógł karaimów. Jeśli w Biblii jest mowa o żydach, którzy o Bogu zapominają, służą innym bogom, to wtedy – niejako samo przez się – jest zrozumiałe, że Biblia nie odnosi się do karaimów, lecz późniejszych talmudystów. Taki mógł być Katyka sposób rozumienia odpowiednich terminów biblijnych, odnoszących się do wyznawców Boga.

Dziesięć dogmatów wiary karaimskiej

Mojżesz Firkowicz podaje następującą ich listę (Firkowicz 1915:11-12)⁶⁵⁹:

1. Wierzę, że Przedwieczny Bóg stworzył niebo i ziemię i wszystko, co w nich się znajduje.
2. Wierzę, że Przedwieczny Bóg był, jest i będzie.
3. Wierzę, że Przedwieczny Bóg jest jedynym Bogiem.
4. Wierzę, że Przedwieczny Bóg zesłał nam proroka Mojżesza i że on stoi na czele wszystkich proroków.
5. Wierzę, że Przedwieczny Bóg dał nam Swoją świętą Torę przez proroka Mojżesza.
6. Wierzę, że Przedwieczny Bóg rozlewał prorocze natchnienie także na wszystkich proroków, którzy przyszli po Mojżeszu.
7. Wierzę, że każdy karaim powinien znać, czytać i rozumieć Torę.
8. Wierzę, że Przedwieczny Bóg ożywi zmarłych w dzień Swego wielkiego sądu.
9. Wierzę, że Przedwieczny Bóg sprawiedliwie sędzi i wynagradza każdego za jego zasługi.
10. Wierzę, że Przedwieczny Bóg ześle Mesjasza z domu Dawida i przywróci jego królestwo.

Przedstawione dogmaty są krótkie, zwarte i łatwe do zapamiętania. Tym niemniej zauważamy pewne zmiany, które dokonał Firkowicz w odniesieniu do tekstu Duwana z 1890 r. (Szamasz pominął zasady). Po pierwsze, w pierwszym dogmacie Firkowicz pomija kwestię stworzenia świata z nicości. Po drugie, zamienia on kolejność szóstego

⁶⁵⁸ W oryginalnej: «Затѣмъ лекторъ сдѣлалъ небольшой очеркъ исторіи караимскаго народа, начиная съ древнихъ временъ и жизни въ Египтѣ [...] Евреи (тогда еще не было собственно караимовъ), находясь среди идолопоклонниковъ съ крайне развращенными нравами въ Египтѣ, сами стали такими же испорченными, забыли Единого Бога».

⁶⁵⁹ W oryginalnej:

1. «Я вѣрую, что Превѣчный Богъ сотворилъ небо и землю и все, что въ нихъ.
2. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ былъ, есть и будетъ.
3. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ безусловно Единъ.
4. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ послалъ намъ пророка Моисея и что онъ глава всѣхъ пророковъ.
5. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ далъ намъ Его священную Тору, черезъ посредство пророка Моисея.
6. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ изливалъ пророческое вдохновеніе также на всѣхъ пророковъ, послѣдовавшихъ послѣ Моисея.
7. Я вѣрую, что каждый караимъ долженъ знать, читать и понимать Тору.
8. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ воскреситъ мертвыхъ въ день великаго Суда Своего.
9. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ творитъ справедливый судъ и воздастъ каждому по заслугамъ его.
10. Я вѣрую, что Превѣчный Богъ пришлетъ Мессію изъ дома Давидова и возстановитъ Его царство».

i siódmego dogmatu. Po trzecie, w siódmym dogmacie (czyli klasycznym szóstym) – dotyczącym obowiązku studiowania Pisma Świętego – całkowicie pomija kwestię studiowania języka Tory, czyli języka hebrajskiego. Ponadto nie używa terminu „synowie Izraela”, a nawet nie odwołuje się do „ludu izraelskiego” (Firkowicz 1915:11-12, Duwan 1890:62-65) – zamiast tego pisze „karaimi”.

Warto również odnotować, że kolejność, treść i lapidarność artykułów wiary przypominają nieco tekst A. Firkowicza ze wspomnianego fragmentu ספרי חינוך לפתח תקווה (porównywany wcześniej z zasadami wiary J. Duwana). Szczególnie widać to na przykładzie obu wersji dogmatów wiary dotyczących obligatoryjnej nauki Tory (siódma pozycja, a nie szósta, jak w 'Adderet 'Eliyyahu). W wydaniu z 1831 r. A. Firkowicz przedstawił tę zasadę (oraz pozostałe) w dwóch językach: krymskotureckim (odmiany karaimskiej) i hebrajskim, natomiast jego wnuk, Mojżesz, pominął wersję hebrajską i przedstawił wyłącznie uwspółcześioną wersję rosyjską:

Tabela 6. Zestawienie siódmego dogmatu wiary wg wersji Abrahama Firkowicza oraz Mojżesza Firkowicza (Firkowicz 1831:27, Firkowicz 1915:11-12)

A. Firkowicz (1831)		M. Firkowicz
<i>hebrajski</i>	<i>karaimski/krymskoturecki</i>	<i>rosyjski</i>
ובלשון העברי נתנה תורת האלהים ולכן חוב ללמוד ולהגות לשון התורה ובאורה:	ד עברי ליסני אילן ורילדי תורסי אול תגרינין ד אונון איצון בורץ דיר אוגרמא ד אוקומא ליס ניין אול תורה ניין ד מענה סין ⁶⁶⁰ :	Я вѣрую, что каждый караимъ долженъ знать, читать и понимать Тору.
<i>tłumaczenie polskie</i>		
Tora Boska została przekazana w języku hebrajskim, dlatego jest obowiązkiem studiować język Tory i czytać ją ze zrozumieniem.		Wierzę, że każdy karaim powinien znać, czytać i rozumieć Torę.

Jak wynika z powyższego, wnuk słynnego uczonego Abrahama Firkowicza nie wspominał o obowiązku nauki języka hebrajskiego.

Liturgia karaimska

Istotną część katechizmu stanowią fragmenty dotyczące liturgii i nabożeństw religijnych⁶⁶¹. Firkowicz po kolei zamieszcza początki hebrajskich wersetów biblijnych

⁶⁶⁰ Należy odczytywać: Da ivri lisani ilen verildi Torası ol Tanrinin da onun içün burç dir öğrenme da okuma lisanın ol Toranın da mânâsın.

⁶⁶¹ Nabożeństwa miały szczególne znaczenie w religii karaimskiej, toteż nawet w prasie pojawiały się pewne szczegółowe wytyczne odnośnie do ich celebrowania. W kontekście modłów warto wspomnieć o porządku odczytywania modlitwy wieczorowej i porannej, który zamieszczono w *Życiu Karaimskim* (Kazas 1911:82):

„**Modlitwa wieczorowa.** Hazzan, stojąc przed 'aron haq-godeš, owija się w talit i odmawia krótką modlitwę, dołączając do niej wersety Pisma Św. dotyczące owijania (ks. Liczb, rozdz. XV, 37-41). Następnie rozpoczyna się sama modlitwa:

- 1) psalm 33;
- 2) wybrane wersety Pisma Św., mówiące o jedności Boga, Jego mądrości, mocy i dobroci;
- 3) psalm 135;
- 4) wybrane wersety pierwszego rozdziału ks. Rodzaju, związane z danym dniem tygodnia;
- 5) psalm 99;
- 6) 8 pierwszych wersów rozdz. XXVIII ks. Liczb (o złożeniu ofiary);
- 7) psalmy 144, 145, 146, 147, 148 i 149;
- 8) wybrane wersety Pisma Św. odnośnie modlitwy przyjemnej dla Boga „jak kadzidło”;

w transkrypcji rosyjskiej, które należy odczytywać podczas zgromadzenia. Rodzi się jednak pytanie – co spowodowało, że autor podaje tak dokładne informacje? Można przypuszczać, iż Melitopol nie był wiodącym centrum karaizmu, jak Eupatoria, Odessa czy Moskwa, stąd wspólnota melitopolska – jak mi się wydaje – nie posiadała odpowiednich modlitewników, w których by przedstawiono porządek modlitw. Autorowi zależało, by i w ten sposób wzbogacić lokalną społeczność i przyczynić się do podniesienia wiedzy, świadomości religijnej oraz żarliwości przywódców poprzez poprawne sprawowanie obrządków religijnych. W taki oto sposób rzecz ta przedstawia się u Firkowicza:

Porządek unoszenia *Seḇer-Tora* z *hechału* w uroczyste soboty i święta:
 Hazzan lub uczony mąż staje przed *hechałem* i czyta *Šema-Isra'el* i inne (modlitwy).
 Następnie otwierany jest *hechał*, hazzan czyta *Pithu li Ša'arey sedeq*⁶⁶² i inne.
 Hazzan bierze do ręki *Seḇer-Torę* i czyta *Wayehi binso'a Ha'aron*⁶⁶³ i inne.
 Hazzan unosi *Seḇer-Tora* i czyta *Torat-'Adonay Temima*⁶⁶⁴ i inne.
 Następnie otwiera *Seḇer-Tora* i mówi *Wajiptaḥ 'Ezra' Has-seḇer Le'eyney*⁶⁶⁵ – do słów *Wayikkedu Waištaḥawu*⁶⁶⁶, potem hazzan umieszcza *Seḇer-Tora* na duchanie i wszyscy

-
- 9) psalm 98;
  - 10) psalm 66;
  - 11) psalm 90;
  - 12) psalm 120;
  - 13) psalm 31;
  - 14) psalm 89 (modlitwa Mojżesza);
  - 15) wersety Pisma Św. wyrażające żal z powodu zniszczenia Jerozolimy i Świątyni;
  - 16) wersety Pisma Św. uwielbiające Boga;
  - 17) wersety 4-9 rozdz. VI oraz wersety 13-21 rozdz. XI ks. Powtórzonego Prawa;
  - 18) symbol wiary;
  - 19) „Zachowaj, o Panie, lud twój”;
  - 20) modlitwa Dawida (1 ks. Kronik, rozdz. XXIX, 10-13);
  - 21) część modlitwy Salomona (1 ks. Król., rozdz. VIII, 56-60);
  - 22) część modlitwy Daniela (ks. Daniela, rozdz. IX, 9, 18 i 19);
  - 23) „Niech zostanie przyjęta modlitwa wasza. Pokój dla was i pokój dla całego domu Izraela. Amen”. Te słowa wypowiada hazzan na końcu.

Modlitwa poranna. Obrzęd owijania się w talit. Modlitwa:

- 1) psalm 101 i 102;
- 2) wykonanie (kroków) z powyższych numerów: 2-go (z pewnymi uzupełnieniami), 3-go i 4-go;
- 3) psalmy 92-96 oraz psalm 7;
- 4) psalm 85;
- 5) psalm 50;
- 6) psalm 24;
- 7) psalm 84.

Pozostałe teksty recytowane są podobnie jak podczas wieczornego nabożeństwa. Uwielbienie zwykle kończy się modlitwą za króla oraz za cały dom Jego Ekscelencji, za wojsko rosyjskie itd., a po niej czyta się psalmy 20 i 21. W dniach uroczystych śpiewa się hymn w starożytnym języku biblijnym w najnowszym opracowaniu”.

Autor artykułu osobiście uważał „za niezbędne zapoznać czytelników, na ile to możliwe, z nabożeństwem w dni powszednie, wskazując na psalmy, które weszły do niego w całości, gdyż widział, jak powszechna znajomość porządku modlitw u karaimów powoli zanikała” (Kazas 1911:82).

⁶⁶² Hebr. פתחו לי שערי צדק (Ps 118:19), tłum. „otwórzcie mi bramy sprawiedliwości”.

⁶⁶³ Hebr. ויהי בנסע הארץ (Lb 10:35), tłum. „i skrzynia wyruszyła”.

⁶⁶⁴ Hebr. תורת יהוה תמימה (Ps 19:8), tłum. „Tora Pana jest doskonała”.

⁶⁶⁵ Hebr. ויפתח עזרא הספר לעיני (Ne 8:5), tłum. „i otworzył Ezdrasz księgę na oczach”.

⁶⁶⁶ Hebr. ויקדו וישתחו (Ne 8:6), tłum. „skłonili się i oddali pokłon”.

kłaniają się twarzą ku ziemi a podnosząc się, czytają 'Adonay haḫēš-lemma'an šidqo⁶⁶⁷ i inne; na koniec hazzan wzywa członków społeczności do czytania *Seḫer-Tora*.

Po zakończeniu czytania wkłada się *Seḫer-Tora* do *hechal* a otwierając go, czyta się *Yehalelu 'et Šem 'Adonay*⁶⁶⁸ do końca, po czym składa się *Seḫer-Tora*, czytając *uḫnuḫo yo 'mar šuḫa 'Adonay*⁶⁶⁹ i dalej, również *'Ašrey ha 'am*⁶⁷⁰ do końca i *hechal* zamyka się. Hazzan siada na swoje miejsce i czyta się Haftora⁶⁷¹ (sic!) (Firkowicz 1915:43-44)⁶⁷².

Obok tego Firkowicz zamieszcza zasady czytania Tory i Haftory podczas świąt:

Tabela 7. Zasady czytania Tory i Haftory na święta (Firkowicz 1913:44-45)

N ^o	Święto	Parasza	Haftora
1.	Teru'a – Nowy Rok	<i>Parašat Qedošim</i> פְּרָשַׁת קְדוֹשִׁים Kpł 19-21 ⁶⁷³	Jl 2-3
2.	1-szy dzień Sukkot	<i>Parašat 'Emor</i> פְּרָשַׁת אֶמֹר Kpł 22:26-24 ⁶⁷⁴	Za 14 (w całości)
3.	1-szy dzień Paschy	<i>Parašat bo' 'el par'o</i> בְּאֵל-פְּרָעָה פְּרָשַׁת בֹּא וְעַל-פְּרָעָה Wj 12:14-13:11 ⁶⁷⁵	2 Krl 23:21-28
4.	Šebi'i 'ašeret	<i>Parašat Bešallah</i> פְּרָשַׁת בְּשַׁלַּח Wj 13:17-15:27 ⁶⁷⁶ (według następującego porządku: od początku <i>Parašat Bešallah</i> do 15 rozdz., dalej <i>'Ašira La'adonay</i> ze śpiewem do 19 wersetu, a pozostałe wersety jak zwykle)	Sdz 5
5.	Šabu'ot Mattan-Tora	<i>Parašat yitro</i> פְּרָשַׁת יִתְרוֹ Wj 19-21 ⁶⁷⁷ (według następującego porządku: po przeczytaniu 19 rozdz. czyta się <i>Wahaḫokma</i> ⁶⁷⁸ oraz <i>'Anoki</i> , następnie 20 rozdz., dziesięć przykazań ze śpiewem do 18 wersetu, a pozostałe wersety jak zwykle)	Ha 3 (do końca)

⁶⁶⁷ Hebr. יְהוָה חָפֵץ לְמַעַן צְדָקוֹ (Iz 42:21), tłum. „znalazł Pan upodobanie dla sprawiedliwości swojej”.

⁶⁶⁸ Hebr. יְהוָה יְהַלְלוּ אֶת-שֵׁם יְהוָה (Ps 148:13), tłum. „wychwalajcie imię Pana”.

⁶⁶⁹ Hebr. וּבְנִחָה יֹאמַר שׁוּבָה יְהוָה (Lb 10:36), tłum. „gdy się zatrzymywała, przemawiał: Wróć, Panie”.

⁶⁷⁰ Hebr. אֲשֶׁרֵי הָעַם (Ps 144:15), tłum. „błogosławiony lud”.

⁶⁷¹ Ros. Гафтора. To jest wymowa aszkenazyjska.

⁶⁷² W oryginale:

«Порядокъ вознесенія Сеферъ-Тора изъ Гехала въ торжественные субботы и праздники.

Становится Газзанъ или ученый мужъ предъ Гехаломъ и читаетъ *Шема-Израэль* и д.

Затѣмъ открываютъ Гехаль, Газзанъ читаетъ *Путзу ли Шааре чедек* и пр.

Газзанъ беретъ на руку Сеферъ-Тора и читаетъ *Вайги бин-сова Гаарон* и пр.

Газзанъ возноситъ Сеферъ-Тора и читаетъ *Торат-Адонай Темима* и пр.

Открываетъ Сеферъ-Тора и произноситъ *Vaifumatag Ezra Gasefer Lezene* – до слова *vaikkedu vaiish tagavu*, тогда Газзанъ ставитъ Сеферъ-Тора на духанъ и всѣ падаютъ ницъ, а возставши читаютъ *Адонай haḫeč-Lemaan chidko* пр. и затѣмъ Газзанъ вызываетъ членовъ общества къ чтенію Сеферъ-Тора.

По окончаніи чтенія, возвращаютъ Сеферъ-Тора въ Гехаль, открывая, который читаютъ *Ягалелу эт шем Адонай* до конца и ставятъ Сеферъ-Тора въ Гехаль читая *увнуго юмар шува Адонай* и далѣе, также *Ашре хаамъ* до конца и Гехаль закрывается. Газзанъ садится на свое мѣсто и читается Гафтора».

⁶⁷³ Powinno być Kpł 19:1-20:27.

⁶⁷⁴ Powinno być Kpł 21:1-24:23.

⁶⁷⁵ Powinno być Wj 10:1-13:16

⁶⁷⁶ Powinno być Wj 13:17-17:16.

⁶⁷⁷ Powinno być Wj 18:1-20:23.

⁶⁷⁸ Ros. Вагагохома.

Według tradycji karaimskiej Haftorę, to jest biblijne wersety związane z odczytywaną paraszą lub obchodzonym świętem, odczytywali uczniowie *midraszu* lub innej szkoły prywatnej (Kazas 1911:85).

Firkowicz nauczał, że karaimi uznają świętość *hechału*. Gdy się zbliża do tego świętego miejsca, należy zdjąć obuwie, na pamiątkę tego, że gdy Bóg objawił się prorokowi Mojżeszowi w płomieniach gorejącego krzewu ciernistego na górze Horeb, nakazał mu: „Nie zbliżaj się, zdejmij buty twoje ze stóp twoich, bo miejsce to jest ziemią świętą (Wj 3:5)” (Firkowicz 1915:51-52).

Kolejnym ważnym elementem podczas nabożeństwa jest owijanie się w tallit⁶⁷⁹:

Tora mówi: „zrób *šišit*⁶⁸⁰ (frędzle) na rogach swoich ubrań”. Na skutek zmieniających się fasonów ubrania robimy chustę z białej tkaniny o czworokątnej formie, której rogi są wyposażone we frędzle z nici niebieskiej i białej, chusta ta nazywa się tallit. Dla upamiętnienia tego postanowienia *mitpallel* podczas modlitwy i osoba duchowna podczas odprawiania nabożeństwa publicznego i wykonywania obrzędów religijnych ubiera, tj. owija się w tallit, a pozostali zakładają *šišit*, tzn. tallit złożony (Firkowicz 1915:52).

Warto podkreślić, że zagadnienie zakładania tallitu nie jest podejmowane w każdym katechizmie.

Kalendarz karaimski

Na koniec chciałabym też zaprezentować kalendarz karaimski, który można znaleźć w katechizmie Firkowicza:

Tabela 8. Kalendarz karaimski (Firkowicz 1913:23-35)

№	Miesiące		Święta/Posty	
	pol.	ros.	transkr./pol.	transkr./ros.
1.	Tiszri	Тишри	Ro'š haš-šana (Nowy rok) albo Yom Teru'a (Dzień uroczysty)	Рош-хашана (Новый годъ) или Юмъ Теруа (Торжеств. день)
			Yom Kippur (Dz. odkupienia)	Юмъ Киппуръ (День прощенья)
			Święto Sukkot = Szałasów Ḥag ha'asiḇ Simḥat Tora	Праздникъ Суккотъ = Кущей ḥag-хаасифъ Симгатъ Тора
			post 24-tego <i>tiszri</i>	пость 24 тишри
2.	Cheszwan	чешванъ		
3.	Kislew	Кислевъ		
4.	Tewet	Теветь	post 10-tego <i>tewet</i>	пость 10-го тевета
5.	Szewat	Шевать		

⁶⁷⁹ W rosyjskiej wersji termin 'talit' odpowiada słowu 'таллеть'.

⁶⁸⁰ Hebr. תפילין.

№	Miesiące		Święta/Posty	
	pol.	ros.	transkr./pol.	transkr./ros.
6.	Adar	Адаръ	Purim (Święto Ester)	Пуримъ (Праздникъ Эсфири)
7.	Nisan	Нисанъ	Pesaḥ (Pascha) Ḥag haḥ-Pesaḥ Ḥag ham-maṣṣot (Święto przasników)	Песах (Пасха) ḥag-ḥaḥpesaḥ ḥag-ḥammaḥṣoṭ (Праздникъ опрѣсноковъ)
8.	Ijar	Іяръ		
9.	Siwan	Сиванъ	Święto Szawuot = Pięćdziesiątnica Ḥag haq-qaṣir Mattan Tora	Праздникъ Шавуотъ = Седьмиць ḥag-ḥakkaḥir Маттанъ Тора
10.	Tammuz	Таммузь	post 9-go <i>tammuz</i>	постъ 9-го таммуза
11.	Aw	Авъ	post 7-go <i>aw</i> post 10-go <i>aw</i>	постъ 7-го ава постъ 10-го ава
12.	Elul	Элуль		
13.	Wa-adar	Ва-адаръ		

M. Firkowicz jako pierwszy katecheta stosuje uproszczoną transkrypcję dla języka rosyjskiego hebrajskich nazw miesięcy, świąt i postów. Hebrajskie nazwy miesięcy stanowią tę część katechizmu, która nie podlega zmianie (w przeciwieństwie do niektórych dogmatów wiary, jak zarzucenie obowiązku nauki języka hebrajskiego), a to dlatego, że związane są one z wyznaczaniem odpowiednich świąt stałych i ruchomych.

3.4. Salomon Prik *Główne zasady karaimskiego nauczania Prawa*

Biografia Salomona Prika

Salomon Prik, syn Abrahama (ros. Соломон Авраамович Прик, hebr. שלמה בן (פיריך) אברהם), urodził się w 1843 roku. Przez wiele lat pracował jako nauczyciel w Odessie, całkowicie poświęcając swoje życie religijnemu wychowaniu karaimskiej młodzieży (Eliaszewicz 1993:170). W jednym ze wstępów do swoich dzieł tak oto pisał:

I tak troską naszą powinno być głównie to, aby nasza młodzież – pod przewodnictwem doświadczonych nauczycieli i mentorów, ożywionych przy tym wyższymi, (pełnymi) ideałów pragnieniami i mądrym zapałem do wiary i uczenia po-karaïmsku (po hebrajsku) Tory, co stanowi, jak już wspomniano, obowiązek i pilną potrzebę każdego karaïma – otrzymała odpowiednie religijno-moralne wykształcenie, jako kluczowy element wychowania (Prik 1902:9)⁶⁸¹.

Znany był – co potwierdzają poniekąd powyższe słowa – jako wierny i oddany wyznawca karaïzmu, a także autor kilku znaczących prac w języku rosyjskim i hebrajskim z zakresu języka, religii i historii karaïmskiej. I tak na przykład w 1902 r. ukazała się książka pt. *Rozmowy o karaïzmie (Бесѣды о караимствѣ)*, składająca się z 9 rozmów: 8 na tematy religijno-moralne oraz 1 z zakresu historii dziejów Izraela i karaïmów. Inny ważny tekst, wydany w 1910 r., znany pod nazwą *Torat ha-ħinnuħ (תורת ההחינוך)*, był swego rodzaju elementarzem służącym do nauki starożytnego języka hebrajskiego. Kolejny tekst, *Haggada (הגדה)*⁶⁸² to krótkie opowiadanie na święto Pesach, a także zbiór 8 wierszy *לכל זמן (Na każdy czas)*⁶⁸³ napisanych w języku hebrajskim z okazji otwarcia Aleksandryjskiej Szkoły Duchownej (Александровское караимское духовное училище) i Kohenowskiej Szkoły Zawodowej (Когеновское ремесленное училище)⁶⁸⁴. W roku תרע"ב (tzn. 672 według skróconej rachuby, który odpowiada 23.09.1911-11.09.1912) ukazała się książeczka pt. *אגרת הפורים (ros. Изгешет Ганпурум (стихотворение на Пурим))*⁶⁸⁵. Tekst zawiera także tłumaczenie niektórych rozdziałów z książki *Esther* francuskiego dramaturga Jean Racine. Najwięcej wysiłku intelektualnego kosztowało Prika niewątpliwie napisanie podręcznika wiary karaïmskiej, zatytułowanego *Główne podstawy karaïmskiego nauczania wiary (Главныя основы караимскаго законоученія)*, który to tekst zostanie szerzej omówiony w dalszej części pracy. Wszystkie wymienione tu prace były wysoko cenione

⁶⁸¹ W oryginale: «И такъ, забота наша должна составлять главную заботу о томъ, чтобы наше юношество подъ руководствомъ опытныхъ и одушевленныхъ притомъ высшими идеальными стремленіями и мудрою ревностью къ вѣрѣ, учителей и наставниковъ, учась по-караïмски Торѣ, что составляетъ, какъ уже сказано, долгъ и настоятельную необходимость каждаго караïма, усвоило себѣ должное религиозно-нравственное образование, какъ главный элементъ воспитанія».

⁶⁸² Pełny tytuł to *הגדה או הלל הקטן לערב פסח כמנהג הקראים עם העתקה בשפת רוסיית כל דבר על מקומו* (ros. *Гагада, т.е. Сказание на Пасху по обряду караïмов*) – *Haggada czyli mała opowieść na wieczór pesachowy według obrzędu karaïmów wraz z odpisem w języku rosyjskim (napisana) przez Salomona syna Abrahama Pirika (Prika)*. Tekst został wydany w 1900 oraz w 1901 roku w Odessie w drukarni A. M. Dychno. W 2002 r. w Aszdodzie opublikowano nowe wydanie *Haggady* wraz z rosyjskojęzycznym objaśnieniem Abrahama Kefeli (Walfish 2011:464-5).

⁶⁸³ Cf. Koh 3:1: *לכל זמן*.

⁶⁸⁴ Pełny tytuł to *כולל שירים לפתיחת אלכסנדרווסקי בית מדרש חזנים ובית למוד מלאכה ותורה*. Zawiera także wiersze napisane ku czci cara Aleksandra, hachama Samuela Panpułowa, Salomona Hakohena oraz Eliasza Kazasa.

⁶⁸⁵ Zawiera dwie części, rosyjską i hebrajską.

oraz stanowiły cenny wkład w karaimską literaturę religijno-dydaktyczną (Eliaszewicz 1993:170, Walfish 2011:462,464-5,676,689).

Salomon Prik jest także autorem następujących tekstów (Walfish 2011:151, 607-8):

1. „Kyna, tzn. pieśń żałobna ku czci naszego Pana, naszego Króla, wielkiego Cesarza Aleksandra III, niech spoczywa w pokoju, oraz pieśń na dzień ślubu jego syna, Mości cesarza, Jego Magnificencji Mikołaja Aleksandrowicza, wraz z tłumaczeniem na język rosyjski od Salomona Prika (od synów Pisma Św.)” (hebr. „ קינה על מות אדוננו מלכנו הקיסר הגדול עשה שלום אלכסנדר שלישי יר"ה עם תרגום נייע ושיר ליום חתונת בנו הוד מלכותו הקיסר ניקולאי אלכסנדרוויץ יר"ה עם תרגום (מבני מקרא) בלשון רוססיה מאת שלמה פיריכ (מבני מקרא)», ros. «Кина, т. е. скорбная песнь по ... Александру III. Песнь ко дню бракосочетания ... императора Николая Александровича»). Tekst został opublikowany w Odessie w roku 1895 w typografii Dychno (אודססא: בדפוס אבא דוכנו, תרנ"ה).
2. „Na pamiątkę dnia koronacji w cesarstwie Wielkiej Rosji naszego Pana, naszego Króla, wielkiego Cesarza, Jego Czcigodnej Magnificencji, wielce łaskawego Mikołaja Aleksandrowicza oraz Jego Szanownej małżonki, cesarskiej królowej, Jej Magnificencji Aleksandry Fiodorówny od Salomona syna Abrahama, błogosławionej pamięci, Prika (od synów Pisma Św.) (hebr. „ אות זכרון הוא ליום אשר נתן כתר מלכות רוססיה האדירה בראש אדוננו מלכנו הקיסר הגדול רב ההוד ורב חסד ניקולאי אלכסנדרוויץ יר"ה ובראש רעיתו הכבודה המלכה הקיסרית אלכסנדרא פיאדורוונא יר"ה מאת שלמה בן אברהם (מבני מקרא) ד"ל פיריכ (מבני מקרא)», ros. «На память о дне священного коронования их императорских величеств ... Николая Александровича и ... Александры Феодоровны»). Tekst został opublikowany w Odessie w roku 1897.

Niestety, o samym autorze wspomnianych tu prac nic więcej nie wiadomo.

Recenzja katechizmu

W czerwcu 1917 roku, w drugim wydaniu *Biuletynu Taurydzkiego i Odeskiego Karaimskiego Zarządu Duchownego*, została opublikowana recenzja podręcznika S. Prika autorstwa niejakiego A. K. (inicjały prawdopodobnie wskazują na Arona Katyka, który był zarówno redaktorem tegoż wydania, jak i też obejmował stanowisko starszego hazzana karaimskiego zarządu). Otóż A. K. wspomina znaną w kręgach karaimskich spuściznę literacką S. Prika, mającą ogromne znaczenie w nauczaniu języka karaimskiego, jak i historii. Sam fakt wydania rzeczzonego podręcznika, zdaniem recenzenta, niesie ze sobą przesłanie o ogromnej wadze, a to mianowicie, że literatura karaimska w tamtych czasach nie była bogata w tego typu dzieła, stąd pojawienie się katechizmu Prika zwiastowało nowy etap w dydaktyce karaimskiej. Dlatego też A. K. w pełni docenia pracowitość i zaangażowanie autora *Głównych podstaw karaimskiego nauczania wiary*. Na plus, zdaniem A. K., należy zaliczyć też i to, że w tekście swym Prik szczegółowo wyjaśnił podstawy wiary karaimskiej, posiłkując się przy tym odpowiednimi passusami zaczerpniętymi z Biblii. Z drugiej jednak strony recenzent nie szczędził słów krytyki, przedstawiając całą listę braków w taki oto sposób (K. 1917:15):

1. Język książki w niektórych miejscach jest dość niejasny, trudny, a czasami zawiera nieprawidłowe wyrażenia, np. na str. 4 wyrażenie: „słowo wiara należy rozumieć w tym samym znaczeniu, co i religia”.
2. Wprowadzenie do książki jest zamglone i cierpi z powodu sprzeczności odnośnie do zdefiniowania pojęcia „nauczanie wiary”.

3. Autor nie wskazuje, dla jakiego wieku jego książka może posłużyć jako przewodnik. Nauczanie na jej podstawie dzieci w młodszym wieku wydaje się być za bardzo skomplikowane.
4. Definicje wielu pojęć są niewyraźne.
5. Nie zaszkodziłoby, by podane teksty biblijne publikować nie tylko w języku rosyjskim, lecz także i w *lešon qodeš*.
6. Książka ma dość wiele omyłek.

Pod koniec artykułu, pomimo wyliczenia błędów, recenzent poleca

książkę S. Prika wszystkim, którzy interesują się pełnym przedstawieniem podstaw karaimskiego nauczania wiary [...] książka posiada dużo więcej zalet, aniżeli wad, więc karaimi powinni być wdzięczni jej autorowi za jego wkład w nauczaniu karaizmu (K. 1917:15).

Struktura i treść katechizmu

Jak już zaznaczyłam, *Główne zasady karaimskiego nauczania wiary* stanowią obszerną publikację, bogato opatrzoną odpowiednimi komentarzami, pozwalającymi na szersze zrozumienie pojęć religijnych, oraz wersetami biblijnymi, potwierdzającymi praktyki stosowane w społeczności karaimskiej.

Książkę rozpoczyna przedmowa, w której autor wyraża swoje ubolewanie z powodu braku odpowiedniej literatury dydaktycznej. Wyjaśnia też powody napisania swego podręcznika. Jedynym autorytetem wiary w oczach Prika jest Elijjahu Basziaczi, do którego autor katechizmu często się odwołuje (Prik 1917:III):

[...] zdając sobie sprawę z potrzeby, a tym bardziej z konieczności znajomości Prawa Bożego, wziąłem na siebie trud przygotowania niniejszego podręcznika. Z ważniejszych ksiąg naszej literatury teologicznej, które miałem pod ręką do wglądu, wykorzystałem tu (szczególnie podczas sporządzania części obrzędowej) *'Adderet*, dzieło Elijjahu Basziaczi. Na ile udało mi się osiągnąć mój cel, innymi słowy: w jakim stopniu praca ta, jako swego rodzaju moje pierwsze doświadczenie, sprosta zadaniu, o tym nie mnie sądzić; z głęboką zaś wdzięcznością przyjmę wszelkie wskazówki i pouczenia od bardziej obeznanych ode mnie osób.

Po odautorskiej przedmowie Prik zamieszcza wstęp, w którym wyjaśnia zagadnienie przeznaczenia każdego stworzenia, przypominając tę prawdę, że tylko człowiek posiada dwoistą naturę: fizyczną i duchową, jako „wieniec ziemskich stworzeń”, zaś obraz i podobieństwo Boże w człowieku wyrażają się w jego zdolnościach umysłowych i siłach poznawczych. Dalej autor pokrótce omawia takie terminy, jak wiara, podstawy religii karaimskiej, prawo Boże i jego klasyfikacje (Prik 1917:1-7).

Właściwa część *Głównych zasad karaimskiego nauczania wiary* składa się z dwóch części. Pierwsza rozpoczyna się od przedstawienia nauki o wierze. Omówione są w niej podstawowe zasady wiary karaimskiej oraz sposoby poznawania Boga. Składa się ona z sześciu rozdziałów. Rozdział pierwszy traktuje o naturalnym poznaniu Boga. Autor zarysowuje obraz opatrności Bożej, opisuje poszczególne atrybuty Boga: jedność, wieczność, bezcielesność, niezmienność, niezależność, wszechobecność, wszechmądrość, wszechmoc, wszechwiedza, wszechdobroć, sprawiedliwość i świętość. Rozdział drugi poświęcony jest poznaniu Boga poprzez objawienie. W wielkim skrócie omawia poszczególne księgi Pisma Świętego, przy tym autor podkreśla ważność studiowania samej Tory i jej świętego języka. Rozdział trzeci opowiada o karze i nagrodzie w życiu

przyszłym, pokucie i przeszkodach do jej czynienia. Rozdział czwarty wyjaśnia pojęcie nieśmiertelności duszy i przyszłego życia, zaś rozdział piąty poświęcony jest zmartwychwstaniu. W rozdziale szóstym omówiono kwestię Mesjasza, interpretując zapowiedzi czasu jego nadejścia w Piśmie Świętym (Prik 1917:8-65).

Druga część *Głównych zasad...* dotyka kwestii związanych z obowiązkami, to jest nakazami i zakazami, jak i pouczeniami zawartymi w prawie Bożym. Składa się ona z trzech rozdziałów. Rozdział pierwszy przybliży czytelnikowi obowiązki człowieka wobec Boga: wewnętrzne (miłość, bojaźń, posłuszeństwo, poznanie, wiara, ufność, uświęcenie) oraz zewnętrzne (nabożeństwa, obrzędy religijne, modlitwy). W części tej autor omawia również kalendarz karaimski, rozróżniając święta historyczne (Pascha, Szawuot, Sukkot) oraz czysto religijne (Nowy Rok, Jom Kippur), a także posty 10-go *tewet*, 9-go *tammuz*, 7 i 10 *aw* oraz post Gedaliasza. Święto Purim przedstawia osobno, podkreśla przy tym jego historyczne pochodzenie. W rozdziale drugim określa obowiązki człowieka wobec bliźniego. Osobno podaje obowiązki dzieci wobec rodziców, rodziców wobec dzieci, żony wobec męża, męża wobec żony, relacje pomiędzy braćmi, siostrami i innymi krewnymi. Przedstawia także obowiązki wobec władzy zwierzchniej, wobec starszych i uczonych, uczących się wobec nauczycieli, nauczycieli wobec uczących się, sług wobec panów, panów wobec sług, obywateli wobec ojczyzny; obowiązki wobec chorych, sierot i wdów, wobec zmarłych, wobec zwierząt i przedmiotów nieożywionych. Dodatkowo, przywiązując szczególną wagę do poszanowania życia i cielesnego zdrowia, autor zachęca do tego, by okazywać respekt, by być wdzięcznym, unikać zazdrości i złych pożądań. Rozdział trzeci skupia się na obowiązkach człowieka wobec siebie samego. Podjęte są tu takie problemy, jak znaczenie pracy, oszczędność, doskonalenie duchowych cnót, pojęcie dumy, słabości, zmagania się ze sobą (Prik 1917:66-186).

Na końcu książki zamieszcza fragment religijnego dzieła francuskiego pisarza Vigouroux (Prik 1917:187-192).

Karaimi – naród Izraela

Na początku katechizmu następuje krótka charakterystyka religii karaimskiej oraz jej wyznawców, którzy – według przyjętej tradycji – sprzeciwili się akceptacji Talmudu, nie uznając go za tekst natchniony:

Karaimi wyznają religię przekazaną przez Boga na górze Synaj. Karaimi, potomkowie Abrahama, Izaaka i Jakuba w linii prostej, nazywają się Izraelitami albo po prostu Izraelem, zgodnie z imieniem nadanym naszemu patriarsze, Jakubowi. Epitetem karaimi określamy się dla odróżnienia od żydów talmudystów (Prik 1917:5)⁶⁸⁶.

W swych rozważaniach na temat pochodzenia karaimów Prik przypomina pierwszego autora rosyjskojęzycznego katechizmu – Duwana. Podobnie jak i on, nie wchodzi w dyskusje dotyczące nieprawidłowego utożsamiania karaimów i rabbanitów, zaginionych dziesięciu plemion Izraela czy nawet określania karaimów jako *Jahudim* za czasów tatarskich. Trzyma się on wielowiekowej tradycji, która mówi, że karaimi stanowią lud Izraela, wywodzący się od Abrahama, Izaaka i Jakuba, i że prawomocnie

⁶⁸⁶ W oryginale: «Караймы исповѣдуютъ религію, заповѣданную Богомъ на горѣ Синаѣ. Караймы, кои суть прямыя потомки Авраама, Исаака и Иакова, называются Израильтянами или просто Израилемъ, какъ имя, данное нашему патриарху Иакову. Эпитетъ же Караймъ мы присвоили себѣ въ отличіе отъ евреевъ талмудистовъ».

identyfikują się w całości z historią biblijną. Podobnie jak i Duwan, nie wspomina nic o innym możliwym pochodzeniu karaimów⁶⁸⁷.

W tym samym czasie, gdy ukazywał się katechizm S. Prika, społeczność karaimska przeżywała wielkie zmiany polityczne, będące rezultatem rewolucji lutowej roku 1917. Był to okres, w którym w całym państwie propagowana była idea miłości braterskiej między narodami, które zamieszkują Rosję: „Od dziś Rosjanin i Tatar, Polak i Karaim, Żyd i Grek – wszyscy oni są równoprawnymi synami jednej wspólnej matki, wielkiej i potężnej Rosji” («От редакции» 1917:1)⁶⁸⁸. Jak pokazuje ta krótka refleksja pewnego anonimowego karaima, także i karaimi – przynajmniej w opinii autora tych słów – mieli prawo uważać siebie za integralną część społeczeństwa Rosji i z nim się identyfikować.

I tak w dniach 18-27 czerwca 1917 roku w Eupatorii odbył się Zjazd Karaimskiego Duchowieństwa, na czele którego stali: Taurydzki i Odeski hacham – S. Szapszał, starszy hazzan – B. Katyk oraz starszy hazzan – A. Katyk (recenzent katechizmu). Na posiedzeniach Zjazdu poddano pod wspólną refleksję kwestię pochodzenia karaimów. W toku rozmów, narad i dysput wyklarowały się dwa sposoby rozumienia pojęcia „bycia karaimem” («Съездъ Караимскаго Духовенства въ г. Евпаторіи» 1917:6):

1. „Karaimami nazywają się ludzie należący do religii karaimskiej, niezależnie od pochodzenia⁶⁸⁹”;
2. „Karaimami nazywają się ludzie wyznający karaimską religię i stanowiący szczególną, historycznie uformowaną narodowość (w tym przypadku przez narodowość karaimską rozumie się karaimów, zamieszkujących Krym oraz łączący się z nimi od dawna – jeszcze przed aneksją Półwyspu Krymskiego do Rosji – i zawierający z nimi małżeństwa oraz ciągle duchownie wspierający ich karaimi konstantynopolscy, egipscy, jerozolimscy, bagdadzcy, syryjscy oraz litewscy)⁶⁹⁰”.

Oczywiście, Zjazd nie mógł przyjąć tych dwu znacząco odmiennych definicji. Podczas głosowania nad wyborem jednej z nich, pojawiały się pytania dotyczące ich relacji do jednostkowych historii rodzin i całej karaimskiej społeczności na terenach Rosji. Pytano, czy można zapomnieć o przekazywanym z pokolenia na pokolenie pochodzeniu karaimów, które odróżnia ich od innych grup etnicznych zamieszkujących Rosję? Na ile też zasadne jest podkreślanie pochodzenia od patriarchów Izraela, a na ile celowe milczenie na ten temat, i czy nie spowoduje to zerwania więzów krwi z ludem

⁶⁸⁷ Nie dziwi fakt, że także do Prika dotarła nowa chazarska teoria, wokół której toczyły się wielkie dysputy. W 1902 r. w jednym z przypisów do książki *Rozmowy o karaimach* zaznaczył, że „do karaimów dołączyli się w ich wyznaniu wiary ci z pogan, którzy są znani pod nazwą „Hozare”. Lud ten kiedyś panował na południowym wschodzie dzisiejszej Rosji – między Wołgą a Morzem Kaspijskim [Къ караймамъ присоединились, въ ихъ вѣроисповѣданіи организованые тѣ изъ язычниковъ, которые извѣстны подъ именемъ «Хозаре». Народъ этотъ нѣкогда господствовалъ на Ю.-В. нынѣшней Россіи, между Волгой и Каспійскимъ моремъ]” (Prik 1902:95). W katechizmie z 1917 r. żadna podobna informacja nie pojawia się. Albo Prik nie przyjął tej hipotezy jako przekonującej, albo uznawał „Hozare” za grupę zupełnie odrębną i nie liczącą się w rozważaniach nad zagadnieniem wiary, gdzie ważne jest dowiedzenie pochodzenia od patriarchów.

⁶⁸⁸ W oryginalnej: «От нынѣ русскій и татаринъ, полякъ и карайма, еврей и грекъ – всѣ они равноправные сыны одной общей матери, великой и могучей Россіи».

⁶⁸⁹ W oryginalnej: «Караймами называются люди, принадлежащие къ караймской религіи, безотносительно къ происхожденію».

⁶⁹⁰ W oryginalnej: «Караймами называются люди, исповѣдующіе караймскую религію и составляющіе особую, исторически сложившуюся народность (при этомъ подъ караймской народностью разумѣются караймы, живущіе въ Крыму, и примыкавшіе къ нимъ издавна, еще до присоединенія Крымскаго полуострова къ Россіи, вступавшіе съ ними въ браки и непрерывно духовно питавшіе ихъ караймы Константинопольскіе, Египетскіе, Ерусалимскіе, Багдадскіе, Сирійскіе и Литовскіе».

przedstawionym w Biblii? Te i inne wątpliwości zdecydowały o tym, że przyjęto drugą opcję, a więc utożsamianie się ze wszystkimi karaimami świata, którzy początek swój biorą z ksiąg Pisma Świętego⁶⁹¹.

Z pewnością Prik należał do tego pokolenia karaimów, które święcie wierzyło i było głęboko przekonane o tym, że społeczność ta stanowi integralną część ludu Izraela. Młodsze pokolenie jednak nieco inaczej pojmowało tę kwestię. Warto na chwilę zatrzymać się przy odczytach z posiedzeń Ogólnonarodowego Zjazdu Karaimskiego, który odbył się w dniach 27 sierpnia – 3 września 1917 roku w Eupatorii («Протоколы засѣданій національнаго караимскаго съѣзда (27 августа по 3 сентября)» 1917:8). Tak przykładowo na temat ten wypowiadał się S. Eliaszewicz:

Karaimi to resztką Izraela, która wyznaje Torę oraz Boże księgi prorockie, nie podlegające żadnym zmianom⁶⁹².

Widać tu wyraźne nawiązanie do ludu Izraela, z pominięciem kwestii etniczności. O pochodzeniu decyduje w tym ujęciu wiara. Perspektywa syna Eliaszewicza, mianowicie S. Eliaszewicza, była zgoła odmienna:

Karaimi to naród, który etnograficznie i historycznie rozwijał się do teraźniejszego momentu oraz został religijnie złączony w tej epoce poprzez szczególną religię karaimską⁶⁹³.

Tutaj z kolei nie ma mowy o Izraelu lub jego resztkach, jednak konkluzja jest podobna: wiara karaimska decyduje o przynależności do narodu karaimów. Nie są w stanie zmienić tego nawet różne „etnograficzne”, jak i „historyczne” uwarunkowania. Prik, reprezentant starszego pokolenia, mający powyżej 70 lat (w chwili ukazania się jego katechizmu), odwołuje się oczywiście do izraelskiej tożsamości (wyrażonej w Piśmie Świętym)⁶⁹⁴, stąd jego dzieło staje się znakomitym świadectwem przynależności karaimów do potomków Abrahama, Izaaka i Jakuba.

⁶⁹¹ Dziesięć lat później S. Szapszał będzie zaprzeczać temu, że istnieje jakikolwiek związek z karaimami z Jerozolimy i Egiptu, a nawet i Turcji. Zob. np. Kowalski 1929:6.

⁶⁹² W oryginale: «Караимы суть остатокъ Израиля, признавшего Тору и пророческія книги божественными и не подлежащими никакимъ измѣненіямъ».

⁶⁹³ W oryginale: «Караимы есть нація этнографически и исторически развившаяся къ настоящему моменту и религіозно объединенная въ сію эпоху особой караимской религіей».

⁶⁹⁴ Por. „**Naród Izraela** [wyróżnienia moje] spędził w niewoli [babilońskiej] niespełna pięćdziesiąt lat, gdy na historyczną scenę starożytnego świata wystąpił Cyrus, król Persów [...]. W ogóle, **nasi przodkowie**, znajdując się pod najwyższym panowaniem Persów, cieszyli się ze szczególnej życzliwości Boga. Oni ponownie zaczęli żyć swym własnym życiem narodowym [Не успѣлъ **Израильскій народъ** провести въ плѣну и пятидесяти лѣтъ, какъ на историческую сцену древняго міра выступилъ Киръ, царь Персовъ [...]. Вообще, **предки наши** находясь подъ верховнымъ владычествомъ Персовъ, пользовались особеннымъ благоволеніемъ Божиимъ. Они снова зажили самостоятельно національною жизнью]” (Prik 1902:76).

„Jeszcze za czasów Drugiej Świątyni **Judejczycy**, będąc pod rządami Ptolemeuszów, zaczęli studiować obyczaje, upodobania i zwyczaje swoich zdobywców. Zaczęli zapoznawać się z literaturą świata hellenckiego [...]. A nie mogło to, oczywiście, być właściwe i mieścić się w ramach **świętego nauczania judaizmu**, głoszącego ścisły, wstrzemięźliwy, umiarkowany i prosty sposób życia. I oto powstała niezgoda, wzajemna wrogość, stąd różne podejścia do religii lub różne sekty. Głównymi sektami powstałymi za czasów Drugiej Świątyni były sekta samarytan, saduceuszów oraz bajtosianów, należących wraz z nimi do jednego nurtu, faryzeuszów, esseńczyków, itd. Te innowacje dostarczały odpowiedniego materiału dla talmudystów. Przy okazji, gdy już właśnie wspomnieliśmy o pojawieniu się judejskich sekt, czy nie chcecie, abym pokrótce przedstawił najbardziej interesującą dla nas historię, — tak, historię pojawienia się **antytalmudycznego izraelstwa bene-mikra, karaimów, stanowiących potomków Abrahama, Izaaka**

W poszukiwaniu historycznej prawdy wielu uczonych sięgało do wcześniejszych badań wielkich karaimów. Niewątpliwie do znaczących osiągnięć należały dzieła

i Jakuba w prostej linii, i nie znających żadnego innego źródła religii, oprócz ksiąg napisanych na polecenie Boga przez Mojżesza na górze Synaj [...] pojawił się rabbin o imieniu Szymon ben Szatach (66 r. po Chr.). Ten rabbin, uznawany za wielkiego znawcę i tłumacza prawa, wpadł na pomysł wydawania nowych praw, pod pozorem tego, co boskie, w konsekwencji katastrofy, która dotknęła uczonych i mędrców. Stało się to za panowania króla Jannaja. Sprawa bierze się stąd, że za Szymona ben Szatacha powstał silny antagonizm między Jannajem i mędrkami odnośnie do tronu patriarchów, który niegodnie zajął król Jannaj, ponieważ zachowanie jego matki budziło wątpliwości. Gdy jeden z mędrków upomniał Jannaja, że nie jest godny tego tytułu, król, sprowokowany przez swoją żonę, wydał dekret, aby zniszczyć i wygnać wszystkich mędrków i uczonych swego kraju, tzn. Judejczyków. Ci prześladowani mędracy powinni byli emigrować, ale zanim zdążyli to zrobić, zostali wydani na śmierć. Przeżył tylko jeden Szymon ben Szatach, któremu udało się uciec wcześniej do Aleksandrii. Gdy niebezpieczeństwo minęło, Szymon wrócił do Jerozolimy, a zobaczywszy, że pozostał jedynym przedstawicielem religii i tłumaczem prawa, zaczął realizować swoje pomysły i koncepcje [Еще при второмъ храмѣ, **іудеи** находясь подъ владычествомъ Птолommeевъ, стали изучать нравы, вкусы и обычаи своихъ завоевателей. Началось дѣло съ знакомства съ литературой эллинскаго міра [...]. А это не могло, конечно, ладить и помѣщаться въ одной рамкѣ съ **святымъ учениемъ юдаизма**, проповѣдывающимъ строгій, воздержный, умѣренный и простой образъ жизни. И вотъ возникли несогласія, взаимная вражда и отсюда различные религіозные толки, или секты. Главныя изъ образовавшихся при второмъ храмѣ сектъ были: секта самарянитянъ, саддукеевъ и одного направленія съ ними байтосьянъ, фарисеевъ, эсеевъ и проч. Эти нововведенія и доставили первый матеріалъ талмудизму. Кстати разъ мы упомянули о возникновеніи іудейскихъ сектъ, то не угодно ли будетъ вамъ представить вкратцѣ самую интересную для насъ исторію,—да, исторію появленія **антиталмудическаго израильства бенемикра, карaimовъ, составляющихъ прямые потомки Авраама, Исаака и Якова**, и не знающихъ никакого другаго источника религіи, кромѣ книгъ, написанныхъ по повѣленію Божию Моисеемъ на горѣ Синаѣ [...] явился раввинъ, по имени Симеонъ-бень-Шаттахъ (66 году по Р. Х.). Этотъ раввинъ, слышій за величайшего знатока и толкователя закона, задался мыслью издавать новые законы подъ видомъ божественныхъ, вслѣдствіе катастрофы, постигшей ученыхъ и мудрецовъ. Это случилось въ правленіе царя Яннай. Дело въ томъ, что при Симеоне-бень-Шаттахъ возникъ сильный антогонизмъ между Яннаемъ и мудрецами изъ-за патриаршаго престола, который недостойно занялъ царь Яннаей, потому что мать его была сомнительнаго поведенія. Когда одинъ изъ мудрецовъ замѣтилъ Яннаю, что ему не приличествуетъ этотъ санъ, царь, подстрекаемый своими приближенными, издалъ указъ истребить и изгнать всѣхъ мудрецовъ и ученыхъ своей страны, т. е. Іудеи. Эти мудрецы, будучи преслѣдуемы, должны были эмигрировать, но прежде чѣмъ успѣли сдѣлать это, были преданы смерти. Въ живыхъ остался одинъ только Симеонъ-бень-Шаттахъ, которому удалось заблаговременно бежать въ Александрію. Когда опасность минула, Симеонъ возвратился въ Іерусалимъ и увидавъ, что онъ остался одинокимъ представителемъ религіи и толкователемъ закона, сталъ проводить свои измышленія и понятія]” (Prik 1902:85-87).

„Wreszcie nadszedł człowiek o imieniu Anan ben Dawid, który powstał przeciwko tradycji, wymyślonych przez rabbinów. Anan był człowiekiem prawdziwie pobożnym i ściśle sprawiedliwym, był znany ze swojej rozległej wiedzy. On zupełnie odrzucił Talmud, jako zwykle dzieło ludzkie, i uznał jedynie księgi Mojżeszowe za prawo [Наконецъ явился мужъ, по имени Ананъ-бень-Давидъ, который возсталъ противъ преданій, измышленныхъ раввинами. Ананъ былъ челоуѣкъ истинно набожный и строго справедливый и извѣстенъ своими обширными познаніями. Онъ совершенно опровергъ талмудъ, какъ простое челоуѣчское произведеніе и призналъ за законъ только книги Моисеевы]” (Prik 1902:90).

„Synagoga, zbudowana przez Annana i nadal strzeżona jest jako świątynia – kolebka dobrowolnych datków wszystkich społeczności karaimskich [...]. To jemu (Ananowi) zawdzięcza karaizm swoje odrodzenie [...]. Annan ustanowił i wprowadził systematyczny porządek do naszego nauczania wiary, jako prawa izraelskiego. Prawo izraelskie: karaimi bazują jedynie na czystej – bez domieszek – nauce religii Synajskiej, nakazanej nam od Boga przez Mojżesza [Синагога, выстроенная Ананомъ и до сихъ поръ охраняется, какъ святыня — колыбель, добровольными пожертвованіями всѣхъ карaimскихъ общинъ [...]. Ему то карaimство обязано своимъ возрожденіемъ [...]. Ананъ установилъ и привелъ въ систематическій порядокъ наше вѣрученіе, какъ законъ Израильскій. Законъ Израильскій карaimы основываютъ единственно на чистомъ, безпримѣсномъ учении Синайской религіи, заповѣданной намъ Богомъ черезъ Моисея] (Prik 1902:92).

Abrahama Firkowicza. *Notabene*, pisał on w języku hebrajskim, a ze względu na to, że zasięg języka biblijnego był dość wąski nawet w życiu naukowym, to tylko niewielka grupa uczonych mogła pogłębić swoją wiedzę czytając jego hebrajskojęzyczne teksty. Niemniej, pojawiały się tłumaczenia na język rosyjski, jak na przykład na stronach *Biuletynu Karaimskiego Zarządu Duchownego*, dla którego tłumaczył Aron Katyk. Czy tłumaczenia te z języka hebrajskiego były dokładne? Czy też dokonano odpowiedniej cenzury, która by odpowiadała nowoczesnej teorii pochodzenia? Dla przypomnienia pozwolę sobie przytoczyć tłumaczenie fragmentu *'Aḥne Zikkaron* (Firkowicz 1872:2):

והמשל, הן עם בני ישראל בני מקרא המקוראים בשם קראים, הנמצאים ברוססיה ובאסטרייך ובטורקיי, עם לא עצום, אנשי מספר, ונער על לוח יכתבם, אמנם יקשה אפילו לחכם שב וישיש להשיג ראשית מקור התחלת דתם דת הקראות, וכל מי שנגע אלהים בלבבו להביע דעתו על אודותם לא מצא חזון רק כמו חלום בלי פתרון, זה מקדים מציאותם והתחלת דתם, ושם להם ראש את איזה צדוק שהיה בבית שני ולא ידע מי היה אביו, ונקראו על שמו צדוקים, וזה אומר שאינם מצדוקים רק אך שבימיהם התחילה דת הקראות, שלפרו בתורה שבע"פ⁶⁹⁵ בימי יהודה בן טבאי ושבי"ש⁶⁹⁶, וזה אומר שהתחלתם היתה כשבע מאות שנה אחר חרבן בית שני, וראשם היה ענן, בין כך ובין כך כלם נתנבאו בסגנון אחד פה אחד לכלם שכל הקראים אשר באזינא ובאיראפא כלם ממקור אחד יצאו עם אחיהם הרבנים, ר"ל⁶⁹⁷ מאנשי בית שני, אלא שהם השליכו את התורה שבע"פ אחרי גוס ודבקו אך לתורה שבכתב, קוראים והולכים לתומם בדרך מקראי קדש ע"פ⁶⁹⁸ הפשט, ועל כן נקראו בשם קראים.

I oto przykład – **naród synów Izraela, synowie Pisma, nazywający się Karaimi** [wyróżnienia moje], znajdujący się w Rosji, Austrii i Turcji, naród niewielki, lud tak nieliczny, że (wszystką) młodzież na tablicy można by wypisać, i tak naprawdę byłoby ciężko nawet naukowcowi sędziwemu i starcowi określić pierwsze źródła zapoczątkowania ich religii, religii karaimskiej. Każdy, którego Bóg pobudził w sercu swym do wyrażenia opinii odnośnie swego (pochodzenia), nie znalazł wizji, lecz tylko sen bez wyjaśnienia. I takie oto są okoliczności ich powstania i początku ich religii, że na ich czele stał pewien Cadok, który żył w czasach Drugiej Świątyni, i nie wiadomo, kto był jego ojcem, tym niemniej nadali im imię saduceusze⁶⁹⁹. Inny twierdzi, że nie jesteśmy od saduceuszów, lecz tylko za ich czasów pojawiła się religia karaimska i zbuntowali się oni (Karaimi) przeciwko Torze ustnej za czasów Jehudy ben Tabaja i **Szymona ben Szatacha** (Szetacha). Jeszcze inny mówi, że ich początek sięga siedem wieków po zburzeniu drugiej świątyni, a na ich czele stał Anan. **Tak czy inaczej wszyscy się zgadzają co do jednego, że karaimi, którzy mieszkają w Azji i Europie, wszyscy oni wyszli z tego samego miejsca wraz ze swoimi braćmi Rabbanitami, tj. ludźmi drugiej świątyni, lecz ci pierwsi odrzucili Torę ustną po jej wywyższeniu i trzymają się tylko Tory pisanej, czytając i chodząc drogą ksiąg Pisma Św. zgodnie z dosłownym rozumieniem, więc i dlatego nazywani są karaimi.**

Porównując tłumaczenie literalne z tłumaczeniem Katyka, można stwierdzić, że karaim ten nie jest do końca precyzyjny. Otóż Katyk nie zauważył, że na początku swoich przemyśleń Firkowicz rozważał nad historią nie tylko „narodu noszącego nazwę karaimi”, ale także narodu „synów Izraela”, „synów Pisma”, których zwie właśnie karaimi. Należy odnotować, że tekst Katyka opublikowano dosłownie w rok po wydaniu katechizmu Prika, piszącego o narodzie Izraela. Pojawia się więc pytanie, dlaczego w tłumaczeniu rosyjskim pominięto frazę „synowie Izraela”? Jak się wydaje,

⁶⁹⁵ Skrót שבעל-פה תורה.

⁶⁹⁶ Skrót שמעון בן שטח.

⁶⁹⁷ Skrót רוצה לומר.

⁶⁹⁸ Skrót על פי.

⁶⁹⁹ Por. Cahn 1937:8-9.

Katyk wyrzeka się więzi z żydami rabbanitami, wspierając się przy tym tekstami Firkowicza (Firkowicz 1918:13):

[...] исторія **народа, носящаго названіе караймовъ** [wyróżnienia moje] и живущаго, главнымъ образомъ, въ Россіи, Австріи и Турціи.

[...] всѣ сходятся въ одномъ пунктѣ: что Караимы, живущіе въ Европѣ и Азіи, хотя и происходят (**по религіи**) изъ того же источника, какъ и раввинисты, т. е. отъ современниковъ второго храма [...].

historia **narodu, noszącego nazwę Karaimi** i zamieszkującego głównie w Rosji, Austrii i Turcji.

[...] wszyscy zgadzają się co do jednego: że karaimi, mieszkający w Europie i Azji, choć i pochodzą (**według religii**) z tego samego źródła, co i rabbanici, tzn. od świadków czasów drugiej świątyni [...].

Pominięto więc tu słowo „bracia”, a dodano w nawiasie słowa „według religii”, implikując w ten sposób niechęć przyznawania się do traktowania rabbanitów jako braci z krwi. Sam Firkowicz, jak to wskazałam wcześniej, używa określenia „bracia” w stosunku do rabbanitów⁷⁰⁰. Trudno uwierzyć w to, że Katyk⁷⁰¹ nie potrafił przetłumaczyć tak podstawowego słowa hebrajskiego, jakim jest wyraz אחים (‘bracia’) na język rosyjski. Pojawia się więc pytanie, w jakim sensie Firkowicz uważał rabbanitów za braci. Na czym polegałoby owo braterstwo? Pewnym jest to, że nikt nie odwoływał się do nich jako do braci w wierze, lecz raczej jako do odstępców od czystej wiary Mojżeszowej. Wobec tego okazuje się dobitnie, że poczucie braterstwa karaimów z rabbanitami wiązało się z ich wspólnym korzeniem, to jest z Torą i patriarchami, lecz pod wpływem błędnych nauk drogi niektórych wierzących się rozeszły, powodując rozłam w wierze (rabbanici, karaimi). Termin „bracia” należałoby więc rozumieć w ten sposób, że byłiby to bracia w tej wierze, która była wyznawana za czasów patriarchów. Gdy mowa o braciach, to właśnie w odniesieniu do tego momentu historycznego, jak mi się wydaje.

Wracając do wątku głównego katechizmu, warto wskazać, że na koniec katechizmu Prik podaje fragment z *Podręcznika do czytania i studiowania Biblii (ros. Руководство къ чтенію и изученію Библии)*, dotyczący dziejów pierwszych bohaterów

⁷⁰⁰ W *’Abne Zikkaron* rabbanici niejednokrotnie są określani jako bracia. Pozwolę sobie przytoczyć tylko kilka przykładów:

”ופניתי לאחינו הרבנים [...]”

„Zwróciłem się do naszych braci rabbanitów [...]” (Firkowicz 1872:3).

”[...] לקוסדינא [...] והתרועעתי עם חכמי וגדולי רבני אחינו הרבנים והייתי מכובד בישיבותם ובבתי כנסיותם בכל מיני כבוד, ישלם הי פעלם [...]”

„[...] w Konstantynopolu [...] zaprzyjaźniłem się z uczonymi i wielkimi nauczycielami naszych braci rabbanitów, byłem szanowany w ich jesziwach i synagogach z okazaniem wszelkiego respektu, niech wynagrodzi ich Bóg za swe uczynki [...]” (Firkowicz 1872:4).

”[...] לכן לא מצאו ידיהם לכתוב דברים ברורים כי אם דברים אשר רובם ע”ד ההשערה בשבח הקראים ובגנות אחיהם הרבנים מפני שנאת הדת המולכת ברבנים ובקראים שמשבתה אמת מארץ לא תצמה”.

„Przeto ich ręce (uczonych) nie znalazły tego, co (mogłoby pomóc) w napisaniu jasnych spraw, większość z nich to są hipotezy o chwale karaimów i potępieniu ich braci, rabbanitów, z powodu nienawiści religijnej panującej między rabbanitami a karaimami, z tej przyczyny prawda z ziemi nie wyrośnie” (Firkowicz 1872:8).

⁷⁰¹ Bardzo godny uwagi jest także fakt, że słowo רבנים autor przetłumaczył jako żydzi:

«[...] Галукуать гаккараймъ ве гараббанимъ (חלוקת הקראים והרבנים – раздѣленіе караймовъ и евреевъ) [...]».

„[...] ḡaluqqat ḡaq-qara’im weha-rabbanim (חלוקת הקראים והרבנים – podział pomiędzy karaimami a żydami) [...]” (Firkowicz 1918:14).

W istocie takie tłumaczenie stało się praktyką. Nawet do dzisiaj w karaimskiej literaturze wschodnioeuropejskiej słowo *rabbanim* tłumaczono jako żydzi, i tylko w niektórych pozycjach można znaleźć przypisy dotyczące rabbanitów.

wiary. Prik czerpał tu z rosyjskiego tłumaczenia (francuskiego) podręcznika *Manuel biblique, ou Cours d'Écriture Sainte à l'usage des séminaires. Ancien Testament*, którego autorem był słynny francuski biblista Fulcran Vigouroux (1837-1915). Vigouroux był profesorem w Paryskim Instytucie Katolickim. Jako pierwszy objął stanowisko przewodniczącego Papieskiej Komisji Biblijnej, która miała czuwać nad poprawną interpretacją Pisma Świętego (Reardon 1975:252). Katolicka twórczość Vigouroux cieszyła się ogromną popularnością nie tylko w prawosławnej Rosji, ale i w kręgach karaïmskich. E. Kazas dla celów nauczania młodzieży historii czasów asyryjskich oraz babilońskich zdecydował się napisać streszczenie innego dzieła tegoż francuskiego uczonego, pt. *La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Égypte, et en Assyrie*. Streszczenie powstało w języku hebrajskim. W 1908 r. ukazało się pierwsze wydanie tegoż dzieła. Dodatkowo Kazas opracował w języku hebrajskim prace dwóch innych francuskich uczonych, Paula Janeta oraz Julesa Simona⁷⁰² (Rajeckij 1912:10-11).

Należy podkreślić, że przedstawione fragmenty biblijne stanowią jednolitą historię społeczności karaïmskiej. Prik, jak i Duwan, nie rozpatrywali dziejów Pisma Św. jako odrębnej historii, lekcji wiary czy jako duchowego przykładu. Oni w pełni utożsamiali się z bohaterami biblijnymi jako ze swymi przodkami. W 1902 r. Prik pisał:

[...] aby przedstawić krótki zarys **naszej świętej historii biblijnej** [wyróżnienia moje], należałoby przenieść się w umyśle w głąb starożytnej **historii naszych przodków**, do najbardziej oddalonej epoki. Zaczniemy swój historyczny zarys od tego czasu, kiedy się rozpoczęła **historia narodu izraelskiego**, powołanego z góry głosić największą i najświętszą ideę, która tylko istnieje w niebie i na ziemi, – ideę jedności Boga i świętości ludzkiego życia [...]. Oczywiście, **historia Izraela**, której nie ma podobnej w historii świata, jest bardzo pouczająca i ciekawa. Tym bardziej większe zainteresowanie stanowi ona **dla was, dzieci narodu izraelskiego**, tak, tego samego narodu, który, pomimo faktu, że, wydawszy dech swej niezależności politycznej na krwawych i płonących ruinach Syjonu, został wygnany i pozbawiony swojej własności terytorialnej oraz organizmu państwowego, nie stracił jednak nic ze swej istoty i oryginalności. Jako potężny strumień, płynący między potężnymi falami ludów w ciągu dwudziestu wieków niezmiernie cierpiący **dom Jakuba**, rozdrobniony, rozproszony po wszystkich zakątkach ziemskiej kuli, z powodu pewnych cudów mógł zachować swego ducha w obliczu swego plemienia (Prik 1902:54)⁷⁰³.

⁷⁰² Kazas napisał i wydał następujące pozycje:

- *Torat ha-'adam, תורת האדם, Nauka o człowieku* (Warszawa, 1889): na podstawie *Podstawy etyki 'Éléments de morale'* Paul Janet;

- *Kibšono šel 'Olam, כבשונן של עולם, Tygiel świata* (Eupatoria, 1899): na podstawie *Religia naturalna 'La religion naturelle'* Jules Simon;

- *'Emet me-'eres, אמת מארץ, Prawda z ziemi* (Odessa, 1908): na podstawie *Biblia oraz najnowsze odkrycia w Palestynie, Egipcie oraz Asyrii 'La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Égypte, et en Assyrie'* Vigouroux.

Dzieła te stały się częścią programu nauczania Aleksandryjskiej Szkoły Duchownej.

⁷⁰³ W oryginale: «[...] представить краткий очерк **нашей священной библейской истории**. Для этого перенесемъ мыслью въ глубь древнѣйшей **исторіи нашихъ предковъ**, въ самую отдаленную ея эпоху. Мы начнемъ свой историческій очеркъ съ того времени, когда началась **исторія израильскаго народа**, призваннаго свыше проповѣдывать величайшую и святѣйшую идею, какая только существуетъ на небѣ и на землѣ,—идею о Единстве Бога и о святости человеческой жизни [...]. Конечно, **исторія Израіля**, которая не имѣетъ себѣ подобнаго во всемірной исторіи, весьма поучительна и интересна. Тѣмъ больше интереса представляетъ она **для васъ, дѣтей израильскаго народа**, да, того самаго народа, который, не смотря на то, что, испустивъ дыханіе своей политической независимости на окровавленныхъ и дымящихся развалинахъ Сіона, былъ изгнанъ и лишень своего географическаго владенія и государственнаго организма, не потерялъ, однако, ничего изъ своей сущности и своеобразности. Какъ сильный

Czy pojęcia „nasza święta historia biblijna”, „historia naszych przodków”, „historia narodu izraelskiego”, „historia Izraela” nie należy pojmować jako pojęć synonimicznych? W rozumieniu Prika – oraz kilku pokoleń uczniów, na których wywierał ogromny wpływ – dzieje biblijne stanowiły część własnej historii karaimów. Oni uczyli się jej nie tylko w celach poznawczych, wychowawczych i moralnych, ale i ze względów osobistych, to jest aby lepiej poznać swoją własną tożsamość. Opierając się na historycznych danych Vigouroux, przemawiających za prawdziwością słów Pisma Św., Prik opisał podróż Abrahama do Egiptu, historię zdobycia pierworództwa przez Jakuba, Bożą opatrzność nad Józefem, wyjście ludu Izraela z Egiptu pod przewodnictwem Mojżesza oraz wędrówkę przez pustynię za słupem obłoku. Szczególna uwaga poświęcona została cechom charakteru bohaterów biblijnych, a mianowicie pokojowi, pokorze i cierpliwości Izaaka, Jakuba i Józefa.

Karaimski język hebrajski

Druga cenna uwaga S. Prika, jeszcze bardziej uderzająca zwolenników tureckiego pochodzenia, dotyczy języka karaimskiego, który na równi z innymi czynnikami, jak jedność terytorium, religii, krwi i obyczajów – według hachama Szapszała – stanowi o samoidentyfikacji karaimów⁷⁰⁴. Prik podał następującą jedyną i niezmienną definicję języka karaimskiego:

Karaimski, tzn. starożytny język biblijny, nazywa się świętym, ponieważ w tym języku zostało napisane i dane nam Prawo – Tora, w tym języku prorokowali nasi prorocy, natchnieni przez Boga śpiewacy wychwalali i wywyższali w hymnach Imię wszechmogącego Stwórcy. W tym języku ułożone są nasze modlitwy (Prik 1917:48).

Na marginesie należy zaznaczyć, że w 1910 r. Prik wydał swoje inne dzieło, pt. *Wprowadzenie do początkowego czytania karaimskiego starożytnego języka biblijnego*. Jest to podręcznik do nauki języka hebrajskiego sporządzony w języku rosyjskim. W przedmowie autor podobnie przedstawił język hebrajski jako ojczysty język i podkreślał wagę jego nauczania w narodzie karaimskim (Prik 1910:1)⁷⁰⁵:

Nasz starożytny język biblijny z czysto pedagogicznych powodów oraz wniosków uznany jest za dużo bardziej konieczny przedmiot kształcenia podstawowego oraz wychowania naszego młodego dorastającego pokolenia. Dlatego też każdy dobrze myślący karaim powinien umieszczać starożytny język biblijny na pierwszym planie spośród nauczanych przez ich dzieci ogólnokształcących przedmiotów głównych i pobocznych. Podobnie jak wszystkie inne narody zapewniają swemu językowi ojczystemu właściwe miejsce w szkole, tak i starożytny język biblijny powinien odgrywać odpowiednią rolę w szkołach karaimskich.

потокъ, протекая среди могучихъ волнъ народовъ въ теченіе двухъ десятковъ столѣтій многострадальный **домъ Якова**, раздробленный, разсѣянный по всѣмъ угламъ земнаго шара, въ силу какихъ чудесъ могъ сохранить духъ свой въ лицѣ своего племени».

⁷⁰⁴ Пор. «Хроника. 7 мая въ помѣщеніи Александровскаго Караимскаго Духовнаго училища состоялось Общее Собраніе членовъ Караимской общины» 1917:10: «...самоопредѣленіе караймовъ покоится на слѣдующихъ данныхъ: единствѣ територіи, религіи, крови, языка и обычаевъ».

⁷⁰⁵ W oryginalnie: «Нашъ родной древне-библейскій языкъ по чисто-педагогическимъ соображеніямъ и выводамъ признанъ болѣе чѣмъ необходимымъ предметомъ элементарнаго обученія и воспитанія нашего подросткающаго поколѣнія. Посему каждый изъ благомыслящихъ караймовъ долженъ ставить древне-библейскій языкъ на первый планъ среди изучаемыхъ ихъ дѣтьми общеобразовательныхъ предметовъ, главныхъ и второстепенныхъ. Подобно тому, какъ всѣ другія націи отводятъ своему родному языку въ школѣ подобающее мѣсто, такъ и древне-библейскій языкъ долженъ играть въ караимскихъ школахъ соотвѣтствующую роль».

Prik zdefiniował język hebrajski wyłącznie jako język biblijny, nazywany *lešon qodeš* ‘*лешонь коदेशь*’, czyli językiem świętym. Podobnie do Duwana, wskazywał on na obowiązek karaimów studiowania języka Tory, będący kluczem do poznania Pisma Świętego⁷⁰⁶. Tematowi temu poświęcił w swej książce cały podrozdział, pt. על חוב למיד. תורתנו ולשונו הקדושה. Jeszcze raz pragnę podkreślić, iż Prik całkowicie nie wspomina o lokalnym języku turekijskim, lecz używając terminu język karaimski ma na myśli hebrajszczyznę biblijną (Prik 1917:47-48).

Nie wolno ignorować faktu, że w tamtych czasach język karaimski pojmowany był nie tylko jako starożytny język biblijny, o czym świadczy przywołany tu cytat z tekstu S. Prika, lecz także jako język turekijski, zbliżony do tatarskiego, czego S. Prik nie brał pod uwagę. W literaturze używano słowa „karaimski” w dwóch pojęciach: w znaczeniu języka hebrajskiego biblijnego oraz w znaczeniu języka turekijskiego. Odpowiednio do programu egzaminacyjnego na stanowisko domowej nauczycielki języka karaimskiego (sic!) oraz Prawa Bożego, kandydatki powinny były podejść do egzaminu z języka biblijnego, wykazując się znajomością treści gramatycznych podręcznika E. Kazasa *Le-regel ha-yeladim* i umiejętnością tłumaczenia Pisma Św. na język rosyjski lub karaimski (sic!), oraz do egzaminu z Prawa Bożego, obejmującego katechizmy Duwana i Prika (pomijając Szamasza i Firkowicza). Ponadto trzeci egzamin dotyczył historii karaimów, zawierający zagadnienia pochodzenia karaimskiej religii oraz plemiennego pochodzenia karaimów («Программа испытаний на звание домашней учительницы караимского языка и закона Божия» 1918:23–24).

Dziesięć zasad wiary karaimskiej

Należy wskazać, że w przypadku Prika podkreślanie związków karaimów z narodem Izraela, a także pielęgnowanie ojczystego języka, to jest hebrajszczyznę biblijną, znajduje swoje odzwierciedlenie w dziesięciu artykułach wiary, zapisanych w *Głównych zasadach karaimskiego nauczania wiary*. Jego wersja jest zbliżona do rosyjskiej wersji Duwana. Zestawiając te dwa teksty, można stwierdzić, że dogmaty czwarty, piąty, szósty, siódmy oraz ósmy są prawie identyczne, włącznie z obowiązkiem nauki języka hebrajskiego (Prik 1917:8-9, Duwan 1890:62-65)⁷⁰⁷:

⁷⁰⁶ Będąc wielkim pedagogiem i wychowawcą, Prik widział przyszłość swojej społeczności w karaimskiej religijnej edukacji dzieci i młodzieży, bowiem tylko ona gwarantuje „dobro ojczyzny i szczęście Izraela”:

„Niech zachowanie naszej uczącej się młodzieży, jako dzieci karaimskich, służy jako wzór dla innych; niech oni w osobie uczniów i wychowanków w ogólnokształcących placówkach edukacyjnych wykonują swoje obowiązki sumiennie, niech osiągają wszelkie możliwe sukcesy w dziedzinie nauki [...] starają się być dobrze wykształconym człowiekiem i wysoce religijnym karaimem. A by to osiągnąć, oczywiście koniecznym jest zapoznać się z naszym rodzimym świętym starożytnym językiem biblijnym, ze złotymi zasadami naszego świętego Boskiego nauczania, „Torą”, oraz z naszą ojczystą historią karaimską. Ta wiedza o świętym karaizmie i miłość do niego da im możliwość uczynić się prawdziwymi przewodnikami idei dobra ojczyzny i szczęścia Izraela” [«Пусть поведение нашей учащейся молодежи, как караимских дѣтей, служить образцомъ для другихъ; пусть они въ лицѣ учениковъ и воспитанниковъ въ общеобразовательныхъ учрежденіяхъ исполняютъ свои обязанности добросовѣстно, сдѣлаютъ всевозможные успѣхи въ области наукъ [...] стараются быть истинно образованнымъ челоѡкомъ и высокорелигіознымъ караимомъ. А для этого, конечно, необходимо, ближе познакомиться съ нашимъ роднымъ священнымъ древне-библейскимъ языкомъ, съ золотыми правилами нашего святаго Божественнаго ученія «Тора» и нашей родной караимской исторіей. Эти же знанія святаго караимства и любовь къ нему дадутъ имъ возможность сдѣлаться истыми проводниками идей для блага отечества и счастья Израіля»]» (Prik 1902:12-13).

⁷⁰⁷ Drukiem wytłuszczonym zaznaczono różnice w katechizmach Duwana i Prika.

	Duwan (1890) ⁷⁰⁸	Prik (1917)
1.	Wierzę pełnią wiary, że Stwórcą, niech będzie błogosławione Jego imię, stworzył z niczego niebo i ziemię oraz wszystko, co na nich jest.	Wierzę pełnią wiary, że Stwórcą, niech będzie błogosławione Jego imię, stworzył z niczego niebo i ziemię oraz wszystko, co na nich jest, a Jego opatrność oświeca każde istnienie na świecie.
2.	Wierzę pełnią wiary, że Wszechmogący Bóg-Stwórcą istnieje od wieków, Jego istnienie nie ma ani końca, ani początku.	Wierzę pełnią wiary, że Stwórcą, niech będzie błogosławione Jego imię, nie ma ani końca, ani początku, On jest Pierwszym i Ostatnim, był, jest i będzie.
3.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższemu ⁷⁰⁹ Stwórcy nie ma podobnego, że jest On absolutnie jeden, nie istnieje inna jednostka podobna do Jego jedności oraz nie ma On ciała, nie odnosi się do niego żaden fizyczny atrybut.	Wierzę pełnią wiary, że moc Jedynego Stwórcy nie jest ani z nikim, ani z niczym porównywalna, jest Istotą niepojętą dla rozumu ludzkiego.
4.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Stwórcą posłał Mojżesza, naszego nauczyciela, niech spoczywa w pokoju, a jest on na czele wszystkich proroków.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Stwórcą posłał Mojżesza, naszego nauczyciela, niech spoczywa w pokoju, a jest on na czele wszystkich proroków.

⁷⁰⁸ W oryginale (Duwan 1890:62-65):

«Первый члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Создатель, да будетъ благословенно имя Его, создалъ изъ ничего небо и землю и все, что въ нихъ.

Второй члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Создатель, да будетъ благословенно имя Его, нѣтъ Ему ни начала, ни конца, Онъ есть Первый и Послѣдній, былъ, есть и будетъ.

Третій члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевышнему Создателю нѣтъ подобія, что Онъ Единъ безусловно (абсолютно) и нѣтъ единства подобнаго Его единству и что Онъ не есть тѣло, и не имѣеть никакихъ свойствъ тѣла.

Четвертый члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевишній Создатель послалъ Моисея, учителя нашего, миръ праху его, и что онъ глава всѣхъ пророковъ.

Пятый члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевишній Создатель далъ черезъ посредство Моисея, учителя нашего, миръ праху его, Его священную Тору, находящуюся нынѣ въ нашихъ рукахъ.

Шестой члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что каждый сынъ Израиля, вѣрующій во Всевышняго Бога и Его Тору, обязанъ знать языкъ Торы и ея объясненіе.

Седьмой члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевишній Богъ изливаль пророческое вдохновеніе также на всѣхъ пророковъ, послѣдовавшихъ послѣ Моисея, учителя нашего, миръ праху его, и посылавъ ихъ предсказывать будущее и увѣщевать Свой народъ Израильскій.

Восьмой члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевишній Богъ воскресить мертвыхъ (людей) въ день Своего великаго Суда.

Девятый члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевишній Богъ творить справедливый судъ людямъ и воздаеть каждому, по его заслугамъ.

Десятый члень.

Я вѣрую вѣрою полною, что Всевишній Богъ не презираеть насъ, людей плѣна, но мы теперь находимся подъ Его наказаніями. Всякій сынъ Израиля, вѣрующій во Всевышняго Бога и Его Тору, обязанъ надѣяться постоянно и терпѣливо ожидать Его спасенія, посредствомъ Его Мессіи изъ дома Давидова и возобновленія Его Св. Храма».

⁷⁰⁹ Hebr. 'niech będzie wywyższony'.

	Duwan (1890) ⁷⁰⁸	Prik (1917)
5.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Stwórca dał Mojżeszowi, naszemu nauczycielowi, niech spoczywa w pokoju, Jego Świętą Torę, którą teraz posiadamy w naszych rękach.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Stwórca dał Mojżeszowi, naszemu nauczycielowi, niech spoczywa w pokoju, Jego Świętą Torę i że ta Tora , którą teraz posiadamy w naszych rękach, nie zostanie zmieniona i naruszona .
6.	Wierzę pełnią wiary, że każdy syn Izraela, wierzący w Najwyższego Boga i w Jego Torę, zobowiązany jest znać język Tory i jej wykładnię.	Wierzę pełnią wiary, że każdy syn Izraela, wierzący w Najwyższego Boga i w Jego Torę, zobowiązany jest znać język Tory i jej wykładnię.
7.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg wylewał prorockie natchnienie również na wszystkich proroków, którzy przyszli po Mojżeszu, naszym nauczycielu, niech spoczywa w pokoju, i wysyłał ich, aby zapowiadali przyszłość oraz nawiedzili Jego lud Izrael.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg wylewał prorockie natchnienie również na wszystkich proroków, którzy przyszli po Mojżeszu, naszym nauczycielu, niech spoczywa w pokoju, których posyłał, aby nawiedzali Jego lud izraelski i przepowiadali przyszłość [zmiana tylko w kolejności].
8.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg ożywi umarłych (ludzi) w dzień Swego wielkiego sądu.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg ożywi umarłych (ludzi) w dzień Swego wielkiego sądu.
9.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg sprawiedliwie sędzi ludzi i wynagradza każdego za jego zasługi .	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg sprawiedliwie wyznacza dla ludzi wynagrodzenie i wymierza kary każdemu według jego czynów .
10.	Wierzę pełnią wiary, że Najwyższy Bóg nie gardzi nami, ludźmi niewoli, lecz teraz nas doświadcza. Każdy syn Izraela, wierzący w Najwyższego Boga i Jego Torę, zobowiązany jest mieć stale nadzieję oraz cierpliwie czekać na Jego zbawienie za pośrednictwem Jego Mesjasza z domu Dawida i na odbudowanie Jego Świątyni .	Wierzę pełnią wiary, że pojawienie się Mesjasza nastąpi z domu Dawida dla odbudowy Św. Świątyni Boga i Jerozolimy . ⁷¹⁰

⁷¹⁰ W oryginale (Prik 1917:8-9):

«1) Я вѣрую вѣрою полною, что Богъ, да будетъ благословенно имя Его, создалъ изъ ничего небо, землю и все, что въ нихъ и что Провидѣние Его озаряетъ всякое существованіе въ мірѣ.

2) Я вѣрую вѣрою полною, что Всемогушій Богъ Создатель существуетъ предвѣчно: Его бытію нѣтъ ни начала ни конца.

3) Я вѣрую вѣрою полною, что единство и могущество Создателя ни съ кѣмъ и ни съ чѣмъ не сравненно, и есть Существо непостижимое для ума человѣческаго.

4) Я вѣрую вѣрою полною, что Всевышній Создатель послалъ Моисея, учителя нашего, миръ да будетъ съ нимъ, и что онъ глава всѣхъ пророковъ.

5) Я вѣрую вѣрою полною, что Всевышній Создатель далъ черезъ посредство Моисея, учителя нашего, миръ да будетъ съ нимъ, священную Тору Свою и что эта Тора находящаяся нынѣ въ нашихъ рукахъ, не будетъ замѣнена и нарушена.

6) Я вѣрую вѣрою полною, что каждый сынъ Израила, вѣрующій во Всевышняго Бога и въ Его Тору, обязанъ знать языкъ Торы и его объясненіе.

7) Я вѣрую вѣрою полною, что Всевышній Богъ одаряетъ пророческимъ вдохновеніемъ также пророковъ, послѣдовавшихъ послѣ Моисея, учителя нашего, миръ да будетъ съ нимъ, и посылаетъ ихъ увѣщевать Свой народъ Израильскій и предсказывать будущее.

8) Я вѣрую вѣрою полною, что Всевышній Богъ воскреситъ мертвыхъ (людей) въ день Своего великаго Суда.

W kontekście dogmatów wiary karaimskiej należy także odnieść się do modlitewnika Maleckiego z 1910 r. Przedstawił on podobną listę – w języku rosyjskim – zasad jak Duwan i Prik, co potwierdza fakt, że istniała pewna jednolitość w nauczaniu podstaw karaizmu w ciągu prawie 30 lat. W kontekście szóstej zasady ważnym elementem – oprócz obowiązku uczenia się języka hebrajskiego – jest zwrot „każdy syn Izraela” u trzech autorów. Czy pojmowali oni to dosłownie, czy naprawdę wierzyli w swoją izraelskość? Choć od momentu publikacji przez Szapszała i Kokizowa teorii o turekim pochodzeniu karaimów minęło немало czasu, to niemniej jednak Maleckij i Prik nie dokonali żadnej zmiany w dogmatach wiary pod tym względem – w odróżnieniu od Firkowicza, który w 1915 roku opublikował katechizm, w którym z jednej strony używał zwrotu „każdy karaim”, a z drugiej pominął fragment o odbudowie świątyni w Jerozolimie za czasów mesjańskich. Zatem przynależność do narodu izraelskiego była ważnym elementem samoidentyfikacji karaimów – w opinii Maleckiego i Prika.

Nieco inny charakter mają zmiany związane z pierwszą zasadą, odnośnie do stworzenia świata. Na uwagę zasługują argumenty filozoficzne, które niejako uzasadniają konieczność istnienia Boga. Prik odwołuje się do układu świata i jego nadzwyczajnego porządku, w którym każda istniejąca rzecz ma własne, wyjątkowe przeznaczenie. W tym kontekście – zdaniem autora – jest to całkowicie logiczne, aby uwidoczniła się potrzeba Wyższego Rozumu oraz Najwyższego Zarządcy, który by wszystko ukształtował i wszystkim zarządzał:

Inaczej skąd mógłby powstać świat, przedstawiony w tym uporządkowanym układzie i doskonałości, gdyby nie było stwarzającej Przyczyny i Zarządcy – tj. Boga? [...] Nikomu nie może przyjść na myśl, że jakkolwiek budynek mógł powstać przez przypadek. Budowę budynku zawsze poprzedza plan, albo myśl o budynku oraz przyczyna, która w znanych kierunkach aktywizuje inne siły i wykorzystuje je do osiągnięcia postawionego celu. Między innymi, w budowie i rozwoju nawet najmniejszej, jak i największej rośliny znajdujemy materię, łączącą się w precyzyjne formy o takich prawidłowościach, które o wiele dalej przewyższają wszystko to, co zauważamy w budowie najpokaźniejszego budynku. W tej zadziwiającej budowie roślin i w jej doskonałości nasz rozum zauważa (głębokie) znaczenie i myśl, a to pokazuje, że owa myśl musi brać swój początek ze Stwórcy i że w tym żywym organizmie jest Przyczyna, która oddziałuje na tę materię i doprowadza ją do formy i do porządku (Prik 1917:11-12).

Jak na dłoni widać tu pewne wzorce myślowe zaczerpnięte z tekstów Arystotelesa, choć trudno byłoby tu mówić o jakimś bezpośrednim zapożyczeniu z filozofii greckiej. Wywody takie są znane także w świecie filozofii żydowskiej, a wcześniej i arabskiej (która zresztą ocaliła dla kultury Zachodu teksty Arystotelesa).

Warto podkreślić, że w książce z 1902 r. Prik inaczej przedstawił szósty dogmat wiary, dotyczący obowiązku uczenia się Tory w języku biblijnym [Обowiązkiem każdego Izraelity jest studiować Torę w języku biblijnym. Обязанность каждого Израильянина учиться Торѣ на библейскомъ языкѣ] (Prik 1902:93). Dlaczego przedstawił dwie – pod pewnym względem – różne wersje? Dlaczego nie zachował jednolitej wersji? Być może chodziło o to, że w tamtych czasach obowiązek nauki języka hebrajskiego był oczywisty, więc nie należało dodatkowo akcentować ważności studiowania tego języka.

---

9) Я вѣрю вѣрою полною, что Всевышній Богъ правосудно опредѣляетъ людямъ награды и наказанія по заслугамъ каждого.

10) Я вѣрю вѣрою полною, что явленіе Мессіи произойдетъ изъ колѣна Давида для возобновленія св. храма Божія и Іерусалима».

Błogosławieństwa

W świetle tradycji żydowskiej na szczególną uwagę w katechizmie Prika zasługują dwa błogosławieństwa. Pierwsze błogosławieństwo należy odmawiać na powitanie cara: „Błogosławiony jesteś Ty, Panie, Boże mój, Carze wszechświata, któryś udzielił ze sławy Swojej i potęgi Swojej tym, którzy się Go boją [Благословень Ты, Господи, Боже нашъ, Царь вселенной, который удѣлилъ изъ славы своей и могущества своего боящимся Его]” (Prik 1917:141), a drugie na powitanie uczonych i mędrców: „Błogosławiony jesteś Ty, Panie, Boże mój, Carze wszechświata, któryś udzielił z mądrości Swojej tym, którzy się Go boją [Благословень Ты, Господи, Боже нашъ, Царь вселенной, который удѣлилъ изъ премудрости Своей боящимся Его]” (Prik 1917:145). Prik podał ich źródło z *Seder Berak Modlitewnika wiedeńskiego* z 1854, IV tom, na stronie 78: בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁנָּתַן מַחְכְּמָתוֹ לִירָאִי, בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁנָּתַן מַכְבוֹדוֹ וּמְגִבּוֹרָתוֹ לִירָאִי. Błogosławieństwa te zbliżone są do powszechnie znanych rabbanicznych błogosławieństw. Na powitanie króla izraelskiego rabbanici odmawiali: „Błogosławiony jesteś Ty, Panie, Boże nasz, Królu wszechświata, któryś udzielił ze sławy Swojej tym, którzy się Go boją [בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁחִלַּק]” [מַכְבוֹדוֹ לִירָאִי]. Na powitanie mędrców i starców należało mówić: „Błogosławiony jesteś Ty, Panie, Boże nasz, Królu wszechświata, któryś udzielił z mądrości Swojej tym, którzy się Go boją [בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁחִלַּק מַחְכְּמָתוֹ לִירָאִי]” (אורח חיים רכ"ד, ו-ח'). Dodatkowo warto podkreślić, że w swej – wspomnianej przed chwilą – książce, pt. *Rozmowy o karaizmie*, Prik, omawiając wyższość Tory w społeczności karaimskiej, przywołał kolejne błogosławieństwo zbliżone do rabbanicznego:

On (Bóg) dał nam Torę – tę niebiańską żywność, jako jedyny środek do pożywienia i ochrony naszej duszy duchowej. Przez to nie nadaremno ustalona została u nas szczególna modlitwa, którą każdy karaim zobowiązany jest odmawiać przed czytaniem Tory: „Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny Boże nasz, Królu wszechświata, Któryś wybrał nas spośród wszystkich starożytnych ludów i dał nam swoje nauczanie” (Prik 1902:37)⁷¹¹.

Hebrajska wersja rabbaniczna brzmi następująco: בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם שֶׁנָּתַן לָנוּ הַתּוֹרָה [Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny Boże nasz, Królu wszechświata, któryś wybrał nas spośród wszystkich ludów i dał nam Torę]. Ponadto dane błogosławieństwo potwierdza fakt, że karaimi wierzyli, iż są narodem wybranym. A czy istnieją dwa wybrane narody – żydowski i karaimski? Biblia stwierdza, że jest jeden lud wybrany – naród Izraela, stąd każdej ze wspólnot zależy na tym, by określać się mianem „synowie Izraela”.

Termin kienesa

W odniesieniu do świątyni Prik używa w katechizmie słowa ‘kienesa’. Nie wolno jednak zapominać, że użycie tego terminu stało się poniekąd obowiązkowe, gdyż w swej wcześniejszej książce, pt. *Rozmowy o karaizmie*, stosował on słowo ‘synagoga’.

⁷¹¹ W oryginale: «Онъ даль намъ Тору — эту пищу небесную, какъ единое средство къ питанію и охраненію души нашей духовной. По сему недаромъ установлена у насъ особая молитва, которую каждый караимъ обязанъ произносить предъ чтеніемъ Торы: «Благословень Ты, Превѣчный Боже нашъ, Царь вселенной, который избралъ насъ изъ всѣхъ древнихъ народовъ и даль намъ Свое ученіе»».

I choć nie wiemy, czy Prik popierał zamianę słów, czy sprzeciwiał się jej, pokazuje to jednak proces kształcenia się nowej tożsamości karaimskiej:

[...] we wszystkich miastach Rosji, gdzie karaimi mniej lub bardziej stanowią społeczeństwo, jest synagoga. Na budowę synagogi karaimi chętnie wniosą swoją część, zwiększając swoje datki na ten cel dobroczynny. Synagoga jako pomnik narodowej świątyni, jak oni mówią, jest jedynym powiązaniem, które łączy nasze społeczeństwo w jedno i daje nam – kilku osobom – prawo nazywać się społeczeństwem (Prik 1902:8)⁷¹².

Kalendarz karaimski

Kalendarz karaimski został przedstawiony przez Prika następująco:

Tabela 9. Kalendarz karaimski (Prik 1917:101-120)

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	pol./transkr.	ros.	hebr.
1	Nisan (Нисань)	ניסן, אביב	Pesaḥ (Pascha) Święto przasników Święto wiosenne Dzień siódmy (dzień zgromadzenia)	Песахъ (Пасха) Праздникъ опръсноковъ Весенний праздникъ Седьмой день (день собранія)	חג הפסח חג המצות חג האביב שְׁבִיעִי עֶצְרַת
2	Ijar (Іяръ)	אייר			
3	Siwan (Сивань)	סיון	Święto Tygodni lub Pięćdziesiątnica Święto pierwocin ⁷¹³ Święto żniw Święto prawodawstwa	Праздникъ седмиць или пятидесятница Праздникъ созреванія Праздникъ жатвь Праздникъ Законодательства	חג השבעות חג הבכרים חג הקציר יום מתן תורה
4	Tammuz (Таммузь)	תמוז	post 9-go <i>tammuz</i> post czwartego miesiąca	постъ 9-го Таммуза постъ четвертаго мѣсяца	צום תשעה בתמוז צום הרביעי
5	Aw (Авь)	אב	post 7-go <i>aw</i> post 10-go <i>aw</i> post piątego miesiąca Nedaḇa Šabbat Neḇama Sobota pocieszenia	постъ 7-го Ава постъ 10-го Ава постъ пятаго мѣсяца Недава Шаббатъ-Негама (Суббота Утѣшенія)	צום שבעה באב צום עשרה באב צום החמישי נדבה שבת נחמה

⁷¹² W oryginale: «[...] во всѣхъ тѣхъ городахъ, Россіи, гдѣ караимы болѣе или менѣе составляютъ общество, имѣется синагога. На постройку синагоги караимы охотно вносятъ свою лепту, усугубляютъ свои пожертвованія на это богоугодное дѣло. Синагога, какъ памятникъ народной святости, говорятъ они, является единственною связью, которая соединяетъ наше общество въ одно и даетъ намъ горсти людей право называться обществомъ».

⁷¹³ Dosł. z rosyjskiego „święto dojrzewania”.

№	Miesiące		Święta/Posty		
	pol./ros.	hebr.	pol./transkr.	ros.	hebr.
6	Elul (Элүль)	אֱלוּל			
7	Tiszri (Тишри)	תִּשְׂרִי, יָרַח הָאֲתָנִים	Nowy rok Dzień wesela	Новый годъ День Веселья	ראש השנה יום תְּרוּעָה
			Yom Kippur (Dz. odkupienia) Dzień postu Sobota Sobót	Іомъ киппуръ (День прощенья) День поста Суббота субботъ	יום כְּפּוּר יום הצום שַׁבַּת שְׁבֻתוֹן
			Święto szałasów Święto zbiorów 8-my dzień (dzień zgromadzenia) Uroczystość Tory	Праздникъ кущей Праздникъ сбора 8-й день (день собранія) Торжество Торы	חג הסוכות חג האסיף ⁷¹⁴ שְׁמִינֵי עֶצְרֵת שְׂמַחַת תּוֹרָה
			post Gedaliasza post siódmego miesiąca	постъ Гедальи постъ седьмаго мѣсяца	צום גְּדַלְיָה צום השְׁבִיעִי
8	Cheszwan (Хешванъ)	חֶשְׁוֹן, בּוּל			
9	Kislew (Кислевъ)	כֶּסֶלֵו			
10	Tewet (Теветь)	טֵבֵת	post 10-tego <i>tewet</i> post dziesiątego miesiąca	постъ 10-го Тевета постъ десятаго мѣсяца	צום עֶשְׂרָה בְּטֵבֵת צום העשירי
11	Szewat (Шевать)	שֶׁבֶט			
12	Adar (Адаръ)	אֲדָר	Święto Purim, czy losów	Праздникъ Пуримъ, или жребіевъ	פּוּרִים
	Adar II (Адаръ II)	אֲדָר ב'			

W odniesieniu do postów warto zwrócić uwagę na fakt, że katechizm Prika jest ostatnim w karaimskiej literaturze wschodnioeuropejskiej, w którym wspomina się o poście Gedaliasza, przypadającym na 24-y dzień *tiszri* (צום השְׁבִיעִי). Dlaczego tak się stało? Jaki argument może być wskazany jako powód do usunięcia nazwy tego postu? Otóż post siódmego miesiąca upamiętnia – jak wcześniej pisałam – zabójstwo Gedaliasza, syna Achikama, któremu Nabuchodonozor, król babiloński, powierzył Judeę i mianował go namiestnikiem nad Judejczykami po zburzeniu świątyni jerozolimskiej. Historia opowiada, że po jego śmierci Judejczyków, którzy pozostali w tym kraju, dotknęły ciężkie klęski (Jr 41 i 2 Krl 25:25). Biorąc pod uwagę fakt, że post ma głównie historyczne znaczenie (nie zaś biblijne), co zbliżało do siebie tradycje żydowską i karaimską, aby tego uniknąć, usunięto „historyczną” nazwę święta

⁷¹⁴ Prik podał חג האסיף.

i zmieniono na bardziej „biblijną”. Po drugie, święto żydowskie nie pasowało do idei nowo przyjętego tureckiego pochodzenia karaimów.

Cechy charakterystyczne katechizmu

Warto podkreślić, że nauka Prika ma głównie charakter moralizatorski. Autor pobudza świadomość moralną, podaje przyczyny moralnego zachowania oraz wskazuje na wartości moralne w życiu każdego karaima. Wskazania te są przedstawione – na tle odpowiednich wersetów biblijnych – w formie zachęty lub ostrzeżenia przed ewentualnymi konsekwencjami. Najczęstszą zachętą uczącego się do prowadzenia sprawiedliwego życia są niewątpliwie nagrody: „każdy karaim zobowiązany jest modlić się dwa razy dziennie, przez co otrzyma fizyczną nagrodę w tym życiu, a duchową w przyszłym (Prik 1917:83)”, „jak wielka jest nagroda za dokładne i sumienne wykonywanie obowiązków wobec rodziców (Prik 1917:129)” lub „będzie godzien nagrody nie tylko ten, kto sam osobiście czyni dobro, lecz i ten, kto zachęca innych do składania ofiar na cele charytatywne (Prik 1917:158-9)”. Natomiast za przykład przestrogi może posłużyć nauka na podstawie trzeciego przykazania Dekalogu: „wypominam grzechy ojców synom do trzeciego i czwartego pokolenia [...]”. Co ciekawe, Prik sięga do nauki świeckiej dotyczącej dziedziczenia pewnych skłonności rodzicielskich (Prik 1917:36):

Skłonności rodziców, zło, ich wady – wszystko to odzywa się w dzieciach. Dlatego całkowicie sprawiedliwie to przykazanie zaznacza, że Bóg „wypomina grzechy ojców dzieciom”, które naśladują charakterystyczne niegodziwe cechy ojca i które z kolei przekazują je swoim potomkom.

Prik często usiłował oddziaływać na uczącego się na trzy sposoby: dydaktyczny, estetyczny i emocjonalny⁷¹⁵. On nie tylko przekazywał wiedzę, ale też pobudzał umysł do myślenia kreatywnego poprzez wyobraźnię, wywoływał emocje nakierowane na aktywność poznawczą. Utwierdzał go w tym jeden cel, aby przybliżyć czytelnikom oraz utrwalić w ich pamięci podstawy wiary i postępowań, ukazując głębszy sens omawianych przyczyn i zjawisk. Jedną z najczęściej stosowanych przez Prika form było porównanie, niekiedy przeradzające się w alegorię. Pojęcia religijne, nabierając formy obrazu, ujawniały się w umyśle i nabierały nowego sensu (por. Słowiński 2005:142-145). Przedstawię kilka przykładów.

Pierwszy z nich, pochodzący z nauki o przeznaczeniu, zawiera symboliczną wykładnię, widoczną już na poziomie świata roślinnego, bowiem każdy organ, nawet najmniejszy, posiada określone przeznaczenie:

korzeń służy do pobierania żywności z gleby, łodyga do roznoszenia substancji odżywczych, potrzebnych do żywienia pozostałych części rośliny, liście do pobierania pożywej substancji z powietrza i wydzielania „niegodnych” dla roślin gazów (dyfuzja gazów); kwiat do formowania płodu, płód do tworzenia nasienia, nasienie do przyszłego potomstwa i na koniec, najcieńsza sieć komórek i kanalików porzrzucanych po całej roślinie do jej wzmocnienia (Prik 1917:1).

⁷¹⁵ Obrazowość języka jest swoistą cechą katechizmów katolickich z XVII i pierwszej połowy XVIII w. Człowiek baroku odczuwał niezwykłą potrzebę odnoszenia się do wrażeń wzrokowych. Poprzez widowiskowy sposób przedstawiania wypowiedzi autor – uwzględniając psychikę i mentalność uczących się – „kierował” myślami czytelnika, kształtował jego wyobraźnię (Słowiński 2005:142).

Następny przykład, zaczerpnięty z nauki o dziesięciu dogmatach wiary, odnosi się do pojęcia ‘bruzdy’ w rolnictwie:

Te podstawowe podwaliny naszej wiary powinny wyorać w naszym sercu, że tak powiem, bruzdy, rozorać nasze uczucia religijne, aby potem można zasiać w nim najwyższe prawdy; oby te bruzdy stanowiły trwałe oraz nieusuwalne punkty naszych duchowych przekonań, wierzeń itd. (Prik 1917:9).

Nierzadko Prik odwołuje się do wiedzy przyrodniczej – wiedzy ogólnokształcącej w szkołach rosyjskich. Sięgnął on do niej w nauce o wszechmądrości Boga, wyjaśniając w jaki cudowny sposób uczynił On cały świat, tzn. zadziwiający „układ piękna, tworzący jedno zdumiewające powiązanie”:

badania przyrody pokazują, iż w niej jedno nie może istnieć bez drugiego, jedno jest konsekwencją drugiego. Bez powietrza, na przykład, nie mogą żyć nie tylko zwierzęta, ale i rośliny. Wdychając, zwierzęta zatrzymują jeden ze składników powietrza — tlen, i wydychają dwutlenek węgla odpowiednio do ilości zatrzymanego tlenu. Rośliny zatrzymują dwutlenek węgla, a wydychają tlen (Prik 1917:25).

W głoszeniu prawd wiary karaimskiej Prik stosuje także *exempla*, czyli opowiadanie historyczne lub fikcyjne, mające na celu zilustrowanie odpowiedniej nauki. Niezwykle znaczenie ma ono w dydaktyce szkolnej, wpływając na większe skupienie uwagi i wywołanie odpowiednich emocji u uczących się (por. Słowiński 2005:154-155). Omawiając zobowiązania rodziców wobec dzieci autor przywiązał szczególną uwagę do pracy fizycznej i rzemiosła. W swym nauczaniu sięgnął autor również do następującego opowiadania:

Pewnego razu szukali uczniowie swego nauczyciela i, znajdując go za warsztatem rzemieślniczym, zdziwili się, że taki wielki uczyony traci czas na to, aby wpatrywać się w pracę rzemieślnika. On zaś poprosił uczniów by weszli i powiedział: „Wejdźcie, wejdźcie tu, bo jest to korzystne, wybitne, wspaniałe, o czym nasza Tora mówi: „I napełniłem go duchem Bożym, mądrością, rozumem, poznaniem i wszelakim rzemiosłem, aby wykonywać ze złota, srebra i miedzi, aby szlifować drogie kamienie do oprawy (tzn. do wstawiania ich) i rzeźbić drzewo oraz wykonywać różne dzieła”” (Wj 31:3-5). Z tego wynika, że rodzice nie powinni zniechęcać do pracy fizycznej, rzemiosła, jeżeli dzieci mają do tego skłonność, tym bardziej że ustalono, że żadne nauki nie wchodzi do głowy nastolatków (Prik 1917:133-4).

Prik niekiedy odwoływał się do badań i osiągnięć naukowych, udowadniając sensowność przykazań Bożych oraz podając istotne wskazówki do ich przestrzegania. W nauce o obowiązkach człowieka wobec siebie samego w celu podtrzymania dobrego zdrowia Prik podkreślał ważność przestrzegania diety, którą definiuje w następujący sposób:

Pod mianem dieta należy rozumieć nie tylko ograniczenie w jedzeniu i picciu, czyli sposób i kolejność ich spożywania, lecz także wszystkie zewnętrzne czynniki, które wpływają na zdrowie człowieka w jego zwykłym życiu, jak: powietrze, odzież, sen, ruch itd. (Prik 1917:174).

Zachęcał on także do sięgnięcia do specjalnych książek, w których w sposób kompletny przedstawiony został dany temat (Prik 1917:175).

W katechizmie spotykamy się również z dość oryginalnymi interpretacjami Pisma Św. Omawiając na przykład pojęcie samobójstwa, rozróżnia autor ich dwa rodzaje: „bezpośrednie, kiedy człowiek umyślnie lub świadomie odbiera sobie życie, i pośrednie, tzn. stopniowo skraca swe życie (Prik 1917:177)”. Jak wyjaśnia autor, przyczyną samobójstwa pośredniego „może być nieumiarkowane, niemoralne życie, całkowicie poświęcone brutalnym, zwierzęcym instynktom, albo namiętnym przyjemnościom” (Prik 1917:177).

Na szczególną uwagę zasługuje fragment dotyczący obowiązków nauczycieli – w tym samego Prika – wobec uczących się. Jest to niezwykle ważka misja w dziejach ludzkości, wymagająca nie tylko odpowiednich kwalifikacji zawodowych, ale także i niebywałego poświęcenia się swemu zawodowi. Z jednej strony należy rozpatrywać działalność pedagogiczną „jako Boskie dzieło”, dlatego osoba nauczająca powinna kierować się w swej pracy wyłącznie „czystymi zamiarami, serdeczną skłonnością i pełną świadomością ducha”. Z drugiej zaś strony „w imię powołania nauki – (powinna ona) położyć ideę nieograniczonej miłości u podstaw swych wielkich zajęć, ideę miłości i szacunku wobec tych, którzy są oddani pod (jej) dozór i opiekę” (Prik 1917:146). Pamiętając, że nauczyciel stanowi wzór do naśladowania,

powinien on się wyróżniać fizycznie i umysłowo uważną czujnością. Ta czujność polega na zdolności uwagi, która we właściwym czasie powstrzyma go od tego, co głupie i ogólnie usunie zjawiska niekorzystne z pedagogicznego punktu widzenia. Niczego nie wolno stracić z oczu, spod obserwacji i kontroli nauczyciela. Nauczyciel podczas swej lekcji w klasie powinien obserwować, czy należycie zachowują się uczniowie, jak tego wymagają wychowawcze interesy szkoły. Jednak z drugiej strony, nauczyciel w obecności uczniów, którzy patrzą na nauczyciela, jak na istotę idealną i doskonałą, powinien być szczególnie czujny i uważny wobec samego siebie, aby nie stracić dostojności autorytetu i własnego poszanowania w oczach uczniów. Z ogromną czujnością powinien on dbać o samego siebie. Ani w mówieniu, ani w zewnętrznym zachowaniu, ani w uczynkach i działaniach nie powinno być zauważone coś takiego, co mogłoby niekorzystnie wpłynąć na estetyczne i moralne uczucie dziecka. Nauczycielowi nie wolno ani pić, ani jeść, ani żartować z uczniami (Prik 1917:148).

Fragmety, takie jak powyższy, są o tyle ciekawe i niezwykle inspirujące, że są skierowane nie tylko do uczniów, ale także i do kadry pedagogicznej. Jest to niewątpliwie cecha charakterystyczna podręcznika Prika, który myśli swe kierował do siebie, uczniów i nauczycieli. Inni autorzy katechizmów będą wypowiadać się w tonie autorytarnym tylko do samych uczniów, z pominięciem wyszczególnienia pewnych wytycznych dla osób dorosłych, nauczycieli, rodziców itd.

4. Katechizm w języku polskim Ananiasza Zajączkowskiego, pt. *Zarys religii karaimskiej* (1946/2006)

Biografia Ananiasza Zajączkowskiego i jego wkład w studia karaimoznawcze

Ananiasz Zajączkowski pochodził z Trok, gdzie się urodził 12 listopada 1903 roku. Był on dziewiątym dzieckiem Achiezera Aleksandra i Kamili Emilii z Bezekowiczów. Edukację rozpoczął w Wilnie w II Gimnazjum Państwowym. Pierwsza wojna światowa spowodowała, że rodzina Zajączkowskich zmuszona była wyemigrować aż na Krym. W Symferopolu Ananiasz uczęszczał do Gimnazjum im. Aleksandra I, które ukończył w 1921 r. Zaangażował się w organizację teatru objazdowego po południowych wybrzeżach Krymu. Po powrocie na Litwę Zajączkowski udzielał korepetycji w Trokach i w Wilnie, aby zarobić na swoje utrzymanie, a jesienią 1923 r. został zapisany do 7 klasy wileńskiego Gimnazjum im. Króla Zygmunta Augusta, aby móc przygotować się do zdania matury polskiej. Gdy w czerwcu 1925 r. uzyskał świadectwo dojrzałości z wyróżnieniem, poświęcił się pracy w Kulturalno-Oświatowej Sekcji Wileńskiego Stowarzyszenia Karaimów. W Trokach Zajączkowski spotkał profesora Tadeusza Kowalskiego, który przyjechał na te tereny w związku z jego zainteresowaniami naukowymi, które ogniskowały się między innymi wokół zagadnień związanych ze społecznością karaimską. To spotkanie miało znaczący wpływ na dalsze życie Zajączkowskiego, bowiem prof. Kowalski zachęcił młodego Ananiasza do podjęcia studiów w Krakowie. Po uzyskaniu zgody ojca, Zajączkowski wyruszył do Galicji i zapisał się jako słuchacz zwyczajny na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1929 r. obronił doktorat na podstawie pracy *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim. Przyczynek do morfologii języków tureckich*, pisanej pod kierownictwem wspomnianego prof. T. Kowalskiego. Jeszcze w trakcie studiów, w 1927 r., Zajączkowski poślubił Nadzieję Jutkiewiczówną.

Niezmiernie dziękuję Panu Profesorowi [T. Kowalskiemu] za przesłane życzenia z okazji mojego ślubu. Chcę jeszcze raz zapewnić Pana Profesora, że ani na chwilę nie porzuciłem myśli o pozyskaniu stopnia naukowego, po czym mógłbym swą pracą samodzielną spłacić dług, zaciągnięty zarówno od Państwa, jak i społeczeństwa. Wiem, że czeka mnie dużo pracy i bynajmniej nie uchylam się od niej, przeciwnie, pragnę zawsze pracować pod kierunkiem i światłym przewodnictwem Pana Profesora (list z dnia 30 grudnia 1927 r., Zajączkowski 2013:41).

W dniu 25 kwietnia 1929 r. został wyświęcony na stanowisko hazzana przez samego hachama Seraję Szapszała w kienesie karaimskiej w Wilnie. Dzięki swoim zdolnościom, pracowitości i znakomitym osiągnięciom w nauce uzyskał stypendium z kasy im. Mianowskiego na wyjazd do Berlina, Paryża i Stambułu. W 1933 r. uzyskał tytuł doktora habilitowanego na podstawie rozprawy *Studja nad językiem staroosmańskim. Wybrane ustępy z anatolijskotureckiego przekładu Kalili i Dimny* na Uniwersytecie Warszawskim. Tamże został docentem pierwszej Katedry Turkologii w nowopowstałym Instytucie Orientalistycznym. W 1935 r. Zajączkowski uzyskał stopień profesora nadzwyczajnego i objął stanowisko kierownika Katedry Turkologii. W latach 1934-1938 wykładał w Szkole Wschodnioznawczej, a następnie w Wyższej Szkole Żywych Języków Wschodnich. Napisał *Krótki wykład gramatyki języka zachodniokaraimskiego* (1931), *Studja nad językiem staroosmańskim. Wybrane rozdziały z anatolijskotureckiego przekładu Koranu* (1937). Pomimo nawału pracy naukowej, Zajączkowski angażował się w życie karaimów na Litwie. Od 1924 – to jest od początku

wydawania czasopisma *Mysł Karaimska* – rozpoczyna współpracę z tym periodykiem, a następnie, od 1928 r. wchodzi w skład komitetu redakcyjnego, a od 1931 r. zostaje mianowany redaktorem czasopisma. Gdy w 1931 r. S. Szapszał powołał Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej, to *Mysł Karaimska* stała się pewnego rodzaju zewnętrznym organem towarzystwa, tutaj publikowano różne wykłady i materiały z posiedzeń. Zajązkowski wszedł także do Zarządu Towarzystwa. II Wojna Światowa zmieniła nieodwracalnie cały świat i losy wielu karaimów, także i Zajązkowskiego. Kiedy we wrześniu 1939 r. Zajązkowski opuszczał Warszawę, aby dołączyć do żony z synem w Wilnie, Niemcy bombardowali siedzibę Instytutu Orientalistycznego, całkowicie niszcząc jego księgozbiór. Uniwersytet Warszawski został zamknięty. Nie bacząc na niebezpieczeństwo, wielu profesorów – w tym Zajązkowski – powróciło do stolicy. Otrzymał on pracę w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego.

Już drugi miesiąc, jak pracuję w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego. Praca nie jest przykra, ludzie b. sympatyczni, lecz sama czynność urzędowania jest niezmiernie nużąca. Nie wiem na jak długo, może się skończyć lada tydzień (list z dnia 1 grudnia 1941 r., Zajązkowski 2013:173).

Praca niestety nie wykracza poza biuro, które dziś mnie bardziej pochłania niż kiedy indziej. Z początkiem stycznia „awansowałem” na naczelnego komisarza spisowego przy spisie ludności na terenie naszego miasta i w związku z tym cała – dość duża – organizacja spisu znalazła się w mych mało doświadczonych rękach. Prace te potrważą do końca marca i zabierają mi sporo czasu. Będąc „urzędnikiem” – trudno mi było odmówić władzom miejskim. Najbardziej mnie to smuci z tego powodu, że ostatnio zaniedbałem swoją pracę naukową. Zaledwie o kilkanaście kartek posunęła się moja praca „o zapożyczeniach” naprzód w ciągu tego okresu czasu. Znajomi moi pokpiwają ze mnie, że chyba już i po wojnie „pozostanę w statystyce”... Ano, jeżeli orientalistyka okaże się zbyt droga czy kosztowna... Zresztą to tak małoważne wobec całości (list z dnia 25 stycznia 1943 r., Zajązkowski 2013:184).

Ponadto zaangażował się w zdobywanie dokumentów oraz zaświadczeń dla karaimów.

Dla mnie ostatni miesiąc minął pod znakiem różnych spraw i dość intensywnej pracy. Sprawy – niezakończone zresztą – dotyczyły głównie garstki współplemieńców, a w najbliższym czasie czekają mnie znów różne wizyty, narady – czego nigdy nie lubiałem, dziś zaś zwłaszcza źle to wszystko znoszę (list z dnia 25 stycznia 1943 r., Zajązkowski 2013:184).

Od kilku miesięcy przeżywa się właściwie nieomal codziennie wypadki różnych nieporozumień w sprawie pp. Czufutów. To już graniczy z jakąś manią czy obłądem, od którego nie jest wolne, niestety, i najbliższe otoczenie. W tych warunkach, kiedy los Bogu [ducha] winnych ludzi może zależeć po prostu od przypadku, czy słyszał kto o Kar[aimach] czy nie, czy też czytał jakąś bzdurną notatkę w Encyklopedii – karygodne byłoby dalsze zwlekanie. Musiałem wreszcie – po wypadku z p. Lidią Szole – może znał ją Pan Profesor – pasierbica ś.p. Eliasza Jutkiewicza, art[ystka] – malarka – (wyszła z domu i już nie wróciła [Zabita w czasie ulicznej łapanki na Żoliborzu]) – uporządkować te sprawy i zaliczyć Kar[aimów] – wg ich pochodzenia do grupy tatarskiej, na co otrzymali odpowiednie zaświadczenia. Wszystko to b. mnie męczy i pochłania dużo czasu (list z dnia 2 czerwca 1943 r., Zajązkowski 2013:188).

Prócz powyższego, znajdował jednak czas, by organizować nabożeństwa, czy też przygotowywać się do obchodów różnych świąt:

Wczoraj z okazji *Janhyj (Nisan)*, będącego przecież wg Biblii, „pierwszym miesiącem pośród miesięcy”, a więc obchodzonego dziś przez Karaimów jako Noworoczne święto, zebrało się u nas parę osób na nabożeństwie (prawie całe odprawiłem po karaimsku – dziękuję Bogu, że pozwolił mi spełnić ten „nijet”), m. in. goście łucy. Byli b. wzruszeni, bo już od początku wojny nie mieli służby bożej. Jeszcze raz przeżywaliliśmy razem z nimi losy tej bodajże jednej z najstarszych gmin kar[aimskich]. Zostało dziś zaledwie 24 os[oby] (list z dnia 27 marca 1944 r., Zajączkowski 2013:197).

W czasie wojny utrzymywał też bliskie relacje z Tatarami:

W przyszły wtorek tutejsi Tatarzy – muzułmanie obchodzą uroczyscie Bajram. Ma być nabożeństwo w nowym lokalu. „Sala meczetowa” mieści ok. 200 ludzi. Zbierano składki na odremontowanie. I Karaimi ofiarowali w myśl starego przysłowia: „otun p'ečk'a k'or'a, nijet' k'učk'a k'or'a” [„ogień wedle pieca, zamiar wedle sił”]. Oświadczył mi Prezes, że – oczywiście i Karaimi – gdyby kiedy chcieli skorzystać z tej sali dla modlitwy, zawsze mogą to otrzymać. Mamy tu jak najlepsze stosunki (list z dnia 23 września 1943 r., Zajączkowski 2013:192).

Podczas Powstania Warszawskiego, w sierpniu 1944 r., zostało zbombardowane mieszkanie Zajączkowskiego na Starym Mieście. Ogień pochłonął cały dobytek, bibliotekę, zbiór rękopisów tureckich i karaimskich. Niemiecki konwój deportował wszystkich mieszkańców do Dulagu 121 w Pruszkowie. Po zwolnieniu rodzina Zajączkowskiego zatrzymała się w Milanówku, a stamtąd wyjechała do Krakowa. Pomimo ciężkich warunków nie załamał się, a już po otwarciu Biblioteki Jagiellońskiej zaczął pracę nad monografią *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim*. Pod koniec stycznia 1945 r. Zajączkowski rozpoczął serię wykładów z dziedziny turkologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, lecz po pewnym czasie postanowił wrócić do Warszawy. Osiedlił się wraz z rodziną w Podkowie Leśnej, skąd dojeżdżał do Warszawy. Aktywnie uczestniczył w odnowieniu działalności Instytutu Orientalistycznego na zniszczonym Uniwersytecie. W 1946 r. uzyskał stanowisko profesora zwyczajnego, o które ubiegał się jeszcze przed wybuchem wojny. Dodatkowo kierował Katedrą Orientalistyki we Wrocławiu aż do jej zamknięcia w 1950 r. Tutaj także wydał dwa numery *Mysli Karaimskiej* w latach 1947-1948, przekształconej następnie w rocznik pod tytułem *Przegląd Orientalistyczny*. Tak jak nowa rzeczywistość dyktowała nowe warunki, tak i on zgodził się na rozszerzenie zakresu rocznika oraz zmianę tytułu, zostając jego pierwszym naczelnym redaktorem. Od 1953 r. czasopismo stało się kwartalnikiem jako organ Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. W tym samym mniej więcej czasie Zajączkowski zrezygnował ze stanowiska redaktora, jednakże pełnił – do 1958 r. – obowiązki naczelnego Rady Redakcyjnej. Był członkiem Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności. Wygłaszał wykłady w Moskwie (1956), Jerozolimie (1957), Neapolu (1958), Moguncji (1959), Stambule (1962). Ponadto Zajączkowski nie zaniedbywał karaimskiego życia religijnego. W latach 1947-1970 zajmował stanowisko Prezesa Karaimskiego Związku Religijnego. Redagował *Słownik karaimsko-rosyjsko-polski* (nad którego wydaniem prace trwały ponad 20 lat – w ramach współpracy pomiędzy Akademią Nauk ZSRR, Akademią Nauk Litewskiej SRR oraz Polską Akademią Nauk).

Ucieszyłem się bardzo, że wreszcie realizuje się plan *Słownika karaimskiego*. Jak najchętniej w razie potrzeby służę współpracą. Niestety, dość bogate materiały leksykograficzne spaliły mi się, lecz to i owo przypominę sobie. W tej chwili posiadam tłum[aczenie] (peśat) ksiąg; Miśle (Przypowieści), Hiob, Daniel, Ezra (razem oprawiony

[w] deski i skórę) dość stary rękopis z Łucka, ze względu na treść nasuwa się przypuszczenie, że z tego lub podobnego m[anuskryptu] korzystał Radłow, bo – o ile sobie przypominam – te właśnie księgi Radłow wymienia w *Słowniku*. Ponadto mam Psalmy oraz zbiór tzw. „Haftałałar” na cały rok. Co do ratowania rękopisów, to z Łucka przywieziono wszystko, co się dało uratować (spis mam u siebie, odpis mogę złożyć Komisji Or[ientalistycznej]). Z Halicza nic nie posyłają. Z Wilna – mimo wielokrotnych moich próśb – p. Szap[szał] nie przysłał mi najmniejszego zabytku. Trochę dostałem od rodziny. Dziwne stanowisko, ale prawdziwe. Interwencja więc władz tu nie pomoże. Bo nie ma chęci zainteresowanych po tamtej stronie (list z dnia 14 października 1946 r., Zajączkowski 2013:218).

W 1961 r. wydał anglojęzyczną wersję *Karaimi w Polsce – Karaims in Poland. Language, Folklore, Science*. Ananiasz Zajączkowski zmarł 6 kwietnia 1970 r. w Rzymie, pochowany został na cmentarzu karaimskim w Warszawie (Zajączkowska-Łopatto 2013:8-17, Sulimowicz 2012:121-27, Kizilov 2007:403-6).

Struktura i treść katechizmu

W roku 1946⁷¹⁶ profesor Ananiasz Zajączkowski napisał pracę *Zarys religii karaimskiej*⁷¹⁷, w której przejrzyście i krótko przedstawił karaimską tożsamość etniczną oraz główne zasady karaizmu. Był to podręcznik przeznaczony dla uczniów szkół średnich na zajęcia religii obowiązujące jeszcze w szkole, którego wydanie miało przypadać na rozpoczęcie nowego roku szkolnego. Niestety, musiało minąć aż 47 lat do jego pierwszego wydania. Po raz pierwszy został on bowiem opublikowany w 2003 r. przez Zarząd Karaimskiego Związku Religijnego w RP, drugie wydanie – ilustrowane – ukazało się w 2006 r., nakładem Oficyny Wydawniczej Związku Karaimów Polskich „Bitik”. Rosyjskie tłumaczenie zostało wydane w 2008 r. w Symferopolu (Zajączkowska-Łopatto 2013:16).

⁷¹⁶ Po wojnie nastąpiły znaczące zmiany w geografii zamieszkania karaimów. Litwa oraz wschodnie tereny Polski, na których skupiała się polska społeczność karaimska, zostały włączone do ZSRR. Na podstawie postanowienia z dnia 29 kwietnia 1945 r. rząd ZSRR zobowiązał się, że „nie będzie czynił przeszkód w przesiedleniu do Polski byłych obywateli polskich narodowości innej niż polska i żydowska, o ile są oni związani z kulturą polską” (Abkowicz 2014:4). W ten sposób emigrowała większość karaimów łuckich i halickich, rozpraszając się po całym terytorium Polski. Sytuacja karaimów wileńskich i trockich wyglądała zupełnie inaczej, gdyż władze litewskie pomimo wszelkich starań i prób – w tym samego profesora Zajączkowskiego – stawiały wszelakie przeszkody, by utrudnić wyjazd. I tylko skromna liczba osób mocno zdeterminowanych opuściła tereny litewskie. Na początku 1946 r. populacja karaimów w Polsce stanowiła około 100 osób, ostatecznie sięgając liczby około 250 (Machul-Telus 2009:7; Abkowicz 2014:4-8).

⁷¹⁷ Po zakończeniu wojny w październiku 1945 r. prof. dr Ananiasz Zajączkowski zwrócił się do Ministra Administracji Publicznej Władysława Kiernika z prośbą o zorganizowanie Karaimskiego Związku Religijnego (KZR) w RP. Prośba dotyczyła głównie zorganizowania gmin karaimskich w Warszawie i woj. warszawskim, w Gdańsku i okolicach na Pomorzu, w Opolu i we Wrocławiu na Śląsku, gdzie znajdowały się największe skupiska ludności karaimskiej, repatriantów z Wileńszczyzny i Wołynia. W odpowiedzi z dnia 22 października 1945 r. (L. dz. 17 470/45) wspomniany minister wyraził zgodę na powyższą inicjatywę. Następnie po przeprowadzeniu rozmów z Departamentem Wyznaniowym został utworzony – na skutek nieobecności Hachama na terenie RP – Komitet Organizacyjny do sprawowania naczelnej władzy w sprawach religijnych KZR z siedzibą w Podkowie Leśnej pod Warszawą. W jego skład weszło trzech członków: A. Zajączkowski, pełniący też funkcję prezesa komitetu, oraz Zachariasz Szpakowski i Ananiasz Rojecki, wybrani podczas głosowania w dniu 11 listopada 1945 r. Do ważnych zadań komitetu należało wydanie skryptu do nauki religii karaimskiej, którego napisaniem faktycznie zajął się Zajączkowski (Zajączkowski 1945-1946:143-144, Zajączkowski 2013:204).

Podręcznik ten składa się z 6 części. Pierwsza część jest poświęcona przedstawieniu historii karaizmu oraz procesu formowania się narodu karaimskiego jako spadkobiercy narodów tureckich. Druga część prezentuje dziesięć artykułów wiary karaimskiej oraz podstawy religii karaimskiej. Szczególna uwaga poświęcona została krótkiemu opisowi wybranych ksiąg Pisma Św., a mianowicie Pięcioksięgu Mojżeszowemu, księgom proroków Izajasza i Jeremiasza oraz Psalmom. Nie pominął autor i dekalogu. Trzecia część to karaimski kalendarz religijny: rachuba czasu, nazwy miesiące i dni tygodni (w trzech wersjach językowych). Czwarta część omawia poszczególne święta doroczne wraz z podaniem wersetów biblijnych uzasadniających odpowiednie tradycje i obyczaje. Piąty rozdział w podobny sposób przedstawia posty ustanowione na pamiątkę odpowiednich historycznych wydarzeń biblijnych. Ostatni, szósty rozdział dotyczy liturgii karaimskiej podczas nabożeństw w kienesie.

Turkijska tożsamość karaimów wschodnioeuropejskich

Nie wolno pominąć, że od czasu wydania ostatniego rosyjskojęzycznego katechizmu Prika w roku 1917 w społeczeństwie karaimskim miało miejsce wiele wydarzeń, które całkowicie odwróciły pojmowanie tożsamości karaimskiej. Otóż 10 lat później – w roku 1928 – w Konstantynopolu wyszła drukiem monografia o karaimach krymskich *Kırım Karai Türkleri* S. Szapszała, w której autor dokonał klasyfikacji karaimów odpowiednio do ich pochodzenia stwierdzając, że karaimi, zamieszkujący na Krymie, w Rosji, w Polsce i na Litwie „są potomkami Chazarów, są więc pochodzenia czysto tureckiego”. W ten sposób autor całkowicie oddzielił karaimów wschodnioeuropejskich od karaimów tureckich⁷¹⁸, egipskich, palestyńskich (w granicach dawnego imperium osmańskiego), zaliczając ich do grupy semickiej (Kowalski 1929:6).

Wielkie zmiany w pojmowaniu tożsamości nie tylko we własnej świadomości karaimskiej, ale i światowej poczynił okres drugiej wojny światowej, kiedy sami Karaimi udowadniali swoją nieprzynależność do narodu żydowskiego, stwierdzając, iż są oni potomkami Chazarów (Kizilov 2015:334-336).

W *Zarysie religii karaimskiej* A. Zajączkowski kontynuuje przyjętą linię tureckiego pochodzenia karaimów. W swoim wykładzie autor rozpoczyna historię religii karaimskiej od czasów Anana syna Dawida z Basry (żyjącego za kalifatu Abu Dża' Far al-Mansur'a, rządzącego w Bagdadzie w latach 774-775 n.e.), który stał na czele opozycji antytalmudycznej. Przeniósł on ośrodek religijny karaimów do Jerozolimy. W okresie od VIII do X w. karaizm rozprzestrzenił się w Syrii, Mezopotamii, Persji, Azji Mniejszej i na innych terenach. Jego wpływ poprzez Afrykę północną dotarł aż do Oceanu Atlantyckiego (Maroko), jak również do stepowych terenów nadkaspisko-czarnomorskich Rosji i Krymu (Zajączkowski 2006:7-8). Tekst ten zbliżony jest w znacznym stopniu do tego, co napisał Zajączkowski jeszcze w 1928 roku na stronach czasopisma *Myśl Karaimska* omawiając książkę Majera Bałabana. Warto w tym miejscu przyjrzeć się interesującemu zagadnieniu pochodzenia karaimów przez pryzmat dwóch takich oto tekstów (wytluszczenie własne):

<i>Na marginesie studjum Bałabana „Karaici w Polsce”</i> (1928:42), Zajączkowski	<i>Zarys religii karaimskiej</i> (1946, 2006:8), Zajączkowski
[...] głos ma lingwistyka. Fakt, że na nagrobkach karaimskich spotykamy imiona o tematach tureckich na	Wśród ludów półkoczowniczych (tzw. seminomadów) tureckich,

⁷¹⁸ Karaimi mieszkający w Konstantynopolu.

Na marginesie studjum Bałabana „Karaici w Polsce” (1928:42), Zajączkowski

długo przed zjawieniem się Tatarów na Krymie, że mowa karaimów krymskich posiada takie archaizmy tureckie, jakich nie zna język tatarski, że karaimi polsko-litewscy do dziś dnia mówią narzeczem tureckim, co do zasobu leksykalnego, nadzwyczaj archaicznym a najbliższym stojącym języka dawnych Połowców, czyli Kumanów (w. XIII, XIV), – wszystko **to potwierdza teorię Firkowicza o połączeniu się Karaimów z Chazarami**. Boć przecie ci ostatni, żyjący na obszarach półwyspu Taurydzkiego na długo przed zjawieniem się tam Tatarów a nawet i Połowców, będąc nawróceni przez Karaimów na mozaizm, użyczyli tymże swego języka, który, jak da się stwierdzić, należał do grupy języków tureckich.

Zarys religii karaimskiej (1946, 2006:8), Zajączkowski

jak Chazarowie, Pieczyngowie, Kumani czy Połowcy, tworzących w wiekach średnich na obszarach stepowych potężne związki państwowe (tzw. il, el) spotykamy duże grupy ludności wyznającej religię karaimską. **Jako spadkobiercy języka tureckiego⁷¹⁹ tych ludów pochodzą i nasi przodkowie**, którzy jako osadnicy przybyli do Polski i Litwy w XIII i XIV w.

Jeśli w powojennej wypowiedzi Zajączkowski z całą pewnością stwierdza, że karaimi stanowią lud turecki, to w przedwojennej wypowiedzi widzimy z jaką ostrożnością autor budował swoją argumentację w oparciu tylko o jeden dowód – lingwistykę. Zajączkowski gorąco udowadniał odrębną narodowość karaimów, ich nieprzynależność do żydostwa. Z łatwością zapomniał on o wielowiekowej tradycji izraelskiej, będącej tematem twórczości wielu uczonych karaimskich, w tym wyżej omawianych autorów katechizmów. Przypatrując się stosunkowi Zajączkowskiego do Bałabana należy wskazać, że wyraźnie podkreśla on charakter tendencyjny w dyskusji, bowiem – jakoby – Bałaban nie znał całkowicie prawdziwej historii, gdyż czasami „nie odznacza się on ani „znajomością rzeczy” [...] ani też „prawdomównością” (Zajączkowski 1928:40)”, ponadto „musielibyśmy ogłosić na p. Bałabana wyrok potępiający za uprawianie „prostyucji” lingwistycznej” (Zajączkowski 1928:54). Dodatkowo Zajączkowski przytoczył i innych niekaraimskich badaczy jak T. Czackiego i jego *Rozprawę o Karaitach* (1860), Wł. Syrokomlę i jego *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna* (1857), A. Nowosielskiego i jego *Stepy, morze i góry* (1844), Talko-Hryncewicza i jego *Materjały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne* (1904), uwypuklając jeszcze bardziej „ignorancję” Bałabana. Zajączkowski zarzucił Bałabanowi, iż nieprawidłowo zastosował on „sztuczną” formę Karaici, „która nie ma najmniejszego usprawiedliwienia historycznego”, pisząc: „co mają nasi przeciwnicy, w szczególności p. Bałaban, do zarzucenia tej wielowiekową tradycją uświęconej nazwie „Karaim⁷²⁰, karaimski”?” Co ciekawe, Czacki także używa terminu Karaici, ale

⁷¹⁹ Jest to język turecki o bardzo archaicznych cechach charakterystycznych dla języka Kumanów. Karaimi stwierdzają, że mówili językiem tureckim jeszcze do najazdu Tatarów na Krym, i wyłącznie pod silnym ich wpływem zmienili język mówiony na tatarski. Tylko karaimi polscy zachowali czystość archaicznego języka karaimskiego „z niewielkimi zmianami dialektycznymi”. Karaimskie tłumaczenie Pisma Św. zostało wydane dzięki staraniom Hadzi Agi Babowicza dopiero w 1841 r. (zachowany rękopis sięga XIII w.) (Kowalski 1929:5, Jankowski 2003:109-110, 2003:147, Shapira 2013:153-157).

Opracowując leksykę chazarską oraz porównując ją ze słownictwem języków tureckich, A. Zajączkowski potwierdził domniemania S. Szapszała o „bezpośredniej kontynuacji leksyki chazarskiej w słownictwie karaimskim”, a więc że karaimi są spadkobiercami kultury chazarskiej (Dubński 1994:112).

⁷²⁰ Zajączkowski otwarcie występował przeciw nazwie ‘Karaita’ (l. mn. ‘Karaici’). Autor stwierdzał, że dodawanie sufiksu *-ita* pochodzenia grecko-łacińskiego służy do tworzenia słów określających przynależność do pewnego wyznania, sekty, szkoły filozoficznej, grupy społecznej, jak np. izraelita, karmelita, kosmopolita itd. Natomiast nazwa ‘Karaimi’ ma historyczne znaczenie, gdyż posiada długą 500-letnią historię na terenach polskich. I choć Zajączkowski potwierdzał, że nazwa ‘Karaici’

przeciwko niemu Zajączkowski się nie wypowiada. Ponadto zastanawia pytanie, dlaczego Zajączkowski pominął fakt, że Nowosielski pisał o żydach karaimach, skupiając się wyłącznie na różnicach między karaimami a żydami talmudystami (Zajączkowski 1928:35-69)?

Warto podkreślić, że przyjaciel Zajączkowskiego, prof. Tadeusz Kowalski, nie popierał turkijskiej teorii pochodzenia karaimów. W swoim artykule *Turecka monografia o Karaimach krymskich* poddał tę teorię krytyce. Podobne otwarte dezaprobaty często były przyczyną nieporozumień pomiędzy Szapszałem a Kowalskim, w których Zajączkowski często występował jako rozjemca:

W podkreśleniu czysto tureckiego pochodzenia Karaimów krymskich poszedł autor (Szapszał), mem zdaniem, nieco zadaleko, tem bardziej że sam wskazuje w ciągu swej pracy kilkakrotnie na domieszkę żywołu semickiego [...]. Bez dość silnego dopływu elementu żydowsko-karaimskiego byłby też trudny do wytłumaczenia wysoki poziom piśmiennictwa w języku hebrajskim. Nie należy zapominać o tem, że piśmiennictwo karaimskie rozwija się głównie w języku hebrajskim, a język turecki odgrywa rolę pomocniczą i dopiero w nowych czasach zaczyna wybijać się na miejsce naczelne, nie bez wpływu przebudzonych uczuć nacjonalistycznych (Kowalski 1929:7).

Podobne podejrzenia wysunął karaimski uczoney E. Kazas, całkowicie negując chazarską teorię:

Istnieje pogląd, jednak naukowo nieuzasadniony, że Karaimi to resztki Chazarów, którzy osiedlili się około V wieku w pobliżu Morza Kaspijskiego i dolnej Wołgi, a następnie zapanowali na Krymie, który przez jakiś czas nazywał się ich imieniem – Chazarią. Tak mianują Genuęczycy Półwysep Taurydski. Zwolennicy tego poglądu starają się udowodnić, że Karaimi nie są pochodzenia semickiego, a pochodzenia tureckiego, to wyjaśnia pewne odchylenie typu karaimskiego od typu żydowskiego. Jednak na korzyść pochodzenia semickiego Karaimów przemawia fakt, że wśród nich są obecnie lewici i koheni, potomkowie Aarona, bowiem mogą oni być tylko wśród ludzi, wywodzących swój ród od starożytnych Izraelitów. Brak wśród Karaimów jakichkolwiek opowieści o Chazarach może również służyć jako dość mocny dowód, że nie mają oni tego samego pochodzenia, co Chazarowie. Nie można pozwolić, aby cały naród mógł całkowicie zapomnieć swoich przodków i przodków tak potężnych, że z nimi powinni liczyć się i cesarze bizantyjscy, zapomnieć nawet to, że do jego przodków należał kraj, w którym oni mieszkają. Różnica typów ma bardziej prawdopodobne wyjaśnienie. Wiadomo, że Chazarowie nie stanowili jednej religijnej całości. Niektórzy z nich wyznawali wiarę chrześcijańską, inni mahometańską, a dość znacząca część wyznawała religię judejską. Z tymi zjudaizowanymi Chazarami Karaimi znajdowali się w stałym kontakcie, zawierali z nimi, swoimi współwyznawcami, małżeństwa, które nie mogły jednak nie mieć wpływu na ich cechy fizyczne i moralne oraz nie uczynić pewnych zmian w ich oryginalnym

pojawia się w wielu zachodnioeuropejskich wydaniach, nie mógł się pogodzić z tym rozwiązaniem filologicznym na gruncie języka polskiego (Zajączkowski 1935-1936:86-87).

Według T. Kowalskiego, co podaje Zajączkowski, w najstarszych łacińskojęzycznych źródłach w odniesieniu do karaimów stosowana była jedynie forma „Karaim”, dlatego też ów uczoney w swych niemieckojęzycznych pracach używał terminów Karaim, karaimisch (Zajączkowski 1929:35).

Ciekawym jest fakt, że B. Janusz stwierdzał odwrotną teorię: „Według zasad jęz. polskiego słuszna jest jedynie forma Karai-ta, Karai-ci, karai-cki i tak też, nie bez głębszego rozpatrzenia, użył jej właśnie T. Czacki. Używanie zaś nazwy „Karaimi” (nie stosowanej w b. Galicji) zwłaszcza w b. Królestwie, to wpływ języka rosyjskiego, w którym wyłącznie używane jest miano „Karaim”. Racjonalne natomiast skonstruowane są terminy odnośne w jęz. niemieckim (Karaiten i Karäer), francuzkim (Caraites) i angielskim (Janusz 1927:16)”. Niewątpliwie Zajączkowski sprostował jego teorię w recenzji do tej książki na łamach „Myśli Karaimskiej” (Zajączkowski 1928:74).

typie⁷²¹. Z tego możemy wywnioskować jedynie, że Karaimi nie są Semitami o czystej krwi. Utożsamianie ich z Chazarami jest bardzo śmiałą hipotezą (Kazas 1911:48)⁷²².

Na marginesie warto uświadomić sobie, że pamięć historyczna ma tendencję zarówno do pomijania wydarzeń i faktów, jak i do upiększania dziejów. Spróbujmy odpowiedzieć sobie na kilka ważnych pytań dotyczących pamięci historycznej karaimów. Czy pierwszy przywilej przeznaczony dla karaimów wydał Witold w roku 1388? Karaimi często powoływali się na ten przywilej, podkreślając swoją wyższość i wielki zaszczyt, jaki ich spotkał, choć nikt konkretnego dokumentu nigdy nie odnalazł (Szyszman 1935-1936:49; Smoliński 1912:353, Gąsiorowski 2008:218). Co więcej, karaimi od zawsze starali się potwierdzić ważność przywileju Kazimierza Jagiellończyka z roku 1441, natomiast Żydzi przytaczali przywilej z roku 1388 (Šiaučiūnaitė-Verbickienė 2009:74-126). Nie ma więc żadnej podstawy historycznej, by karaimi mieli prawo do przypisywania sobie przywileju z 1388 r. (Witkowski 2013:214-17). Kolejne pytanie – czy uczestniczyli karaimi w bitwie pod Grunwaldem (Syrokomla 1857:72, Mickūnaitė 2006:242), bowiem, jak podał Szyszman, karaimów w kołach urzędowych nazywano „Tatarami”, „Karaimi wchodzili w skład „trockiej drużyny”, która najbardziej odznaczała się (wraz ze „smoleńską”) podczas bitwy i stanowili świtę Witolda”, a ponadto „Żałoga, składająca się z karaimów, była poza

---

⁷²¹ Zagadnienia lingwistyczne i etnograficzne są podobnie ważnym elementem w kwestii pochodzenia karaimów. Nikt nie podważa faktu, że pod wpływem panowania Tatarów na Krymie karaimi zapożyczyli nie tylko język, ale i odzież, styl życia, kuchnię domową, wystrój wnętrz, różne zwyczaje w zachowaniu i zabobony. Nawet kienesa przypominała meczet (Kazas 1911:49). Tym niemniej na podstawie tych podobieństw nie warto – jak sądzę – „na siłę” utożsamiać karaimów z ludem tureckim, bowiem ta tradycja nie była naturalna, lecz narzucona przez panującego władzę. Kolejny proces rusyfikacji życia karaimskiego był pozytywnie akceptowany przez wyższą elitę: „Kontakt z cywilizacją europejską po aneksji Krymu do Imperium Rosyjskiego uczynił w nich (karaimach) szybką metamorfozę [...] szybko przejęli i język rosyjski, i obyczaje rosyjskie, i edukację rosyjską, tzn. kulturalny język europejski, obyczaje europejskie i edukację europejską [Соприкосновение съ европейской цивилизацией послѣ присоединения Крыма къ Россійской имперіи совершило въ нихъ, быструю метаморфозу [...] быстро переняли и русскій языкъ, и русскіе нравы, и русское образование, т.е. культурный европейскій языкъ, европейскіе нравы и европейское образование]” (Kazas 1911:49-50).

Niewątpliwie za intrygujący uznać należy fakt, że niektórzy karaimi uznawali rusyfikację za zjawisko pozytywne, a co więcej upatrywali w niej cech pozytywnej kulturyzacji.

⁷²² W oryginale: «Существуетъ мнѣніе, впрочемъ научно необоснованное, что караимы—остатки хазарь, поселившихся около V столѣтія около Каспійскаго моря и на нижней Волгѣ и господствовавшихъ впослѣдствіи въ Крыму, который нѣкоторое время назывался по ихъ имени Хазаріей. Такъ именуютъ генуэзцы Таврической полуостровъ. Сторонники этого мнѣнія стараются доказать, что караимы не семитическаго, а тюркскаго происхожденія, и этимъ объяснить нѣкоторое отклоненіе караимскаго типа отъ типа еврейскаго. Но въ пользу семитическаго происхожденія караимовъ говоритъ то обстоятельство, что среди нихъ и въ настоящее время находятся левиты и когены, потомки Аарона, а они могли быть только среди народа, ведущаго свой родъ отъ древнихъ израильтянъ. Отсутствіе у караимовъ какихъ-либо преданій о хозарахъ, можетъ также служить довольно сильнымъ доказательствомъ, что они не одного происхожденія съ хазарами. Нельзя допустить, чтобы цѣлый народъ могъ совершенно забыть своихъ предковъ и предковъ, когда-то столь могущественныхъ, что съ ними должны были считаться и византійскіе императоры, забыть даже то, что его предкамъ принадлежалъ край, въ которомъ онъ живетъ. Различіе же типовъ имѣетъ болѣе правдоподобное объясненіе. Извѣстно, что хазары не составляли одно религіозное цѣлое. Одни изъ нихъ исповѣдали христіанскую вѣру, другіе магометанскую и довольно значительная ихъ часть исповѣдала религію іудейскую. Съ этими іудействующими хазарами караимы находились въ постоянныхъ сношеніяхъ, вступали съ ними, своими единовѣрцами, въ брачные союзы, которые не могли не отразиться на ихъ физическихъ и нравственныхъ качествахъ и не произвести нѣкоторыхъ измѣненій въ ихъ первоначальномъ типѣ. Изъ этого можно заключить только то, что караимы—не чистокровные семиты. Отождествленіе же ихъ съ хазарами, очень смѣлая гипотеза».

wpływem intryg politycznych, które rozdzierały Litwę, i szczerze oddana swemu władcy stawiała opór, że rycerze Najśw. Marji Panny zdążyli tylko opustoszyć okolice Trok” (Szyszman 1935-1936:56-57; 1972:381-395)? Otóż ostatnie badania R. Witkowskiego wskazują, że uczestnictwo karaimów (pod mianem żydów, łac. *Judaeorum*) zostało wymyślone z powodów ideologicznych, gdyż w taki sposób autor kroniki Andrzej z Ratyzbony chciał zdyskredytować zwycięstwo Władysława II Jagiełły, który wynajął siłę składającą się z osób innych wyznań, to jest Tatarów, Żmudzinów, Litwinów (niedawno nawróconych poganów) i nawet żydów, nad „prawdziwymi” chrześcijanami zakonu krzyżackiego (Witkowski 2013:220-22).

Język karaimski

Zajączkowski nie przedstawił ani faktów historycznych, ani pięknych legend, przekazywanych z pokolenia na pokolenie, aczkolwiek stanowczo próbował udowodnić wyższość i nadrzędność języka karaimskiego⁷²³, jako elementu tożsamości narodowej (karaimi „jako spadkobiercy języka tureckiego”). I choć w oryginalnej wersji katechizmu hebrajszczyzna stanowi integralną część religii karaimskiej, to w swych badaniach naukowych autor skupiał się nad językiem karaimskim, a w słowach brzmiących „z hebrajska” upatrywał wyłącznie dawnej tradycji arabskiej:

Dość duży dział słownictwa karaimskiego, zawierający nomenklaturę techniczną z zakresu kultu czy rytuału, jest pochodzenia przeważnie arabsko-persko-muzułmańskiego. Jakże to stać się mogło – należy podjąć pytanie – że Karaimi, z religii wyznawcy Pisma Starego Testamentu – *Bena Mikra* „Synowie Zakonu”, obok stosunkowo nielicznej grupy terminów religijnych pochodzenia hebrajskiego (co by nas zresztą nie dziwiło), używają w przeważającej części terminów muzulmańskich. A więc takie pojęcia jak przymioty Boskie (Święty, Miłosierny, Miłosiwy), oblicze Boga (*Kybla*), wiara, prawo, gmina wyznaniowa (*umma*), zbór (*dżamat*), świątynia, ofiara (*kurban*), post, czystość rytualna, cmentarz, grób, całun itd. – wszystko to w języku karaimskim wyraża się za pomocą terminów pochodzenia głównie arabskiego, stanowiących *par excellence* nomenklaturę muzulmańską (Zajączkowski 1945-1946(23/1):28).

Zdumiewa fakt, z jaką pewnością Zajączkowski przekreśla wszelkie powiązania z hebrajską spuścizną. Pewne hebrajskie terminy trafiły jednak – według niego – do języka karaimskiego ze środowiska muzulmańskiego i dopiero w zetknięciu z kulturą karaimską te arabskie terminy zostały poddane procesowi hebraizacji:

Co więcej, w wypadkach, gdy jakiś termin w użyciu arabsko-muzułmańskim jest raczej pochodzenia obcego, zapożyczony wtórnie z hebrajskiego, język karaimski wcale nie posługuje się tą pierwotną nazwą hebrajską, – zdawać by się mogło – bliższą

⁷²³ W liście z dnia 5 marca 1925 r. Zajączkowski pisał do T. Kowalskiego: „W Trokach wszyscy Karaimowie mówią po karaimsku, dzieci bowiem uczęszczając do polskiej szkoły powszechnej, gdzie m.in. uczą się religii karaimskiej, uczęszczają jeszcze co dzień w godz[inach] popołudniowych na zajęcia do szkółki parafialnej, gdzie się uczą jęz[yka] biblijnego oraz karaimskiego. W domu rodzice też mówią po karaimsku. Urządzają widowiska, wieczorki, gdzie oprócz krotoczwil w jęz[yku] polskim są wystawiane sztuki w jęz[yku] karaimskim oraz deklamacje i śpiewy wierszy karaimskich. Tak np. było dn. 10 bm. (recenzja w „Dzienniku Wileńskim” Nr 61). W Wilnie rzecz się przedstawia nieco gorzej, albowiem część młodzieży, zamieszkując przez długi czas w Rosji, wśród obcych nie mogła się nauczyć jęz[yka] macierzystego. Obecnie zaś i w Wilnie zupełnie nieznaczny odsetek nie mówi po karaimsku. W r[oku] ub[iegłym] Zarząd Sekcji wystawiał widowisko w jęz[yku] karaim[skim], odegrane przez młodzież” (Zajączkowski 2013:17).

wyznawcom Zakonu – lecz używa nazwy zapożyczonej arabsko-muzułmańskiej [...] eschatologia muzułmańska, tworząc za Mohammeda obraz – nieznany dotychczas Arabom – piekła, musiała się posługiwać terminem zapożyczonym i to z hebrajskiego: *gehinnom* – w arabskiej transliteracji dżehinnem. Otóż w starszych rękopisach karaimskich, z Trok czy Poniewieża, znalazłem kilkakrotnie formę *dżehinnem*, a więc formę muzułmańską, zamiast powszechnie znanej formy hebrajskiej *gehinnom*.

Ta preponderancja elementów muzułmańskich nad mozaistycznymi świadczy snadnie o dłuższym obcowaniu karaimów polskich – przed ich osiedleniem się na Zachodzie – z kulturą muzułmańską oraz o przebywaniu w takim środowisku, gdzie infiltracja obcych kulturowych wpływów była ułatwiona dzięki panującej atmosferze wolności religijnej. Takim środowiskiem – w świetle omówionych źródeł – była przede wszystkim Chazaria (Zajączkowski 1945-1946(23/1):28-29).

Powyższe rozważania Zajączkowski pisał w tym samym okresie, to jest w 1945-1946, w którym to ułożył swój katechizm.

Najtrudniejsze zadanie, jakie pozostawało przed autorem podręcznika, dotyczyło prezentacji prawidłowej argumentacji hebrajskiej liturgii: „Karaimi – jak wiadomo – posługują się w szerokim zakresie w liturgii językiem turecko-karaimskim (narzeczce kipczacko-kumańskie). Obok języka liturgicznego hebrajskiego równorzędne niemal stanowisko zajmuje język liturgiczny karaimski” (Zajączkowski 1945-1946(23/1):29). W odniesieniu do Biblii Hebrajskiej Zajączkowski podkreślił, że karaimi przetłumaczyli ją w całości na język turkijski nie później niż w X wieku (choć nie ma dowodów), i od tego czasu przekazywali to tłumaczenie z pokolenia na pokolenie, co potwierdza archaiczność języka. „Czytanie Pisma Św. odbywa się w kienesie w języku karaimskim na podstawie oryginalnego tekstu hebrajskiego. Uczni karaimscy (np. al.-Kirkisâni) często podkreślają konieczność posługiwania się „liturgią narodową”. Otóż mamy wszelkie dane, by przypuszczać, że taka właśnie „liturgia” w języku narodowym chazarskim istniała w Chazarii” (Zajączkowski 1945-1946(23/1):30).

Zdaniem Zajączkowskiego dopiero w okresie nowszym XVIII-XIX w. – w czasie Kazasa – nastąpiła „powrotna fala hebrajszczyzny, wywołana tym razem wpływami „uczonych w piśmie”, a więc odczytanych w tekstach hebrajskich „doktorów teologii”, *erbi* karaimskich, imponujących „prostaczkom” i ubogim duchem swoją erudycją (Zajączkowski 1946-1947:32)”.

Na marginesie warto zaznaczyć, że Zajączkowski wyjaśniał posługiwanie się alfabetem hebrajskim w języku karaimskim w następujący sposób:

Chazarowie, posiadający własny język turecko-chazarski, posługiwali się alfabetem hebrajskim [...]. I w tym szczególe, dotyczącym kultury chazarskiej, zaznaczył się przemożny wpływ religii (por. wpływ islamu na przyjęcie alfabetu arabskiego przez Persów i Turków). Podobnie i Karaimi, używając w liturgii języka turecko-karaimskiego, posługują się – pod wpływem wyznawanej religii – alfabetem hebrajskim (Zajączkowski 1945-1946(23/1):31).

Jako kontrargument pozwolę sobie przedstawić wypowiedź Daw. M. Kokizowa w jego artykule „Język rosyjski czy tatarski” (ros. «Русский языкъ или татарскій»), który ukazał się w 1911 roku w Moskwie w czasopiśmie *Życie Karaimskie* 'Караймская жизнь'. Autor wyraźnie stwierdza, że nie uznaje mówionego języka tatarskiego za język ojczysty:

Żaden z dotychczas znanych faktów historycznych z życia Karaimów nie podaje niezaprzeczalnych dowodów na to, że ogólnie używany teraz wśród Karaimów język

turecko-tatarski stanowi ich język ojczysty, jak np. język rosyjski stanowi dla tych narodów słowiańskiego plemienia, którzy zamieszkują dużą część Imperium Rosyjskiego, język francuski dla Francuzów, japoński dla Japończyków itd. Wręcz przeciwnie, w historii możemy znaleźć fakty, które dają, choć pośrednio, potwierdzenia na to, że w oddalonym od nas czasie dzikie hordy Tatarów podbiły naszych przodków miłujących pokój i że pod ich wpływem nastąpiła przymusowa lub dobrowolna zamiana naszego ojczystego starożytnego języka biblijnego na język tatarski (Kokizow 1911:34)⁷²⁴.

Co przede wszystkim może zadziwić czytelnika, to odważna propozycja, z którą autor wystąpił w swoim artykule, uświadamiając Karaimów o ważności i pilności wprowadzania zmian językowych. Kokizow uznawał to, co dziś nazywa się rusyfikacją, za zjawisko korzystne, gdyż w języku rosyjskim powstawało wiele wybitnych prac – w tym omawiane katechizmy – wywierające znaczący wpływ na kulturę światową, szczególnie w zakresie nauki, sztuki, literatury i kanonów piękna, wiele wybitnych światowych utworów naukowych i literackich było tłumaczonych na język rosyjski. Kokizow pisze między innymi:

Jeśli ta zmiana (języka hebrajskiego na tatarski) nie tylko nic nie dała naszemu narodowi w sensie kulturalnego jej rozwoju, a wręcz przeciwnie, znacznie utrudniła komunikację naszych przodków z kulturalnymi (w sensie: wyedukowanymi) narodami oraz poznawanie osiągniętych przez te narody sukcesów w różnych dziedzinach nauki i sztuki, to całkowicie na miejscu będzie poruszyć bardzo ważne pytanie o to, czy nie wydaje się korzystnym, a zatem i koniecznym, zastąpienie przez Karaimów obecnego i dalej nie będącego językiem kultury języka tatarskiego językiem kultury, np. rosyjskim (Kokizow 1911:34)⁷²⁵.

Jakież fakty przedstawił Kokizow? Wątpliwości nie podlega fakt, że większość dzieł karaimek do połowy dziewiętnastego wieku pisana była w języku hebrajskim (*'Adderet 'Eliyyahu, Seḇer 'Asara Ma'amarot, 'Orah Ṣaddiqim, Zeḵer Ṣaddiqim*). Sam Abraham Firkowicz nie był wyjątkiem w tym względzie (*'Abne Zikkaron*). I choć w narzeczu krymskotureckim również powstawały prace naukowe, jak na przykład wyżej omawiany *Sup Deḇaṣ*, jest to tylko mała „kropla” w morzu literatury karaimekiej. Nie zapomniał autor też poddać druzgocącej krytyce literacki dorobek, napisany w języku tatarskim:

Przez wiele wieków używania języka tatarskiego Karaimi nie stworzyli w nim prawie żadnej ani naukowej, ani ogólnej literatury, którą powinniśmy doceniać, a wraz z nią i sam język tatarski. Nie tylko u Karaimów, lecz także u innych narodów w języku tatarskim

⁷²⁴ W oryginale: «Ни одинъ изъ извѣстныхъ до сихъ поръ историческихъ фактовъ изъ жизни караимовъ не дастъ неоспоримыхъ доказательствъ, что общеупотребительный въ настоящее время среди караимовъ турко-татарскій языкъ является ихъ роднымъ языкомъ, какимъ, напр., русскій языкъ является для тѣхъ народовъ славянскаго племени, которые населяютъ большую часть Россійской имперіи, французскій языкъ — для французовъ, японскій языкъ — для японцевъ и т. д. Напротивъ, въ исторіи можно подобрать такіе факты, которые даютъ, хотя и косвенныя, указанія на то, что въ далекія отъ насъ времена дикія орды татаръ завладѣли нашими мирными предками и что подъ ихъ вліяніемъ произошла насильственная или добровольная замѣна нашего родного древне-библейскаго языка татарскимъ».

⁷²⁵ W oryginale: «Если эта замѣна не только ничего не дала нашей націи въ смыслѣ культурнаго ея развитія, но даже наоборотъ, сильно затруднила общеніе нашихъ предковъ съ культурными народами и усвоеніе достигнутыхъ этими народами успѣховъ въ различныхъ областяхъ наукъ и искусствъ, то вполне своевременнымъ будетъ возбужденіе весьма важнаго вопроса о томъ, не представляется ли полезною, а слѣдовательно, и настоятельно необходимою замѣна караимами нынѣшняго такъ и оставшагося некультурнымъ татарскаго языка культурнымъ, напр., русскимъ».

prawie nie ma takich książek, których opanowanie treści powinno być dla nas pożytecznym. Gdyby istniały takie książki u ludów tatarskich, Karaimi nie mogliby z nich skorzystać, ponieważ nie znają pisma tatarskiego, a czas potrzebny na opanowanie tego pisma, można byłoby bardziej użytecznie wykorzystać na naukę jednego ze współczesnych języków kultury.

W związku z tym, praktykowane jeszcze dziś wśród Karaimów przyswajanie od najmłodszych lat języka tatarskiego i prowadzenie w wielu przypadkach nauczania w nim karaimskiego Prawa Bożego oraz innych przedmiotów nie przynoszą nawet ułamka korzyści, którą przyniosłoby przyswajanie przez dzieci języka kultury, umożliwiające zdobywanie rozległej wiedzy w różnorodnych dziedzinach nauki i sztuki, przedstawionej bezpośrednio w tym języku lub tłumaczonej z innego języka kultury. Wreszcie, w przyszłości, mało kto zechce wśród Karaimów pisać w języku tatarskim swoje prace naukowe lub tworzyć prace czysto literackie, po pierwsze, dlatego, że język (ten) jest zbyt biedny do takiego użytku i dla niego należałoby tworzyć wiele nowych słów, a po drugie, żaden naukowiec, pisarz nie skazuje swoich prac na ograniczoną dystrybucję, to jest do bardzo ograniczonej liczby Tatarów, Karaimów, a ich książki drukowane, np. w języku rosyjskim, udostępniane (byłyby) wielu tysiącom czytelników” (Kokizow 1911:34-35)⁷²⁶.

Przedstawicielem antytatarskiego prądu w zakresie języka był także M. Sinani z Petersburga, który pisał:

Nasze zacofanie wyjaśnia się w ten sposób, iż Karaimi przez wiele wieków znajdowali się pod panowaniem Tatarów. Nie minęło jednak sto lat od tego czasu, jak Rosja schroniła pod swymi skrzydłami Karaimów, którzy poczynili już ogromne kroki naprzód w rozwoju intelektualnym (Sinani 1911:104)⁷²⁷.

Kończąc relację na temat poglądów słynnych karaimów rosyjskich dotyczących pojmowania karaimskiego języka ojczystego – w przeciwieństwie do profesora A. Zajączkowskiego – przywołam jeszcze jeden cytat wybitnego karaimskiego pedagoga E. Kazasa. W 1869 r. w Eupatorii ukazał się jego podręcznik do gramatyki hebrajskiej w narzeczu karaimsko-tatarskim. Książka ta przez wiele następnych pokoleń

---

⁷²⁶ W oryginale: «За много вѣковъ употребленія татарскаго языка караимы не создали на немъ почти никакой ни научной, ни общей литературы, которою намъ слѣдовало бы дорожить, а вмѣстѣ съ нею и самимъ татарскимъ языкомъ. Не только у караимовъ, но и у другихъ народовъ на татарскомъ языкѣ почти нѣтъ такихъ книгъ, усвоеніе содержанія которыхъ было бы для насъ полезно. Если бы и существовали такія книги у татарскихъ народовъ, караимы не могли бы ими пользоваться, потому что не знаютъ татарской письменности, а время, необходимое на изученіе этой письменности, можно было бы съ большею пользою употребить на изученіе одного изъ современныхъ культурныхъ языковъ.

Слѣдовательно, практикуемое и теперь еще среди караимовъ усвоеніе съ малыхъ лѣтъ татарскаго языка и веденіе во многихъ случаяхъ преподаванія на немъ караимскаго Закона Божія и другихъ предметовъ не приносятъ и малой доли той пользы, которую принесло бы усвоеніе дѣтьми культурнаго языка, дающаго возможность приобрѣтать обширныя познанія по различнѣйшимъ отраслямъ наукъ и искусствъ, изложенныя непосредственно на этомъ языкѣ или переведенныя съ другого культурнаго языка. Наконецъ, и въ будущемъ едва-ли кто-либо изъ караимовъ захочетъ на татарскомъ языкѣ излагать свои научные труды или писать чисто литературныя произведенія, во-первыхъ, потому что этотъ языкъ слишкомъ бѣденъ для такого употребленія и для него приходилось бы создавать очень много новыхъ словъ, а, во-вторыхъ ни для ученаго, ни для литератора нѣтъ никакого разчета обрекать свои произведенія на распространеніе исключительно среди крайне ограниченнаго числа по-татарски грамотныхъ караимовъ, тогда какъ ихъ книги, напечатанныя, напр., на русскомъ языкѣ, дѣлаются доступными многимъ тысячамъ читателей».

⁷²⁷ W oryginale: «Наша отсталость объясняется тѣмъ, что караимы были долгие вѣка подъ владычествомъ татаръ. Не прошло, однако, ста лѣтъ съ тѣхъ поръ, какъ Россія освѣтила своимъ крыломъ караимовъ, какъ они сдѣлали громадныя шаги впередъ въ умственномъ прогрессѣ».

postrzegana będzie jako utwór karaimskiej literatury turkijskiej. Okazuje się, że sam autor miał zupełnie inne podejście, gdy przystępował do pisania tej pracy. W jego pojęciu to język biblijny był elementem narodowym, a nie jakikolwiek inny język obcy – tatarski czy rosyjski. Oto cytat listu E. Kazasa do *Życia Karaimskiego*:

Przed wszystkim byłem nauczycielem i we wszystkich swoich pracach stawiałem sobie cele pedagogiczne, mając głównie na uwadze nasze młode pokolenie uczące się w szkołach karaimskich. Dla niego sporządziłem praktyczny podręcznik starożytnego języka hebrajskiego, najpierw w języku tatarskim, który do niedawna panował w naszym życiu rodzinnym, a następnie w języku rosyjskim, kiedy ten język kultury wyparł wśród nas język barbarzyński (Rajecki 1912:11)⁷²⁸.

„Język barbarzyński” w ustach Kokizowa – jak wcześniej cytowałam – w odniesieniu do języka tatarskiego, używanego przez karaimów, brzmiał zdecydowanie pejoratywnie. To samo o karaimsko-tatarskim narzeczu – nazywanym w czasach współczesnych karaimskim językiem krymskim – powiedział E. Kazas. W jego rozumieniu – oraz wielu innych przedstawicieli tego pokolenia – języki mówione w życiu codziennym mogą istnieć i zniknąć, lecz społeczność karaimska bez języka „kultury” nie ma przyszłości, dlatego też Kazas zdecydował się nauczać świętego języka hebrajskiego poprzez język rosyjski, a zarzucił nauczanie poprzez „język barbarzyński” (tj. tatarski).

Wydaje się, że kwestia rozróżniania języków na „język kultury” i „język barbarzyński” jest bezzasadna w czasach nam współczesnych, bo oto w 2006 r. w wydanym katechizmie Zajączkowskiego redaktor Szymon Pilecki postanowił zachować język karaimski, który historycznie jest dla karaimów językiem ich własnej kultury, nie zaś językiem „barbarzyńskim”. Jest to więc – kulturowo – mocna strona tego katechizmu. Zastanawia jednak fakt całkowitego zarzucenia świętego języka, a więc języka religii, wiary ojców w tym wydaniu katechizmu. W szkicu katechizmu Zajączkowskiego z 1946 roku aż roi się od hebrajskojęzycznych terminów, a więc współczesne wydanie katechizmu błędnie sugeruje czytelnikowi, że Zajączkowski w swej praktyce dydaktycznej nie odwoływał się do kultury hebrajskiej⁷²⁹. Należy jednak

⁷²⁸ W oryginale: «Прежде всего я был педагогом и во всех своих писаниях преслѣдовал педагогическія цѣли, имѣя главнымъ образомъ въ виду наше учащееся въ карaimскихъ училищахъ молодое поколѣніе. Для него я составилъ практической учебникъ древне-еврейскаго языка, сначала на татарскомъ языкѣ, который недавно господствовалъ въ нашемъ домашнемъ быту, а потомъ на русскомъ языкѣ, когда этотъ культурный языкъ вытеснилъ среди насъ языкъ варварскій».

⁷²⁹ Porównanie współczesnego wydania katechizmu Zajączkowskiego (2006) ze szkicem z 1946 r. Skreślony tekst – tekst Zajączkowskiego pominięty we współczesnej wersji (skreślenie moje):

Karaim (w l. p. Karaj); Pan Bóg (*Tenri Jaratuwczu*); On jest Pierwszy i Ostatni, był, jest i będzie (*Ol burunhu, da Ol sondrahy, edi, bardyr da bohur*); „Pięcioksiąg” (z greckiego Pentateuch), czyli hebr. Tora („Prawo”); 8 ksiąg proroków (hebr. Newijim) oraz 11 ksiąg Hagiografów (hebr. Ketuwim); T(ora); N(ewijim); K(etuwim): TeNaCH; księga Rodzaju (~~grec. Genesis, hebr. Bereszit~~); Adam i Ewa (~~hebr. Adam, Hewwa~~); księga Wyjścia (~~grec. Exodus, hebr. Weella szamot~~); księga Kapłaństwa (~~grec. Leviticus, hebr. Wajjikra~~); księga Liczb (~~grec. Numeri, hebr. Bemidbar~~); księga Powtórzonego Prawa (~~grec. Deuteronomium, hebr. Ele haddrim, lub w skrócie Dewarim~~); rozdział (~~parasza~~); dziesięcioro przykazań (On Sioźliari ~~Anochini~~ (dodano Tienriniń)); „Święty, Święty, Święty Pan Bóg zastępów, pełna jest wszystka ziemia chwały Jego!” (~~Hebr. Kadosz, kadosz, kadosz Adonaj Cewaot~~); księga Psalmów (~~hebr. Sefer Tihillim~~); Nisan Artarych-aj; Ijar Kurał-aj; Siwan Baszkuschan-aj; Tammuz Jaz-aj; Aw Ulah-aj; Elul Czyryk-aj; Tiszi Ajrychsy-aj; Cheszwan Kiuź-aj; Kislew Sohum-aj; Tiewet Kysz-aj; Szewat Karakysz-aj; Adar Siuwuńcz-aj; Wa-adar (II Adar) Artych-aj; Jom-riszon (edat) Burunhu kiun – Jech-kiun; Jom-szani Ekińczy kiun – Jech-baszkuiun; Jom-szeliszi Ücziunčiu kiun – Ortakiun; Jom-rewi Diortiuńczu kiun – Chankiun; Jom-chamiszi Bieszińczy kiun – Kiczibaraski (lub Kiczi-ajne kiun); Jom-ha-sz-sziszzi Altynczy kiun – Baraskikiun (lub Ajne kiun); Szabat Tynczalmach kiun; Wielkanoc (~~Hag ha Pesach~~), Chydzły Tymbyłarnyn; Siódmy dzień (~~Szewi-aceret~~); święto Tygodni (~~hebr. Szawuot, kar. Chydzły Aftalarnyn~~); święto Namiotów (~~Sukkot~~);

zauważyć, że z pierwotnego katechizmu oba języki, tj. karaimski i hebrajski, są już w zasadzie językami rzadziej używanymi, gdyż cała wiedza religijna, teologiczna, historyczna i społeczna o karaimach jest tu wyłożona w języku polskim.

Muzułmańskie oraz chrześcijańskie elementy w karaizmie

Czytając katechizm Zajązkowskiego, odnosi się wrażenie, że autor umyślnie szukał i wynajdował powiązania z islamem i chrześcijaństwem, aby tylko pominąć odniesienie do judaizmu, na ile to możliwe. Wątpię, aby autor nie miał dostępu do wcześniejszych karaimskich tekstów religijnych. Dlaczego dokonał takiego „oczyszczenia i puryfikacji” karaizmu od judaizmu (jako osobnej religii), a nie uznał go za odłam tej samej religii? Przedstawione przykłady wydają się „naciągnięte”, aczkolwiek w niektórych fragmentach posiadają one swoje naukowe uzasadnienie:

1. Omawiając początki dziejów karaimskich od Anana ben Dawida, Zajązkowski podał drugą nazwę *ananici* (od prądu religijnego Ananija), która pojawiała się – jak zaznaczył – w źródłach arabskich, np. w dziele pisarza i filozofa al-Szahrastani (Zajązkowski 2006:7).
2. Nazwa karaim (w l. p. Karaj)⁷³⁰, przyjęta w IX w., pochodzi od hebrajsko-arabskiego czasownika *kara* – czytać, czyli rdzenia, z którego wywodzi się

święto zbioru (~~hebr. Hag ha-asif~~); Ósmy dzień (~~hebr. Szemini-aceret~~); święto Trąb ~~hebr. Terua kiuniu~~ (~~hebr. Jom Terua~~), czy Byrhy ~~hebr. tartmachyn~~ kiuniu); dzień odpuszczenia grzechów – Boszatyłch kiuniu (~~hebr. Kippur~~); ~~hebr. hag~~ hydż; ~~hebr. szalos~~ ~~hebr. regalim~~ ~~hebr. uc~~ kurlałar; rozkosz (aszaiszłych); dzień nowiu (~~hebr. Rosz-hodesz~~, kar. Janhyj, Janhy aj); dni uroczyste (~~hebr. mikra~~ kodesz); tzw. małe święta (~~hebr. Chol-ha-moed~~); ~~hebr. omer~~ ~~hebr. ha-t~~ ~~hebr. tenufa~~ snop podnoszenia; ofiara ze świeżej mąki pszenicznej (~~hebr. lechem~~ ~~hebr. ha-beruchim~~); Jarty San, czyli „połowa liczby”; namioty (~~hebr. sukot~~, kar. ałacznych); jubileusz (~~hebr. jowel~~); Nowy Rok (~~hebr. Rosz-ha-szana~~); hymny pokutnicze (tzw. ~~hebr. selicha~~, l. mn. ~~hebr. selichot~~); wieczór (~~hebr. erew~~, kar. ingir); posty (kar. orucz); Awuz Jabar (dosł. „Zamknięcie ust”); Kurban („Ofiara”); Awuz Aczar (dosł. „Otwarcie ust”); tuszkiu – „nieszpory”; modlitwa poranna (~~hebr. tefilat~~ ~~hebr. boker~~, kar. tanbyła koltcha); modlitwa pod wieczór (~~hebr. tefilat~~ ~~hebr. erew~~, kar. ingir koltcha); gmina (kar. dżymat); dodatkowa modlitwa (~~hebr. musaf~~); całopalenie wieczne (~~hebr. olat~~ ~~hebr. ha-tamid~~); intencja (~~hebr. nijet~~); modlitwy chwalebne (~~hebr. beracha~~, ~~hebr. tihilla~~); modlitwy dziękczynne (~~hebr. toda~~); modlitwy pokutnicze (~~hebr. widduj~~ spowiedź); modlitwy błagalne (~~hebr. bakasza~~); ~~hebr. peszat~~; ~~hebr. kyna~~ – elegia żałobna; „chutba”, tzn. modlitwa za pomyślność panującego władcy i kalifa muzułmańskiego (kar. ałhysz).

⁷³⁰ Por. „sama nazwa wyznawców religii, po karaimsku *Karaj* ‘Karaim’, choć – jak wiadomo wyprowadza się ją zwykle od czasownika hebrajskiego *kara* ‘czytać’, to jednak niewątpliwie początki swe zawdzięcza wpływom semantycznym terminologii arabsko-muzułmańskiej. Wydaje się bowiem nie ulegać dziś wątpliwości, że termin *Karaj* w znaczeniu tradycyjnym ‘wyznawców Pisma’ powstał w oparciu o znaczenie semickiego *kara* w użyciu muzułmańsko-koranicznym: *kara* ‘a’ ‘czytać, recytować Pismo, Lekturę’, skąd sam termin *Kur’an* ‘Lektura czy Pismo Św. Muzułmanów, Koran’ (Zajązkowski 1946-1947:31)”.

W swych dowodzeniach Zajązkowski odwołał się do badacza zapożyczeń orientalnych w polszczyźnie Jana Karłowicza, który w *Słowniku wyrazów obcych* zestawił obok siebie hasła *Koran* ‘czytanie, Pismo’ oraz karaim ‘uznający powagę czytania czyli Pisma’ (Zajązkowski 1946-1947:31). I choć Zajązkowski potwierdzał, że nazwa *Kur’an* ‘Koran’ stanowi w swej istocie zapożyczenie syryjsko-hebrajskie, gdyż nieraz odwoływano się do wpływu hebrajskiego *Mikrâ* na tworzenie arabskomuzułmańskiego *Kur’an*, tym niemniej w kontekście karaimskim całkowicie negował tę pierwotną relację z hebrajszczyzną. „Wiadomo, że Karaimi, nazywający się pierwotnie Ananitami, w późniejszym średniowieczu przyjęli nazwę Karaimów *Karaj*, a jeszcze później w literaturze hebrajskokaraimskiej spotykamy określenie *Bene Mikrâ* ‘Synowie Pisma, czyli Zakonu’. Nazwa to najwyraźniej wtórna, późniejsza, termin zaś pierwotny (którego początku chronologicznie zresztą trudno jest dokładnie ustalić) *Karaj* przebył drogę z hebrajskiego, poprzez środowisko kultury i systemu religijnego Islamu, w oparciu bowiem o znaczenie pnia *kara* ‘a’, a jakie nadano mu w terminie *Kur’an* powstała i nazwa wyznawców Pisma, *Karaj*” (Zajązkowski 1946-1947:31-32).

Warto zaznaczyć, że istniały również dość dziwne wykładnie nazwy karaimi. Tak na przykład słowo *Karait* tłumaczyło się jako czarny pies ‘kara-it’, co oczywiście – jak stwierdza badacz – nie odpowiada prawdzie (Zajązkowski 1928(1/4-5):74).

- nazwa Koran, Pismo Św. Muzułmanów. Autor pominął nazwę Biblii *Mikra* i faktu, że karaimi nazywali się też *bene-Mikra*, tzn. bibliści (Duwan 1890:6, Szamasz 1913:25, Firkowicz 1915:59-60, Prik 1917:5, Zajązkowski 2006:7).
3. W odniesieniu do dziesięciu artykułów wiary karaimskiej autor zwrócił uwagę na fakt, że karaimi opierają się na dwóch zasadach dogmatycznych, Jedności oraz Sprawiedliwości Boga, występujących także w dogmatyce muzułmańskiej⁷³¹. Pojawia się więc pytanie, dlaczego Zajązkowski pominął kolejne dziesięć cech istoty Bożej, na które wskazali – w objaśnieniu pierwszego dogmatu wiary – Duwan i Prik, czyli wieczność, bezcielesność, niezmienność, niezależność, wszechobecność, wszechmądrość, wszechmoc, wszechwiedza, wszechdobroć i świętość (Duwan 1890:12-18, Prik 1917:17-32, Zajązkowski 2006:9)?
  4. Słowo *kienesa* – choć pochodzi z języka aramejskiego – trafiło do karaizmu poprzez arabski *kanisa* – tzn. zbór⁷³². Autor w ogóle nie wspomina określenia *synagoga*⁷³³ czy *bet-kneset* (Duwan 1890:71, Zajązkowski 2006:8,29).
  5. Karaimskie słowo *dżymat* – na określenie zbiorowego nabożeństwa, zgromadzenia czy zboru – ma pochodzenie muzułmańskie, podobnie jak gmina muzułmańska u Arabów, Persów i Turków (Zajązkowski 2006:29).
  6. Modlitwa za ojczyznę wywodzi się z bardzo odległej tradycji państw muzułmańskich – tzw. „*chutba*” (Zajązkowski 2006:30, o czym mowa będzie poniżej).
  7. Karaimi, podobnie jak muzułmanie, ustalają nów księżycowy na podstawie obserwacji gołym okiem – w odróżnieniu od innych wyznań (choć autor ich nie wymienia) opierających się na obliczeniach astronomicznych. Zajązkowski pominął fakt, że Duwan i Prik nie podważyli zasady obserwacji gołym okiem, aczkolwiek podkreślili, że ta tradycja odeszła w przeszłość i popadła w zapomnienie, gdyż karaimscy uczeni sporządzają specjalne astronomiczne tabele na podstawie obliczeń „według przebiegu południka przebiegającego przez półwysep Taurydzki 45° N” (Duwan 1890:82, Prik 1917:103, Zajązkowski⁷³⁴ 2006:15).

⁷³¹ Zajązkowski podkreślił, że Anan ben Dawid przyjął dwie zasady mutazylickie dotyczące jedności i sprawiedliwości Boga, czyli *ilm al-‘adl* (naukę o sprawiedliwości) oraz *ilm at-tauhīd* (naukę o jedności). Ponadto naśladowując Mu‘tazylitów, karaimi przyjęli także zasadę alegorycznego tłumaczenia antropomorfizmów pojawiających się w Piśmie Św. (Zajązkowski 1929(2/2):11).

⁷³² Por. „Słowo *k'en‘esa* ‘kienesa, świątynia karaimska’ w języku karaimskim wywodzi się ze środowiska muzułmańskiego, przechodząc dość długą drogę językową. Zatem z aramejskiego *kenīštā* ‘zbór’, w syryjskim *kenūštā*, wyraz ten dostał się do arabskiego w formie *kanīsa*, a stamtąd jako termin muzułmański na oznaczenie ‘świątyni chrześcijańskiej czy mozaistycznej’ przeszedł do karaimskiego: *k'en‘esa*. Niektórzy wyprowadzają nazwę arabską *kanīsa* z greckiego zapożyczenia *kalīsa* ‘kościół’ (*ἐκκλησία*). Zdaje się etymologia ta jest niesłuszna. W każdym razie z całą pewnością stwierdzić można, że postać hebrajska *keneset*, z *t* w wygłosie wyrazu, jest formą późną i nie może być bezpośrednim źródłem zapożyczenia karaimskiego” (Zajązkowski 1947:31).

⁷³³ W liście z dnia 13 stycznia 1936 r. Zajązkowski pisał do prof. T. Kowalskiego, że dokonał poprawki w artykule ostatniego, zastępując słowo „synagogałny” słowem „liturgiczny”: „Najserdeczniej dziękuję za nadesłany artykuł. Mam głębokie przekonanie, posłuży on za doskonałą wskazówkę przy dalszych pracach dotyczących Karaimów. Szczególnie cenne i na czasie są uwagi o konieczności inwentaryzacji zabytków językowych karaimskich. Artykuł natychmiast wysłałem do Wilna, sądzę, że w niedługim czasie będzie wydrukowany. (Pozwoliłem sobie zmienić jedynie: „śpiewy synagogałne” na – „liturgiczne”, nie weźmie mi chyba Pan Profesor tego za złe)” (Zajązkowski 2013:104).

⁷³⁴ Zajązkowski nawet podkreślił, że w kalendarzu karaimskim „obowiązuje zasada nie obliczeń astronomicznych (jak w innych wyznaniach)” (Zajązkowski 2006:15).

8. Nazwy dni tygodni w oryginale hebrajskim wywodzą się od ich kolejności: dzień pierwszy, dzień drugi, dzień trzeci, itd. Zajączkowski nie omieszcza wskazać, że podobnie jest w religii muzułmańskiej i u Arabów (Zajączkowski 1946) (w wydaniu 2006 roku pominięto odniesienia do języka hebrajskiego).
9. Wyjaśniając zasady kalendarza karaimskiego, Zajączkowski odwołał się do kalendarza muzułmańskiego. Oba te kalendarze są księżycowe (32 latom słonecznym odpowiadają 33 lata księżycowe). Takie dowodzenie nie wydaje się dość logiczne, bowiem w kalendarzu karaimskim obowiązuje 19-letni cykl, a co dwa lub trzy lata dodaje się miesiąc trzynasty. Zaś Mahomet zreformował kalendarz i odwołał dodawanie trzynastego miesiąca (Zajączkowski 2006:15, Irving 1850:158).
10. W odniesieniu do trzech świąt pielgrzymich: Pesach, Święta Tygodni oraz Święto Namiotów, Zajączkowski skupia się na karaimskiej nazwie Hydź (pomija zaś hebrajską *hag* ‘święto’), która zbliżona jest do muzułmańskiego *hadź*, *hadźi* – pielgrzymki, interpretowanej jako święto⁷³⁵ (Duwan 1890:85-6, Prik 1917:104-5, Zajączkowski 2006:17).

Chrześcijańskie podobieństwa przedstawiają się następująco:

1. Fakt włączenia psalmów do nabożeństw karaimskich przypomina tradycję katolicką i innych wyznań chrześcijańskich. Autor nie zastanawiał się nad podobieństwami i różnicami w obrzędach karaimskich i rabbanickich (Zajączkowski 2006:28).
2. (Po raz drugi w katechizmie) Zajączkowski zbliżył liturgię karaimską oraz chrześcijańską opartą na psalmach. Odwołując się do wersetu z księgi Psalmów 68:27: „W *zborach* błogosławcie Bogu, Panu ze źródeł izraelskich”, zaznaczył, że kościół chrześcijański tłumaczy to „w kościele”: „In ecclesiis benedicite Deo Domino”. Dlaczegoż to łacińskie tłumaczenie miałoby być ważniejsze, aniżeli hebrajskie w oryginale (Zajączkowski 2006:14,29)?

Reasumując, należy podkreślić, że zadaniem Zajączkowskiego w udowodnieniu wpływów „Islam na powstanie karaimizmu, jak na kształtowanie się środowiska chazarsko-kipczackiego, z którego wywodzą się dzisiejsi Karaimi polscy” polegało na tym, aby „podnieść znaczenie terminologii muzułmańskiej dla słownictwa karaimskiego w dziedzinie pojęć religijnych” (Zajączkowski 1946-1947:39).

Dziesięć dogmatów wiary karaimskiej

Zajączkowski przedstawił następującą listę 10 dogmatów wiary⁷³⁶ (Zajączkowski 2006:8-9):

⁷³⁵ Por. „nazwa święta dorocznego, uroczystości obchodzonej trzykrotnie do roku – w Biblii występuje w formie *hag*. Nazwa ta oczywiście dobrze jest znana karaimom z tekstu oryginalnego Pisma Św. Lecz po karaimsku święto nazywa się *hydź*, czyli w formie arabskiej *hydź*, *hadź* „uroczysta pielgrzymka do miejsc świętych muzułmanów”, na gruncie arabskim pożyczka ze wspomnianego hebr. *hag*” (Zajączkowski 1945-1946(23/1):29).

⁷³⁶ Warto podkreślić, że powyższe artykuły wiary zmieniały się i w wersji polskiej. W wersji zredagowanej przez M. Abkowicz niektóre dogmaty zostały poddane modyfikacji, a część z nich napisana w całkowicie nowy sposób. Oto następujące zasady (Abkowicz 1987:12-13):

1. Wszechmocny Bóg (*Tenri Jaratuwczu*) istnieje odwiecznie.
2. Jedność i potęgę boską nie mogą być przyrównywane do żadnej istoty i są niepojęte dla rozumu ludzkiego.
3. Wszystko, co istnieje, od aniołów począwszy, a na najniższych istotach skończywszy, zostało stworzone przez Boga.
4. Opatrzność Boża czuwa nad każdą istotą.

- 1) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Pan Bóg (*Tenri*⁷³⁷ *Jaratuwczu*) – niech będzie pochwalone Imię Jego! – stworzył z nicości niebo i ziemię, i wszystko co na niej jest.
- 2) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Stwórca – niech będzie pochwalone Imię Jego! – nie ma ani początku ani końca. On jest Pierwszy i Ostatni, był, jest i będzie. (*Oł burunhu, da Oł sondrahy, edi, bardyr da bohur*).
- 3) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Bóg Wszchemocny nie ma sobie równego, że jest On ostatecznie Jedyny i nie ma jedności podobnej Jego Jedności, a nie jest On ciałem i nie ma żadnych cech cielesnych.
- 4) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Bóg Najwyższy natchnął duchem proroczym i zesłał Mojżesza, Nauczyciela naszego – pokój Jego duszy! – i że on jest głową wszystkich proroków.
- 5) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Bóg Najwyższy dał przez swego sługę Mojżesza, Nauczyciela naszego – pokój Jego duszy! – Swój Święty Zakon (Torę), znajdujący się obecnie u nas.
- 6) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że każdy wierny wyznawca powinien znać Świętą Torę Boga Najwyższego, aby rozumieć Jego Zakon.
- 7) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Bóg Najwyższy zsyłał natchnienie duchem proroczym także na wszystkich proroków następujących po Mojżeszu, Nauczycielu naszym – pokój Jego duszy! – i przeznaczał ich, aby przepowiadali i upominali swój naród.
- 8) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Zmartwychwstanie zmarłych nastąpi, gdy będzie taka Wola Stwórcy Najwyższego – niech będzie pochwalone Imię Jego.
- 9) Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że Bóg Najwyższy rozsądza ludzi sprawiedliwie i każdemu daje według zasług jego.
- 10) Wyznaję i wierzę wiarą sprawiedliwą, że przyjdzie na świat Mesjasz, który będzie pochodził z domu króla Dawida i odnowi Świątynię w Mieście Świętym (Jerozolimie).

Kalendarz karaïmski

Kalendarz karaïmski został przedstawiony przez Zajączkowskiego następująco:

Tabela 10. Kalendarz karaïmski (Zajączkowski 1946, 2006:15-19)

	Zajączkowski (1946)		Zajączkowski (2006)	
	Miesiące	Święta/Posty	Miesiące	Święta/Posty
1	Nisan Artarych-aj	Hag ha-Pesach Wielkanoc	– Artarych-aj	– Wielkanoc

5. Bóg natchnął duchem proroczym Mojżesza i przez niego zesłał Prawo.
6. Pięcioksięgu i zawartych w nim Dziesięciorga Przykazań nie można ani zmienić, ani uzupełnić.
7. Prorocy zawsze byli natchnieni duchem Bożym.
8. Bóg wyznaczył każdemu człowiekowi nagrodę i karę podług zasług i przewinień jego.
9. Wskreszenie zmarłych nastąpi w dniu Sądu Ostatecznego.
10. Bóg wybawi świat przez zesłanie Mesjasza.

W odniesieniu do istoty Boga niektóre zasady powyższe przedstawione są w inny sposób i w innej kolejności, lecz generalnie nie odbiegają od wykazu dogmatów Basziaczi. Ogromne zmiany dotyczą ponownie szóstego dogmatu. Nie pojawia się tutaj ani obowiązek nauczania języka biblijnego, ani obowiązek nauczania Tory. Dogmat ten poświadcza odwieczną zasadę biblijną Jozuego, aby niczego nie dodawać, ani odejmować od Pisma Św.

⁷³⁷ Na podstawie badań nad najstarszymi źródłami tureckimi, a mianowicie inskrypcją Kül-Tegina, Zajączkowski postulował, że w języku karaïmskim zachowane zostały nazwy bóstw tureckich. Tureckie *Tenri* 'niebo' (później 'bóstwo nieba, Bóg') odpowiada nazwie *Teñri* 'Bóg Najwyższy', a *jer sub* 'ziemia-woda, bóstwo opiekuńcze kraju, kraj' *jer suw* 'kraj, ojczyzna' (Zajączkowski 1946-1947:27).

	Zajączkowski (1946)		Zajączkowski (2006)	
	Miesiące	Święta/Posty	Miesiące	Święta/Posty
1	marzec/ kwiecień	Chydzy Tymbyłarnyn (Święto Przaśników) Szewi'i aceret (Dzień Zgromadzenia)	marzec/ kwiecień	Chydzy Tymbyłarnyn (Święto Przaśników) (Dzień Zgromadzenia)
2	Ijar Kurał-aj kwiecień/maj		– Kurał-aj kwiecień/maj	
3	Siwan Baszkuschan-aj maj/czerwiec	Szawuot Chydzy Aftałarnyn Święto Tygodni Pięćdziesiątnica/ Zielone Świątki Mattan Tora Święto Prawodawstwa	– Baszkuschan-aj maj/czerwiec	– Chydzy Aftałarnyn Święto Tygodni Pięćdziesiątnica/ Zielone Świątki – Święto Prawodawstwa
4	Tammuz Jaz-aj (dosł. letni m-c) czerwiec/lipiec	post czwartego miesiąca	– Jaz-aj (dosł. letni m-c) czerwiec/lipiec	post czwartego miesiąca 9-ego dnia (Burunhu Orucz)
5	Aw Ułah-aj lipiec/sierpień	od 1-go do 10-go On kiuń-ara 7-ego i 10-ego <i>aw</i> posty piątego miesiąca	– Ułah-aj lipiec/sierpień	od 1-go do 10-go On kiuń-ara – posty piątego miesiąca
6	Ełuł Czyryk-aj sierpień/wrzesień		– Czyryk-aj sierpień/wrzesień	
7	Tiszri Ajrychsy-aj (dosł. poświęcony m-c) wrzesień/ październik	Jom Terua Terua kiuniu Byrhy tartmachnyn kiuniu Dzień trąb Rosz hasz-szana ⁷³⁸ Nowy Rok	– Ajrychsy-aj (dosł. poświęcony m-c) wrzesień/ październik	– Byrhy kiuniu Dzień trąb –
		Kippur /Kippurim Boszatłych Dzień odpuszczenia grzechów Sobota sobót (Święto duszy)		– Boszatłych kiuniu Dzień odpuszczenia grzechów Sobota sobót (Święto duszy)

⁷³⁸ W rękopisie z 1946 roku Zajączkowski podkreśla, że chociaż w późniejszym okresie Karaimi obchodzili Nowy Rok w miesiącu *tiszri*, nie ma on biblijnego potwierdzenia: „w późniejszej tradycji zaczęto ten dzień obchodzić także jako „Nowy Rok” (hebr. Rosz hasz-szana). Ponieważ Pismo Święte nigdzie o tym święcie nie wspomina, jako pierwszy zaś miesiąc wymienia *Nisan* (por. § 9), wynika z tego dobitnie, że nie ma żadnej podstawy biblijnej święcić dzień pierwszy siódmego miesiąca jako Nowy Rok – karaimski Nowy Rok obchodzimy 1-ego *Artarychaja* (hebr. *Nisana*)” (Zajączkowski 1946, 2006:23).

	Zajączkowski (1946)		Zajączkowski (2006)	
	Miesiące	Święta/Posty	Miesiące	Święta/Posty
7	Tiszri Ajrychsy-aj (dosł. poświęcony m-c) wrzesień/ październik	Sukkot Chydy Ałaczyłarnyn Święto Namiotów Hag ha-asif Święto zbioru Święto Palmowe Szemini aceret 8-my dzień (dzień zgromadzenia) Simchat Tora „Radosna uroczystość Zakonu” post siódmego miesiąca	– Ajrychsy-aj (dosł. poświęcony m-c) wrzesień/ październik	– Chydy Ałaczyłarnyn Święto Namiotów Święto zbioru Święto Palmowe – 8-my dzień (dzień zgromadzenia) „Radosna uroczystość Zakonu” post siódmego miesiąca
8	Cheszwan Kiuż-aj (dosł. jesienny m-c) październik/listopad		– Kiuż-aj (dosł. jesienny m-c) październik/listopad	
9	Kislew Sohum-aj listopad/grudzień		– Sohum-aj listopad/grudzień	
10	Tiewet’ Kysz-aj (dosł. zimowy m-c) grudzień/styczeń	post dziesiątego miesiąca	– Kysz-aj (dosł. zimowy m-c) grudzień/styczeń	post dziesiątego miesiąca
11	Szewat Karakysz-aj (dosł. czarna zima m.) styczeń/luty		– Karakysz-aj (dosł. czarna zima m.) styczeń/luty	
12	Adar Siuwińcz-aj luty/marzec		– Siuwińcz-aj luty/marzec	
	Wa-adar (II Adar) Artych-aj (przybywający) marzec (tylko w roku przestępnym)		– Artych-aj (przybywający) marzec (tylko w roku przestępnym)	

Nie zaskakuje fakt, że w kalendarzu karaimskim Zajączkowski upatrywał głębokiej tradycji tureckiej. Można nawet stwierdzić, że w swych badaniach Zajączkowski zawsze patrzył z perspektywy trzech wielkich religii monoteistycznych, to jest najpierw islamu, dalej chrześcijaństwa i dopiero na końcu mozaizmu:

W obrębie dwunastu nazw miesięcy wykrywamy tradycje starotureckie (system nawiązania miesięcy wedle pór roku: pierwszy miesiąc jesieni, środkowy miesiąc jesieni, ostatni miesiąc jesieni, po kumańsku küz-aj, orta-küz-aj, son-küz-aj), mużułmańskie

(kurban-bajram-aj, safar-aj, prawdopodobnie też aszur-aj), chrześcijańskie (tob-aj, miesiąc pokuty, spowiedzi wielkanocnej = kwiecień) i wreszcie mozaistyczne (söünč-aj miesiąc radości = karaim. süjünč-aj = hebr. adar, miesiąc zabaw purimowych) (Zajączkowski 1935-1936:88).

Należy również podkreślić, że Zajączkowski sam osobiście do wojny stosował wersję hebrajską, pomijając odpowiedniki karaimskie (tureckie). W liście do S. Szapszała z dnia 26 marca 1928 roku Zajączkowski pisał: „Przesyłam najlepsze życzenia Waszej Wysokości z okazji nadchodzącego pogodnego święta Pesach i proszę Waszą Wysokość o udzielenie mnie i mojej żonie pasterskiego błogosławieństwa⁷³⁹ (Zajączkowski 2013:69)”. I chociaż powyżej w tym liście Zajączkowski także użył rosyjskiego słowa ‘Пасха’ (Wielkanoc), to pominął turecką wersję.

W kontekście święta Namiotów, upamiętniającego zamieszkiwanie w szałasach Izraelitów podczas ucieczki z Egiptu i wędrówki do Kanaanu, Zajączkowski stwierdził, że tylko w czasach starożytnych w Jerozolimie stawiono namioty, „w obecnych czasach święto to wyróżnia się tylko osobną modlitwą” (Zajączkowski 2006:22). Sprzeczne to jest jednak z tradycją karaimów rosyjskich, bowiem w każdej miejscowości mieli oni w zwyczaju budować jeden wspólny szałas w podwórku kienesy lub domu modlitewnego, gdzie po zakończeniu zwykłego nabożeństwa odczytywali krótką modlitwę i śpiewali pieśni świąteczne z okazji Szawuot (Duwan 1890:96; Prik 1917:111; Kazas 1911:44).

Ponadto w katechizmie można zaobserwować zniknięcie święta Purim, obchodzonego dla upamiętnienia obrony Judejczyków (w 3400 r.), zamieszkujących na obszarach perskich przed knowaniami wroga Hamana. Święto to ma głębokie podłoże biblijne, a sam nakaz obchodzenia opiera się na wersetach z ks. Estery 9:20-23: „I opisał Mordechaj te wydarzenia i rozesłał listy do wszystkich Judejczyków po wszystkich prowincjach króla Achaszwerosza [...] aby postanowili sobie: czternasty dzień miesiąca *Adar* i piętnasty dzień jego rokrocznie święcić, jako dni, w których Judejczycy zyskali pokój od wrogów swoich... I przyjęli Judejczycy to, co wtedy zapoczątkowali i co im napisał Mordechaj (tekst z katechizmu Duwana 1890:102-3)”. Zdaniem karaimów wydaje się więc logicznym, że w sprawie dowodu pochodzenia tureckiego karaimów nie ma miejsca na judejską historię. I jeśli nawet przyjąć wersję M. Firkowicza o upamiętnieniu uratowania Izraelitów (Firkowicz 1915:29), to i ona – choć częściowo – utożsamia karaimów z semickim narodem, co jest niedopuszczalne w świetle ówczesnej identyfikacji karaimów z ludami tureckimi (wcześniejszymi chazarskimi). Jedną więc kwestią to utożsamianie się narodowościowo z biblijnym narodem Izraela (tu Zajączkowski przeczy takim powiązaniom), inna zaś kwestia to aprobatą Pism Świętych w duchu wiary, które pierwotnie należą do narodu, z którym ze względu na pochodzenie, więzy krwi się nie identyfikowano. I tu Karaimi uznają całą Biblię, łącznie z jej świętymi nakazami itd. W tym dopiero świetle zastanawia fakt, dlaczego święto Purim tak łatwo odeszło w niepamięć (wszak jeszcze w liście z dnia 6 marca 1936 roku Zajączkowski osobiście składał życzenia świąteczne Szapszałowi: „Z okazji nadchodzących dni wesołych Purim zasyłam w imieniu rodziny i własnym najlepszym życzeniom dla Waszej Ekszelencji i Czcigodnej Pani Hachanowej pomyślności osobistej (Zajączkowski 2013:139)”)?

⁷³⁹ W oryginale: «Поздравляю Васъ, Ваше Высокостепенство, с наступающимъ свѣтлымъ праздникомъ Песахъ и испрашиваю у Васъ для себя и своей супруги пастырскаго благословенія» (Zajączkowski 2013:66).

Ponadto podczas kwerendy w halickim archiwum natknęłam się na kalendarze na lata 1946-1947, 1948-1949, 1949-1950, 1953-1954 w języku hebrajskim, mające stanowić pomoc w wyznaczaniu początków miesięcy i w ustalaniu dni świątecznych i postów (לוח לקביעות ראשי חדשים וימי המועדים והצומות), gdzie w każdym egzemplarzu, napisanym odręcznie, figuruje judejskie święto Purim. Zagadką pozostaje, dlaczego pominął Zajązkowski święto Purim, skoro karaimi Halicza jeszcze przez co najmniej 9 lat po wojnie obchodzili to święto. Nie jesteśmy w stanie tego rozstrzygnąć, niemniej musimy założyć, że wśród samych karaimów nie było jednomyślności nawet w kwestii obchodów tego święta.

Modlitwy karaimskie⁷⁴⁰

W rozdziale poświęconym modlitwom Zajązkowski przedstawił ich klasyfikację ze względu na treść – w odróżnieniu do Duwana i Prika⁷⁴¹ – i wyróżnił pięć ich rodzajów, które odpowiadają podziałowi z *Głosu Jakuba* Maleckiego z 1910 r. (Maleckij 1910:XII). Polski autor nie pominął hebrajszczyzny, podając jednak wyłącznie transliterację tych terminów (w wydaniu z 2006 r. zamieszczono tylko polskie nazwy (Zajązkowski 2006:30)):

1. chwalebne (*beracha, tihilla*⁷⁴²);
2. dziękczynne (*toda*⁷⁴³);
3. pokutne (*widduj*⁷⁴⁴ – spowiedź);
4. błagalne (*bakkasza*⁷⁴⁵);
5. zawierające wyznanie wiary.

Pytanie kluczowe to: Co stanowi sens modlitwy zawierającej wyznanie wiary? Nikt z wyżej wspomnianych katechetów nie odniósł się do tego zagadnienia. Czy modlitwa taka ma dotyczyć dziesięciu dogmatów wiary karaimskiej? Czemu Zajązkowski pominął wyjaśnienie tak ważnej modlitwy? Otóż okazuje się, że wskazana modlitwa – na podstawie Maleckiego – to słynny werset biblijny: Słuchaj Izraelu: Przedwieczny Bóg nasz, Przedwieczny jest jedyny⁷⁴⁶ (יְהוָה אֱלֹהֵינוּ (יְהוָה אֶחָד)). Jeśli przyjąć traktowanie Izraela wyłącznie w wymiarze duchowym w dziejach karaimskich, to dlaczego Zajązkowski odniesienia do Izraela – w takim

⁷⁴⁰ Ciekawostką jest fakt, że Zajązkowski planował wydać modlitewnik w języku karaimskim, choć do realizacji nie doszło: „Zabrałem się teraz do liturgii karaimskiej i chcę ułożyć modlitewnik wyłącznie po karaimsku. Idzie to opornie, namęczę się sporo zanim wynajdę miejsce w Piśmie Św. (głównie to są Psalmi), ale już kończę tekst codziennego nabożeństwa. Myślę, że pierwszym naszym zadaniem po wojnie będzie wydanie modlitewników w języku karaimskim. Dziś społeczeństwo całkowicie do tego dojrzało. Gdyby można było dostać jaką dobrą konkordancję St. Testamentu, bardzo by mi się przydała” (list z dnia 23 września 1943 r., Zajązkowski 2013:192).

⁷⁴¹ Według Prika modlitwy dzielą się na (Prik 1917:80):

- 1) uwielbienia (בְּחָ),
- 2) dziękczynne (הוֹדָה),
- 3) błagalne (בְּקָשָׁה),
- 4) spowiednicze (וִדּוּי).

Według Duwana każda modlitwa zawiera trzy części (Duwan 1890:73):

- 1) Modlitwa uwielbiająca (תְּהִלָּה, בְּרַכָּה),
- 2) Modlitwa dziękczynna (תּוֹדָה),
- 3) Modlitwa błagalna (בְּקָשָׁה).

⁷⁴² Hebr. תהלה, ברכה.

⁷⁴³ Hebr. תודה.

⁷⁴⁴ Hebr. ודוי.

⁷⁴⁵ Hebr. בקשה.

⁷⁴⁶ Ros. «Слушай, Израиль: Превечный – Богъ нашъ, Превѣчный – единъ!»

znaczeniu – konsekwentnie pomija? Na marginesie warto dodać, że Maleckij uznawał naród karaimski za naród Izraela: „Pochodząc od potomstwa Abrahama, naród Izraela, my, Karaimi, wyznajemy prawo Boże, dane nam przez proroka Mojżesza na górze Synaj” (Maleckij 1910:XIII)⁷⁴⁷, czego najwyraźniej nie uznawał A. Zajączkowski.

Podsumowując, należy jeszcze raz podkreślić, że *Zarys religii karaimskiej* A. Zajączkowskiego stanowi odzwierciedlenie nowej tureckiej tożsamości karaimów, bliższej światu muzułmańskiemu, niż judejskiemu. Historia religijna postrzegana przez pryzmat tradycji czasem wyraża, lecz częściej stanowi przeciwieństwo tendencji obserwowanych w przedwojennych katechizmach. Wszystkie zagadnienia przedstawione w polskim podręczniku zostały zakorzenione w nauczaniu karaimskim i obowiązują aż do dnia dzisiejszego w Europie Wschodniej.

---

⁷⁴⁷ W oryginale: «Происходя изъ потомства Авраама, народа Израиля, мы, Караимы, исповѣдуемъ Законъ Божій, данный намъ черезъ пророка Моисея на горѣ Синаѣ».

IV. Judaizm karaïmski w XIX i XX wieku w świetle katechizmów

Karaizm⁷⁴⁸ to judaistyczny ruch religijny, który uznaje jedynie autorytet prawa Tory, nadanej Mojżeszowi na Górze Synaj, i który odrzuca Talmud, uznawany za prawo ustne nadane Mojżeszowi. Tora, czyli pięć ksiąg Mojżeszowych – Rodzaju, Wyjścia, Kapłańska, Liczb, Powtórzonego Prawa, została nadana – wedle karaïmów – jako jedyny kodeks prawny. Stąd wiara wyznawców karaizmu oparta jest jedynie na Biblii, bez odwoływania się do komentarzy i interpretacji talmudycznych, a zatem nieuznanie Talmudu stanowi także o istocie karaizmu. Samo słowo *karaim* ‘קראים’ (w l. poj. קראי, “piśmiennik”, “biblista”, również zaświadczone w hebrajskim piśmiennictwie karaïmskim) pochodzi od hebrajskiego rdzenia *kuf, resz, alef* קרא, występującego w terminie *Mikra* ‘מקרא’, czyli Pismo Święte. Tak więc termin karaizm oznacza wyznanie moïżeszowe oparte na Piśmie Świętym i może być przekładany jako „piśmiennictwo” (w opozycji do terminu „talmudyzm”, w znaczeniu wyznania moïżeszowego opartego, poza Pismem Świętym, również na Talmudzie) (Kokizow 1898:13, Szyszman 2005:23, Khan 2000:3).

Dotychczas uważano, że założycielem karaizmu był Anan ben Dawid (dla odróżnienia od swego imiennika, prawnuka, zwanego przez badaczy Ananem I), który żył mniej więcej w okresie rządów kalifa Al Mansura (754 – 775 n.e.). Według przekazów, około roku 760 n.e. w Babilonie umiera egzylarcha (hebr. ראש גלות, aram. ריש גלותא) – przywódca wspólnoty żydowskiej z rodu Dawida. Do objęcia urzędu po nim pretendowało dwóch jego najbliższych krewnych, a mianowicie Anan i Chananasz. Z niewiadomych przyczyn rabbin babilońskiej akademii talmudycznej (*gaonim*) wraz ze starszymi żydowskiej wspólnoty zagłosowali na młodszego Chananasza, którego później zatwierdził bagdadzki kalif (Rule 1870:153, Cahn 1937:8-9, Ankori 1968:14-16, Khan 2000:2, Wasserstrom 2014:28-31, Zajączkowski 2006:7).

W 770 roku n.e. Anan ben Dawid napisał w języku aramejskim swoje najważniejsze dzieło *Seper ham-mišwot* (*Księga przykazań*), w którym zalecał ascetyzm. Złotą myślą Anana ben Dawida, która przetrwała do naszych czasów i pozostaje po dziś dzień aktualna, stało się powiedzenie umieszczone na początku jego książki: „Studiujcie dobrze Torę i nie polegajcie na moim zdaniu (חפישו באורייתא שפיר ואל תשענו על דעתי)”. Właśnie samodzielność i swobodne pojmowanie Pisma Świętego stało się *notabene* później kluczową zasadą w karaïmskiej wierze. Istotnym faktem jest także to, że Anan ben Dawid nie czynił żadnej różnicy pomiędzy Pięcioksięgiem Mojżeszowym a księgami proroków oraz hagiografów, podczas gdy rabbinicy podkreślali wyższość Tory nad pozostałymi częściami Pisma Świętego i jej nadrzędność w stanowieniu norm prawnych w boskim ustawodawstwie (דברי תורה מדברי קבלה לא ילפינן) (Khan 2000:2, Szyszman 2005:25-26, Harkawi 1897:42,61).

Anan ben Dawid wprowadził wiele ograniczeń i zakazów, które bardzo komplikowały życie społeczności. Na przykład, w szabat nie wolno było wychodzić z domu, za wyjątkiem modlitwy i potrzeb fizjologicznych. Należało siedzieć po ciemku, nie zapalając świec, i nawet jeśli zostały zapalone w piątek, przed szabatem, to i tak należało je potem zgasić. Jedzenie przygotowane na szabat powinno było starczyć również na wieczór z soboty na niedzielę. Nie śpieszono się z przygotowaniem posiłku, który mógłby skrócić dzień Pański (Harkawi 1897:43).

⁷⁴⁸ Jest to pierwotny termin, derywowany od hebr. קראי w liczbie pojedynczej. Polscy karaïmi w miejsce karaizm używają terminu karaïmizm, które ma zabarwienie ideologiczne.

Opierając się na dosłownym znaczeniu wersetu biblijnego Wj 15:26: „Jestem Panem, lekarzem twoim (אֲנִי יְהוָה רֹפֵאֲךָ)”, Anan ben Dawid wprowadził zakaz zwracania się do lekarza oraz stosowania leków. W judaizmie rabbanicznym nie ma podobnych przepisów (to właśnie ten lud szczył się wielkimi osiągnięciami w sferze medycyny). Ponadto na liście zakazanych nauk znalazła się astronomia, gdyż upatrywano w niej podobieństw do astrologii (Harkawi 1897:47, Cahn 1937:66, Szyszman 2005:30).

W rabbanicznym prawie dotyczącym rzezaka obowiązuje zasada: „Každy może być rzezakiem (הכל שוחטין)”, bez żadnych ograniczeń osobowych (wyjąwszy niewątpliwie pogan). Anan ben Dawid wprowadził istotne zmiany w przepisach prawa, podnosząc prestiż zawodu i jego znaczenie. W przepisach regulujących wymagania kwalifikacyjne rzezaków zawarł wymóg znajomości dogmatów wiary. Stały się one integralną częścią tekstów dotyczących zasad uboju rytualnego (Harkawi 1897:53).

Každy nowonarodzony chłopiec powinien przejść obrzezanie (מילה) 8-go dnia od jego narodzin. Jest to cielesny znak wiecznego przymierza zawartego pomiędzy Abrahamem a Bogiem. Zwyczaj ten nie stracił ważności po opuszczeniu ziemi świętej na skutek zmian politycznych i jest wiążącym w każdym miejscu zamieszkania wyznawców judaizmu. Anan ben Dawid wprowadził kilka rygorystycznych modyfikacji tego prawa. Otóż obrzezanie należało wykonać wyłącznie przy zastosowaniu nożyczek, a ten, kto łamał dane prawo, stosując jakiegokolwiek inne narzędzie, zostawał skazany na karę śmierci. Podczas zabiegu przecina się napletek z góry do dołu na dwie części, po czym ścina się go najpierw u góry, a później na dole. Po zabiegu używane są dwie płócienne szmatki – duża i mała – z olejkim migdałowym. Jeśli nie zostanie spełniona choć jedna z powyższych zasad, obrzezanie uważa się za niedokonane, i należy powtórzyć cały zabieg. Co do osób dorosłych Anan ben Dawid nauczał, że obrzezanie powinno być dokonywane wyłącznie w jedenastym dniu miesiąca (Kazas 1877:1-4, Harkawi 1897:45-46, Cahn 1937:60).

Przy pisaniu swego *Sefer ham-mišwot* Anan ben Dawid opierał się na rabbanicznym ustawodawstwie w jego pierwotnym brzmieniu, dodając oczywiście własne interpretacje Prawa, a co za tym idzie, własne – jak wcześniej przedstawiono – regulacje prawa religijnego, zalecając ascetyczne normy postępowania, jako drogę do osiągnięcia świętości i doskonałości duchowej. Co do ogólnych intencji, wytyczne te nie były na tyle odległe od ducha rabbanicznego, by uważać ich autora za osobę sprzeciwiającą się, a już na pewno nie przeciwstawiającą się głównemu nurtowi judaizmu, tj. właśnie rabbanizmowi, jak mylnie do końca XX wieku niektórzy badacze sugerowali, że (znane tylko z cytatów z różnych kronik i traktatów religijnych) dzieło Anana ben Dawida zostało napisane w opozycji do obowiązującego prawa (tj. Talmudu Babilońskiego), tworząc rzekomo podstawę prawną (religijną) pod nową wiarę (Harkawi 1897:59-61). Pewne różnice praktyczne między punktem widzenia Anana ben Dawida, a praktyką rabbaniczną stało się błędnym przyczynkiem do stawienia hipotezy, że *Sefer ham-mišwot* zaczęto kojarzyć z ruchem karaimskim (Astren 2004:87, Lasker 2008:127).

Według ostatnich badań Moshe Gila (2003) początki ruchu karaimskiego należy wiązać z działalnością babilońskiego uczonego Anana II (Anana ben Daniela ben Saula ben Anana ben Dawida; a więc – gwoli przypomnienia – prawnuka wzmiankowanego w poprzednim akapicie Anana), który żył w czasie rządów kalifa al-Ma'mūna (813-833 n.e.). Otóż jego ojciec Daniel ubiegał się, obok Dawida ben Judy, o urząd egzylarchy około 825 roku n.e. Część babilońskich uczonych z Sury i Pumbedity wspierała Dawida ben Judę, i tylko niewielka grupa – głównie z Sury – była po stronie Daniela ben Saula. Przyjmuje się, że przez pewien czas oboje uważali siebie samych za egzylarchów (Daniel był uważany za egzylarchę w Babilonii, zaś Dawid w Tyberiadze), lecz z czasem Daniel

został ostatecznie przez żydów obalony i dalej w funkcji *nesi'ım* spotykamy już tylko potomków Dawida ben Judy. Zaś karaimi od Anana II, syna Daniela, będą liczyli swoich egzylarchów – i gdy mowa w ich tekstach o Ananie (ale i nie tylko u nich, bo i w rabbanicznych i muzułmańskich pismach), to nie o Ananie ben Dawidzie, lecz o jego prawnuku (z biegiem czasu obie postaci złąły się wszystkim ze sobą tak mocno, iż jeszcze do końca XX wieku myślano tylko i wyłącznie o Ananie ben Dawidzie, gdy imię Anan pojawiało się w różnego rodzaju rękopisach).

Babilonia pozostawała największym ośrodkiem karaizmu aż do XI wieku. Następnie większość społeczności karaimskiej przemieściła się na wschód, do ziemi Izraela, a nawet do Kairu w Egipcie, gdzie zostało utworzone ważne centrum religijne, które przetrwało aż do XX wieku. Niewielka grupa powędrowała do Północnej Afryki i Hiszpanii. Duża społeczność osiedliła się w Bizancjum, w Konstantynopolu, gdzie wspólnota karaimska przetrwała ponad 600 lat. Ponadto karaizm dotarł na Krym, skąd – wedle opinii większości badaczy – część społeczności karaimskiej przeniosła się na tereny polsko-litewskie (Szyszman 2005:61-69, Zajączkowski 2006:7). Izraelski badacz Shapira twierdzi, że karaimi na tereny Litwy i Polski przybyli z terenów Złotej Ordy, znajdującej się gdzieś na wschód od Krymu, mówiąc w archaicznym języku kipczacko-tureckim (Shapira 2003:4).

W szeroko pojmowanym judaizmie Karaimi stali się inicjatorami tworzenia i formułowania fundamentów wiary. W 1148 roku ukazało się kompendium wiedzy Jehudy Hadassiego *'Eškol hak-koḥer*⁷⁴⁹, w którym autor przedstawił dziesięć zasad wiary judejskiej. I choć w swoich rozważaniach autor stwierdzał, iż w zestawieniu dogmatów sięgał do nauczania swoich poprzedników, tym niemniej on nowatorsko streścił podstawowe koncepcje wiary judejskiej, którą to formę później przejęli rabbanici. Lista zasad wiary w pierwotnej wersji Hadassiego obejmowała następujące zagadnienia: 1) istnienie stwórcy; 2) wieczność i jedność stwórcy; 3) stworzenie świata z nicości; 4) posłannictwo Mojżesza oraz innych proroków; 5) prawdziwość Tory; 6) obowiązek nauki hebrajskiego; 7) Świątynia Jerozolimska jako miejsce bożej chwały i boskiej obecności; 8) zmartwychwstanie umarłych; 9) sąd boży; 10) nagrody i kary (Lasker 2008:42-43).

Liczebność dogmatów wiary judejskiej zmieniała się w przeciągu stuleci. Żydowski filozof Majmonides w komentarzu do Miszny przedstawił trzynaście zasad wiary, które mocno utwierdziły się w judaizmie rabbanicznym. W literaturze karaimskiej niektórzy uczeni powtarzali liczbę trzynastu zasad, inni skracali jedynie do trzech, aczkolwiek ostatecznie przyjęła się liczba dziesięciu dogmatów wiary, które zaczęły pełnić istotną rolę nie tylko w zachowywaniu ortodoksji karaimów, ale także w procesie przygotowania do pełnienia ważnej służby *ribbiego* (rzeszaka), bo właśnie na podstawie znajomości 10 zasad wiary (których treść w różnych okresach różnie wyglądała) uzyskiwało się prawo do uboju zwierząt.

Powinieneś wiedzieć, że uczeni (zajmujący się) badaniem Tory przeprowadzili badania naukowe w zakresie zgodności z Torą, znaleźli i wyznaczyli zagadnienia boskie odnoszące się do Boga, niech będzie błogosławiony, nazwali je dogmatami wiary, chcę powiedzieć rdzeniami i fundamentami, na których jest zbudowana wiara. Niektórzy z nich ustanowili 13 doktryn, niektórzy dziesięć doktryn, niektórzy pięć doktryn, niektórzy trzy doktryny wiary, wszystkie zjednoczone w jednym zjednoczeniu poprzez bogate przemyślenia.

⁷⁴⁹ Por. Pnp 1:14: אֶשְׁכַּל הַכֹּפֶר 'grono henny'.

Zaprawdę uczeni karaimscy ustanowili 10 doktryn, bowiem *minyān* to dziesięć, liczba kompletna, i w rzeczywistości te doktryny obejmują wszystkie inne⁷⁵⁰.

Zatem o ile autorstwo zasad wiary w szeroko pojętym judaizmie przypisuje się Jehudzie Hadassiemu (a więc karaimowi), o tyle autorstwo zasad *stricte* karaimskiego nauczania wiary przypisuje się już Elijjahu Basziaczi (אליהו בשייצי), który sformułował je w kodeksie religijnych praw 'Adderet 'Eliyyahu (אדרת אליהו, pełna nazwa *Seḇer ham-Mišwot han-Niqra 'Adderet 'Eliyyahu*, dosł. *Płaszcz Eliasza*) – aczkolwiek traktat ten dokończył jego uczeń i szwagier Kaleb Afendopulo. Warto zaznaczyć, że była to wyjątkowa księga teologiczna, w której w sposób klarowny przedstawiono poglądy religijne, choć sam tekst napisany jest dość zawile, co więcej jest to uczynione umyślnie przez autora, aby czytelnik uważniej przeglądał ustępy mało zrozumiałe i niezwykle trudne, a później samodzielnie doszedł do poznania prawdy (Basziaczi 1966:96-97):

Zaiste z powodu strachu przed strzałami języków głupców, aby nie stać się ich celem, zaczął (autor) dyskusję słowami sprzeczności, ukrywając (prawdę) tak, aby jego słowa zostały zrozumiane przez intelektualistów, ale nierozumiane przez nikczemnych⁷⁵¹.

Praca ta, odzwierciedlająca piętnastowieczne podejście i praktyki karaizmu bizantyjskiego, charakteryzuje się znacznym podobieństwem do tekstów rabbanicznych. Basziaczi wyraźnie wzoruje się na Majmonidesie, formułując listę głównych zasad wiary z dołączonymi wyjaśnieniami i interpretacjami (Basziaczi 1966:11, Ankori 1968:31, Astren 2003:45, Lasker 2008: 96-99).

Doktryna o stworzeniu świata⁷⁵², jako pierwsza zasada wiary, została uznana za nadrzędną w karaizmie, podobnie jak w rabbanizmie. Basziaczi rozpoczyna swoje rozważania od wyjaśnienia stworzenia z czegoś i z niczego. Choć nie ma żadnej wątpliwości, że elementy w naszym świecie zostały stworzone z jakiejś pierwszej materii, czyli z czegoś, nierozwiązaną kwestią pozostaje, „czy ta pierwsza materia, podobnie jak sfery niebiańskie, została stworzona z niczego, czy one wszyscy są wieczne, jak twierdzą filozofowie (Lasker 2008:101)?” Basziaczi neguje opinię tych ostatnich, opierając się na fakcie, iż ich wyjaśnienia opierają się na wywodzeniu z końcowej sytuacji o początkowej sytuacji, bez możliwości bezpośredniego wglądu w przeszłość i zbadania punktu wyjściowego. W przypadku, gdy umysł człowieczy nie potrafi pojąć pojawienia się niektórych rzeczy na świecie, Basziaczi uważa za słuszne odrzucenie twierdzeń filozofów greckich, a przysłuchanie się słowom proroków. I choć w Piśmie Świętym nigdzie nie ma opisu stworzenia z niczego, to jednak są odniesienia do formowania świata. Uznając całkowitą nadrzędność Pisma Świętego, Basziaczi podkreśla, iż racjonalne wyjaśnienie można wykorzystywać tylko w przypadku zgodności z wersetami

⁷⁵⁰ W rękopisie M. Sułtańskiego należącym do kolekcji Jewish Theological Seminary czytamy [1133-34]:

”דע לך אתה המעיין שחכמי המחקר התורניים חקרו בחקירתם המדעית המסכמת עם התורה ומצאו ועמדו על עניינם אלהיים המיוחסים לאל ית' וקראם עקרי האמונה ר"ל שרשים ויסודות אשר האמונה בנויה עליהם יש מהם מי ששם י"ג עקרים ויש ששם עשרה עקרים ויש ששם חמשה עקרים ויש ששם ג' עקרים אמונה כלם אגודים באגודה א' אצל מטיבי העיון : אכן חכמי הקראים עמדו על אסד העשרה עקרים לפי שמנין העשרה סך שלם ובאמת שהעקרים כוללים כל זולתם...”

⁷⁵¹ W oryginale:

”אמנם מפני פחדו מחצי לשונות הסכלים שלא יהיה מטרה בהם היה מפיל בדבריו בתחלת המחשבה סתירה והסתר כדי שיובנו דבריו למשכילים ולא יבינו כל רשעים...”

⁷⁵² Według D. Laskera, wielu wcześniejszych filozofów karaimskich było stronnikami islamskiego *Kalām*, w którym jedną z głównych zasad jest wiara w *creatio ex nihilo*, czyli stworzenie z niczego. Cechą charakterystyczną *Kalām* jest formułowanie dowodu na istnienie Stwórcy (Boga) na podstawie dowodu o stworzeniu świata (Lasker 2008:100-102).

Pisma Świętego. A tak jak sama Tora nie nakłada wprost obowiązku wierzenia w stworzenie świata, to odpowiednio doktryna dotycząca stworzenia ma mieć przede wszystkim głębokie, religijne znaczenie (Basziaczi 1966:162-163, Lasker 2008:100-104).

Omawiając drugą zasadę wiary, Basziaczi rozwija kwestię powstania świata, wysuwając tezę o możliwym istnieniu świata, a zarazem koniecznym istnieniu Boga. Wszystko, co jest możliwe w zaistnieniu, jest stworzone, zatem cały świat jest stworzony. Fakt stworzenia świata przemawia o istnieniu Stwórcy, który z kolei nie stworzył sam siebie. Basziaczi, jako osoba religijna, utożsamia Stwórcę z jedynym Bogiem, argumentując to różnicą pomiędzy możliwym istnieniem i koniecznym istnieniem, jak i potrzebą niecielesnego duchowego napędu, w jego pojmowaniu Boga, który jest sprawcą wszelkiego działania na świecie (Basziaczi 1966:163-164, Lasker 2008:102-104).

Trzecia zasada mówi, że Bóg nie ma nikogo/niczego sobie podobnego. Jest on jedyny i ujednolicony pod każdym względem, a jego absolutny byt tylko przemawia na rzecz jego nieporównywalności. Gdyby były dwa byty, których istnienie byłoby niezbędne, to jeden z nich musiałby być bodźcem drugiego, czyli będzie zawsze tylko jeden taki byt, którego istnienie jest konieczne. Natomiast gdyby każdy z nich był swym własnym bodźcem (przyczyną), to powinien posiadać istotną i wyróżniającą jakość, której nikt inny nie ma; z kolei będąc identycznymi we wszystkim tworzą jedność; a byt, któremu można przypisać cechy, jest koniecznie stworzony, a zatem musi mieć stwórcę. Tak, jak człowiek nie jest w stanie osiągnąć prawdziwego i pełnego zrozumienia istoty Boga, tak nie należy przypisywać Bogu pozytywnych atrybutów, nadając mu ludzkie cechy, czynności i działania w sposób pozytywny, bowiem te opisy nakładają na istotę Boga ograniczenia. Opisy negatywne, które mają na celu oddzielenie i przeciwstawienie człowieka Bogu, negują ograniczenia, świadcząc o wyjątkowości natury boskiej – Basziaczi przy tym nie podaje atrybutów negatywnych (Basziaczi 1966:164-165, Lasker 2008:105).

Czwarta zasada stwierdza, iż Bóg posłał Mojżesza. Ze względu na stopień zbliżenia Mojżesza do Boga, jego prorocstwo jest nadrzędne nad prorocstwami reszty proroków. Sześćset tysięcy osób – a nawet więcej – było świadkami cudów tego wielkiego proroka, kiedy przybywał on na górze Synaj. To są dowody zmysłowe. Z filozoficznego punktu widzenia Basziaczi rozumuje, że istnienie prawdy jest zbyt trudne do odnalezienia w jednym człowieku, ale łatwe jest do znalezienia w jednej społeczności, chyba że człowiek taki byłby wybrany (Basziaczi 1966:165-166).

Piąta zasada mówi, że Bóg przekazał przez Mojżesza Torę. Żadna społeczność ludzka, chcąc przetrwać, nie może funkcjonować bez nadanego boskiego Prawa. Jest to konieczne, aby uczynić porządek polityczny⁷⁵³ w tym niższym świecie (Basziaczi 1966:166).

Szósta zasada zobowiązuje każdego wyznawcę karaizmu do bardzo dobrej znajomości języka Tory, pozwalającej na dokładne poznanie ksiąg Pisma Świętego i pełny udział w liturgii. Jeśli jednak karaimi zamieszkują w diasporze, to najpierw należy studiować Pismo w języku mówionym na co dzień, a później opanować go w języku świętym. Z jednej więc strony karaimi byli pod wpływem ideologii *Kalāmu*, który zakładał, aby boskie objawienie przekazywane było w języku wernakularnym, z drugiej zaś strony karaimi przyczynili się wielce do rozwoju studiów nad językiem hebrajskim i jego gramatyką (realizując ten cel, jeszcze na przełomie X i XI w. uczonego karaimski Abū Ya‘qūb Yūsuf ibn Nūḥ założył szkołę w Jerozolimie (ar. *dār lil-‘ilm*) i napisał komentarz gramatyki do Biblii *Al-Diqduq* w języku arabskim) (Zawanowska 2009:153, 159-160, Basziaczi 1966:166-167).

⁷⁵³ Hebr. סדר מדיני.

Basziaczi podaje dwa sposoby interpretacji świętego tekstu. Po pierwsze, należy dokonać racjonalnej, literalnej i kontekstowej interpretacji – *pešat*, czyli całkowicie filologicznej analizy. Takie założenie zostało przyjęte w oparciu o przekonanie, iż Bóg przekazał człowiekowi swoją Torę w ludzkim języku, bez tajemniczego boskiego narzecza, a zatem niedosłowna interpretacja uznawana była za kłamliwą. Nie wolno niczego ani dodawać, ani odejmować od słów Bożych. Możliwe utrudnienie stanowi fakt, iż niektóre wyrazy posiadają wielokrotne znaczenia. W tym przypadku Basziaczi nawiązuje do zastosowania analogii, odwołując się do kontekstu analizowanego fragmentu. Doskonała znajomość gramatyki pozostaje jedynym i najlepszym narzędziem dochodzenia do poznania prawdziwego sensu boskiego tekstu, bez znajomości której człowiek może po prostu popaść w błąd. Po drugie, w przypadku niejasnych ustępów Pisma, prorocत्व i przepowiedni zachęcano do studiowania innych nauk wspomagających pojmowanie świata (*Arytmetyka* Nicomachusa, *Almagest* Klaudiusza Ptolemeusza, *Poprawki do Almagest* Dżabira Ibn Aflacha, *Cele filozofów* Al-Ghazali, *Seḇer ham-Mispar* Abrahama ibn Ezry i innych) (Basziaczi 1966:167-169).

Siódma zasada mówi, że Bóg objawiał się także i innym prorokom. Wyznawców wiary może zaniepokoić pytanie: Jeśli Mojżesz, będąc prawdziwym posłańcem Boga, przekazał Torę Bożą, która jest wieczna i kompletna, to dlaczego zaistniała potrzeba objawienia się Boga innym prorokom? W rozumieniu Basziaczi opatrność Boża nad Izraelem dzieli się na opatrność ogólną i opatrność indywidualną. Opatrność ogólna to sposób nadzorowania ogólnego porządku świata, eksponując intelekt ogółu. Opatrność indywidualna czuwa nad intelektem indywidualnym, który staje się ogólnym, gdy do niego przyłgnie (w tym sensie, że przyłgnięcie opatrności indywidualnej jest czymś więcej, niż czuwanie przy jednostce tejże opatrności), choć sama oddzielnie (ta opatrność indywidualna) pozostaje przypisana do danej osoby. W ten sposób Basziaczi wyjaśnia fenomen proroka, którego prorokowanie miało przywrócić Bożą opatrność nad całym Izraelem. Historia potwierdza, że gdy Izraelici czynili niegodziwie w oczach Boga, odrzucając np. słowo Boże i nie słuchając głosu proroka, wtedy opuszczala ich opatrność, a oni sami stawali się ofiarami wojen i prześladowań. Podczas wygnania wyłącznie osoby wykształcone oraz mędracy doznawali Bożych objawień. Jeśli w danym pokoleniu nie było mędrców, to opatrność odchodziła. Dusza prorocza jest duszą intelektualną, obejmującą intelekt teoretyczny i praktyczny, dlatego status mędrców na wygnaniu winien być taki, jak status proroków za czasów królestwa. Jak twierdzi Basziaczi, społeczność, która odnosi się pogardliwie do mędrców, poniesie bardzo wielką karę, pozbawiając się działania opatrności (Basziaczi 1966:169-170).

Zasada ósma naucza, że w dniu Sądu Ostatecznego nastąpi zmartwychwstanie ludzi. Pytanie, które stawiało wielu uczonych, dotyczyło tego, jak będzie wyglądać ożywienie umarłych. Jedni wyrażali pogląd, iż w tym dniu dusza przybierze to samo ciało, z którym była związana do śmierci, po czym przejdzie do życia wiecznego lub na wieczną hańbę. Przy tym ciało miało nie odczuwać potrzeby jedzenia czy picia. Inni twierdzili, że zmartwychwstanie i ostateczne przeznaczenie człowieka jest światem dusz. Mowa więc tu raczej o zmartwychwstaniu intelektualnym albo ożywieniu świadomości, inaczej raju duchowym (Basziaczi 1966:170-172).

Co więcej, zmartwychwstanie nie jest wzmiankowane w Torze. Przyczyną, z powodu której karaimi ustanowili zmartwychwstanie jako jedną z zasad wiary jest to, iż większość ludzi upatruje realnego szczęścia w przyjemnościach fizycznych, a nie w przyjemnościach intelektualnych. Inne szczęście ostateczne nie jest człowiekowi znane. Tylko nieliczni skupiają się na wartościach duchowych, stanowiących sens

istnienia ludzkiego. Tak więc, aby ukierunkować myśli ludzkie – jak pisze Basziaczi – na prawdziwy cel doskonałości, należy wierzyć w zmartwychwstanie i życie w przyszłym świecie (Basziaczi 1966:170-172).

Zasada dziewiąta naucza, że Bóg odplaci człowieku według uczynków. Wiąże się ona ze sprawą opatrności Bożej. Bóg zna sam siebie, a jako Stwórca zna wszystkich stworzonych – od ogółu do szczegółu. Nic nie dzieje się bez Jego wiedzy. Jednak czasami zdarza się, że opatrność jakoby nie czuwała nad sprawiedliwymi, lecz nad tymi, którzy na to nie zasługują. Basziaczi uważa, że zdarzenia na tym niższym (tj. rzeczywistym, widzialnym) świecie nie zawsze odbywają się odpowiednio do odgórnych orzeczeń, dlatego prawdziwy sąd i zapłata za wszystkie uczynki należy do świata przyszedłego (Basziaczi 1966:172-175).

Warto zaznaczyć, że w kwestii nagrody i kary Aaron ben Elijahu odnotował trzy poglądy karaïmskich uczonych. Pierwszy mówi o tym, iż Bóg nagradza za dobre uczynki i karze za popełnione grzechy odpowiednio do tego, kto na co zasłużył (Hi 34:11). Wydaje się to jednak niemożliwe, gdyż zasługa wiąże się z pochwałą, a nieprawość z potępieniem. Wynika z tego, że człowiek nie może otrzymać zarówno pochwały i potępienia w tym samym czasie. Wedle drugiego poglądu, człowiek może należeć wyłącznie do jednej z dwóch stałych kategorii: jeden przechodzi do życia wiecznego, a drugi na wieczne potępienie (Dn 12:2). Pogląd ten budził wątpliwości, gdyż nie wyjaśnia statusu osób, których sprawiedliwe i niesprawiedliwe uczynki są równe. Trzeci pogląd nazywany jest „ważeniem na wagach” (Hi 31:6). Utrzymuje on, że jeśli dobre uczynki przewyższają nieprawości po dokładnym zważeniu, jeden przeciw drugiemu, to człowiek otrzymuje pozytywny wyrok na podstawie zasług, natomiast sąd będzie nie na jego korzyść, gdy grzechy okażą się liczniejsze. W przypadku, gdy uczynki sprawiedliwe oraz nieprawości są równe, nagroda człowieka anuluje się przez brak dodatkowych zasług, za tym nie otrzymuje ani nagrody, ani kary (Nemoy 1955:189-195).

Zasada dziesiąta mówi, że Bóg nie odrzucił ludzi wygnania, a ich wyzwolenie nastąpi z oczekiwanym nadejściem Mesjasza z domu Dawida. Gdyby Bóg pozostawił ludzi w bólu i cierpieniach, to byłiby przeznaczeni na całkowite wytracenie. Kłopoty i nieszczęścia, które zdarzają się w życiu człowieka, nie pochodzą od Boga, lecz wynikają z nieprawidłowego zachowania i oddalenia się człowieka od Boga. Wygnanie Izraelitów nastąpiło wyłącznie z powodu ich złej natury oraz odejścia od nakazów Bożych. Jednak Bóg w swej wielkiej łasce obiecał posłać Mesjasza, by ich wybawił. I choć Pismo Święte nie wskazuje dokładnego czasu przyjścia Mesjasza, każdy wierzący zobowiązany jest wierzyć w spełnienie proroctwa (Basziaczi 1966:175).

Godnym podkreślenia jest przekonanie, że Mesjasz nie zmieni i nie uzupełni Tory. Nie obali też tradycyjnego porządku świata i nie stworzy nowego. Dokonywanie cudów oraz wskrzeszenie zmarłych nie ma być znakiem potwierdzenia jego posłannictwa. Natomiast ma on zgromadzić rozproszonych wygnańców Izraela ze wszystkich zakątków świata, pokonać wrogów w wojnie Bożej oraz odbudować świątynię w Jerozolimie. Na koniec Mesjasz ma zobowiązać cały Izrael do postępowania według przykazań i praw Bożych (Basziaczi 1966:175).

Owych dziesięć zasad wiary karaïmskiej przedstawionych przez Basziaczi stało się wzorcem dla późniejszych uczonych. Dokonywali oni uproszczonych interpretacji, niekiedy też wprowadzając pewne zmiany (np. zmienny obowiązek studiowania języka Biblii). Samo wyznanie wiary było uznawane za obowiązkowe dla wszystkich wyznawców i z czasem stało się świadectwem przynależności do religii karaïmskiej.

Najważniejszą instytucją kultu w judaizmie karaimskim jest synagoga/*kienesa* (בֵּית הַכְּנֶסֶת). Jest ona namiastką świątyni, miejscem spotkań społeczności. Nauczyciele prawa karaimskiego podkreślają przewagę publicznych nabożeństw nad prywatnymi (indywidualnymi), gdyż one najbardziej wzbudzają ufność i nakłaniają do modlitwy (Duwan 1890:70-71).

Ogólnie przyjęto, że modlitwa nie ma wyznaczonego miejsca lub czasu, lecz każdy powinien zwracać się do Boga wtedy, gdy w sercu czuje takie pragnienie. Jednak według takiego właśnie schematu może się okazać, że ludzie nigdy nie będą odczuwać takiej potrzeby albo nie znajdą na nią czasu. Aby uniknąć całkowitego zaniechania, nauczyciele karaimscy wyznaczyli obowiązkowe modlitwy (Duwan 1890:71, Prik 1917:79).

Do wspólnej modlitwy wymagana jest obecność przynajmniej 10 osób, ta liczba nazywa się *minyán* (מִנְיָן). Gdy człowiek się modli, należy zwracać się twarzą w stronę południa, tj. w kierunku Jerozolimy. Jest to wzór podany przez proroka Daniela dla wszystkich modlących się (Dn 6:11). Wszystkie modlitwy zebrane zostały w modlitewnikach (סִידוּרִים) ze wskazaniem kolejności ich odmawiania w każdym dniu (Duwan 1890:72, Prik 1917:91-92).

W religijnym życiu karaimów szczególnie ważne miejsce zajmuje kalendarz księżycowy. Każdy rok składa się z 12 miesięcy księżycowych, licząc 354 dni, 8 godzin i 48 minut, czyli jest krótszy od słonecznego o 10 dni, 21 godzin i 12 minut. Jako że świętowanie Pesach zgodnie z postanowieniem Pisma Świętego (Pwt 16:1) powinno przypadać na początek wiosny, a nadejście czterech pór roku zależy od odległości ziemi od słońca, należało uzgadniać lata księżycowe ze słonecznymi. W tym celu co 3 lub 2 lata dodaje się pomocniczy miesiąc *adar* (Harkawi 1897:52, Cahn 1937:61, Duwan 1890:82-84).

Karaimi wyróżniali rok religijny (królewski) i cywilny (rolniczy). Według Duwana i Prika początek roku religijnego przypada na wiosnę w miesiącu *nisan* (*artarychaj*) przed obchodami święta Pesach, natomiast rok cywilny zaczyna się od jesiennego miesiąca *tiszri*. Zajączkowski udowadnia, że Nowy Rok należy obchodzić w miesiącu *artarychaj* podobnie, jak w Persii świętują tzw. Nowruz (Duwan 1890:83, Nemoy 1955:174, Zajączkowski 2006:23, Prik 1918:111-112, 119).

Kolejne ważne zagadnienie kalendarzowe to ustalanie początku miesiąca. Pierwotnie karaimi wyznaczyli go na podstawie obserwacji księżyca (Kpł 23:4). Było to pewnego rodzaju sprzeciwianie się tradycji rabbanicznej, która odeszła od zasady obserwacji nowiu gołym okiem (z powodu różnic czasowych w miejscach osiedlenia się żydów) i opierała się na precyzyjnych kalkulacjach astronomicznych (Harkawi 1897:51). W okresie późnego średniowiecza i czasów nowożytnych karaimi wymagali – obok kalkulacji – również zaobserwowania nowego księżyca. Wymóg obserwacji został zarzucony dopiero w XIX wieku (niemniej tradycja obserwacji gołym okiem powróciła w społeczności wschodnioeuropejskiej w XX wieku, eksponując w ten sposób powiązanie karaizmu z islamem) (Duwan 1890:82, Zajączkowski 2006:15).

Święta karaimskie odzwierciedlają święta judejskie (Pesach, Szawuot, Sukkot itp.), mające etiologię biblijną. Nie wolno jednak pominąć faktu, że w zależności od kalendarza – karaimskiego czy rabbanicznego – mogą one przypadać w różne dni. Za przykład posłużyć może tradycja obliczania *omeru*, która dodatkowo potwierdza przyjętą zasadę dosłownej interpretacji Biblii. Otóż począwszy od drugiego dnia po sobocie (מִמָּחֳרַת הַשְּׁבִיעִת – Kpł 23:15) w paschalnym tygodniu odlicza się 7 tygodni albo 49 dni, a 50-tego dnia obchodzi się Święto Tygodni. Ten sposób odliczania był stosowany przez saduceuszy i esseńczyków. Rabbanicy natomiast interpretują ten werset w ten sposób, że należy liczyć *omer* od drugiego dnia Pesach (Duwan 1890:92, Lasker 2008:187).

Reasumując, należy podkreślić, że judaizm karaimski wyróżnia się od judaizmu rabbinicznego zarówno w sferze zasad doktrynalnych, jak i praktyk. W zależności od tego, gdzie zamieszkiwała społeczność karaimska i z jakimi obcymi religiami współistniała, zachodziły w niej różne zmiany teologiczne, które w głównej mierze dotyczyły jednak negacji lub zachowania zasad rabbinicznych.

1. Tożsamość karaimska

Problem tożsamości narodowej karaimów jest przedmiotem gorących dyskusji. W polemice na ten temat zgłaszane są wprawdzie różne naukowe i pozanaukowe argumenty, jednak konsensus pomiędzy dwoma obozami – zwolennikami turkijskiego i izraelskiego pochodzenia – w chwili obecnej nie wydaje się możliwy i to z przyczyn raczej nie naukowych, ale politycznych i ideologicznych.

Należy podkreślić, że tematy tożsamościowe pojawiły się w katechizmach karaimskich na skutek wydarzenia historycznego, jakim było formalne zapytanie o nią (tj. o tożsamość), zgłoszone przez przedstawicieli Imperium Rosyjskiego. Już wtedy karaimi mieli pewne problemy z udzieleniem jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, kim właściwie są. Słynne wypadki z tych emocjonujących „dysput” opublikował Firkowicz w *'Abne Zikkaron* (Firkowicz 1872:5-6):

ובשנה ההיא שנת תקצ"ח⁷⁵⁴ הסעתי דירתי מקראסוב לגוזלווא [...] אף כי בבוא השר הגדול הצרפתי פעלדמארשאל מארמון בלוית הדוכסים קניאז גאליצין עם גראף וואראנצאו עם גראף וויטה לעיר גוזלווא ובקרו את בית כנסתנו וקבלנו אותם בכבוד גדול בזמירות כי כן מצות המלך לכבדו כמו פעלדמארשאל של מלכות רוססיה, ונמצאו עמי שם אמו"ר⁷⁵⁵ היש"ר נ"ע⁷⁵⁶ ובנו החכם אב"ן יש"ר נ"ע וכל גבירי הקהל וכו' שמחה ירו' באבאוויץ בראשם, וישאל המארשאל מארמון בלשון צרפתי אותנו על אודות עם הקראים באיזה זמן באו לאי קירים? ומאין באו? ובאיזה אופן באו, אם שבויים ע"י⁷⁵⁷ שוביהם, או בבחירתם לדרוש להם מנוחה ומחיה? והדוכס וואראנצאו תרגם לנו את שאלותיו בלשון רוססיה, כסתה כלמה פנינו⁷⁵⁸ בושנו ונכלמנו, נשארנו כאלמים לא יכולנו לפתוח פה להשיב, וישאל עוד בעד לשוננו באיזה לשון מדברים אנחנו, והשיבנו לאמר בלשון טאטאר הנקרא צאגטיי, ואמר. אם כן אבותיכם באו לקירים עם הטאטארים, וכו' שמחה באבאוויץ השיב. לא אדוני! אנחנו פה בקירים מימי גינוויז הקדמונים מן הטאטארים, ויצחק מארשאל מארמון בשמעו את טעותו הגדולה אשר הנער התלמיד ממדרגה הראשונה לא יתעה כמוהו, וירא על החלון סדור ישן נושן ויקח בידו וישאל אנה נדפס ובאיזה שנה? ועניתו ואמרת. בעיר ווינעצייא במאה השש עשרה לנוצרים (כי כן מצאתי בסופו) וישאל באיזה אופן וע"י מי נדפס שם? ולא מצאנו מענה אלהים, ויפלא בעיניו איך לא ידענו אפילו הדבר הנעשה בשלוש מאות שנה לפני זה. והיינו כלנו בעיניו כבווערים ובורים מצד העדר ידיעתנו בתולדות הימים וקורות העתים, ואנה נוליד את בשתנו וחרפתנו אחרי שגדולי החכמים לא עמדו לפניו ואיך אעמוד אנכי, חרפה שברה לבי⁷⁵⁹, ואקוה ללמוד ואין, ולמלמדים ולא מצאתי.

W tym samym roku, 1838, przeniosłem się z Karasubazar do Gözleve [...]. Oto przybył wielki minister francuski feldmarszałek Marmon, w towarzystwie kniazia Golicyna, hrabiego Woroncowa i hrabiego Witte, do miasta Gözleve. Odwiedzili oni naszą synagogę. Przyjęliśmy ich z wielkim poszanowaniem z pieśniami, tzw. *zimrot*, gdyż był to dekret cara, aby oddać mu te same honory jak feldmarszałkowi cesarstwa Rosji. Znajdowali się tam ze mną – nasz pan, nauczyciel i ribbi ha-Jaszar, niech spoczywa w raju, jego syn, uczony Aben Jaszar, niech spoczywa w raju, oraz wszyscy znamienici wspólnoty na czele z ribbi Simchą Jeruszalmi Bobowiczem. I zapytał nas marszałek Marmon w języku francuskim odnośnie do ludu karaimów: Kiedy przybyli na półwysep

⁷⁵⁴ Rok 5598 (1837/1838).

⁷⁵⁵ Skrót מורנו ורבנו אדוננו.

⁷⁵⁶ Skrót נשמתו עדן.

⁷⁵⁷ Skrót על יד.

⁷⁵⁸ Zob. Jr 51:51: בְּשָׁנֵינוּ כִּי-שָׁמַעְנוּ חֲרָפָה כְּסִתָּהּ כְּלָמָה פָּנֵינוּ.

⁷⁵⁹ Zob. Ps 69:21: חֲרָפָה שִׁבְרָה לִבִּי.

Krymu? Skąd przybyli? W jaki sposób przybyli: jako jeńcy prowadzeni przez swoich zwycięzców lub za swoim życzeniem, aby znaleźć pokój i życie? Hrabia Woroncow przetłumaczył dla nas jego pytania na język rosyjski. Hańba okryła twarz nasze, byliśmy zawstydzeni⁷⁶⁰ i zażenowani. Pozostawaliśmy w milczeniu, nie mogliśmy otworzyć ust, aby odpowiedzieć. Pytał on jeszcze i jeszcze o nasz język: W jakim języku rozmawiamy? Odpowiedzieliśmy: W języku tatarskim, który się nazywa czahatajskim. On powiedział: Jeśli tak, to wasi ojcowie przybyli na Krym z Tatarami. Jednak ribbi Simcha Bobowicz odpowiedział: Nie, mój Panie! Jesteśmy tutaj na Krymie od czasów Genuieńczyków, wcześniej od Tatarów. Uśmiechnął się marszałek Marmon, gdyż usłyszał jego ogromny błąd, który nie zrobiłby chłopiec, uczeń z pierwszej klasy, jak on. Dalej zauważył on na parapecie bardzo stary sidur (modlitewnik), wziął go w rękę i zapytał: Gdzie i w którym roku został wydrukowany? Odpowiedziałem mu: W mieście Wenecja w XVI wieku, według rachuby chrześcijańskiej (tak znalazłem na końcu). Kto i w jaki sposób opublikował to tam? Nie znaleźliśmy odpowiedzi Bożej. I zdziwił się on, że nawet nie wiedzieliśmy niczego o tym, co się stało 300 lat temu. Byliśmy wszyscy w jego oczach spaleni i wyglądaliśmy jak nieuki w dziedzinie wiedzy o dziejach i losach dawnych czasów. To przyczyniło się do naszego wstydu i zażenowania, gdyż to nie wielcy uczeni stali przed nim. A jak ja mogę stać? Hańba skruszyła serce moje⁷⁶¹. Chciałbym się uczyć, ale nie ma gdzie. Szukałem nauczycieli, ale nie znalazłem.

Tak tedy kwestia tożsamości narodowej i religijnej stanowiła nadal wielką niewiadomą pośród samych karaimów.

Katechizmy karaïmskie zawierające wypowiedzi dotyczące tożsamości narodowej, można podzielić na trzy rodzaje :

- 1) teksty o charakterze katechetycznym zawierające dogmaty wiary karaïmskiej (*Sefer hab-Berit* oraz 0438 F 946 op. 1 nr 438);
- 2) katechizmy o treści teologiczno-filozoficznej (Łuckiego, Sułtańskiego oraz 0435 F 946 op. 1 nr 435);
- 3) katechizmy o treści religijno-poznawczej i historycznej (Kazaza, Duwana, Prika, Szamasza⁷⁶², Firkowicza oraz Zajączkowskiego).

Pierwsze katechizmy hebrajskojęzyczne z lat 1729-1858 mają w większości charakter rozważań teologicznych i filozoficznych, w których autorzy skupiali się na prawidłowej interpretacji obrazu Boga i Pisma Św. Autorzy pojmowali siebie jako karaïmów, synów Izraela, starannych biblistów – בני מקרא, którzy rygorystycznie przestrzegali zasad Tory. W dwóch tekstach pojawia się nawet szczególne błogosławieństwo-podziękowanie za to, że Bóg uczynił ich (tj. karaïmów) żydami – יהודים, czyli Judejczykami. Sułtański jako pierwszy podjął starania odróżnienia karaïmów od rabbanitów, choć sam skupiał się na interpretacjach biblijnych, nie poruszając innych kwestii.

Kolejne katechizmy Kazaza, Duwana, Szamasza i Prika, wydawane w celach dydaktycznych tylko, podkreślały swoistą wyjątkowość i odrębność karaïmów w stosunku do talmudystów, jednocześnie uwidaczniając, że są oni (tj. karaïmi) potomkami Abrahama, Izaaka i Jakuba w prostej linii (Kazaz 1835:2, Duwan 1890:6, Szamasz 1913:25, Prik 1917:5). Historia biblijna – w tym wydaniu – stanowiła niewątpliwie część historii karaïmskiej.

⁷⁶⁰ Zob. Jr 51:51.

⁷⁶¹ Zob. Ps 69:21.

⁷⁶² W przedmowie Szamasz pisał: „I tą pracę, zamieszczającą krótkie dane na temat historii i podstaw religii karaïmskiej, poświęciłem dokładnie naszym dzieciom karaïmskim...” (Szamasz 1913:3).

M. Firkowicz będąc wnukiem słynnego uczonego, A. Firkowicza, nie mógł oczywiście pominąć kwestii historycznej. Niewątpliwie, na formowanie jego poglądów miało wpływ zarówno jego otoczenie rodzinne (cieszące się poważaniem w najwyższych kręgach karaimskich), jak i wspólnotowe. Jakie stanowisko zajął Firkowicz w tej dyskusji? Neutralne i nowatorskie. Nie poparł on ani żydowskiej, ani turkijskiej teorii o pochodzeniu karaimów. Otwarcie zaprzeczał judejskiej (choć nie izraelskiej) tożsamości karaimów i w ogóle nie wspominał o Chazarach. Odrzucając jakiegokolwiek powiązanie z żydami, Firkowicz powołał się na historię 10 zaginionych plemion izraelskich. Jego zdaniem, jedno z tych porwanych plemion należałoby uznać za przodków współczesnych karaimów (Firkowicz 1915:56-61,69). Niezwykle ważnym jest pominięcie przez niego teorii chazarskiej (*notabene* dziadek jego, A. Firkowicz, który był odkrywcą chazarskich zabytków, sam nie rozważał kwestii pochodzenia karaimów od Chazarów)⁷⁶³.

Zajączkowski – jeśli można tak powiedzieć – wystąpił przeciwko wszystkim powyższym autorom i katechetom, zdeprecjonował ich nauki i zaprezentował hipotezę nowej tożsamości karaimskiej, mianowicie wywodzącą pochodzenie karaimów od półkoczowniczych ludów tureckich. Ważną rolę w tej transformacji tożsamościowej odegrał S. Szapszał. Katechizm Zajączkowskiego okazał się punktem zwrotnym w edukacji karaimskiej, a jego główne treści obowiązują do dnia dzisiejszego (Zajączkowski 2006:8).

W ciągu minionego stulecia nastąpiła całkowita przemiana oficjalnie głoszonej deklaracji tożsamości narodowej karaimów – od ludu judejskiego do ludu tureckiego. Jeśli zatem spytać, do jakiego narodu należą karaimi (podług owych katechizmów),

⁷⁶³ Wielką zmianę w przedstawianiu historii karaimów spowodowały odkrycia A. Firkowicza. Wielu uczonych i przedstawicieli wspólnot w okresie późniejszym powoływało się na nie, aby udowodnić, że karaimi są potomkami Chazarów (później twierdzono – plemion turkijskich). Te rozważania miały wpływ na formowanie się tożsamości karaimskiej (późniejszy lider i hacham Szapszał powoływał się na teorię chazarską podczas dochodzeń władz nazistowskich). Dodać jednak należy, że dość wątpliwe wydaje się założenie, by A. Firkowicz starał się dowieść prawdziwości chazarskiej teorii o pochodzeniu karaimów. Nie mamy żadnych dokumentów, które by rzuciły światło na tę kwestię. Interesująca jest w tym kontekście reakcja żydów rabbanitów na tezy o chazarskim/turkijskim pochodzeniu karaimów. Jako przykład służyć może wypowiedź Lewenzona (żyda rabbanicznego), odnośnie do odkrycia nagrobka Izaaka Sangari (króla chazarskiego, który miał nawrócić się wraz z Chazarami na nową wiarę – wiarę karaimską), dokonanego przez A. Firkowicza:

„[...] Karaimi do tego stopnia są chciwi wielkich ludzi, że są chętni słomką przywiązać do swej sekty wszelką starożytną znamienitość. Co dotyczy prawdy, ona nie potrzebuje wniosków, jest ona jasna. Zajrzyjcie do książki *Hak-Kuzari* (הכוזרי), napisanej przez żydowskiego rabbi Jehudę Halewiego dla króla chazarskiego, i na pierwszy rzut oka przekonacie się, że technicznie ona duchem Talmudu i mocno przeciwstawia się nauczaniu karaimów. Oczywiście jest, że autor tej książki oraz król byli przeciwnikami karaimskiego nauczania, więc Chazarowie nawrócili się nie na religię karaimską, a żydowską [караимы до такой степени жадны на великихъ людей, что готовы соломиною привязать къ своей сектѣ всякую древнюю знаменитость. Что касается до истины, то она не нуждается въ выводахъ, она ясна. Загляните въ книгу «Гакузри» (הכוזרי), написанную еврейскимъ левитомъ равви Іегудомъ для хозарскаго царя, и вы съ перваго взгляда убѣдитесь, что она дышетъ духомъ талмуда и сильно возстаєтъ противъ ученія караимовъ. Ясно, что авторъ этой книги и царь хозарскій были противники караимскаго ученія, слѣдовательно хозары обращены не въ караимскую, а въ еврейскую религію]” (Lewenzon 1863:30).

Jak pokazuje powyższy cytat, reakcja Lewenzona dotyczyła kwestii tożsamości religijnej. Nie miała ona nic wspólnego z kwestią narodowościową. Najważniejszym pytaniem było: Czy Chazarowie przyjęli wiarę karaimską czy rabbaniczną? Jeśli teoretycznie założyć, że Chazarowie przyjęli wersję talmudyczną judaizmu, to wydaje się niemożliwym, aby karaimi zechcieli później zasymilować się z tymi, którzy wyznają rabbaniczną wersję judaizmu (jest to jednak kwestia, która nie stanowi przedmiotu niniejszych rozważań i którą tu pomijam).

badacz – wyłącznie w oparciu o teksty katechetyczne – stwierdziłby, że odpowiedź zależy od okresu, w jakim dany katechizm powstał oraz od stanowiska ich autorów. Niemniej, należy uznać, że katechizm Zajączkowskiego reprezentuje oficjalne jednolite stanowisko władz i całej społeczności karaimskiej.

Tabela 11. Tożsamość karaimska w świetle katechizmów karaimskich w Europie Wschodniej

Lata	Autor	Nazwa	Składowe karaimskiej tożsamości
1787	Mordechaj ben Mosze	<i>ספר הברית / Sefer hab-Berit</i>	שיאהב את בני ישראל... aby on kochał synów Izraela... שילמד תורה לבני ישראל... aby nauczał Tory synów Izraela... שיכבד לכל בר ישראל... on powinien szanować każdą osobę z Izraela... חותם את שמו לעיני כל ישראל podpisuje swoje imię przed oczyma całego Izraela...
1818	–	Katechizm dla uczących się na rzezaka	משבח ומרומם ומהדר למלך שמיא ⁷⁶⁴ שבראני לכבודו ועשני יהודי: Wywyższam i wysławiam Króla Niebios, który mnie stworzył i uczynił mnie Żydem. ואנחנו בית ישראל Jesteśmy domem Izraela...
1820	–	Konspekt katechizmu dla uczniów, którzy uczą się na rzezaka	מהלל ומשבח שבראני בצלם אנושי ועשני יהודי: Wywyższam i wysławiam, że stworzył mnie na obraz ludzki i uczynił mnie Żydem.
1835	Kazaz	<i>טוב טעם / Tub Ta'am</i>	שאלה ד' סן חנגי מילטטן סן וא דיליג חנגידיר : תשובה עברי טוקומי דגן מין אברהם נוג אוגלי יצחק יצחק ניג אוגלי יעקב יעקב ניג אוולדלרינדן מין : מיללטימא ישראל דרלר : וא דילימז לשון קדש דיר : Jaki jest twój naród i jaki jest twój język? Odpowiedź: Jestem potomkiem Judejczyków, z nasienia Jakuba, syna Izaaka, syna Abrahama. Mój naród nazywa się Izrael, a nasz język jest językiem świętym.
1890	Duwan	<i>Katechizm, podstawy prawa karaimskiego / יסודי דת הקראים</i>	Pochodząc od potomków Abrahama, ludu Izraela, my, Karaimi, wyznajemy Prawo Mojżeszowe.
1913	Szamasz	<i>Krótki katechizm</i>	Karaimi są potomkami pierwszych patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba w prostej linii [...]. Karaimi stanowią odrębny lud, odrębne wyznanie wiary, i nie mają żadnego powiązania z Żydami talmudystami.
1915	Firkowicz	<i>Katechizm karaimski w skrócie</i>	[...] jesteśmy niezależnym ludem [...]. Nasi przodkowie krymskich Karaimów, mianowanych <i>Bene Izrael</i> , stanowili według podania część dziesięciu plemion Izraela

⁷⁶⁴ Cf. Dan. 4:34: מְשַׁבַּח וּמְרֹמֵם וּמְהַדֵּר לְמֶלֶךְ שָׁמַיָא.

Lata	Autor	Nazwa	Składowe karaimskiej tożsamości
1915	Firkowicz	<i>Katechizm karaimski w skrócie</i>	przesiedlonych przez króla asyryjskiego w 555 r. p. n. e. z Palestyny do ziem i miast Persji i Medii (Zakaukazie).
1917	Prik	<i>Główne podstawy karaimskiego nauczania prawa</i>	Karami, potomkowie Abrahama, Izaaka i Jakuba w linii prostej, nazywają się Izraelitami albo po prostu Izraelem, jako imię dane naszemu patriarchowi Jakubowi.
1946	Zajączkowski	<i>Zarys religii karaimskiej</i>	Wśród ludów półkoczowniczych (tzw. seminomadów) tureckich, jak Chazarowie, Pieczyngowie, Kumani czy Połowcy, tworzących w wiekach średnich na obszarach stepowych potężne związki państwowe (tzw. il, el) spotykamy duże grupy ludności wyznającej religię karaimską. Jako spadkobiercy języka tureckiego tych ludów pochodzą i nasi przodkowie...

Ciekawostką jest to, że między karaimskimi katechizmami, powstałymi w tym samym czasie, nie było sprzeczności co do pochodzenia karaimów. Natomiast gdy wszystkie dostępne katechizmy razem zebrać, to widać wyraźnie, jak na przestrzeni dziejów narodowa tożsamość karaimska przechodzi od żydowskiej do turkijskiej. Zapewne działo się tak nie tylko pod wpływem zmieniającej się sytuacji politycznej i społecznej w Rosji Carskiej, ale również gwałtownych przemian w edukacji w okresie od końca XIX wieku.

2. Język piśmiennictwa

Do XIX wieku w piśmiennictwie karaimskim używano głównie języka hebrajskiego. Prowadzono w nim korespondencję między gminami, także sporządzano dokumenty wspólnoty i pisano utwory literackie. Hebrajski był też językiem liturgii. Obok hebrajskiego, aczkolwiek w dużo mniejszym stopniu, również karaimski był używany dla celów literackich, urzędowych i korespondencji. Najstarsze świadectwa użycia karaimskiego jako języka literackiego pochodzą z przełomu XVI i XVII wieku, a rozkwit jego użycia przypada na wiek XIX (Dubiński 1994:63-64).

Na Krymie, na skutek silnego wpływu tatarskiego i tureckiego środowiska, pozycja hebrajskiego w okresie już od XVIII wieku była słabsza. Tylko niewielka liczba osób posiadała wykształcenie religijne i znała hebrajski. W XIX wieku hebrajszczyzna wyraźnie straciła swoją tradycyjną pozycję na rzecz karaimsko-tatarskiego/tureckiego. Zatem w XIX wieku narodziła się potrzeba napisania podręczników dla uczniów, z których można by uczyć się w zrozumiałym dla siebie języku (początkowo w języku karaimskim, w wersji krymskotureckiej, *Tub Ta'am* pióra Kazaza; następnie w języku rosyjskim, np. katechizm Duwana). Silny wpływ języka rosyjskiego w XIX w. – zarówno na życie codzienne karaimów, jak i na literaturę karaimską – spowodował w początkach XX wieku wyparcie języka turkijskiego (karaimsko-tatarskiego; krymskotureckiego) z użycia wśród tej małej społeczności, choć należy podkreślić, że powstawały też w tym czasie hebrajskojęzyczne teksty religijne oraz różne traktaty wśród tej społeczności.

Jak wynika z przeprowadzonych przeze mnie badań, prezentowane tu katechizmy zawsze w jakiś sposób nawiązują do leksyki języka hebrajskiego: na początku były to katechizmy pisane w całości po hebrajsku, później – na skutek turkizacji i rusyfikacji –

język hebrajski zostaje wyparty, jednakże pozostawia on za sobą w językach wernakularnych pewne terminologiczne ślady w postaci hebrajskich nazw, pojęć, modlitw, itp. Tak więc, nie istnieje taki tekst katechizmu, w którym by całkowicie pominięto hebrajszczyznę. Nawet w przeredagowanym wydaniu katechizmu Zajączkowskiego z roku 2006 recenzent pozostawił w polskim tekście takie wyrażenia, jak *Tora* czy *Tanach*, dodając że chodzi o *Torę*, *Newijim* i *Ketuwim*.

Tematyce języków karaimskich poświęciłam już dość sporo rozważań w mojej pracy. Niemniej, chciałabym przedstawić zestawienie językowe katechizmów, wskazując na poszczególne języki podług ich głównego tekstu, a dalej terminów religijnych, wersetów biblijnych oraz modlitw. Stopniowy zanik hebrajszczyzny wiązał się przede wszystkim, jak już wcześniej zauważyłam, ze zmianami w systemie edukacji i asymilacją językową karaimów.

Tabela 12. Struktura językowa katechizmów karaimskich w ujęciu chronologicznym

Lata	Autor	Nazwa	Język
1729	Simcha Icchak Łucki	ספר אילון מורה / <i>Seṗer 'Elon More</i>	j. hebrajski (całość)
1787	Mordechaj ben Mosze	ספר הברית / <i>Seṗer hab-Berit</i>	j. hebrajski (całość)
1818	–	Katechizm dla uczących się na rzezaka	j. hebrajski (całość)
1820	–	Konspekt katechizmu dla uczniów, którzy uczą się na rzezaka	j. hebrajski (całość)
1835	Kazaz	טוב טעם / <i>Tub Ta'am</i>	j. karaimski (krymskoturecki) – zapis alfabetem hebrajskim – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – hebrajski
–	Sułtański	ספר הטעם / <i>Seṗer haṭ-Ta'am</i>	j. hebrajski (całość)
1890	Duwan	<i>Katechizm, podstawy prawa karaimskiego /</i> יסודי דת הקראים	j. rosyjski – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – hebrajski wersety biblijne – hebrajski wyznanie wiary – hebrajski modlitwy – hebrajski
1913	Szamasz	<i>Krótki katechizm</i>	j. rosyjski – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – hebrajski 10 przykazań – hebrajski modlitwy – hebrajski
1915	Firkowicz	<i>Katechizm karaimski w skrócie</i>	j. rosyjski – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – hebrajski (transkrypcja rosyjska), karaimski (pojedyncze słowa)
1917	Prik	<i>Główne podstawy karaimskiego nauczania prawa</i>	j. rosyjski – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – hebrajski pojedyncze wersety biblijne – hebrajski

Lata	Autor	Nazwa	Język
1946	Zajączkowski	<i>Zarys religii karaimskiej</i>	j. polski – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – hebrajski (transkrypcja polska) oraz karaimski
2006	Zajączkowski	<i>Zarys religii karaimskiej (2 wyd. il.)</i>	j. polski – główna treść katechizmu terminy biblijne, katechetyczne – karaimski

Jak wynika z powyższego zestawienia, dość często w katechizmach posługiwano się transkrypcją terminów hebrajskich, aby ułatwić czytanie i nauczanie religii karaimskiej. W odniesieniu do transkrypcji należy zaznaczyć, że posiada ona swoje charakterystyczne cechy. Otóż niektóre znaki hebrajskie są oddawane znakami cyrylicy, posiadającymi nieco inną charakterystykę artykulacyjną:

- ה 'ze (he)' bardziej miękkie, aniżeli rosyjskie z lub x z małym wydobywaniem głosu z klatki piersiowej (h);
- ח 'chet' prawie jako x (międko);
- א 'szumel' jak z;
- ג prawie jak z (h);
- כ prawie jak x (twarde);
- nie oddawano w transkrypcji liter א oraz י.

Tabela 13. Zapis hebrajskich terminów w katechizmach J. Szamasza⁷⁶⁵, S. Prika i M. Firkowicza

Hebrajski	Rosyjski	Transliteracja na polski
חג השבועות	хагъ гашшавуотъ	ħag haššawuot
חג הפסח	хагъ хашпесах	ħag happesaħ
ראש השנה	рошъ гашшана/рошъ хашшана	roš haššana
חל המועד	холъ хаммоэдъ/ холъ гаммоэдъ	ħol hammo'ed
חג הסוכות	хагъ гассуккотъ	ħag hassukkot
יום כפור	іомъ киппуръ	yom kippur
אָרוֹן הַקֹּדֶשׁ	аронъ гаккодешъ	'aron haqqodeš

Ponadto צ 'chadš' na Krymie zapisywano jako ч⁷⁶⁶:

Tabela 14. Zapis hebrajskich terminów ze spółgłoską „צ” w katechizmach J. Szamasza, M. Firkowicza i S. Prika

Hebrajski	Rosyjski	Transliteracja na polski
חג הקציר	хагъ хаккачиръ	ħag haqqačir

⁷⁶⁵ Według Szamasza: „ה wymawia się z lekkim wydechem powietrza, podobnie do rosyjskiego dźwięku „r” w słowie „Господи”, a bez znaku (samogłoskowego) całkowicie nie ma dźwięku. [...] ח wymawia się na głębokim wydechu powietrza, podobnie do rosyjskiego dźwięku „r” (Szamasz 1910:11,13).

⁷⁶⁶ Według Szamasza: „צ” wymawia się podobnie do rosyjskiego „ч” [צ произносится как русское „ч”] (Szamasz 1910:20).

Hebrajski	Rosyjski	Transliteracja na polski
חג המצות	хагъ хаммаччотъ хагъ гаммаччотъ	ḡag hammaččot
מַצָּה	мачча	mačča
חֶמֶץ	хамечъ	ḡameč
שְׁמִינֵי אֶצֶרֶת	шемини ачереть	šemini ačeret
צדקה	чедака	čedaqa

Na marginesie warto podkreślić, że Zajączkowski abstrahował od hebrajszczyzny. Omawiając dzieła karaimskie, pisał: „Muszę też zaznaczyć z góry, że nie mam zamiaru omawiać olbrzymiej literatury w języku hebrajskim, pisanej przez Karaimów dla swoich rodaków, albowiem pod karaimską literaturą rozumiem tu tylko dzieła pisane po karaimsku (Zajączkowski 1926:8)”. Idąc tropem jego myślenia, należałoby nie tylko nie zaliczać do literatury karaimskiej takich dzieł, jak *'Adderet 'Eliyyahu Basziaczi*, *Seḡer ham-Miḡḡar* Aarona ben Josefa ha-Rofe, *'Eṣ Ḥaim* Aarona Nikomedejskiego, które były obligatoryjnymi lekturami w szkołach karaimskich, ale i także *'Aḡne Zikkaron* A. Firkowicza. Czy Zajączkowski, który podchodził do Firkowicza z wielkim uznaniem, zapomniał, że pisał on głównie w języku hebrajskim? Czy z omawianych wyżej katechizmów – w ujęciu Zajączkowskiego – tylko katechizm *Tuḡ Ta'am* Kazaza można zaliczyć do literatury karaimskiej?

W swoich badaniach przyjąłam diametralnie odmienne podejście. Otóż w moim rozumieniu literaturę karaimską stanowią teksty napisane przez karaimów w dowolnym języku. Stąd też chęć zaprezentowania w mojej pracy wszystkich znanych mi katechizmów z Europie Wschodniej.

3. Język hebrajski – święty język karaimów

Przez wiele stuleci edukacja karaimska kładła wielki nacisk na naukę starożytnego języka hebrajskiego, „bez znajomości którego wykształcenie religijne nie mogło być uważane za pełne” (Kazas 1911:60). Przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt, iż w tym języku zapisana została Tora, w nim odbywały się nabożeństwa, a także w nim pisano dzieła omawiające zagadnienia wiary karaimskiej. Pod koniec XIX wieku, a na początku XX, poziom znajomości hebrajszczyzny bardzo się obniżył.

Jedną z przyczyn zaniku hebrajszczyzny, poza wprowadzeniem obowiązku szkolnego i nauki języka rosyjskiego przez władze rosyjskie, mogło być to, iż bogatszym rodzicom bardziej zależało na tym, aby ich dzieci zdobywały wartościową wiedzę naukową i zawodową, zapewniającą im godne życie w przyszłości, aniżeli zagłębiały się w tajniki języka hebrajskiego, która to wiedza nie gwarantowała dostatniego życia. Natomiast dzieci rodziców biedniejszych nie zawsze mogły uczęszczać do szkoły religijnej ze względu na brak środków, a w wieku 13 i 14 lat musiały nierzadko ją opuścić, aby zupełnie poświęcić się pracy w celu utrzymania domu i pomocy rodzicom (Kazas 1911:59-60).

Aby uchronić język hebrajski przed zapomnieniem w różnych epokach historycznych, niezależnie od tego, gdzie karaimi zamieszkiwali – w Turcji czy na Krymie, obowiązek jego nauczania został odgórnie niejako narzucony, w postaci sformułowania odpowiedniego dogmatu wiary:

Tabela 15. Zestawienie tekstów szóstej (siódmej) zasady wyznania wiary karaimskiej o znaczeniu języka Tory dla jej wyznawców

Rok	Autor	Oryginał	Tłumaczenie /na polski/
1530	Elijjahu Basziaczi	העקר הששי לדעת המאמין לשון תורתנו ופירושה ר"ל ⁷⁶⁷ המקרא והפירוש:	Zasada szósta Ten, kto wierzy, powinien znać język naszej Tory [wyróżnienie moje] i jej wykładni – mianowicie Biblii i jej wykładni.
1729	Simcha Icchak Łucki	עקר השביעי שתורת מרע"ה ⁷⁶⁸ עליה אין להוסיף וממנו אין לגרוע:	Siódma zasada nakazuje, aby do Tory naszego nauczyciela Mojżesza, niech spoczywa w pokoju, niczego nie dodawać, ani niczego od niej nie odejmować.
1831	Abraham Firkowicz	ד עברי ליסני אילן ורילדי תורסי אול תגרינין ד אונן איצון ברץ דיר אוגרנמא ד אוקומא ליס נין אול תורה נין ד מענה סין ⁷⁶⁹ : ז ובלשון העברי נתנה תורת האלהים ולכן חוב ללמוד ולתקנות לשון התורה ובאורה:	[7.] Tora Boska została przekazana w języku hebrajskim, dlatego jest obowiązkiem studiować język Tory i czytać ją ze zrozumieniem.
1835	Mordechaj Kazaz	עקר וי אולדיר כי ישראל אולופ תורה גא אינגגן אדם אוולא אינמלי דיר כי תורה גיומלאסי דיר ביר רמו ביר סוד יוקטיד דממלי וא דכי גיומלאסי דא אורטיב טיר וא גייריסינא אחתיג דיר רממלי: וא בבלא בילמלדיר כי תורה דא פשט דא ורדיר רמו דא סוד דא וררד [...]]	Szósta zasada to ta, że będący Izraelitą i wierzącym w Torę człowiek przede wszystkim powinien wierzyć, że cała Tora jest zrozumiała, ale też i aluzyjna, i nie ma w niej żadnej tajemnicy, czy nie należy tak mówić? I powiedz, że cała ona jest pełna i nie ma potrzeby żadnej innej, czy nie należy tak mówić? I tak należy uznać, że w Torze jest i <i>pešat</i> , i <i>remez</i> , i <i>sod</i> ⁷⁷⁰ [...]] ⁷⁷¹
1890	Jakub Duwan	העקר הששי אני מאמין באמונה שלמה שכל בן-ישראל, המאמין באל ותעלה ובתורתו, ח"ב לדעת לשון התורה ופירושה: Шестой членъ. Я вѣрую вѣрою полною, что каждый сынъ Израиля, вѣрующій во Всевышняго Бога и Его Тору, обязанъ знать языкъ Торы и ея объясненіе.	Zasada szósta Wierzę pełnią wiary, że każdy Izraelita , wierzący w Najwyższego Boga i w Jego Torę, zobowiązany jest znać język Tory i jej wykładnię.
1897	Jufuda Kokizow	[6.] Обязательно должны знать языкъ его и понимать смыслъ Закона.	[6.] Obowiązkowo powinni znać język jego i pojmować sens Prawa.

⁷⁶⁷ Skróć Lומר רוצה.⁷⁶⁸ Skróć רבינו עליו השלום.⁷⁶⁹ Należy odczytywać: Da ivri lisanin ilen verildi Torası ol Tanrının da onun içün burç dir öğrenme da okuma lisanın ol Toranın da mânâsın.⁷⁷⁰ Obok tychże, w literaturze rabbanicznej znana była czwarta charakterystyczna cecha w interpretacji tekstu biblijnego, a mianowicie *deraš* (Shapiro 2010: xlv).⁷⁷¹ W miejscu tym dziękuję za udzielenie mi pomocy w tłumaczeniu Aisze Emirovej.

Rok	Autor	Oryginał	Tłumaczenie /na polski/
1910	Feliks Maleckij	Шестой члень Я вѣрую вѣрою полною, что каждый сынъ Израиля, вѣрующій во Всевышняго Бога и Его Тору, обязанъ знать языкъ Торы, чтобы понимать ее.	Zasada szósta Wierzę pełnią wiary, że każdy syn Izraela , wierzący w Najwyższego Boga i w Jego Torę, zobowiązany jest znać język Tory , aby ją pojmować.
1915	Mojżesz Firkowicz	[7.] Я вѣрую, что каждый караимъ долженъ знать, читать и понимать Тору.	[7.] Wierzę, że każdy karaim powinien znać, czytać i rozumieć Torę.
1917	Salomon Prik	[6.] Я вѣрую вѣрою полною, что каждый сынъ Израиля, вѣрующій во Всевышняго Бога и въ Его Тору, обязанъ знать языкъ Торы и его объясненіе.	[6.] Wierzę pełnią wiary, że każdy syn Izraela , wierzący w Najwyższego Boga i w Jego Torę, zobowiązany jest znać język Tory i jej wykładnię.
1946	Ananiasz Zajączkowski	[6.] Wyznaję i wierzę wiarą doskonałą, że każdy wierny wyznawca powinien znać Pismo Święte Boga Najwyższego, aby rozumieć Jego Zakon.	
1987	Mariola Abkowicz	[6.] Pięcioksięgu i zawartych w nim Dziesięciorga Przykazań nie można ani zmienić, ani uzupełnić.	

Jak wynika z przedstawionej powyżej tabeli, język Tory, tj. język hebrajski, wiązał się głównie ze studiowaniem Tory, aby jak najlepiej poznać słowo Boże. Tylko on stanowił klucz do poznania Biblii i prawidłowej jej wykładni. Żadne inne tłumaczenie nie mogło i nie może zastąpić oryginalnego tekstu. Niemniej jednak, co widać w powyższym zestawieniu, nie zawsze dogmaty wiary zawierały obowiązek nauczania języka hebrajskiego, bowiem czasami skupiano się tylko na samym studiowaniu Tory oraz prawidłowej jej wykładni (jak w przypadku Mojżesza Firkowicza oraz Ananiasza Zajączkowskiego), bez wyraźnego odwołania się do konieczności nauczania języka hebrajskiego.

4. Stosunek do żydów rabbanitów

Wszystkie przedstawione tu przeze mnie katechizmy – oprócz napisanego przez Zajączkowskiego – przedstawiają karaizm jako jedyną prawdziwą religię judejską. Jest to wiara w jedynego Boga Abrahama, Izaaka i Jakuba, oparta wyłącznie na pisemnym nauczaniu Mojżeszowym, w odróżnieniu od żydów rabbanitów (talmudystów), którzy do pisanego prawa Mojżeszowego dodali tradycję ustną, spisaną w Talmudzie. W 1915 roku Firkowicz wystąpił z teorią, że karaimi nigdy nie mieli nic wspólnego z talmudystami, gdyż od wieków są niezależnym ludem. Nadto, zdaniem Firkowicza, karaimów określano mianem *jahudim* (w chańskich jarłykach) przez omyłkę, z powodu nieodróżnienia ich od talmudystów (Firkowicz 1915:55-61).

Z drugiej strony Prik (w 1917 r.) powrócił do tradycyjnego pojmowania karaizmu, w znaczeniu, że religia karaimska jest prawdziwą religią judejską, zaś żydzi (talmudyści) są wyznawcami rzekomo nowej wymyślonej religii judejskiej (Prik 1917:5-6).

Z kolei Zajączkowski przedstawia karaizm (karaimizm) jako osobną religię, pomniejszając wpływ judaizmu na to wyznanie. Termin *judaizm* zastępuje terminem *mozaizm* używanym w chrześcijaństwie, a *rabbani*, który podobnie nie pojawia się na stronach jego dzieła, zastępuje terminem *wyznawcy mozaizmu*. Osoba, która czyta jego katechizm, nie dowie się ani o tym, że Anan ben Dawid, kodyfikator doktrynalnych zasad, należał do rodu żydowskiego, ani o tym, że wystąpił on przeciwko innej religijnej grupie żydowskiej, tj. przeciwko talmudystom. Jedyne, co autor podkreśla, to to, że nazwa karaimi wprowadzona została dla odróżnienia od wyznawców Talmudu, Miszny i in. (Zajączkowski 2006:7-8) (biorąc pod uwagę fakt, że od drugiej wojny światowej minął tylko jeden rok – jeśli chodzi o czas pisania katechizmu – można przypuszczać, że Zajączkowski formułował swoje twierdzenia w jakimś stopniu pod wpływem tragicznych wydarzeń II wojny światowej, w których trakcie społeczność karaimska została oszczędzona na skutek separacji od społeczności rabbanicznej).

Podsumowując, należy stwierdzić, że treść większości katechizmów nacechowana była przeciwstawnie do judaizmu rabbanicznego, na przykład poprzez obalenie różnych przepisów talmudycznych, poprzez zaprzeczenie boskości Talmudu (ustnej Tory) itp. Jedyne katechizmowi A. Zajączkowskiego przyświeca – jak się wydaje – inny cel, a mianowicie poszukiwanie powiązań z religią muzułmańską.

5. Stosunek do władz świeckich⁷⁷²

Ważnym elementem wybranych katechizmów była nauka o poszanowaniu władzy. Duwan nauczał, że postawa człowieka wobec władzy wywodzi się z piątego przykazania Dekalogu: „Czcij ojca twego i matkę swoją, aby przedłużone były dni twoje na ziemi, którą Przedwieczny, Bóg twój, da tobie” (Wj 20:12). Zaznaczał on, że pojęcie ojciec obejmuje rodzica, potem Króla, jako ojca swoich poddanych, a dalej przełożonych i nauczycieli, jako starszych i mędrców społeczności. Zatem obowiązkiem człowieka jest kochać, czczyć i bronić króla, podlegać we wszystkim jego woli i prawu, rzetelnie, konsekwentnie i sprawnie wykonywać jego prawo, być wiernym poddanym, posłusznym ciałem i duszą. Przełożonym, strażnikom prawa i porządku, zwierzchnikom, którzy rządzą krajem lub nim kierują, należy okazywać szacunek, wdzięczność i posłuszeństwo (Duwan 1890:25-27).

S. Prik podobnie poświęcił szczególną uwagę kwestii lojalności ziemskiej władzy, omawiając poszczególnie obowiązki wobec władzy zwierzchniej (חייב כבוד המלך), obowiązki wobec kierownictwa, obowiązki wobec zwierzchników, obowiązki obywateli wobec ojczyzny (חובות האדם לארץ מולדתו) oraz obowiązki współobywateli. Według wiary karaimskiej, Bóg panuje nad wszystkimi ziemskimi królestwami, ustanawiając królów i dając im władzę, moc i ogromną potęgę, aby zapewnili porządek i ład, sprawiedliwość i bezpieczeństwo swoim poddanym: „Przeze Mnie królowie królują i książęta wydają prawa sprawiedliwe” (Prz 8:15); „Serce króla jest w ręku Pana, jak strumienie wód On go kieruje, dokąd chce” (Prz 21:1) (Prik 1917:140-141).

⁷⁷² Katechizm Duwana został dopuszczony do druku przez cenzurę, o czym świadczy wpis na odwrocie karty tytułowej (Zezwolenie cenzury, S.-Petersburg z dnia 23 lutego 1890 roku). Katechizm Szamasza z 1913 r., katechizm Firkowicza z 1915 r. oraz katechizm Prika z 1917 r. nie zawierają żadnej wzmianki dotyczącej cenzury.

Ponadto S. Prik przywiązywał szczególną wagę do ojczyzny – kraju, w którym karaimi się urodzili, otrzymali wykształcenie i mieszkali. Będąc obywatelami Carskiej Rosji – jego zdaniem – zobowiązani byli oni przestrzegać prawa, dbać o wspólne dobro i pracować na rzecz ogólnego dobrobytu. Powinni być gotowi do poświęcenia swego majątku, a nawet i życia w przypadku wystąpienia zewnętrznego zagrożenia bezpieczeństwa kraju. Obrona kraju przed wrogami należała do głównych obowiązków wobec ojczyzny. Jako przykład Prik podaje biblijne historie Józefa, Mordechaja, Daniela: „Tak mówi Pan Zastępów, Bóg Izraela: Starajcie się o pomyślność miasta, do którego Ja was przeniosłem i módlcie się za niego do Boga, bo w jego pokoju znajdziecie pokój” (Jr 29:4,7) lub w innym miejscu: „A Gedaliasz doprowadził ich (Izraelitów) do złożenia przysięgi (na wierność królowi babilońskiemu): nie bójcie się służyć Chaldejczykom, zostańcie w kraju i służcie królowi babilońskiemu, a dobrze wam będzie” (Jr 40:9) (Prik 1917:142-143).

W przypadku katechizmu Zajączkowskiego, zasadniczą kwestią wymagającą znowu wyjaśnienia jest brak odwoływania się do historii biblijnej, z jednoczesnym odniesieniem do tradycji muzułmańskiej, jak na przykład w poniższym fragmencie:

W przerwie nabożeństwa świątecznego odmawia się modlitwę za pomyślność ojczyzny Karaimów, Prezydenta, Rządu, wszystkich władz oraz wojska. Bezpośrednio potem odmawiano modlitwę w intencji głowy wyznania karaimskiego, Hachana. Przywilej ten, zagwarantowany Ustawą o stosunku Państwa Polskiego do Karaimskiego Związku Religijnego w RP⁷⁷³, wywodzi się z bardzo odległej tradycji państw muzułmańskich, gdzie czytano tzw. „chutbę”, tzn. modlitwę za pomyślność panującego władcy i kalifa muzułmańskiego (Zajączkowski 2006:30).

Widać tu wyraźnie, że Prik odwoływał się do Biblii, zaś Zajączkowski sięga do okresu panowania muzułmanów.

Wspomniana tradycja władzy muzułmańskiej pojawiła się wcześniej w *Kırım Karai Türkleri* S. Szapszała, który dumnie pisał, że *chutbę*, obejmującą także błogosławieństwo miejsc świętych w Jerozolimie, Mekce i Medynie, przejęto z islamu. Ponadto tekst *chutby* z czasów chana Mengli Gireja (1445-1515) przedstawił Szapszał

⁷⁷³ Ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. (Dz. U. Nr 30, poz. 240 ze zm.; Dz. U. Nr 30, poz. 241 ze zm.) mówi w art. 27. (1): „W sobotę odmawiać będą duchowni podczas nabożeństwa modlitwę za pomyślność Rzeczypospolitej i Jej Prezydenta, a w dni świąt państwowych odprawią uroczyste nabożeństwo na intencję Rzeczypospolitej, Jej Prezydenta, Rządu i Wojska”.

Ponadto art. 9 omawia proces zatwierdzenia wyboru hachana (sic!) przez Prezydenta Rzeczypospolitej (na przedstawienie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego), według którego hachan składa poniższą przysięgę na wierność Państwu:

„Przed Bogiem Wszchemogącym i Jego Dziesięciorgiem Przykazań przysięgam i obiecuję, jako Hachan Karaimski, wierność Rzeczypospolitej Polskiej. Przysięgam i obiecuję, iż z zupełną lojalnością szanować będę Rząd, ustanowiony Konstytucją, że nie będę uczestniczył w żadnym porozumieniu ani nie będę obecny przy żadnych naradach, któreby mogły przynieść szkodę Państwu Polskiemu lub porządkowi publicznemu, i nie pozwolę memu duchowieństwu uczestniczyć w takich poczynaniach. Dbając o dobro i interes Państwa, będę się starał o uchylanie od niego wszelkich niebezpieczeństw, o których wiedziałbym, że mu grożą”.

Odpowiednio do art. 14 (1) hazzanowie i szamaszowie składają na ręce Hachana lub delegowanego przez niego jednego z członków KZD następującą przysięgę:

„Ja.....obiecuję i przysięgam Panu Bogu Wszchemogącemu przed Jego Dziesięciorgiem Przykazań na powierzonym mi urzędzie Hazzana (Szamasza) być wiernym, posłusznym i oddanym Państwu Polskiemu, przepisów prawa strzec pilnie, dobro i pożytek Państwa mając zawsze przed oczyma; w powierzonych mej pieczy wiernych szacunek i wierność dla Państwa wzmacniać, zalecając posłuszeństwo wobec władz i praw; zasady wiary i moralności w ich serca wszczepiać, dążąc do uczynienia z nich dobrych i prawych obywateli kraju”.

jako wzór „czystego” języka tureckiego tekstów karaimskich, nieznacznie różniącego się od języka osmańsko-tureckiego (Kowalski 1929:2,5). Tutaj oczywiście nasuwa się pytanie, które wzorce były pierwszymi: muzułmańskie czy izraelskie, pochodzące wprost z Pisma Św., którego karaimi literalnie przestrzegają?

Niemniej jednak, pomijając odpowiedź na powyższe pytanie, poszanowanie i szacunek w stosunku do władcy były dość silnie zakorzenione w karaimskiej świadomości. W dniu żałoby narodowej po zgonie Marszałka J. Piłsudskiego w imieniu gmin karaimskich hacham S. Szapszał nadesłał kondolencję do Prezesa Rady Ministrów. W kienesach odbyły się specjalne nabożeństwa. Józef Łobanos ułożył specjalną pieśń żałobną *kyna* („Bałkuwłu sahynczyna Juzef Piłsudskiniń” [„Wieczna pamięć Józefowi Piłsudskiemu”]) ku uczczeniu pamięci marszałka, opublikowaną w *Myśli Karaimskiej* („Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wodza i Wychowawcy Narodu” 1935-1936:4-5, Łobanos 1935-1936:6-7).

6. Modlitwy karaimskie

Modlitwa, jak w każdej religii, u karaimów stanowiła ważny element życia religijnego, tak w wymiarze zbiorowym, jak i indywidualnym. W społeczności karaimskiej powstawały zbiory modlitw, na dni powszednie, na szabat lub inne święta, a także specjalne modlitewniki do używania podczas odprawiania nabożeństw⁷⁷⁴.

Językiem owych modlitw był zazwyczaj język karaimski, jak pisze bowiem A. Zajączkowski:

Najważniejsze modlitwy, zwłaszcza spowiedź, od wieków przyjęto u Karaimów odmawiać w języku karaimskim (peszat), tak więc obok liturgii biblijnej, w języku hebrajskim, istnieje obszerna literatura rodzima, karaimska (Zajączkowski 1987:19).

Natomiast w kontekście tekstów katechizmowych nigdzie nie ma przykładów modlitw w tym języku. Zazwyczaj ich autorzy drukują je po rosyjsku i hebrajsku. Intryguje również to, że w podręcznikach do nauki wiary (a więc także i nauki praktykowania tej wiary) nie podano modlitw w języku karaimskim, jak na przykład błogosławieństwo nad chlebem i winem, modlitwa przed i po nauce, po obudzeniu się

⁷⁷⁴ Jako przykład można podać:

סדר התפלות למנהג קהל הקראים. 5 כ"י. ויניציאה: דפוס ק. אדיל קינד בבית ד. בומבירגי, רפ"ח-רפ"ט, 1528-29. סדר התפלות למנהג קהלות הקראים. קושטאנדינה: בדפוס יהודה בן שמואל רוזאניס, אברהם בן משה יתום, תצ"ג, 1732/33.

סדר התפלות למנהג קהלות הקראים אשר בגלילות קירים וקוסטנדינא, והקהלות אשר במדינת פולין. קלעא: אפדה ושבת ירקא, התצ"ז-תק"יב, 1737-1742. 4 כ"י.

סדורי התפלות לכל השנה כפי מנהג קהלות הקראים הדרים בגלילות קירים וקוסטנטינא ופולין וליטא. קלעא, תקס"ה, 1804. 3 כ"י.

סדור התפלות כמנהג הקראים. גוזלו: בדפוס מרדכי טירישקין בן יצחק הזקן, תקצ"ו, 1836. 4 כ"י.

סדר תפלות הקראים. 4 כ"י. Wien: Gedrukt bei Adalbert della Torre, 1854.

סדור תפלות כמנהג הקראים. 2 כ"י. ווילנא: בדפוס שמואל יוסף פין ואברהם צבי ראזענקראנץ, תרכ"ח-תרל"ב, 1872-1868.

סדור תפלות הקראים לכל השנה... אשר סדר בקצור אברהם בן שמואל פירקאוויץ. ווילנא: בדפוס ש.י. פין, א.צ. ראזענקראנץ, תרל"א, 1871. [4], 16,140 עמי.

סדור התפלות כמנהג הקראים. ווילנא: בדפוס יהודה ליב מיץ, תר"ן (1891-1892). 4 כ"י.

סדור תפלה. הובא לבית הדפוס עלידי ישועה בכ"ר משה רצון ידיע סירגאני. [קהיר?]: בהוצאת קה"ק הישראלים הקראים במצרים, תרס"ג, 1903. (בודאפעשט: דפוס ש. מארקוס). 2 כ"י.

סדור התפלות כמנהג הקראים. יופאטוריא: דפוס מי מוראוואנסקי, תרס"ד, 1903/4. 2 כ"י.

סדור תפלות כמנהג הקראים. אלקהירא: ישועה שמואל, תרצ"ה, 1935. 4 כ"י (przedruk modlitewnika wydane go (w Wilnie z lat 1891-1892).

i przed położeniem się do snu, karaimskie modły za cara (*chutby*), itd. Pojawia się więc pytanie, dlaczego w katechizmach przeznaczonych do nauczania dzieci i młodzieży nie umieszczano – choć fragmentarycznie – kilku modlitw w języku karaimskim z tej obszernej literatury? Niestety, ze względu na zbyt mało danych, trudno jest mi tu udzielić satysfakcjonującej odpowiedzi. Być może poziom rusyfikacji był tak wysoki, że katecheci byli niejako odgórnie (np. przez recenzentów państwowych, gminnych) zachęceni do publikowania swoich tekstów właśnie w języku rosyjskim?

W 1890 r. J. Duwan jako pierwszy włączył modlitwy do swego podręcznika, podając zarówno zwokalizowaną wersję hebrajską tych modlitw, jak i ich tłumaczenie na język rosyjski. Modlitwy te stanowiły odrębną część katechizmu (spisane były na końcu). Co ważne, tekst hebrajski modlitw (wraz z ich tłumaczeniami rosyjskimi) został wydrukowany w sposób, w jaki zwykle wydaje się teksty hebrajskie, to jest od prawej do lewej strony i „od końca” (Duwan 1890:1-12).

Szamasz, podobnie jak Duwan, podał dwie wersje modlitw, to znaczy tak w języku hebrajskim, jak i w języku rosyjskim (Szamasz 1913:19-24). Firkowicz postąpił inaczej: ominął tekst hebrajski i wydał wyłącznie rosyjskie teksty modlitw (Firkowicz 1915:37-39). Prik natomiast w ogóle nie zamieścił modlitw, choć przytoczył kilka błogosławieństw w języku rosyjskim. Tym niemniej należy podkreślić, że w swojej innej, wcześniejszej pracy gramatycznej, pt. *Torat ha-ħinnuk*, autor przedstawił już kilka modlitw w języku rosyjskim i hebrajskim. Pomiedzy tymi dwoma wydaniem owych prac Prika upłynęło zaledwie 7 lat (*Torat ha-ħinnuk* wydano w 1910 r., zaś katechizm w 1917 r.) (Prik 1910:50-51).

Warto może kilka słów poświęcić temu właśnie zbiorowi modlitw, napisanemu przez Prika. Okazuje się bowiem, że treść hebrajskich i rosyjskich modlitw porannej, wieczornej oraz za cara i jego rodzinę są prawie tożsame z tymi, które osobiście ułożył Duwan prawie 20 lat wcześniej. Wydaje się, że modlitwy te – ułożone przez Duwana – z biegiem czasu na stałe zagościły w codziennej praktyce religijnej karaimów, niezależnie od miejsca zamieszkania, czy to w Petersburgu, czy w Odessie. Warto tu wspomnieć, że katechizm, w którym Duwan zebrał, a nawet i ułożył część z modlitw, zyskał aprobatę hachama Panpułowa.

Pierwszym autorem katechizmu, który zrezygnował z przytaczania modlitw w języku hebrajskim był Mojżesz Firkowicz (1915). Być może rezygnacja ta wynikała z obniżenia poziomu znajomości języka hebrajskiego, co brać się mogło z coraz silniejszej tendencji rusyfikacyjnej. Mogło to się stać pierwszą i główną przyczyną zaniku hebrajskich modlitw w karaimskich podręcznikach religijnych, choć zapewne nie jedyną. Praktyka wydawnicza pokazała, że modlitwy w języku hebrajskim już nigdy nie powróciły do katechizmów karaimskich.

Poniżej prezentuję zestawienie wszystkich modlitw, jakie pojawiają się w omawianych przeze mnie katechizmach karaimskich.

Modlitwa poranna i wieczorna

Duwan (1890:3-8 w hebrajskiej części podręcznika):

תפילת ערב ובקר, חברה מאתי:
 אוֹדָה וְהוֹדָה אֱלֹהֵי אֲבוֹתַי אֲבִרְהֵם יִצְחָק וְיַעֲקֹב וְאַהֲלֵהָ שִׁימָד אֵל עֲלִיוֹן קוֹנֵה שָׁמַיִם וְאָרֶץ:
 אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ וְקִדְשָׁתָּ אֶת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל בְּתוֹרַתְךָ הַקְּדוֹשָׁה אֲשֶׁר נָתַתָּ עַל-יְדֵי מֹשֶׁה עַבְדְּךָ:
 הַזֶּה שִׁמְעֵ קוֹל תְּפִלָּתִי וְשׁוֹעֵתִי תְּבוֹא בְּאַזְנוֹתֶיךָ:
 רַחֵם עָלַי וְרַצְנִי וְלַמְדִּנִּי דַרְכֶיךָ אֱלֹהֵי בְּהוֹן לְטוֹבָתִי:
 לֶחֶם לֶאֱכֹל וּבְגָד לְלַבֵּשׁ תֵּן-נָא לִי מֵדֵי יוֹם בְּיוֹמוֹ וְהָכֵן לִבִּי לְפָנֶיךָ בְּאַמֶּת וּבִתְמִיִּם לַעֲשׂוֹת הַנֶּשֶׁר
 בְּעֵינֶיךָ:
 פְּדֵנִי אֱלֹהִים וְהַצִּילֵנִי מִכָּל-רָעָה וְצָרָה:

יהי חסדך יהוה עלי כְּאֲשֶׁר יִחְלְתִי לָךְ :
 וְסַלַח לִי עַל כָּל חַטָּאתִי לִפְנֵיךְ :
 כִּי אֵל רַחוּם וְחַנוּן וְסַלַח אַתָּה :
 לָךְ יְהוָה הִגְדַּלְתָּ וְהִתְפַּאֲרַת וְאַתָּה מוֹשֵׁל בְּכָל וּבְיָדְךָ כָּח וּגְבוּרָה לְגַדֵּל וּלְחַזֵּק לְכָל :
 יְהִי שֵׁם יְהוָה מְבָרָךְ מֵעַתָּה וְעַד-עוֹלָם :
 אָמֵן :
 וְאִם תִּרְצָה לְהַאֲרִיךְ תֹּאמַר עוֹד :
 הַלְלוּיָהּ הַלְלִי נַפְשִׁי אֶת-יְהוָה :
 אֲהַלְלֶהָ יְהוָה בְּחַיֵּי אַזְמִירָהּ לְאֱלֹהֵי בְעוֹדִי :
 אֶל-תִּבְטְחוּ בְּנֵי-בָיִם בְּבֶן-אָדָם שְׂאִין לוֹ תִשׁוּעָה :
 תִּצַּח רִיחוֹ וְיִשָּׁב לְאֲדָמְתוֹ בְּיוֹם הַהוּא אֲבָדוֹ עֲשֵׂתִנְתִּיו :
 אֲשֶׁרִי שָׁאֵל יַעֲקֹב בְּעָזְרוֹ שָׁבְרוֹ עַל-יְהוָה אֱלֹהָיו :
 עֲשֵׂה שְׂמִים וְאָרֶץ אֶת-הַיָּם וְאֶת-כָּל-אֲשֶׁר-בָּם הַשֹּׁמֵר אֲמַת לְעוֹלָם :
 עֲשֵׂה מִשְׁפָּט לְעִשׂוֹקִים נָתַן לָחֵם לְרַעֲבִים יְהוָה מִתִּיר אֲסוּרִים :
 יְהוָה פָּקַח עֵינָיו יְהוָה זָקָף כְּפוּפִים יְהוָה אֲהַב צַדִּיקִים :
 יְהוָה שָׁמַר אֶת-גְּרָם יְתוֹם וְאֶלְמָנָה עוֹדֵד וְדָרַךְ רְשָׁעִים יַעוֹת :
 יִמְלֹךְ יְהוָה לְעוֹלָם אֱלֹהֵיךָ צִיּוֹן לְדוֹר וָדוֹר הַלְלוּיָהּ :
 בִּשְׁבַת תוֹסִיף זֶה :
 וְיִכְלוּ הַשְּׂמַיִם וְהָאָרֶץ וְכָל-צְבָאָם :
 וְיִכָּל אֱלֹהִים בְּיוֹם הַשְּׂבִיעִי מְלֹאכְתוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה וַיִּשְׁבַּת בְּיוֹם הַשְּׂבִיעִי מִכָּל-מְלֹאכְתוֹ אֲשֶׁר עָשָׂה :
 וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת-יוֹם הַשְּׂבִיעִי וַיְקַדֵּשׁ אֹתוֹ כִּי בּוֹ שָׁבַת מִכָּל-מְלֹאכְתוֹ אֲשֶׁר-בְּרָא אֱלֹהִים לַעֲשׂוֹת :
 וַשְּׁמָרוּ בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל אֶת-הַשְּׁבִיעִת לַעֲשׂוֹת אֶת-הַשְּׁבִיעִת לְדֹרְתָם בְּרִית עוֹלָם :
 וְתֹאמַר קִדְשָׁהּ :
 אִין כְּמוֹךְ בְּאֱלֹהִים אֲדִנִי וְאִין כְּמַעֲשֵׂיךְ :
 אִין קְדוֹשׁ כִּי־הוּא כִּי אִין בְּלִתֵּךְ וְאִין צוֹר כִּי־אֱלֹהֵינוּ :
 וְאַתָּה קְדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהִלּוֹת יִשְׂרָאֵל :
 יֹאמְרוּ גְאוּלֵי יְהוָה אֲשֶׁר גָּאֵלְס מִיַּד צָר :
 גּוֹאֲלֵנוּ יְהוָה צְבָאוֹת שְׁמוֹ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל :
 וְקָרָא זֶה אֵל זֶה וְאָמַר קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ יְהוָה צְבָאוֹת מְלֵא כָּל-הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ :
 כִּי-בְנָה יְהוָה צִיּוֹן נִרְאָה בְּכַבּוֹדוֹ :
 בְּרוּךְ כְּבוֹד-יְהוָה מִמְקוֹמוֹ :
 פְּעָמִים בְּאַהֲבָה :
 שְׂמַע יִשְׂרָאֵל יְהוָה אֱלֹהֵינוּ יְהוָה אֶחָד :
 אֶחָד אֱלֹהֵינוּ גְדוֹל אֲדוֹנֵנוּ קְדוֹשׁ וְנוֹרָא שְׁמוֹ לְעוֹלָם וְעַד :
 וְאַהֲבַת אֶת יְהוָה אֱלֹהֵיךְ בְּכָל-לִבְבְּךָ וּבְכָל-נַפְשְׁךָ וּבְכָל-מַאֲדְךָ :
 וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם עַל-לִבְבְּךָ :
 וְשִׁנְתָם לְבָנִיךָ וְדִבַּרְתָּ בָם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִקְתְּךָ בְּדַרְךָ וּבְשִׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ :
 וְקִשְׂרָתָם לְאוֹת עַל-יָדְךָ וְהָיוּ לְטֹטְפֹת בְּיַד עֵינֶיךָ :
 וּכְתַבְתָּם עַל-מַצּוֹת בֵּיתְךָ וּבְשַׁעֲרֵיךָ :
 לְמַעַן תִּזְכְּרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֶת-כָּל-מִצְוֹתַי וְהֵייתֶם קְדוֹשִׁים לְאֱלֹהֵיכֶם :
 אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִמִּצְרָיִם לְהָיוֹת לְכֶם לְאֱלֹהִים אֲנִי יְהוָה אֱלֹהֵיכֶם :
 יְהוָה מְלֹךְ יְהוָה מְלֹךְ יְהוָה יִמְלֹךְ לְעוֹלָם וְעַד :
 בְּרוּךְ יְהוָה לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן⁷⁷⁵ :

⁷⁷⁵ Należy podkreślić, że w 1910 roku Prik – jak już wyżej wspomniałam – w swej książce (do nauki języka hebrajskiego) podał prawie identyczną modlitwę poranną i wieczorną. Różnice, jakie napotyka czytelnik pomiędzy wersjami modlitw obu katechetów, dotyczą zapisu imienia Boga: Prik stosuje zapis יה, natomiast Duwan pisze יהוה. A oto wersja opublikowana przez Prika (zmiany w zapisie niektórych wyrazów, oraz różnice w składni są wytłuszczone, zaś w nawiasie podano wyrazy lub fragmenty, z których Prik zrezygnował):

תְּפִילַת עֶרֶב וּבִקְרָא :
 אוֹדְךָ ה' אֱלֹהֵי אֲבוֹתַי אֲבָרְכֶה יִצְחָק וַיַּעֲקֹב וְאַהֲלֵלָהּ שִׁימָךְ אֵל עֲלִיוֹן קוֹנֵה שְׁמַיִם וְאָרֶץ :
 אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ וּקְדַשְׁתָּ אֶת עַמְּךָ (יִשְׂרָאֵל) בְּתוֹרַתְךָ הַקְּדוֹשָׁה אֲשֶׁר נָתַתָּ עַל-יַדֵי מֹשֶׁה עַבְדְּךָ :
 ה' שְׂמַע קוֹל תְּפִילַתִי וְשׁוֹעֵתִי תִבּוֹא בְּאֲזְנֵיךָ :
 רַחֵם עָלַי וְרַצְנִי וְלַמְדֵנִי דְרָכֶיךָ אֵלֶּךְ בְּהוֹן לְטוֹבָתִי :
 וְתוֹ לִי לָחֵם לְאֵכֹל וּבִגְד לְלַבֵּשׁ מִדַּי יוֹם בְּיוֹמוֹ וְהִכּוּ לְבִי לִפְנֵיךָ בְּאֵמֶת וּבְתַמִּים לַעֲשׂוֹת הַיִּשָּׁר בְּעֵינֶיךָ :
 פְּדֵנִי אֱלֹהִים וְהַצִּילֵנִי מִכָּל-רָעָה וְצָרָה :
 יְהִי חֶסֶדְךָ ה' עָלַי כְּאֲשֶׁר יִחְלְתִי לָךְ :
 וְסַלַח לִי עַל כָּל חַטָּאתִי לִפְנֵיךָ :
 כִּי אֵל רַחוּם וְחַנוּן וְסַלַח אַתָּה :
 לָךְ ה' הִגְדַּלְתָּ וְהִתְפַּאֲרַת וְאַתָּה מוֹשֵׁל בְּכָל וּבְיָדְךָ כָּח וּגְבוּרָה לְגַדֵּל וּלְחַזֵּק לְכָל :
 יְהִי שֵׁם ה' מְבָרָךְ מֵעַתָּה וְעַד-עוֹלָם :
 אָמֵן :
 וְאִם תִּרְצָה לְהַאֲרִיךְ תֹּאמַר עוֹד :
 הַלְלוּיָהּ הַלְלִי נַפְשִׁי אֶת-יְהוָה – יְהוָה :
 וְתֹאמַר קִדְשָׁהּ :
 (אִין כְּמוֹךְ בְּאֱלֹהִים אֲדִנִי וְאִין כְּמַעֲשֵׂיךָ ...)

dalsza część jest tożsama z wersją Duwana – יְהוָה אֶת-יְהוָה – יְהוָה :
 וְתֹאמַר קִדְשָׁהּ :

Duwan powyższą modlitwę (jak i pozostałe, jakie poniżej przedstawię) przetłumaczył na język rosyjski. Tak więc w tłumaczeniu polskim rosyjska wersja brzmi tak:

Modlitwa poranna i wieczorna⁷⁷⁶, ułożona przeze mnie⁷⁷⁷

(Prik nie zaznacza, aby poniższą część odmówić dwukrotnie i to z miłością)

שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלֹהֵינוּ ה' אֶחָד :
 אֶחָד אֱלֹהֵינוּ גְדוֹל אֲדוֹנֵנוּ קְדוֹשׁ וְנוֹרָא שְׁמוֹ לְעוֹלָם וָעֶד :
 וְאַהֲבַת אֵת ה' אֱלֹהֵיךָ בְּכָל-לֵבְבְךָ וּבְכָל-נַפְשְׁךָ וּבְכָל-מְאֹדֶךָ :
 וְהָיוּ הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְךָ הַיּוֹם עַל-לֵבְבְךָ :
 וְשִׁנְתָם לְבָנֶיךָ וְדַבַּרְתָּ בָם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִקְטֹתְךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְךָ וּבְקוּמְךָ :
 וְקִשְׁרָתָם לְאוֹת עַל-גְּדֹךָ וְהָיוּ לְטוֹטְפֹת בֵּין עֵינֶיךָ :
 וְכִתְבָתָם עַל-מְזוּזוֹת בֵּיתְךָ וּבְשַׁעְרֶיךָ :
 לְמַעַן תִּזְכְּרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֵת כָּל מִצְוֹתַי וְהָיִיתֶם קְדוֹשִׁים לְאֱלֹהֵיכֶם :
 אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְהִיּוֹת לְכֶם לְאֱלֹהִים אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם :
 ה' מֶלֶךְ ה' מֶלֶךְ ה' יְמִלְךָ לְעוֹלָם וָעֶד :
 בְּרוּךְ ה' לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן :

Ponadto Prik podaje osobną modlitwę w intencji zdrowia dla własnej rodziny (Prik 1910:50):

תפילת ערב ובקר בעד קרוביו :
 ה' אֱלֹהֵי מִשׁוּף חֶסֶדְךָ וְטוֹבֶתְךָ לְבֵית אָבִי וּלְכָל-בְּנֵי מִשְׁפַּחְתִּי וְיַחְיֵי בְּשָׁלוֹם : תְּנֵה שְׁלוֹם עַל-כָּל-יִשְׂרָאֵל וּלְכָל יוֹדְעֵי שְׁמֶךָ :

Modlitwa poranna i wieczorna za swoich krewnych:

Przedwieczny Panie, mój Boże, przedłuż swą łaskę i dobroć nad domem mego ojca oraz (nad) wszystkimi członkami mojej rodziny. Niech oni żyją w pokoju. Daruj pokój wszystkim synom Izraela oraz (tym) wszystkim, którzy znają imię Twoje.

⁷⁷⁶ Oto modlitwa poranna i wieczorna w języku karaimskim turkijskim, opublikowana w materiałach z sesji naukowej pod redakcją Aleksandra Dubińskiego. Warto podkreślić, że jej ostatni fragment przypomina chrześcijańską modlitwę *Ojcze nasz* (Karaimi 1987:95-96):

Modlitwa poranna i wieczorna

Wszchemocny Boże, Panie Wszechświata, wysłuchaj modlitwy mojej, a wołanie moje niech przyjdzie do Ciebie. Z całego serca mego szukam Cię, zmiłuj się nade mną według słowa Twego. Naucz mię, Panie, drogi Twojej, abym kroczył nią ku dobru swojemu. Nie ukrywaj oblicza Twego przede mną; w dzień ucisku mego nakłoń ku mnie ucha Twego; w dniu, w którym Cię wzywam, prędko się odezwij. Wszystkie grzechy i nieprawości moje wyznaję przed Tobą, albowiem litościwym Bogiem jesteś. Nie odrzucaj mnie od oblicza Twego i Ducha Swego świętego nie odbieraj ode mnie. Daj mi szczęście we wszystkich sprawach i drogach moich, a życzenia serca mego wypełnij ku dobru. Duchem skruszonym i sercem unizonym obdarz mię, Stworzycielu, abym znalazł łaskę przed oczyma Twoimi i wszystkich stworzeń. Nie odłączaj mnie od przyjaciół moich i umiłowanych, a zwierznicy niechaj łaską obdarzają mię po wszystkie dni żywota mego. Błogosław wszystkim bliskim i krewnym moim, aby wszyscy w zgodzie i w pokoju żyli, amen.

Twoja jest, Boże, wielkość i potęga; i bogactwo i sława od Ciebie są. W mocy Twojej czynić ubogim i wzbogacać, poniżać i podnosić, wywyższać i utwierdzać wszystko. Teraz więc, Boże nasz, prosby tej wysłuchaj i zlituj się nade mną, jako ma litość ojciec nad dziećmi.

Ojcze nasz, któryś jest w niebie, niech będzie pochwalona jedność Imienia Twojego, niech się utwierdzi królestwo Twoje i wola Twoja jako na niebie, tak i na ziemi. Chleba naszego powszedniego daj nam i odpuść nam nasze winy. Nie pozwól nam zejść z Twoich ścieżek prostych i błędzić na manowcach, ale zbaw nas od kusiciela, amen.

Niechże będą przyjemne słowa ust moich i rozmyślanie serca mego przed obliczem Twoim, Boże, Stworzycielu i Wybawicielu mój. Amen.

Ingir da tan kołtchasy

Kiuczlu Tienrisi biutiun dunjanyn, eszytkiń kołtchamny, da jałbarmahym ałnyja Sieniń kielsiń. Bar ūragim była izlejmii sieni, chaifsunhun mieni ajtmahyja kiora. Ūrat'kiń maja jołaryjny, e Tienri, ki ūrugiejmii ałar była jachszytyhyma. Jaszrymahyn kybłaryjny mieńdiań, tar bołhanda maja kajirhyn eszytiuwijni, czahyrhan kiuniumdia tiejz karuw biergiń maja. Bar jazychłarymny da tanmachłarymny aczamyn ałnyjda, ki chaifsunuwczu Tienri Sień. Taszlamahyn mieni ałnyjdan, da ajrychsy ałhiemijni ałmahyn mieńdiań. Onartchyn mieni bar iszłarymdia, da klakłaryń ūragimniń tiugial etkiń jachszyha. Synych dżan da juwuz ūrak biergiń maja, Jaratuwczum, ki tapchejmyn szyryńlik enajatlaryjda Sieniń da kiozłaryńdia bar jaratylmaszłarnyn. Ajirmahyn mieni dostłarymdan da siuwiarlarymdiań, da tabajim szyryńlik kiozłaryńdia aharachłarnyn bar tirlik kiunlarymdia.

Dziękuję tobie Wszchemogący, Boże praojców moich Abrahama, Izaaka i Jakuba, i wysławiam imię Twoje, Boże Najwyższy, Twórco nieba i ziemi, Ciebie, który wybrałeś i uświęciłeś Twój lud Izraela Swoim świętym Prawem, które przekazałeś przez Twojego sługę Mojżesza.

Boże, usłysz moją modlitwę⁷⁷⁸ i nakłoń ucha swego ku memu błaganu: zmiłuj się nade mną, przyjmij mnie i naucz mnie dróg Twoich, po których pójdę dla dobra mego. Chleba codziennego i odzieży udzielaj mi z dnia na dzień oraz kieruj moim sercem, bym postępował przed Tobą w prawdzie i w moralności, abym czynił to, co słuszne w Twoich oczach. Wybawiaj i ratuj mnie od wszelkiego zła i nieszczęścia. Niech twoje miłosierdzie będzie nade mną, gdyż polegam na Tobie, i przebac mi wszystkie moje grzechy wobec Ciebie, ponieważ Ty jesteś Bogiem miłosiernym, łaskawym i przebaczącym. Przedwieczny, Twoja jest wielkość i chwała; Ty jesteś władcą nad wszystkimi; w Twojej władzy jest siła i moc, by wywyższać i umacniać każdego. Niech będzie pochwalone imię Przedwiecznego na wieki wieków. Amen.

Jeżeli pragniesz kontynuować, to powiedz jeszcze:

Alleluja, chwał, duszo moja, Pana. Będę chwalić Przedwiecznego przez całe moje życie; będę śpiewać Bogu memu, dopóki istnieję. Nie pokładaj nadziei⁷⁷⁹ we władcach, w synu człowieczym, w którym nie ma zbawienia. Duch wychodzi z niego i powraca on do ziemi swojej; w tym samym dniu znikają jego zamysły. Błogosławiony ten, któremu pomaga Bóg Jakuba, który pokłada nadzieję w Przedwiecznym, Bogu jego, który stworzył niebo i ziemię, morze i wszystko, co w nich jest, który na wieki dotrzymuje wierności. Okazuje sprawiedliwość uciskanym, daje chleb głodnym. Przedwieczny uwalnia więźniów, Przedwieczny otwiera oczy ślepym, Przedwieczny prostuje przygnębionych, Przedwieczny miłuje sprawiedliwych, Przedwieczny chroni przybyszów, opiekuje się sierotą i wdową, a drogę niegodziwych czyni krętą. Niech króluje Przedwieczny na wieki wieków, Bóg Syjonu, z pokolenia na pokolenie. Alleluja.

W Sobotę dodaj:

Uczynione zostały niebo i ziemia, i wszystkie ich zastępy. Ukończył Bóg dnia siódmego dzieła Swoje, które uczynił, i odpoczął dnia siódmego od wszystkich dzieł Swoich, które uczynił. Pobłogosławił Bóg dzień siódmy i uświęcił go, ponieważ wtedy przestał czynić dzieła Swoje, które Bóg stworzył. Niech przestrzegają synowie Izraela soboty, żeby obchodzić sobotę poprzez ich pokolenia, jako przymierze wieczne.

Jeszcze oddaj (Bogu) chwałę:

Nie ma podobnego Tobie wśród bogów, Panie, i nie ma dzieł podobnych do Twoich dzieł. Nie ma Świętego, jak Przedwieczny, ponieważ nie ma nikogo oprócz Ciebie, i nie ma twierdzy takiej jak nasz Bóg. Ty, Święty (wiecznie), Żyjący (Bóg), chwała Izraela. Mówią zbawieni przez Przedwiecznego, których On uwolnił z ręki wroga: Nasz Zbawca, Przedwieczny, Bóg Cawaot imię Jego, Święty Izraela.

Wzywali jeden do drugiego: Święty, Święty, Święty Pan, Bóg Cawaot, cała ziemia pełna Jego chwały. Gdy Przedwieczny zbudował Syjon, zjawił się w swej chwale, błogosławiona chwała Przedwiecznego, z tego miejsca.

Dwa razy (powiemy) w miłości: Słuchaj, Izraelu, Przedwieczny jest Bogiem naszym, Przedwieczny jest jeden.

Bar juwuchłaryma da elinia uruwumnun ijgiń jachszyłyhyjny, ki bołhejłar barłary bazłychta da tynczłychta, amień.

Sieniń, e Tienrim, oł ułłuch da oł bahatyryłch, da oł mał da oł syj ałnyjdan. Erkijdiadir Sieniń jarły et'mia da hodza et'mia, juwuz et'mia da bijik et'mia, ułhajtma da kiplamia barysyn. Da haleginia, Tienrimiż, eszytip bu kołtchamny chaifsunhun ũstiumia, chaifsunhanlej ata ułanlar ũstiumia.

Atamyz, ki kioklardia, machtawłu bołhej birligi adyjny, da kip bołhej bijligij da klagij kioklardia johartyn da jer ũstiumia aszahartyn. Kiuńdiagi ot'miagimiżni biergiń biżgia, da boszatchyn bar jazychłarymyzny. Tiuz jołaryjdan azasztyrmahyn biżni, anczech kutcharhyn biżni azhyrtuwczudan, amień.

Czebiar bołhejłar ałnyjda Sieniń ajmachłary awzumun da gioruldiamiagi ũragimniń, e Tienri, Jaratuwczum da Jułuwczum, amień.

⁷⁷⁷ T.j. przez J. Duwana.

⁷⁷⁸ Dosł. „usłysz głos modlitwy mej”.

⁷⁷⁹ Dosł. „nie polegaj na szczodrości”.

Jeden nasz Bóg, wielki Pan nasz, święte i groźne imię Jego na wieki wieków.

Miłuj Przedwiecznego, Boga swego, z całego serca swego i z całej duszy swojej, i z całej siły swojej. Niechaj słowa te, które Ja ci dziś nakazuję, będą w twoim sercu. Będziesz je wpałaj swoim synom i będziesz o nich mówił, przebywając w swoim domu, idąc drogą, kładąc się i wstając. Przywiążesz je jako znak do swojej ręki i będą jako znak między twoimi oczyma. Wypiszesz je też na odrzwiach twojego domu i na twoich bramach. Abyście pamiętali i wykonywali wszystkie przykazania Moje i byli święci dla Boga waszego; Ja, Przedwieczny, Bóg wasz⁷⁸⁰. Przedwieczny króluje, Przedwieczny królował i Przedwieczny będzie królować na wieki. Błogosławiony jest Przedwieczny na wieki. Amen i Amen.

Modlitwa po obudzeniu⁷⁸¹

Duwan (1890:8-9 (od końca)):

ברכה בהקיץ:
 מודה אני לפניך מלך חי וקיים שהחזרת בי נשמת בי בחמלה, רבה אמונתך:
 להגיד בבקר חסדך ואמונתך, בלילות:
 נדשים לבקרים רבה אמונתך:

Modlitwa po obudzeniu

⁷⁸⁰ W podręczniku brak w języku rosyjskim hebrajskich słów modlitwy: „który wyprowadził was z Egiptu, aby być waszym Bogiem”.

⁷⁸¹ W 1903 roku w Odessie został wydany elementarz karaimski do nauki czytania tekstów biblijnych i liturgicznych w języku hebrajskim Abrahama Jakuba Kokkeja *Namiot Abrahama*. Zawiera on wybrane błogosławieństwa i modlitwy wypowiedziane przez karaimów w różnych okolicznościach życia. Tekst podręcznika został opracowany i przetłumaczony na język polski przez Małgorzatę Machcińską (Polska reedycja elementarza karaimskiego Abrahama Jakuba Kokkeja *Ohel Awraham* 2011).

Modlitwa po powstaniu Kokkeja jest częściowo zbliżona do modlitwy Duwana i jeszcze w mniejszym stopniu do modlitwy Szamasza. Tekst wspólny jest wyróżniony (Kokkej 1903:65-66, tłum. Machcińska 2011:84-85):

ברכת ההשכמה
 אל רחום וחנון מודה אני לפניך
 שהחזרת בי נשמת בי בחמלה.
 רבה אמונתך. להגיד בבקר חסדך
 ואמונתך בלילות: אלהי נשמה
 שנתתה בי טהורה היא, אתה
 בראתה, ואתה יצרתה, ואתה נפתתה
 בי, ואתה משמרה בקרבי ואתה
 עתיד ליטלה ממני ולהחזירה לי
 לעתיד לבוא. ולכן כלזמן שהנשמה
 בקרבי חיב אני להודות לשם קדשך
 להשתבח בתהלתך. אתה הוא בורא
 ויוצר כל הנשמות. ברוך אתה יהוה
 אלהינו המחזיר נשמות לפגרים
 מתים. אמן:

Błogosławieństwo po wstaniu rano.

Boże miłosierny i litościwy, składam ci podziękowanie,
 że przywróciłeś mą duszę we mnie litościwie.

Wielka jest twa wierność. Głosić o poranku twą łaskę
 i twą wierność w nocy. Mój Boże, dusza,

którą złożyłeś we mnie jest czysta. Ty

ją stworzyłeś, Ty ją ukształtowałeś, Ty ją tchnąłeś

we mnie. Ty jej strzeżesz wewnątrz mnie. Ty

możesz ją zabrać ze mnie i przywrócić ją mi

w przyszłym czasie, który nadejdzie. Dlatego, przez cały czas, gdy moja dusza

jest wewnątrz mnie, winienem dziękować Twemu świętemu imieniu,

chlubić się Twą chwałą. Ty stworzyłeś

i ukształtowałeś wszystkie dusze. Błogosławiony bądź, Panie,

nasz Boże, który sprawiasz, że dusze wracają do ciał

zmarłych. Amen.

Dziękuję Ci, Królu Żyjący, Wieczny⁷⁸², że zwróciłeś mi duszę moją przez łaskę Twoją, wielkie jest Twoje dobro⁷⁸³. Aby opowiadać o miłosierdziu Twoim o poranku i o dobroci Twojej w nocy. Każdy poranek⁷⁸⁴ – to wielkie Twoje dobro!

Szamasz (1913:20):

בְּרַכַּת הַשְּׂכֵמָה :
 מוֹדֵה אֲנִי לְפָנֶיךָ מֶלֶךְ חַי וְקַיִם שֶׁהַחֲזַרְתָּ בִּי נִשְׁמֹתִי בְּחֻמְלָתְךָ :
 וְכֵן זְמַן שֶׁהַנְּשֵׁמָה בְּקִרְבִּי אֵהְלֵלָה שְׂמֹד :

Modlitwa po przebudzeniu

Dziękuję Ci, Królu, istniejący wiecznie, że przez łaskę Twoją zwróciłeś mi duszę moją. I przez cały czas – dopóki dusza moja we mnie – wychwalam imię Twe!

Firkowicz (1915:37):

Молитва по пробуждении

Благодарю Тебя, Превѣчный, Богъ нашъ за то, что отогналъ сонъ отъ глазъ моихъ и пробудился я живымъ и здоровымъ.

Modlitwa po przebudzeniu

Dziękuję Ci, Przedwieczny, Boże nasz, za to, że odgoniłeś sen z moich oczu i obudziłem się żywy i zdrowy.

Modlitwa przed jedzeniem

Duwan i Szamasz (Duwan 1890:9 (od końca), Szamasz 1913:21, Kokkej 1903:61⁷⁸⁵):

בְּרַכָּה לְפָנֶי הָאֱלֹהִים (עַל הַלֶּחֶם) :
 בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ, אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, הַמוֹצִיא לֶחֶם מִן הָאָרֶץ : אָמֵן :

Modlitwa przed obiadem (nad chlebem)

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże nasz, Królu Świata, który wydobywasz z ziemi chleb. Amen.

Firkowicz (1915:37):

Молитва предъ Ъдой

Благодарю Тебя, Превѣчный, Богъ нашъ производитель хлѣба изъ земли.

⁷⁸² Dosł. „Żyjący i Istniejący”.

⁷⁸³ Dosł. „Twoja wierność”. Podobnie dalej.

⁷⁸⁴ Dosł. „nowe z każdym porankiem”.

⁷⁸⁵ Kokkej podaje dodatkowe błogosławieństwa przed jedzeniem, zapisując *Adonaj* jako יְיָ (Kokkej 1903:61-62, tłum. Machcińska 2011:80-81):

Błogosławiony bądź, Panie, nasz Boże, Królu Wieczności, który żywisz i utrzymujesz wszystko. Amen.

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
 הַזֵּן וְהַמְפְרִיץ אֶת־הַכֶּלֶל, אָמֵן :

Błogosławieństwo nad owocami ziemi i warzywami.

Błogosławiony bądź, Panie, nasz Boże, Królu Wieczności, Stwórco owoców ziemi. Amen.

בְּרַכָּה עַל פְּרוֹת הָאֲדָמָה, וְהִירְקוֹת.
 בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
 הַבוֹרֵא פְּרִי הָאֲדָמָה. אָמֵן :

Błogosławieństwo nad wszystkimi owocami drzew.

Błogosławiony bądź, Panie, nasz Boże, Królu Wieczności, Stwórco owoców drzew. Amen.

בְּרַכָּה עַל כָּל פְּרוֹת הָעֵץ.
 בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
 הַבוֹרֵא פְּרִי הָעֵץ. אָמֵן :

Modlitwa przed posiłkiem
Dziękuję Ci, Przedwieczny, Boże nasz, wytwórco chleba z ziemi.

Modlitwa nad napojem

Duwan (1890:9 (od końca), **Kokkej** 1903:62):

ברכה על כל משתה :
ברוך אתה יהוה⁷⁸⁶, אלהינו מלך העולם שֶהכל נהיה בְּדָבָרוֹ :

Modlitwa nad wszelkim napojem
Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże nasz, Królu świata, według poleceń
Którego wszystko powstało.

ברכה על היין :
ברוך אתה יהוה, אלהינו מלך העולם, בורא פרי הגפן ויין לשמח לבב בני האדם : אמן⁷⁸⁷ :

Modlitwa nad winem
Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże nasz, Królu świata, Stwórco owocu
winorośli i wina, by weselić serce człowieka. Amen.

Modlitwa po jedzeniu

Duwan (1890:9 (od końca)):

ברכה אחרי האכילה :
ברוך מאכילנו ברוך משביענו ברוך מרוננו ברוך הנתן לחם לְכָל-בָּשָׂר כִּי לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ :
עיני-כל אלקיך ישברו ואתה נותן להם את-אֲכָלָם בְּעֵתוֹ :
ברוך אתה יהוה את הָזֶן הַכֹּל : אמן :

Modlitwa po obiedzie
Błogosławiony Ten, który karmi nas, błogosławiony Ten, który nasycy nas,
błogosławiony Ten, który poi nas, błogosławiony Ten, który daje chleb każdemu ciału,
gdyż na wieki jest Jego miłosierdzie. Oczy wszystkich zwrócone są ku Tobie i Ty dajesz
im pokarm ich we właściwym czasie. Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, karmiący
wszystkich. Amen.

Szamasz (1913:21):

בְּרָכָה אַחַר הָאֲכִילָה :
אוֹדָה לַיהוָה חֲסֵדוֹ כִּי הִשְׁבִּיעַ נַפְשִׁי שׁוֹקֵקָה וְנַפְשִׁי רַעֲבָה מֵלֶא-טוֹב : הוּא נָתַן לָחֶם לְכָל-בָּשָׂר כִּי
לְעוֹלָם חֲסֵדוֹ : בְּרוּךְ אַתָּה יְהוָה אֵת הָזֶן הַכֹּל : אָמֵן :

Modlitwa po obiedzie

Dziękuję Panu za miłosierdzie Jego, gdyż nasycił duszę pragnącą, a głodną napełnił
dobrem. On daje chleb wszelkiemu ciału i na wieki Jego miłosierdzie. Błogosławiony
jesteś Ty, Przedwieczny, karmiący wszystkich. Amen.

Firkowicz (1915:37):

Молитва послѣ Ъды
Благодарю Тебя, Превѣчный, Богъ нашъ, дающій хлѣбъ всѣмъ и питающій всѣхъ.
Пошли Боже благословеніе Твое на этотъ домъ и на этотъ столъ, за которымъ мы
Ѣли.

⁷⁸⁶ Kokkej podaje יְיָ (Kokkej 1903:62).

⁷⁸⁷ Kokkej przedstawił skróconą wersję (Kokkej 1903:62):

ברוך אתה יְיָ אלהינו מלך העולם
הבורא פרי הגפן. אמן :

Modlitwa po posiłku

Dziękuję Ci, Przedwieczny, Boże nasz, który dajesz chleb wszystkim i nasycasz wszystkich. Ześlij błogosławieństwo Twoje na ten dom i na ten stół, przy którym jedliśmy.

Modlitwa przed studiowaniem⁷⁸⁸

⁷⁸⁸ Por. Kokkej 1903:66-68 (tłum. Machcińska 2011:85-88):

תפילה קצרה קדם הלמוד
 יהוה שמעה תפילתי ושוועתי אליך תבוא :
 אברכה את יהוה בכל עת תמיד תהלתו בפי :
 ביהוה תתהלל נפשי ישמעו עניים וישמחו :
 גדלו ליהוה אתי ונרוממה שמו יחדיו : במקהלות
 ברכו אלהים אדני ממקור ישראל :
 שמע ישראל יהוה אלהינו יהוה אחד :
 אחד אלהינו גדול אדוננו קדוש ונורא שמו
 לעולם ועד : אין כמוך באלהים יהוה ואין
 כמעשיך : כלאים אשר עשית ובאו וישתחו
 לפניך אדני. וכבדו לשמך : כי גדול אתה
 ועשה נפלאות. אתה אלהים לבדך : אתה
 הוא יהוה לבדך אתה עשית את השמים
 שמי השמים וכל צבאם הארץ וכל אשר עליה,
 הימים וכל אשר בהם ואתה מחיה את כלם
 וצבא השמים לך משתחוים : גם אנחנו נעבד
 את יהוה כי הוא אלהינו :
 אנא אלהינו ואלהי אבותינו הננו עבדיך בני
 שלשת אבותינו הקדושים מתחננים לפניך ומבקשים
 רחמיך שתשפיע לנו שכל טוב והאר פניך עלינו
 להבין ולהשכיל אל דברי תורתך התמימה והקדושה
 לספר גבורותיך ולשורר נפלאותיך : לב טהור ברא לנו
 אלהים ורוח נכון חדש בקרבנו, לקחת מוסר השכל
 מפי מלמדנו ומורנו, לשמח את לבות הורינו ומלמדנו
 ולהיות בני מאשרים בארץ ועבדים נאמנים למלכנו
 ולארץ מולדתנו לטוב לנו כלהמים : והארץ ימי
 הורינו ומלמדנו ונמינו בטוב, אמן :

גם בעד שלום המלך וכל ביתו הרם,
 יהוה אלהי האלהים ואדוני האדונים הנותן
 תשועה למלכים ורוזנים, בך נא את אדוננו מלכנו
 הקיסר הגדול
 ניכולאי השני אלכסנדרוויץ
 וחייהו בארץ מים טובים ושמרהו מכל נזק וצר
 ואסון, אותו ואת כל ביתו הרם, כפון פסאו ותנשא
 מלכותו לדור דורים ביקר תפארת וגדולה אמן, סלה.

Krótką modlitwa przed nauką

Panie, wysłuchaj mojej modlitwy. Niech me wołanie dotrze do Ciebie.

Błogosławic będę Pana w każdym czasie, zawsze słać go będę mymi ustami.

Panem chlubić będzie się ma dusza. Niech słyszą ubodzy i cieszą się.

Sławcie Pana ze mną, wychwalajmy Jego Imię pospołu. W zgromadzeniach

błogosławcie Boga, naszego Pana, ze źródła Izraela.

Słuchaj Izraelu, Pan, nasz Bóg, Pan jest jeden.

Jeden jest nasz Bóg. Wielki jest nasz Pan. Święte i straszliwe jest Jego Imię.

Na wieki wieków. Nie ma takiego jak Ty pośród bogów, Panie. Nie ma

takich jak twoje dzieł. Wszystkie narody, które stworzyłeś, przyjdą i oddadzą pokłon

Tobie, Panie. Oddadzą chwałę Twemu Imieniu. Bo wielki jesteś

i dokonujesz rzeczy cudownych. Tylko Ty jesteś Bogiem. Ty

tylko jesteś Panem. Ty uczyniłeś niebo,

niebo nieba, i wszystkie ich zastępy, ziemię i wszystko, co jest na niej,

morza i wszystko, co jest w nich. Ty ożywasz wszystko

i zastępy niebios oddają ci pokłon. Także my służymy

Panu, gdyż jest naszym Bogiem.

Boże nasz i Boże naszych ojców, oto jesteśmy twymi sługami, synami

trzech naszych świętych ojców. Błagamy Cię i prosimy

o Twe miłosierdzie, byś obficie obdarzył nas dobrą mądrością. Rozjaśnij Twe oblicze przed nami,

byśmy mogli rozumieć i rozważać słowa Twej doskonałej i świętej Tory.

Duwan (1890:10 (od końca)):

ברכה קדם הלמוד בלמודך בתורה:
 ברוך אתה יהוה אלהי יוצר האדם בצלמך אלהים וחנונת לו שכל ודעת:
 אדוני אלהי גל עיני ואביטה נפלאות מתורתך:
 ברוך יהוה לעולם אמן ואמן:

Modlitwa przed studiowaniem Prawa

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże mój, który stworzyłeś człowieka na Swój obraz, obraz Boży, i który darowałeś mu umysł i rozum, Panie, Boże mój, otwórz moje oczy, niech zobaczę tajemnice w Twym Prawie. Błogosławiony jest Przedwieczny na wieki. Amen i Amen.

ברכה קדם הלמוד בלמודים ובחכמות:
 ברוך אתה יהוה אלהי יוצר העולם:
 אשר יצרת את-האדם בצלמך אלהים וחנונת לו שכל ודעת:
 אדוני אלהי תן נא לי לב נכון לשמוע בלימודים ולהבין בחכמות:
 למען אדע כי בחכמה יסדת ארץ כוננת שמים בתבונה:
 ברוך יהוה לעולם אמן ואמן:

Modlitwa przed studiowaniem różnych przedmiotów i nauk

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże mój, Stwórco Świata, Ty, który stworzyłeś człowieka na Swój obraz i który darowałeś mu umysł i rozum, Panie, Boże mój, daj mi serce zdolne słuchać nauczania i rozumieć nauki, abym poznał, że Ty mądrze ukształtowałeś ziemię i rozważnie uczyniłeś niebios. Błogosławiony jest Przedwieczny na wieki. Amen i Amen.

Szamasz (1913:21-22):

ברכה לפני הלמוד:
 יהוה אלהינו ואלהי אבותינו השקיפה ממעון קדשך עלינו על עבדך הצעירי האלה העומדים לפניך:
 ברא לנו לב נכון לקחת מוסר השכל מפי מלמדינו ומוריניו ולמד ליראה את שמך ולעבדך באמת
 ובתמים כל-ימי חיינו, אל תשליכנו מלפניך ורוח קדשך אל-תקח ממנו: אלהינו אתה הנותן תשיעה
 למלכים בראך את אדונינו מלכנו הקסר הגדול ניפולאי אלקסנדרוויץ בשלום עם כל בני ביתו ומשפחתו
 הרמה: וברך גם את הוריני מוריני ומלמדיני לחייל אמן:

Modlitwa przed nauką

Przedwieczny Boże nasz i Boże naszych ojców, spójrz ze swego świętego przybytku na nas, na małoletnich niewolników twoich, stojących przed Tobą. Stwórz w nas serce otwarte, aby przyjąć mądre pouczenie z ust naszych nauczycieli i naszych mentorów, aby nauczyć się bać imienia Twego i służyć Ci prawdziwie i szczerze przez wszystkie dni naszego życia, nie odrzucaj nas od oblicza Swego i świętego ducha Twego nie zabieraj nam. Boże nasz, który dajesz zwycięstwo królom, błogosław Władcę naszego, Imperatora Nikolaja Aleksandrowicza, z całą Jego Rodziną, jak również pobłogosław rodziców, mentorów i nauczycieli naszych, przynoszących nam korzyść. Amen.

Byśmy opowiadali o Twych potężnych dziełach i śpiewali o Twych cudach. Serce czyste stwórz w nas, Boże, i ducha pewnego odnów w nas. Byśmy mogli pobierać pouczenia mądrości z ust naszego nauczyciela i naszego mistrza, by radować serca naszych rodziców, i naszych nauczycieli. Byśmy byli szczęśliwymi dziećmi w tej ziemi i wiernymi sługami naszego króla i naszej ojczystej ziemi. By dobrze nam było przez wszystkie dni. Spraw, by długie były dni naszych rodziców i naszych nauczycieli. I by nasze dni były dobre. Amen.

Także za pomyślność króla i całego jego dworu.

Panie, Boże Bogów, i Panie panów, który dajesz
 wybawienie królom i władcom. Błogosław naszego pana, naszego króla,
 wielkiego cesarza

Mikołaja Drugiego Aleksandrowicza.

Obdarz go długim i dobrym życiem. Strzeż go od wszelkiej szkody, utrapienia i nieszczęścia. Jego i cały jego dwór. Niech mocno osadzony będzie jego tron, a jego władza królewska niech wznosi się wysoko przez pokolenia w dostojństwie, przepychu i wielkości. Amen. Sela.

Modlitwa po studiowaniu⁷⁸⁹

Duwan (1890:11 (od końca)):

ברכה אחרי כל למוד :
 ברוך אתה יהוה אלהי פריית לי אַזְנֵי לְשִׁמוּעַ בְּלִמּוּדֵי יוֹם יוֹם :
 כִּן זָכַנִי תַמִּיד וְתָן נָא לִי אָזֶן שׁוֹמַעַת וְלֵב מִבִּין לְשִׁמוּעַ וְלִהְיִין וְלְהוֹסִיף חֲכָמָה וְדַעַת :
 בְּרוּךְ יְהוָה לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן :

Modlitwa po wszelkim studiowaniu

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże mój! Otwórz moje uszy, abym słuchał nauczania codziennie, jednocześnie dawaj mi ten zaszczyt zawsze i obdarz mnie uchem słuchającym i rozumem rozumiejącym, bym słuchał, rozumiał i zdobywał naukę i poznanie. Błogosławiony jest Przedwieczny na wieki. Amen i Amen.

Szamasz (1913:22-23):

בְּרַכָּה אַחֵר הַלְמוּד :
 יְהוָה אֱלֹהֵינוּ וְאַלְהֵי אֲבוֹתֵינוּ שָׁבַח וְהוֹדָאָה לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל וְהַקְּדוֹשׁ כִּי זָכַרְתָּנוּ הַיּוֹם לְשִׁמְעַת דְּבָרֵי תוֹרָה וְחֲכָמָה וּמוֹסָר מִפִּי מְלַמְּדֵינוּ : וַיְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ, יְהוָה אֱלֹהֵינוּ, שֶׁתִּתֵּן לָנוּ כַח וְעֲצָמָה לְשִׁקֵּד עַל דַּלְתֵת בֵּית הַסֵּפֶר הַזֶּה יוֹם יוֹם עַד הַשְּׁלִימָנוּ אֶת חֶק לְמוֹדֵנוּ בּוֹ : וְנִזְכָּה לְהִיּוֹת בָּנִים נְחֻמְדִּים לְהוֹרִינוּ לְשִׁמְךָ אֶת לְבָב וְעַבְדִּים נְאֻמָּנִים לְמַלְכֵנוּ וְלֶאֱרָץ מוֹלְדֵתנוּ אָמֵן :

Modlitwa po nauce

Przedwieczny Boże nasz i Boże naszych ojców, chwała i podziękowanie wielkiemu i świętemu imieniu Twemu, że Tyś dał nam zaszczyt dziś słuchać słów nauki mądrości i pouczenia z ust nauczycieli naszych. Niech będzie wola Twoja, Przedwieczny Boże nasz, abyś dał moc i wytrzymałość czuć u drzwi szkoły tej codziennie do skończenia w niej nauki naszej, abyśmy byli dostojnymi dziećmi rodziców naszych, abyśmy radowali serca ich, i wiernymi sługami Króla naszego i ojczyzny naszej (byli)! Amen.

Modlitwa przy zakładaniu *šišit*

Duwan (1890:11 (od końca)):

ברכה על לבישת ציצית :
 ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו ללבוש ארבע כנפות בציצית :

Modlitwa przy zakładaniu *šišit* przed nabożeństwem

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, Boże mój, Królu świata, któryś uświęcił nas Swoimi przykazaniami i nakazał nam zakładać *šišit* do czterech rogów szat.

⁷⁸⁹ Por. Kokkej 1903:68 (tłum. Machcińska 2011:88-85):

תפלה קצרה אחר הלמוד
 בְּרוּךְ שִׁמְךָ אֱלֹהֵי הָאֱלֹהִים וְאַדּוּנֵי הָאֲדוּנִים
 שְׁחוֹנְנֵתָנוּ בְּחֶסֶדְךָ הַרְבִּים לְשִׁמוּעַ וְלִלְמוּד גַּם הַיּוֹם
 דְּבָרֵי תוֹרָתְךָ הַתְּמִימָה וְהַקְּדוֹשָׁה, וְלִקְחַת מוֹסֵר הַשֵּׁפֶל
 מִפִּי מְלַמְּדֵנוּ וּמוֹרְנוּ, חוֹסֶה וְרוֹחֵם עָלֵינוּ, וְשִׁים לָהֶם
 שְׁלוֹם לְאוֹרֶךְ יָמִים, אֶתְּהָ תְּבָרְכֵם, כַּצְּנָה רָצוֹן תַּעֲטֹרְנוּ
 וְאַנְחֵנוּ נְבָרֶךְ? הֵא מַעֲתָה וְעַד עוֹלָם הַלְלוּנָה :
 בְּרוּךְ אַתָּה יְהוָה הַמְּשַׁלֵּם רָצוֹן עַבְדּוֹ :
 גַּם יִזְכְּרוּ לַחַזוֹת בְּנוֹעָמוֹ וְחֶסֶד :

Krótką modlitwa po nauce

Niech błogosławione będzie Twe Imię, Boże bogów i Panie panów, który okazałeś nam miłosierdzie przez swe liczne łaski, byśmy mogli słuchać i uczyć się także dzisiaj słów Twojej doskonałej i świętej Tory, i pobierać pouczenia mądrości z ust naszego nauczyciela i naszego mistrza. Ochraniaj i okazuj im miłosierdzie. Obdarz ich pokojem przez długie dni. Błogosław ich. Niczym tarczą przychylnością otocz nas. My będziemy błogosławić Pana, teraz i zawsze. Alleluja. Błogosławiony bądź Panie, który spełniasz pragnienie swego sługi. I zachowujesz go w czystości, by mógł patrzeć na twe piękno i twą łaskę.

Błogosławieństwo kohenów (ברכת כוהנים)

Prik (1917:91):

Niech błogosławi cię Pan i cię strzeże. Niech spojrzy Pan jasnym obliczem Swoim na ciebie i zlituje się nad tobą. Niech zwróci ku tobie oblicze Swoje i da ci pokój. Tak niechaj wzywają imienia Mojego nad synami Izraelskimi, i Ja ich pobłogosławię⁷⁹⁰ (Lb 6:24-27).

Modlitwa przed snem⁷⁹¹

Duwan (1890:8 (od końca)):

ברכה לפני השנה:
 ברוך אתה יהוה אלהינו מלך העולם המפיל חבלי שנה על עיני ותנומה על עפעפי:
 יהי רצון מלפניך יהוה אלהי אבותי שתשפכיבני לשלום ותעמידני ממטתי לחיים ולשלום:
 והצילני מפגע רע ומחלקיים רעים ואל יבהלוני חלומות רעים:
 והאירה עיני פן אישון המות:
 אמן:

Modlitwa przed snem

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny, nasz Boże, Królu Świata, który posyłasz sen oczom moim i senność powiekom moim. Niech będzie wola Twoją, Przedwieczny, Boże mój, i Boże moich praojców, byś położył mnie w pokoju i podniósł mnie z łoża mego żywym i zdrowym⁷⁹². Wybaw mnie od wszelkiego nieszczęścia i od złych chorób, niech nie straszą mnie głupie sny. Oświeć ponownie moje oczy, abym nie zasnął martwym snem. Amen.

⁷⁹⁰ W oryginale:

ברוך ה' וישמרך. יאר ה' פניו אליך ויחנך. ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום. ושמך את שמי על בני ישראל, ואני אברכם.
⁷⁹¹ Por. Kokkej 1903:64-65 (tłum. Machcińska 2011:83-84) (tekst wspólny jest wyróżniony):

ברכה השנה.
 ברוך אתה יי אלהינו מלך
 העולם. המפיל חבלי שנה
 על עיני ותנומה על עפעפי: יהי
 רצון מלפניך שתשפכיבני לשלום.
 ותעמידני ממטתי לחיים ולשלום
 הביטה ענני יי אלהי האירה
 עיני פראישון המות. ואתה יי מגן
 בעדי כבודי ומרים ראשי: ואני
 בחסדך בטחתי וגל לבי
 בישועתך. אשירה ליהוה כי גמל
 עלי. ליהוה הישועה על עמך
 ברכתך סלה.

Błogosławieństwo przed snem

Błogosławiony bądź Panie, Boże nasz, Królu

Wieczności, który zakładasz więzy snu

na moje oczy i (sprowadzasz) drzemkę na me powieki. Niech

będzie Twoją wola, byś dał mi się położyć bezpiecznie.

I dał mi wstać z mego łoża dla życia i pokoju.

Popatrz, odpowiedz mi, Panie, mój Boże. Oświeć

moje oczy, bym nie zasnął snem śmierci. Ty, Panie, jesteś tarczą

dla mnie, moją chwałą. Podnosisz moją głowę. Ja

w twej łaskawości złożyłem nadzieję. Moje serce raduje się

z twego zbawienia. Chcę śpiewać Panu, gdyż okazał mi dobro.

Od Pana jest zbawienie. Nad twoim ludem

jest twoje błogosławieństwo. Sela.

⁷⁹² Dosł. „do życia i pokoju”.

Szamasz (1913:20):

בְּרַחֵם לְפָנַי הַשָּׁנָה :
 בְּרוּךְ אַתָּה יְהוָה אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, הַמְפִיל חֲבֵלֵי שָׁנָה עַל עֵינַי וְתַנּוּמָה עַל עַפְעָפַי :
 וַיְהִי רַצוֹן מִלְּפָנֶיךָ יְהוָה אֱלֹהֵי שְׁתַּשְׁכִּיבֵנִי לְשָׁלוֹם וְתַעֲמִידֵנִי לְשָׁלוֹם :
 וְאַל יִבְהַלּוּנִי חֲלוֹמוֹת רָעִים וְהַצִּילֵנִי מִכָּל-פְּגַע רָע :
 וְהָאֵר עֵינַי בְּאִשׁוֹן הַמָּוֶת⁷⁹³ :
 בְּיָדְךָ אֶפְקִיד רוּחִי פְדִית אֹתִי יְהוָה אֵל אֲמֵת :
 בְּרוּךְ יְהוָה לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן :

Modlitwa przed snem

Błogosławiony jesteś Ty, Przedwieczny nasz Boże, Królu Świata, który posyłasz sen oczom moim i senność powiekom moim. Niech będzie wolą Twoją, Panie, Boże mój, byś położył mnie w pokoju i podniósł mnie w pokoju, aby nie straszły mnie głupie sny i wybaw mnie od wszelkiego nieszczęścia. Oświeć ponownie moje oczy, abym nie zasnął martwym snem. W Twoje ręce oddaję ducha mego. Tyś już mnie odkupił, Panie, Boże Sprawiedliwy. Błogosławiony jest Pan na wieki. Amen i Amen.

Firkowicz (1915:37):

Молитва предъ сномъ

Благодарю Тебя, Превѣчный, Богъ нашъ, ниспосылающей сонъ глазамъ моимъ, да будетъ воля Твоя, чтобы я спалъ спокойно и пробудился живымъ и здоровымъ.

Modlitwa przed snem

Dziękuję Ci, Przedwieczny Boże nasz, który posyłasz sen oczom moim, niech będzie wolą Twoją, abym spał w pokoju i obudził się żywy i zdrowy.

Prik (1910:51)⁷⁹⁴:

בְּרַחֵם הַשָּׁנָה :
 וַיְהִי רַצוֹן מִלְּפָנֶיךָ ה' אֱלֹהֵי, שְׁתַּשְׁכִּיבֵנִי לְשָׁלוֹם וְהַקִּימֵנִי בְּשָׁלוֹם וְהַצִּילֵנִי מִכָּל-פְּגַע רָע הַאִירָה עֵינַי בְּאִשׁוֹן הַמָּוֶת. בְּיָדְךָ אֶפְקִיד רוּחִי פְדִית אֹתִי ה' אֵל אֲמֵת. וַיְקִים בִּי מִקְרָא שְׁכָתוֹב אֲנִי שְׁכָבְתִי וְאִישְׁנָה הִקִּיצוֹתִי כִּי ה' יִסְמְכֵנִי.⁷⁹⁵

Modlitwa przed snem

Niech będzie wolą Twoją, Przedwieczny Boże mój, byś położył mnie w pokoju i podniósł mnie w pokoju, i wybawił mnie od wszelkiego nieszczęścia. Oświeć ponownie moje oczy, abym nie zasnął martwym snem. W Twoje ręce oddaję ducha mego. Tyś już wybawiał mnie, Panie, Boże prawdy, i niechaj wypełni się nade mną, co jest napisane: „kładłem się i spałem, przebudzałem się, ponieważ Pan podtrzymuje mnie”⁷⁹⁶.

Modlitwa za cara⁷⁹⁷

Duwan (1890:7-8 (od końca)):

תְּפִילַת עֶרֶב וּבִקְרָה בַעַד קְרוּבֵי וּבַעַד הַמֶּלֶךְ וּבֵיתוֹ הָרֶם, חֲבֵרָה מֵאֲתֵי :
 יְהוָה אֱלֹהֵי מִשׁוֹךְ חֲסִדְךָ וְטוֹבֵתְךָ לְבֵית אָבִי וְלִכְל-בְּנֵי מִשְׁפַּחְתִּי וַיְחִיו בְּשָׁלוֹם :
 תְּנֵה שָׁלוֹם עַל כָּל-יִשְׂרָאֵל וְעַל כָּל-יִדְעֵי שְׁמֶךָ :
 וְהִאֲרֵךְ בְּנַעֲמִימִים יְמֵי אֲדוֹנֵנוּ הַמֶּלֶךְ הַגָּדוֹל הַקָּסֵר אֶלְכָסְנִדָּר וְאֶלְכָסְנִדָּרוּיָא הַשְּׁלִישִׁי וַיְחַנֵּה בְּשָׁלוֹם עִם כָּל
 בְּנֵי בֵיתוֹ הָרֶם :
 וְתִן-עֲלֵיו מֵהוֹדֶךָ וְהִדְרֶךָ וְתַנְשֵׂא מְלָכוֹתָו :
 וַיִּשְׁפֹּט עַמִּים בְּצִדְקָה וְלֵאמֹים בְּמִישְׁרֵים :
 אָמֵן :

⁷⁹³ Por. Ps 13:4: הַאִירָה עֵינַי בְּאִשׁוֹן הַמָּוֶת.

⁷⁹⁴ Nie jest to modlitwa z katechizmu, lecz z podręcznika do nauki języka hebrajskiego.

⁷⁹⁵ Zob. Ps 3:6: אֲנִי שְׁכָבְתִי וְאִישְׁנָה הִקִּיצוֹתִי כִּי יְהוָה יִסְמְכֵנִי.

⁷⁹⁶ Zob. Ps 3:6.

⁷⁹⁷ Abraham Jakub Kokkej uczynił modlitwę za cara nieodłączną częścią modlitwy przed nauką (Kokkej 1903: 68, tłum. Machcińska 2011:87-88).

Modlitwa poranna i wieczorna, o zdrowie swojej rodziny, o zdrowie Władcy i Jego rodziny, ułożona przez mnie⁷⁹⁸
 Panie, Boże mój, rozciągnij łaskę Twoją i dobro Twoje nad domem ojca mego i nad wszystkimi członkami mojej rodziny, niech żyją w pokoju. Daj pokój całemu ludowi Izraela i wszystkim, którzy znają imię Twoje. Przedłuż w dobrobycie dni **Wielkiego Władcy naszego Imperatora Aleksandra Aleksandrowicza Trzeciego**, niech żyje w pokoju z całą swoją rodziną, i daruj mu wielkość i chwałę, niech wywyższone będzie Jego królestwo, niech czyni sprawiedliwy sąd nad ludami i sąd prawdziwy nad plemionami. Amen.

Prik (1910:50-51)⁷⁹⁹:

תפלת ערב ובוקר בעד המלך וביתו הרם.
 אָנָּא אָדוּנִי הָאָדוּנִים, הַנּוֹתֵן תְּשׁוּעָה לְמַלְכִים⁸⁰⁰ וְרוּזָנִים, בְּרַךְ נָא אֶת אֲדִנְנוּ הַמְלִיךְ הַגָּדוֹל הַקִּיָּסָר נְכוֹלָאֵי
 אֶלְכְּסַנְדְּרוֹוִיץ וְהַאָרֶךְ בְּנַעֲיָמִים אֶת יְמֵי וְיַחֲיָה בְּשָׁלוֹם עִם כָּל בְּנֵי בֵּיתוֹ הָרֵם: וְתוֹ עָלְיוּ מֵהוֹדֵף וְהַדְרֵף
 וְתִשָּׂא מַלְכוּתוֹ: וְיִשְׁפּוּט עַמִּים בְּצַדִּיק וְלְאֲמִים בְּמִישְׁרִים: אָמֵן:

Modlitwa poranna i wieczorna za cara i Jego czcigodny dom
 Proszę, Panie Panów, który dajesz zwycięstwo carom i książętom, błogosław naszego Pana, wielkiego cara, Imperatora **Nikolaja Aleksandrowicza**, i przedłuż w dobrobycie dni Jego. Niech żyje w pokoju wraz ze wszystkimi członkami jego czcigodnego domu. Daruj mu Twą wielkość i chwałę, niech wywyższone będzie Jego królestwo. Niech czyni sprawiedliwy sąd nad ludami i sąd prawdziwy nad plemionami. Amen.

Modlitwa o ukojenie duszy zmarłego⁸⁰¹

Duwan i Szamasz (Duwan 1890:11-12 (od końca), Szamasz (1913:23-24)):

זָכַר עַל מַת
 זָכַר צְדִיקִים לְבָרְכָה וְזָכַר יִשְׂרָאֵל וְבוֹנוֹנִים וְטְהוּרִים וְקְדוּשִׁים לְבָרְכָה וְכֵן זָכַר (לזכר כ"מ פְּלוּנֵי לַנְקָבָה
 כַּבּוּדָה מֵרַת פְּלוּנֵית) זָכְרוֹנוּ (לַנְקָבָה זָכְרוֹנָה) לְבָרְכָה וְלַתְחִיָּה: אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יְלִינְהוּ (לַנְקָבָה יְלִינְהָ) בְּמִלּוֹן
 טוֹב וּבְמִלּוֹן נְחֻשֵׁב וְעַם (שְׁבַע כְּתוּת) הַצְּדִיקִים הַנּוֹחֲלִים בְּגֵן-עֵדֶן וְיִקְרָם עָלְיוּ (לַנְקָבָה עָלֶיהָ) מִקְרָא שְׁכָתוּב
 יַעֲלוּ חֲסִידִים בְּכָבוֹד וְיִנְנֵנוּ עַל מִשְׁכָּבוֹתֵם: אִוֹר זָרוּעַ לְצַדִּיק וְלְיִשְׂרָאֵל לֵב שְׂמֵחָה: שְׂמֵחוּ צְדִיקִים בֵּיתְהוּ
 וְהוֹדוּ לְזָכַר קְדֻשׁוֹ: וְהִתְהַ נְפִשׁוּ (לַנְקָבָה נְפִשָּׁה) צְרוּרָה בְּצָרוּר חַיִּים אֶת יְהוָה אֱלֹהֵינוּ (לַנְקָבָה אֱלֹהֶיהָ)
 אָמֵן:

Modlitwa o ukojenie duszy zmarłego

Niech będzie błogosławiona pamięć sprawiedliwych, rozumnych, czystych i świętych, również pamięć zmarłego (albo zmarłej) niech będzie pamięć jego (albo jej) błogosławiona, niech będzie zaszczycony zmartwychwstaniem; Bóg Izraela niech da mu (jej) zaszczyt przebywania w dostatku, wśród sprawiedliwych, którzy osiedli w raju, niech uczyni nad nim (nad nią) to, co jest zapisane w Piśmie Świętym: Niech radują się

⁷⁹⁸ Modlitwa ułożona przez J. Duwana.

⁷⁹⁹ Modlitwa pochodząca z podręcznika do nauki języka hebrajskiego.

⁸⁰⁰ Cf. Ps 144:10: הַנּוֹתֵן תְּשׁוּעָה לְמַלְכִים.

⁸⁰¹ Modlitwa w języku karaimskim (*Karaimi* 1987:95-96):

Modlitwa za duszę zmarłego

Pamięć sprawiedliwych niechaj będzie błogosławiona. Takoz pamięć prawych, mądrych, czystych i świętych niechaj będzie błogosławiona. Również pamięć czcigodnego ojca (matki, kochanego brata albo siostry, czcigodnego nauczyciela albo wychowawcy) niechaj będzie błogosławiona i żywa. Amen. Zmiłuj się Wszchemocny Boże, nad duszą jego (jej, ich), utwierdzając jego (ją, ich) w ukojeniu. Pod cieniem skrzydeł Swoich ukryj duszę jego (jej, ich) i niechaj będzie zachowana w wiązance żywota wiecznego, Amen.

Sahyncz ölgiañ üczüñ

Sahynczy rastlarnyn bołhej ałhyszcha. Da sahynczy tiużlarniñ, akyłylarnyn, aruwlarnyn da azizlarniñ bołhej ałhyszcha. Da ałej sahynczy abajly... (bijimniñ atamnyn, bijczamnñ anamnyn, siuwiar karyndaszumnyn, siuwiar silimniñ, syjly üratiuwezumnñ) ałhyszcha da tirlikkia bołhej. Amen. Sahynhej kiuczlu Tienri džanyn anyn (ałarnyn), da tochtatchej any (ałarny) tynczlycharda. Jaszrythej kiolagiasindia hiormiatiniñ oł ułlu da tiuwińczugiunia oł tirlikniñ bajlahej any (ałarny). Ameñ.

święci w chwale i niech się radują na łóżach swoich. Światło niech wylewa się na sprawiedliwego, a na prawego serca radość. Radujcie się, sprawiedliwi, Panem, i wychwalajcie Jego Święte Imię. Niech będzie dusza jego (albo jej) zaliczona do łona nieśmiertelności u Pana, Boga jego (albo jej). Amen.

Firkowicz (1915:39):

Modlitwa o ukojenie duszy zmarłego

Boże nasz, okaż miłosierdzie Twoje, albowiem jak błogosławiona jest pamięć sprawiedliwych, niech będzie błogosławiona pamięć (zmarłego) ..... lub (zmarłej) ....., daj zaszczyt przebywać w pokoju wśród sprawiedliwych zamieszkałych w raju. Amen.

Молитва обь упокоении души умершихъ

Боже нашъ, яви милость Твою, чтобы какъ благословенна память праведныхъ, такъ да будетъ благословенна память (умершаго) ..... или (умершей) ..... и удостоится пребывать во блаженствѣ между праведными поселившимися въ раю. Аминь.

Oprócz powyższych modlitw, karaimi, jeszcze w okresie przedwojennym (zob. na przykład prace karaimskiego katechety S. Prika) odmawiali szczególną modlitwę, zwaną *zecher*, w intencji ich duchowego ojca religijnego, mianowicie Anana Hanasiego:

Po śmierci Anana Hanasiego, naszego pierwszego przywódcy duchowego, wdzięczni przodkowie nasi ustanowili na jego cześć modlitwę za spokój (jego) duszy (*zecher*), którą w każdą sobotę obowiązkowo odczytuje się we wszystkich naszych synagogach (Prik 1902:94)⁸⁰².

Jak wynika z powyższego zestawu modlitw, język hebrajski od końca XIX wieku zaczyna stopniowo tracić swój silny status jako język liturgii, aż w końcu zostaje prawie całkowicie wyparty na rzecz karaimskiego, rosyjskiego i polskiego, a nawet litewskiego. W tych językach odmawiane są modlitwy w kolejnym okresie. Należy jednak zaznaczyć, że większość z owych modlitw w językach wernakularnych, to tłumaczenia modlitw pierwotnie hebrajskojęzycznych. Podobne zjawisko zauważył – lecz na gruncie liturgii synagoidalnej – już w latach dwudziestych XX w. Zajączkowski, gdy pisał:

[...] język karaimski zatacza w ciągu ostatnich dziesięcioleci coraz to szersze koło, – zyskawszy prawo obywatelstwa, jako język kazań świątecznych, błogosławieństw rytualnych i t. p., zaczyna być groźnym rywalem do niedawna jeszcze dominującego w liturgii języka hebrajskiego (Zajączkowski 1926:7).

I zaraz za tym dodaje:

Nie chcę tu snuć horoskopów, lecz już chociażby praktyczne powody, jakimi są: zanik nauki języka hebrajskiego (brak szkół odpowiednich), a co zatem idzie – niezrozumienie treści modlitw, oraz dający się zauważyć w ostatnich czasach wzrost samopoczucia odrębności kulturalno-religijnej i dążenia do pielęgnowania i rozpowszechniania rodzimego języka, zdecydują sprawę naszego języka liturgicznego (Zajączkowski 1926:7-8).

⁸⁰² W oryginale: «После смерти Анана Ганаси, какъ перваго нашего духовнаго руководителя, признательные наши предки установили въ честь его заупокойную молитву (зехерь), которая въ каждую субботу обязательно совершается во всѣхъ нашихъ синагогахъ».

Aż wreszcie stwierdza, że „w ostatnich zaś czasach podnosiły się w społeczeństwie głosy, aby zupełnie wyeliminować hebrajszczyznę z nabożeństwa, wprowadzając doń wyłącznie język karaimski (Zajączkowski 1926:7)”. Jak mi się wydaje, pokłosiem późniejszej rezygnacji z hebrajszczyzny w liturgii było właśnie publikowanie katechizmów, w których modlitwy pisane po hebrajsku, tłumaczono na inne języki, którymi posługiwali się na co dzień karaimi. Przykład rosyjskich katechizmów pokazuje jednak, że to raczej dydaktyka szkolna wyprzedzała poniekąd zmiany w liturgii: tam bowiem liturgia nadal była sprawowana głównie po hebrajsku, gdy już w obieg wchodziły podręczniki z modlitwami po rosyjsku. Są to jednak kwestie, którymi szczegółowo się tu nie zajmowałam.

7. Religijna nomenklatura

Terminologia religijna, stosowana w omawianych przeze mnie katechizmach, oddaje z reguły terminologię hebrajskojęzyczną, która poniekąd kontrastuje z językiem, w którym napisano dany katechizm. W katechizmach rosyjskojęzycznych – na przykład Prika i Duwana – rzucają się w oczy hebrajskie wtręty (nie tylko słowa hebrajskie, ale i znaki). Terminologia ta, przekazywana w języku hebrajskim, jest niezwykle cennym źródłem informacji odnośnie różnych sposobów ich przekładania na inne języki (turkijski, rosyjski i polski), tj. na te, w których pisano te katechizmy.

Uzasadniając twierdzenia teologiczne, religijne i moralne, Prik – podobnie jak Duwan – sięgał wyłącznie do tekstu Biblii (co ciekawe, podaje on te same cytaty, które cytowane są w *'Adderet 'Eliyyahu*), wskazując przy tym księgę, rozdział i wiersz. W ten sposób autor nie tylko pogłębiał wiedzę uczącego się, ale też kształtował w nim umiejętność polemizowania, obrony własnego stanowiska w dyskusjach religijnych. Ponadto autor taki udowadniał prawdziwość karaimskiego nauczania wiary, opartego wyłącznie na Biblii, czyli odwołując się do autorytetu samego Boga. Nie dziwi więc fakt, że to właśnie w Biblii upatrywano niejako naturalnego źródła, do którego sięgano, by zdefiniować pojęcia religijne, teologiczne, moralne, etc.

Oczywiście, nie we wszystkich katechizmach ważne terminy religijne – mówiąc ogólnie – były zapisywane w języku hebrajskim. Na przykład Zajączkowski był pierwszym katechetą, który do swojego podręcznika wprowadził – obok terminów hebrajskich – ich odpowiedniki turkijskie.

W następujących podpunktach przedstawię i omówię pokrótce owe terminy.

7.1. Religijna nomenklatura w języku hebrajskim i rosyjskim

אֱהָבָה

אֱהָבָה הָאֱמֶת (Duwan 1890:34)

Wierność (dosł. umiłowanie prawdy) (ros. вѣрность).

אֱהָבָה הַטּוֹב (Duwan 1890:55)

Umiłowanie dobra (ros. безвозмездное стремление къ добру).

Азаватъ (Firkowicz 1915:29)

'Ahabat.

Firkowicz podał następujący przykład, że w pierwszy wieczór Purim uczniowie i młodzi ludzie odwiedzają domy i zbierają prezenty w daninę na rzecz szamasza i hazzana.

אֲחֵרִיּוּת (Prik 1917:50)

Odpowiedzialność (ros. вѣненіе).

אִישׁ הָאֱלֹהִים (Prik 1917:38)

Człowiek Boży, mąż Boży (ros. человекъ Божій).

אָרוֹן הַקֹּדֶשׁ (Prik 1917:114)

'*Aron haq-qodeš*. Arka święta (skrzynia święta) (ros. аронъ-гаккодешъ, ковчегъ).

אָרְךָ אַפִּים (Duwan 1890:18)

Bardzo cierpliwy (Bóg) (ros. долготерпѣливый).

אֶשְׂמוּרָה (Prik 1917:104)

Straż nocna (Ps 63:7; 90:4) (ros. ночная стража).

בְּחִירָה חֶפְזִית (Duwan 1890:50)

Dosł. wolny wybór. Wolność woli i uczynków (ros. свобода воли и дѣйстви́й).

בֵּית הַכְּנֻסֹת (Duwan 1890:71)

Miejsce powszechnych nabożeństw, kienesa (synagoga) (ros. Кенеса (Синагога)).

בְּנֵי מִקְרָא (Duwan 1890:6, Szamasz 1913:25, Prik 1917:5), **Бене Микра** (Firkowicz 1915:59)

Bene-Mikra, tzn. synowie czy też zwolennicy Pisma Świętego, bibliści.

בִּקְשָׁה (Duwan 1890:73, Prik 1917:80), **bakkasza** (Zajączkowski 1946)

Modlitwa błagalna (ros. молитва просительная, прошение).

[**ברוך הגוזר**]

Барухъ hazozerъ (Firkowicz 1915:48)

Baruk hag-gozer (dosł. błogosławiony, który wydaje dekret), zwrot stosowany w okresie żałoby po zmarłym.

בְּרִית (Prik 1917:4)

Przymierze (ros. завѣтъ).

בְּרִית אַרוּשִׁין (Prik 1917:136)

Zaręczyny (dosł. przymierze zaręczyn) (ros. обрядъ обрученія).

בְּרִית נְשׂוּאִין (Prik 1917:136)

Poślubienie (dosł. przymierze zaślubin) (ros. обрядъ вѣнчанія).

בְּרִית עוֹלָם (Duwan 1890:4)

Wieczne przymierze (ros. вѣчный завѣтъ).

בְּרָכָה (Duwan 1890:73), *берача* (Firkowicz 1915:54), *beracha*⁸⁰³ (Zajączkowski 1946)

Modlitwa chwalebna, uwielbienie⁸⁰⁴ (ros. молитва прославленія).

(**בְּרָכָה אַחֵר הָאֲכִילָה** (ברכה אחרי האכילה) (Duwan 1890:9 (od końca), Szamasz 1913:19)

Modlitwa po obiedzie (ros. молитва послѣ обѣда).

(**בְּרָכָה אַחֵר הַלְמוּד** (ברכה אחרי כל למוד) (Duwan 1890:71, Szamasz 1913:19)

Modlitwa po studiowaniu (po wszelkiego rodzaju studiowaniu) (ros. молитва послѣ ученія).

(**בְּרָכָה לְפָנֵי הָאֲכִילָה** (על הלחם), **בְּרָכָה קֹדֶם הָאֲכִילָה** (Duwan 1890:71, Szamasz 1913:19)

Modlitwa przed obiadem (nad chlebem) (ros. молитва предъ обѣдомъ, надъ хлѣбомъ).

(**בְּרָכָה לְפָנֵי הַלְמוּד** (בְּרָכָה קֹדֶם הַלְמוּד) (Duwan 1890:71, Szamasz 1913:19)

Modlitwa przed nauką (ros. молитва предъ ученіемъ).

⁸⁰³ W języku karaimskim termin *beracha* (*berakha*) ‘zyczenie dobre, błogosławieństwo’ Zajączkowski wiąże przede wszystkim z arabskim *ber’ak’at* ‘błogosławieństwo’ (podał on też inny termin *alhyš* ‘błogosławieństwo’ pochodzenia tureckiego jak u Ujgurów, Kumanów). „W życiu codziennym, w czasach nowszych, wyraz muzułmański *ber’ak’at* został wyparty przez formę hebrajską od tegoż pnia semickiego *brk-berakha* ‘błogosławieństwo’. Istnienie tej pożyczki nie może być w żadnym razie świadectwem głębszych wpływów kulturalnych, tłumaczy się jedynie nowym pokostem świeżej daty” (Zajączkowski 1946-1947 (24/2):33).

⁸⁰⁴ W katechizmie Prika są to modlitwy *šəbah* (שִׁבַּח) ‘wysławianie, wychwalanie’. Warto zaznaczyć, że Prik podał podobny podział rodzajów modlitw jak Zajączkowski, przy tym ostatni dodał modlitwy zawierające wyznanie wiary, które mają na celu zakorzenić w sercu człowieka podstawy wiary i utwierdzić go w jego wierze (Prik 1917:80, Zajączkowski 2006:30).

- ברכה קדם הלמוד בלמוד ובחכמות** (Duwan 1890:10 (od końca))
Modlitwa przed studiowaniem różnych przedmiotów i nauk (ros. молитва предъ учениемъ разныхъ предметовъ и наукъ).
- בְּרַכָּה לְפָנֵי הַשְּׁנָה** (Duwan 1890:71, Szamasz 1913:19)
Błogosławieństwo przed snem (ros. молитва предъ сномъ).
- ברכה על היין** (Duwan 1890:10 (od końca))
Modlitwa nad winem (ros. молитва надъ виномъ).
- ברכה על כל משתה** (Duwan 1890:9 (od końca))
Modlitwa nad wszelkim napojem (ros. молитва надъ всякимъ напиткомъ).
- בְּרַכַּת הַשְּׁכָמָה (ברכה בהקיצד)** (Duwan 1890:8 (od końca), Szamasz 1913:19)
Błogosławieństwo po obudzeniu (ros. молитва по пробужденіи).
- בְּרַכַּת הַלְבוּשׁ** (Prik 1917:92)
Błogosławieństwo przed zakładaniem nowego ubrania (ros. молитва предъ одѣваніемъ новаго платья).
- בְּרַכַּת הַמִּזוֹן** (Duwan 1890:71, Prik 1917:92)
Błogosławieństwo po obiedzie (ros. молитва послѣ обѣда).
- בְּרַכַּת הַצִּיצִית (ברכה על לבישת ציצית)** (Duwan 1890:11 (od końca), Prik 1917:92)
Błogosławieństwo przy zakładaniu frędzli (błogosławieństwo do ubierania *šišit*) (ros. молитва при одѣваніи кистей видѣнія).
- בְּרַכַּת הַתּוֹרָה (ברכה קדם הלמוד בלמוד בתורה)** (Duwan 1890:10 (od końca), Prik 1917:92)
Modlitwa przed studiowaniem / (i po studiowaniu) Prawa (ros. молитва предъ учениемъ Закона, молитва предъ учениемъ и послѣ учения).
- בְּרַכַּת כּוֹהֲנִים** (Duwan 1890:95, Prik 1917:91)
Błogosławieństwo kohenów (ros. благословеніе Когенами народа).
- גַּבְבַּי** (Prik 1917:160), **габбай** (Firkowicz 1915:54)
Gabbaj, odpowiedzialny za sprawy finansowe gminy karaimskiej.
- גָּזֵלָה** (Duwan 1890:33, Prik 1917:164)
Rozbój, odbieranie własności z użyciem przemocy i groźby (jawnie) (ros. грабежь).
- גֵּיהֶנוֹם** (Prik 1917:53)
Gehinnom, tzn. gehenna, piekło (ros. геинномъ).
- גַּנְבָּה** (Duwan 1890:33, Prik 1917:164)
Kradzież (ros. воровство).
גַּנְבַּת לֵב אוֹ דַעַת (Prik 1917:166)
Potajemna kradzież pomysłów (dosł. serca lub wiedzy) (ros. тайное похищеніе мыслей).
- גַּמְרָא** (Prik 1917:6)
Gemara — zbiór komentarzy i objaśnień do *Miszny* (ros. Гемара).
- גַּן עֵדֶן** (Prik 1917:53)
Gan-eden, tzn. Eden, raj (ros. ганъ-эдень).
- דְּבָרֵי הַבְּרִית** (Duwan 1890:40, Prik 1917:37)
Dekalog. Dziesięć przykazań (dosł. słowa przymierza) (ros. слова завѣта или союза).
- דִּינֵי מְמוֹנוֹת וְדִינֵי נַפְשׁוֹת** (Prik 1917:67)
Prawo cywilne i karne (dosł. sądy dotyczące pieniędzy i sądy dotyczące osób) (ros. законы о гражданскомъ и уголовномъ правѣ).
- דַּת אֱלֹהִים** (Duwan 1890:2)
Prawo Boże, religia (ros. Законъ Божій).
- הַגְּדָה** (Duwan 1890:89, Szamasz 1913:11, Prik 1917:107), **haggada** (Firkowicz 1915:24), **haggada** (Zajączkowski 1946)
Historia cudownego wyzwolenia Izraelitów z niewoli egipskiej, odczytywana pierwszego wieczoru Paschy (Wj 13:8) (ros. aggada, zaggada).

הַדָּאָה (Prik 1917:80)

Modlitwy dziękczynne (ros. благодарение).

הַדָּאָה פְּנִימִית (Prik 1917:53)

Rachunek sumienia (ros. совесть).

[היכל]

Гехаль, hexаль (Firkowicz 1915:29,51)

Hechał, część synagogi z 'aron *haq-qodeš*.

הַפְּטָרָה (Duwan 1890:24, Prik 1917:91), *зафтора* (Firkowicz 1915:42), *haftara* (Zajączkowski 1946)

Haftara (haftora), ustępy z ksiąg prorockich odczytywane w cyklu liturgicznym.

שְׁפָאוֹת הַנְּפֻשׁוֹת (Duwan 1890:56-57, Prik 1917:58)

Nieśmiertelność duszy (ros. бессмертие души).

הַשְּׂגָחָה אֱלֹהִית (Prik 1917:13)

Prowidencjalizm, czyli Boża Opatrzność lub też działanie Boga (ros. промысль или провидѣние Божие).

הַשְּׂגָחָה טְבֵעִית (Prik 1917:13)

Opatrzność naturalna (wyraża się w tym, że Bóg obdarza każde stworzenie niezbędnymi siłami i prawami naturalnymi, tym samym podtrzymując i przedłużając ich byt) (ros. естественный образъ сохранения).

הַשְּׂגָחָה מוֹפְטִית (Prik 1917:14)

Opatrzność nadnaturalna (objawia się podczas nadnaturalnego działania Boga) (ros. сверхъестественный образъ сохранения).

הַשְּׂגָחָה כְּלָלִית (Prik 1917:14)

Opatrzność ogólna (polega na tym, że Bóg opiekuje się całym wszechświatem, troszcząc się o los wszystkich stworzeń, w tym państw i ludów) (ros. общій промысль Божій).

הַשְּׂגָחָה פְּרָטִית (Prik 1917:14)

Opatrzność osobista (przejawia się w trosce Boga o los każdego człowieka z osobna) (ros. частный промысль Божій).

וִידוּי (Prik 1917:80), *widduj* (Zajączkowski 1946)

Modlitwy spowiednicze (ros. исповѣдывание).

זְכָר (עַל מַת) (Duwan 1890:26, Szamasz 1913:19, Prik 1917:152), *зехеръ* (Firkowicz 1915:54)

Modlitwa o ukojenie duszy zmarłego (wspominki) (ros. молитва объ упокоении души).

זְכָרוֹן תְּרוּעָה (Duwan 1890:97, Prik 1917:112)

Wspomnienie radości. Jest to dzień Nowego Roku (1 *tiszri*) według kalendarza biblijnego (Kpł 23:24), przypominający o wielu radosnych oczekiwaniach (np. roku szabatowym, roku jubileuszowym) (ros. воспоминание веселья).

זְנוּת (Duwan 1890:31)

Nierząd, stosunek płciowy między osobami niebędącymi w związku małżeńskim (ros. блудъ).

חֲבֵרָה (Prik 1917:159)

Stowarzyszenie charytatywne (ros. благотворительное общество).

חֹדֶשׁ (Prik 1917:101), הַשָּׁנָה הַשְּׂדִישִׁי (Szamasz 1913:8), *ходешъ* (Firkowicz 1915:34)

Miesiąc (ros. мѣсяць).

חֹדֶשׁ אֲבִיב (Duwan 1890:83, Prik 1917:103)⁸⁰⁵, *Авивъ* (Firkowicz 1915:34)

Miesiąc nowych kłosów, miesiąc żniw (ros. мѣсяць новыхъ колосьевъ, мѣсяць жатвы).

חֹדֶשׁ זֵי (Duwan 1890:83, Prik 1917:103)⁸⁰⁶, *Зивъ* (Firkowicz 1915:34)

Jest to miesiąc kolorów (dosł. „blasku”) (ros. блескъ) (ros. мѣсяць цвѣтовъ).

⁸⁰⁵ Odpowiada miesiącu *nisan* (Firkowicz 1915:34).

⁸⁰⁶ Odpowiada miesiącu *ijar* (Firkowicz 1915:34).

מלא (מלאים) (Duwan 1890:82, Prik 1917:101)

Dosł. „pełne” (dotyczy pełnych miesięcy w roku, których liczba dni wynosi 30) (ros. полные).

חסר (חסרים) (Duwan 1890:82, Prik 1917:101)

Dosł. „niepełne” (dotyczy niepełnych miesięcy w roku, których liczba dni wynosi 29) (ros. недостаточные).

חג (חגים) (Duwan 1890:85, Prik 1917:104)

Święto (ros. праздник).

[חובה]

חובות האדונים למשרתיהם (Prik 1917:149)

Obowiązki panów wobec sług i najemników (ros. обязанности господь къ слугамъ и наемникамъ).

חובות האדם לאלהים (Prik 1917:67)

Obowiązki człowieka wobec Boga (ros. обязанности по отношению къ Богу), wyróżnia się dwa rodzaje: wewnętrzne i zewnętrzne (כבוד פנימי וכבוד חיצוני).

חובות האדם לארץ מולדתו (Prik 1917:142)

Obowiązki człowieka wobec ojczyzny (ros. обязанности гражданъ къ отечеству).

חובות האדם לחולים ולאִלמנות ויתומים (Prik 1917:151)

Obowiązki wobec chorych, wdów i sierot (ros. обязанности къ больнымъ, вдовамъ, сиротамъ).

חובות האדם למתים (Prik 1917:152)

Obowiązki wobec martwych (ros. обязанности къ умершимъ). Należy towarzyszyć zmarłemu (ללוות מתים) w drodze na cmentarz, pochować jego szczątki w ziemi (לקבור מתים), postawić nagrobek na oznaczenie miejsca, odmawiać modlitwy (זִכָּר) oraz dawać jałmużnę (צדקה). Ważnym obowiązkiem czy przykazaniem jest wykonanie ostatniej woli zmarłego (מִצְוָה או חוֹבָה לְקַיֵּם צוֹאֵת הַמֵּת).

חובות האדם לרעהו ושאָר העולם (Prik 1917:121)

Obowiązki człowieka wobec bliźniego i reszty świata (ros. обязанности по отношению къ ближнимъ и остальному міру).

חובות האיש והאשה (Prik 1917:136)

Obowiązki małżonków (męża i żony) (ros. обязанности супруговъ).

חובות הבנים להוריהם (Prik 1917:126)

Obowiązki dzieci wobec rodziców (ros. обязанности дѣтей къ родителямъ).

חובות ההורים לבניהם (Prik 1917:131)

Obowiązki rodziców wobec dzieci (ros. обязанности родителей къ дѣтямъ).

חובות המורים לתלמידיהם (Prik 1917:146)

Obowiązki nauczycieli wobec uczących się (ros. обязанности учителей къ учащимся).

חובות המשרתיים לאדוניהם (Prik 1917:150)

Obowiązki sług wobec panów (ros. обязанности слугъ къ господамъ).

חובות התלמידים למוריהם (Prik 1917:144)

Obowiązki uczących się wobec nauczycieli (ros. обязанности учащихся къ учителямъ).

חובות שבין אחים וקרובים (Prik 1917:139)

Obowiązki braci, sióstr oraz innych krewnych wobec siebie nawzajem (ros. обязанности братьевъ, сестеръ и другихъ родственниковъ между собою).

חוב למוד תורתנו ולשוננו הקדושה (חוב למוד התורה ולשונה הקדושה) (Duwan 1890:47, Prik 1917:47)

Obowiązek studiowania Tory i jej świętego języka (ros. обязательное изучение Торы и ея свящ. языка).

חול המועד, חול המועד (Duwan 1890:90, Prik 1917:110, Szamasz 1913:11), *חול-хаммоэд* (Firkowicz 1915:24), **chol ha-moed** (Zajączkowski 1946)

Półświęto (dosł. powszedniość okresu świątecznego); w ten dzień wolno wykonywać pilne prace) (ros. полупраздникъ, *חול גאממועד*).

[חיוב]

חיוב כבוד המלך (Prik 1917:140)

Obowiązki wobec władzy zwierzchniej (dosł. „wobec króla”) (ros. обязанности въ отношеніи къ Государю).

חיוב כבוד חכמים וזקנים (Prik 1917:144)

Obowiązki wobec uczonych i starszych (ros. обязанности въ отношеніи къ ученымъ и старшимъ).

[חלול]

חלול השם (Prik 1917:76)

Błuznierstwo (dosł. profanacja Imienia), tzn. gdy ktoś bluźni imieniu Bożemu, przeklina Go (ros. богохуленіе).

חלול קדש (Duwan 1890:34)

Świątokradztwo (dosł. profanacja świętości), przywłaszczenie tego, co poświęcone Bogu (ros. святотатство).

חמץ (Duwan 1890:88, Prik 1917:107, Szamasz 1913:11), *хамецъ* (Firkowicz 1915:24)

Dosł. kwaszone, kwaśne (ros. *замецъ, хамецъ*, квасное).

חנון (Duwan 1890:18)

Miłosierny (Bóg) (ros. милосердный).

חקת עולם (Duwan 1890:70)

Wieczne prawa oraz obrzędy (dosł. wieczne ustawy) (ros. законы и обряды вѣчные).

[חתן בראשית]

Гатанъ Берешитъ (Firkowicz 1915:41)

Ĥatan Berešit, osoba rozpoczynająca czytanie Tory w cyklu rocznym.

[חתן ויעל]

Гатанъ Ваяалъ (Firkowicz 1915:41)

Ĥatan Wayya ‘al, osoba kończąca czytanie Tory.

טהורים (Prik 1917:95)

Dosł. „czyste” (termin dotyczy zwierząt, które Tora uznaje za czyste i pozwala na ich spożycie) (ros. чистые).

[טלית]

Таллетъ (Firkowicz 1915:52)

Tallit, tałas.

טמאים (Prik 1917:95)

Dosł. „nieczyste” (termin dotyczy tych zwierząt, które Tora (Kpł 11) uznaje za nieczyste i zabrania ich spożywania) (ros. нечистые).

יובל (Duwan 1890:69, Prik 1917:112), **jowel** (Zajączkowski 1946)

Pięćdziesiąty rok jubileuszowy po ukończeniu siedmiu lat szabatowych (שבע שמיטות) (ros. юбилей, семь Прощений), czyli 49 lat. Według Biblii (Wj 23:10-12, Kpł 25), w roku tym obowiązywały przepisy roku szabatowego, np. obowiązek anulowania długów lub zwrócenia właścicielom zastawionej nieruchomości.

[ירח]

בראית הירח (Duwan 1890:82, Prik 1917:103)

Obserwowanie księżyca gołym okiem (ros. по видимости луны).

ירח איתנים (Duwan 1890:83, Prik 1917:103)⁸⁰⁷, **Этанымъ** (Firkowicz 1915:34)

⁸⁰⁷ Miesiąc *tiszri* (Firkowicz 1915:34).

Miesiąc strumienia płynącego (od אֵיתָן 'stały strumień płynący (נַחַל אֵיתָן)') czyli miesiąc obfitości, który rozpoczyna rok cywilny (ros. мѣсяць текущаго ручья или мѣсяць изобилія).

יָרַח בּוֹל (Duwan 1890:83, Prik 1917:103)⁸⁰⁸, Буль (Firkowicz 1915:34)

Miesiąc deszczy (ros. мѣсяць дождей).

[כבוד]

כבוד חיצוני (Prik 1917:67)

Zewnętrzne poszanowanie Boga (ros. внѣшнее почитаніе) (obejmuje różne formy służenia Bogu, czyli uwielbienie, modlitwy, przestrzeganie przykazań i obrzędów religijnych).

כבוד פנימי (Prik 1917:67)

Wewnętrzne poszanowanie Boga (ros. внутреннее почитаніе).

כהן (Duwan 1890:95, Prik 1917:92-93)

Kohen (kapłan) (ros. когень, священникъ, священнослужитель). Arcykapłan to כהן גדול (ros. первосвященникъ).

דָּחַ וּמוֹשֵׁד (Prik 1917:23)

Siła przyciągania i odpychania, dotyczy świata fizycznego i zasad jego działania (ros. сила притяжательная и отталкавательная).

כפרה (Duwan 1890:79)

Odkupienie (ros. Богъ милостиво прощаетъ).

כתובים (Duwan 1890:45-46, Prik 1917:40-41), Ketuwim (Zajączkowski 2006:10)

'Święte pisma', w znaczeniu Biblii lub części Biblii, tj. Pism (ros. гaгiографы, агиографы, кетувимъ).

לוח ימי חגים מועדים וצומות (Prik 1917:119)

Tabela dni świątecznych i postnych (ros. таблица праздничныхъ и постныхъ дней).

לחם בכורים (Duwan 1890:92)

Ofiara chlebna z mąki ze świeżego pszenicznego żniwa (ros. хлѣбная жертва, изъ муки свѣжей пшеничной жатвы).

Lechem ha-beruchim (sic!) (Zajączkowski 1946)

Ofiara ze świeżej mąki pszenicznej. Dosł. chleb błogosławiony. Składano ją w dniu obchodzenia święta Tygodni w czasach starożytnych na Ziemi Świętej.

לחת העדות (Duwan 1890:41)

'Tablice świadectwa' (Dziesięć przykazań) (ros. скрижали свидѣтельства).

לוי (Prik 1917:92)

Lewita (ros. левить).

לעג והלעב בקדש (Prik 1917:76)

Profanowanie lub świętokradztwo (ros. кощунство или святотатство) (pod pojęciem tym należy rozumieć fałszywą interpretację Biblii, używanie w złym celu lub z lekceważeniem słów i przykazań biblijnych, obyczajów religijnych i przedmiotów świętych (Kpł 22:2), a także zniewagę czy osądzanie osób obejmujących stanowiska duchowne (2 Krn 36:16), jak i lekceważenie nauki Tory i nieprzestrzeganie jej przepisów w życiu codziennym (Kpł 21:6)).

לשא (Prik 1917:76)

Laš-šaw, dosł. „nadaremnie, na próżno, fałszywie” (ros. лашшаавъ) (wiąże się z trzecim przykazaniem dekalogu nakazującym, aby nie wzywać nadaremnie i nie używać fałszywie Imienia Boga).

לשון הקודש (Duwan 1890:47, Prik 1917:48)

Język święty *lešon haq-qodeš* (ros. лешонъ кодешъ).

⁸⁰⁸ Miesiąc *cheszwan* (Firkowicz 1915:34).

מְגִלַּת אֶסְתֵּר (Duwan 1890:102, Prik 1917:115-116)

Dosł. zwój Estery, tj. księga Estery (ros. книга Эсѳирь). Odczytywany w święto Purim, czyli losów (פורים – od perskiego słowa *pur* פור – los), opowiada historię królowej Estery (מְגִלַּת הַמֶּלֶכָה) i jej wuja Mordechaja Sprawiedliwego (מְרַדְּכֵי הַצְּדִיק) za czasów królowania perskiego króla Ahaszwerosza (אַחַשְׁוֵרוּשׁ) w stolicy Suzie (שׁוּשַׁן), w 3400⁸⁰⁹ roku od stworzenia świata.

[מְדַרְשׁ]

Мидрашъ (Firkowicz 1915:53)

Midrasz, szkoła – miejsce studiowania Prawa Bożego i języka biblijnego.

מוֹלָד (Prik 1917:103)

Księżyc w nowiu (ros. новолуние).

[מוֹם]

Мумъ (Firkowicz 1915:47)

Mum, tj. fizyczna ułomność.

[מוֹסָף]

Musaf (Zajączkowski 1946)

Dodatkowa modlitwa (liturgia) na pamiątkę składania ofiar w Świątyni. Odczytuje się ją w soboty, z okazji nowiu księżyca oraz w święta doroczne podczas porannego nabożeństwa.

מוֹעֲדִים (Prik 1917:104, Szamasz 1913:9)

Święta albo okresy świąteczne (ros. праздники).

מְחֻזָּר

Махзоръ (Firkowicz 1915:35)

מְחֻזָּר קָטָן לְלִבְנָה (Duwan 1890:84, Prik 1917:102)

Dosł. „mały cykl księżycowy”. Wynosi 19 lat księżycowych (ros. 19-летние периоды, или круги луны, 19 лунныхъ лѣтъ).

מְחֻזָּר גָּדוֹל לְשָׁמַשׁ (Prik 1917:102)

Dosł. „duży cykl słoneczny”, 19 lat słonecznych (tj. 19 lat księżycowych z siedmioma dodatkowymi miesiącami), z których siedem lat to lata przestępne (ros. 19 солнечныхъ лѣтъ).

מְחִילָה (Duwan 1890:100, Prik 1917:114)

Dosł. „przebaczenie” (ros. прощѣние) (prośba o przebaczenie odmawiana jest w Jom Kippur).

מִילָה (Duwan 1890:4, Prik 1917:93)

Obrzezanie (ros. обрѣзание).

מְלֻאָכֶת רְמִיָּה (עֲצָלוּת) (Duwan 1890:34)

Pasożytnictwo (lenistwo) (ros. тунеядство) (np. otrzymanie wynagrodzenia z tytułu pełnienia jakiejś funkcji lub też zapłaty za dzieło, gdy nie spełnia się wymagań tego stanowiska lub nie wykonało się obowiązków).

מְלֻשָּׁין (Duwan 1890:36)

Osoba fałszywie świadcząca poza sądem, nieprawdziwie oskarżająca (ros. ложное свидѣтельство кромѣ суда).

מְנִין (Duwan 1890:72, Prik 1917:91)

Kworum modlitewne, liczące dziesięciu mężczyzn, wymagane do nabożeństw i uroczystości zbiorowych, namiastka ludu Izraela (ros. миньянъ).

מַעֲלוֹת הַמִּדּוֹת (Prik 1917:48)

Dosł. stopnie miar (albo cnót). Pod pojęciem cnota rozumie się zestaw dobrych cech moralnych *ma'alot ham-middot* (ros. добрые нравственные качества):

⁸⁰⁹ Rok 362/361 przed naszą erą.

sprawiedliwość, uczciwość, pokorę, skromność, wyrozumiałość, przebaczenie, cierpliwość, odwagę, etc.

מעשר (Duwan 1890:69, Prik 1917:93)

Dziesięcina (ros. десятина).

מצות התורה (Duwan 1890:66-67)

Przykazania Tory (ros. обязанности, заключающиеся въ Св. Заветѣ).

מצות לא תעשה (Duwan 1890:67)

Dosł. Przykazanie: Nie czyn. Zakaz, tzn. postanowienie, by nie czynić niczego, co zostało zakazane (ros. запретъ).

מצות עשה (Duwan 1890:67)

Dosł. Przykazanie: Czyn. Nakaz, tzn. postanowienie, by wykonywać wszystko, co zostało nakazane (ros. предписание (приказъ)).

רשות (Duwan 1890:67)

Pozwolenie, przyzwolenie, nie będące ani nakazem, ani zakazem (ros. дозволение (разрѣшение)).

תרי"ג מצוות (Duwan 1890:67, Prik 1917:66)

613 przykazań, których przestrzegać musi każdy karaim (ros. 613 постановлений).

רמ"ח מצוות עשה (Duwan 1890:67, Prik 1917:66)

248 nakazów (ros. 248 предписаний).

שס"ה מצוות לא תעשה (Duwan 1890:67, Prik 1917:66)

365 zakazów (ros. 365 запретовъ).

מצות שבין אדם לאלהיו (Duwan 1890:67)

Obowiązki człowieka wobec Boga (ros. обязанности человека къ Богу).

מצות שבין אדם לעצמו (Duwan 1890:67)

Obowiązki człowieka wobec samego siebie (ros. обязанности человека къ самому себѣ).

מצות שבין אדם לחברו (Duwan 1890:67)

Obowiązki człowieka wobec bliźniego (dosł. innych osób) (ros. обязанности человека къ остальному человечеству).

מצות (Duwan 1890:88, Prik 1917:107), **מצה** (**мачча**) (Szamasz 1913:11)

Przaśniki (ros. опрѣсноки).

מקרא (Prik 1917:5), **Микра** (Firkowicz 1915:59)

Pismo (Biblia lub ustęp biblijny).

[בעלי מקרא]

Баале Микра (Firkowicz 1915:59)

Dosł. Bibliści, Piśmiennicy. Według M. Firkowicza, 'zwolennicy nauczania Mojżesza'.

מקרא קודש (מקראי קודש) (Duwan 1890:85, Prik 1917:108), **mikra kodesz** (Zajączkowski 1946)

Święte zgromadzenie (ros. торжественное собрание).

מרורי (Duwan 1890:90, Prik 1917:107), **maror** (Zajączkowski 1946)

Gorzkie warzywa (ros. горькія овощи) (symbol gorzkiego i umęczonego życia Izraelitów w Egipcie; spożywane podczas pierwszego wieczoru Paschy).

מרמה (Prik 1917:165)

Oszustwo (ros. обманъ).

משח (Duwan 1890:58, Prik 1917:63)

Mesjasz z rodu Dawida (ros. Мессія).

משנה (Duwan 1890:7, Prik 1917:5)

Miszna (ros. Мишна).

משפט צדק (Duwan 1890:34)

Sprawiedliwość (ros. правосудіе).

[מתפלל]

Митпаллель (молельщикъ) (Firkowicz 1915:54)

Osoba modląca się (mitpallel).

נאוף (Duwan 1890:31, Prik 1917:161)

Cudzołóstwo (ros. прелюбодѣйство).

נביאים (Duwan 1890:45, Prik 1917:40-42), *Newijim* (Zajączkowski 2006:10)

Prorocy (ros. пророки, *невиумъ*).

נבלה (Prik 1917:95)

Nebela, padlina, zwłoki, mięso, którego spożycie, jest zakazane (ros. *невела*, падалъ).

נדה (Prik 1917:89)

Menstruacja (albo: kobieta w okresie menstruacji, stan rytualnej nieczystości) (ros. менструация).

נדבה (Szamasz 1913:17, Prik 1917:118), *недава* (Firkowicz 1915:21)

Post *nedaba* (dosł. dobrowolna ofiara). Przestrzegany 10-tego dnia miesiąca *aw*.

נשך (עשק) (Duwan 1890:34, Prik 1917:165)

Lichwiarstwo, wyłudzenie od dłużnika lichwy (ros. лихоимство).

סדורים (Duwan 1890:72)⁸¹⁰

Modlitewniki (ros. молитвенники).

סדר ברכות (Prik 1917:91-92)

Czwarta ostatnia księga modlitewnika karaimskiego. Zawiera modlitwy dziękczynne za to, że „Bóg uświęcił nas Swoimi przykazaniami” (אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ (בְּמִצְוֹתָיו): 1) na założenie frędzli (בְּרַכַּת הַצִּיצִית); 2) na uświęcenie dni sobotnich i świątecznych (קְדוּשָׁה); 3) przed studiowaniem i po studiowaniu (בְּרַכַּת הַתּוֹרָה).

סדר התפלות (Prik 1917:91)

Trzy pierwsze księgi (z czterech) modlitewnika karaimskiego⁸¹¹.

סימן

Dosł. „znak”.

גו'ח אדז'וט (Duwan 1890:84, Prik 1917:102)

Liczby lat przestępnych (z dodatkowym miesiącem *waadar*) w okresie 19-letnim: 3, 6, 8, 11, 14, 17 i 19.

סכה (סכות) (Duwan 1890:94, Prik 1917:111, Szamasz 1913:13), *сука* (Firkowicz 1915:27)

Sukka, szałas, święto Szałasów.

סכנת נפש (Duwan 1890:24, Prik 1917:100)

Zagrożenie życia (ros. опасность жизни) (w przypadku zaistnienia sytuacji zagrażającej życiu człowieka, jak groźby choroby, pożaru, wojny, zakaz pracy jest zawieszony. Karaimi nauczali, że zagrożenie życia znosi sobotę (נֶפֶשׁ דוּחָה (אֶת הַשָּׁבֶת (ros. опасность души беретъ верхъ надъ субботою)).

סליחות (Duwan 1890:98, Szamasz 1913:14, Prik 1917:112), *selicha* (l. mn. selichot) (Zajączkowski 1946)

Modlitwy pokutne (ros. молитвы покаянія).

ספירה (ספירת העמר) (Duwan 1890:92, Prik 1917:108, Szamasz 1913:12), *сефир* (Firkowicz 1915:25)

Liczenie *omeru* (ros. Сефирать-Гаомеръ).

ספר הברית (Duwan 1890:40, Prik 1917:47)

Sefer hab-berit, księga Przymierza (inna nazwa *Tory*) (ros. книга союзу, Сеферъ Габберить).

⁸¹⁰ Według Duwana modlitewnik składa się z trzech części (Duwan 1890:72).

⁸¹¹ Por. סדר תפלות כמנהג הקראים (Wien 1854), סדור תפלות כמנהג הקראים (Wilno 1868-1872).

סֵפֶר הַתּוֹרָה (Prik 1917:47), **Сеферь-Тора** (Firkowicz 1915:51)

Sefer hat-Tora. Tora czyli Pięcioksiąg Mojżeszowy (ros. Сеферь Гаттора).

(בְּמִשְׁפָּט) עֵדוּת שֶׁקָר (Duwan 1890:36, Prik 1917:167)

Falszywe świadectwo (ros. ложное свидѣтельство судебное).

עוֹל (Duwan 1890:33)

Oszustwo (ros. обманъ) (przywłaszczenie cudzej własności, płacenie fałszywą monetą zamiast prawdziwej, sprzedaż złego towaru zamiast dobrego, użycie nieuczciwej wagi).

עוֹלָם

הָעוֹלָם הַבָּא (Duwan 1890:56-57, Prik 1917:58)

Świat przyszły (wieczny) (ros. на томъ свѣтѣ).

לְבַרְיַת הָעוֹלָם (Duwan 1890:81)

Rachuba czasu od stworzenia świata (ros. отъ сотворенія міра).

[עולת התמיד]

Olat hat-tamid⁸¹² (Zajączkowski 1946)

Nieustająca ofiara całopalna, wieczne całopalenie. Za czasów istnienia świątyni w Jerozolimie każdego dnia składano na ofiarę całopalną dwa nieskazitelne jednoroczne baranki – rano i wieczorem (patrz Lb 28 i 29).

עֹמֶר הַתְּנוּפָה (Duwan 1890:91, Prik 1917:108), omer ha-t-tenufa (Zajączkowski 1946)

Ofiara przynoszenia snopa (nazywana *omer*) (ros. снопы воздаянія, возношеніе снопа).

עֲנֹשׁ (מֵאֵת הָאֱלֹהִים) (Duwan 1890:49, Prik 1917:50)

Kara, czyli zapłata wymierzona za złamanie każdego przykazania.

מִטְרַת הָעֲנֹשׁ (Duwan 1890:53-54)

Cel kary Boga (która wyłącznie jest wymierzana na korzyść samego grzesznika oraz całej ludzkości) (ros. цѣль наказанія).

[עֲצָמִים]

עֲצָמִים מְרֻכָּבִים גְּשָׁמִים (Prik 1917:58)

Dosł. istoty złożone cielesne. Złożone przedmioty (lub istoty) cielesne (ros. тѣлесные существа) (odniesienie do elementów składowych, z których zbudowany jest świat i jego byt).

עֲצָמִים נִפְרָדִים שְׁכָלִים (Prik 1917:58)

Dosł. istoty intelektualne oddzielne. Osobne istoty duchowe (ros. духовные существа) (nie podlegają określaniu i pojmowaniu w sferze materialnej, choć same mogą określać wszelkie ciało; istnieją wiecznie).

עֲקָרֵי הָאֱמוּנָה (עֲשָׂרָה עֲקָרִים) (Duwan 1890:62, Prik 1917:8)

Zasady wiary (ros. члены вѣры, основныя начала вѣры).

עָרֵב (Prik 1917:104), erew (Zajączkowski 1946)

Wieczór (ros. вечеръ).

עָרֵב פֶּסַח (Prik 1917:119)

Wieczór pesachowy (ros. канунъ праздника Песахъ).

עָרִיוֹת (Duwan 1890:31, Prik 1917:161)

Dosł. nagości, w znaczeniu ‘kazirodztwo’ (ros. кровосмѣшеніе).

עֲשׂוֹת בְּאֱמוּנָה וְאֵהֶבֶת הַמְּלָאכָה (Duwan 1890:34)

Dosł. wykonywanie wiernie i z miłością pracy. Sumienne wykonanie obowiązków oraz pracowitość (ros. добросовѣстное исполненіе обязанностей и трудолюбіе).

⁸¹² Hebr. עלת התמיד (Lb 28:10).

- עֲשָׂרַת יְמֵי רַחֲמִים** (בְּעֲשָׂרַת יְמֵי רַחֲמִים) (Duwan 1890:98, Prik 1917:112,114)
Dziesięć dni pokuty (dosł. miłosierdzia) (ros. десять дней покаяния) od 1-go do 10-go dnia miesiąca *tisri*, czyli od Nowego Roku do dnia Przebaczenia, podczas których odmawia się szczególne modlitwy pokuty (סְלִיחוֹת).
- עֲשָׂרַת הַדְּבָרִים** (Duwan 1890:10)
Dziesięć przykazań (ros. Десять Заповѣдей) nadanych na górze Synaj w roku 2448 od stworzenia świata.
- פְּרָשָׁה** (Duwan 1890:24, Prik 1917:111, Szamasz 1913:13), **parasza** (Zajączkowski 1946)
Rozdział (ros. пара́ша, отдѣл).
פְּרָשַׁת בְּרֵאשִׁית (Duwan 1890:96, Prik 1917:111)
Pierwszy rozdział księgi Rodzaju (ros. первый отдѣл изъ книги Бытія), rozpoczynający roczne czytanie Tory.
פְּרָשַׁת וְזֹאת הַבְּרָכָה (Prik 1917:111)
54-ty rozdział Tory (ros. 54-ый отдѣл) (odczytywany ósmego dnia święta „zgromadzenia”, שְׂמִינֵי עֲצָרָת, podczas ‘radości z (nadania) Prawa’, שְׂמַחַת תּוֹרָה, kończąc okres rocznego czytania Tory w kienesie).
- [פְּשָׁט]**
Peszat (Zajączkowski 1946)
Dosłowne, literalne znaczenie. W katechizmie Zajączkowskiego pojawia się podczas wyjaśnienia kwestii modlenia się w języku karaimskim, zrozumiałym dla karaimów, choć autor wspomina też o tradycyjnej liturgii biblijnej w języku hebrajskim.
- צְדָקָה** (Prik 1917:152)
Ṣedaqa (w wymowie krymskiej *čedaqa*) (ros. чедака) (obowiązek składania jałmużny).
- צוּמוֹת** (Duwan 1890:103, Szamasz 1913:16, Prik 1917:116-117), *чомотъ* (Firkowicz 1915:31)
Posty, *šomot* (w wymowie krymskiej *čomot*). Karaimi przestrzegają pięciu dorocznych postów.
- צִיָּצִית** (Prik 1917:94), *чичитъ* (Firkowicz 1915:52)
Frędzle, *šišit* (w wymowie krymskiej *čičit*) (ros. кисти видѣнія).
- קְבָלָה** (Prik 1917:5)
Tradycja (ros. традиція).
- קְדוּשָׁה** (Prik 1917:92)
Modlitwa odmawiana na uświęcenie dni szabatowych i świątecznych (ros. молитва при освящении субботныхъ и праздничныхъ дней).
- קֹדֶשׁ הַקְּדוֹשִׁים** (Prik 1917:113)
Święte Świętych, świątynia najświętsza, miejsce przenaświętsze (ros. Свята́я Святы́хъ). W starożytności tylko w święto Kippur arcykapłan (כֹּהֵן גָּדוֹל) miał prawo jeden raz wejść w to święte miejsce.
- קָפָה** (Prik 1917:159)
Kasy dobroczynne (ros. благотворительныя кассы) dostarczające pomoc potrzebującym i biednym.
- קְרָאִים**⁸¹³ (Duwan 1890:6, Szamasz 1913:25, Prik 1917:5)

⁸¹³ Co do pochodzenia terminu, w odniesieniu do konkretnej grupy religijnej, znalazłam jeszcze dwie mniej znane hipotezy.

1) Pierwsza z nich wysunięta została przez Lewenzona, który podaje, że: „W języku hebrajskim słowa „Karaimi” w liczbie mnogiej i „Karaim” w liczbie pojedynczej wcale nie istnieją; lecz w liczbie pojedynczej mówi się „kroi”, w liczbie mnogiej – „kroim”. Według Talmudu słowo to oznacza kilka „wersetów” łącznie w Piśmie Św.; wraz z tym słowo „kroim” oznacza również „łaty” lub coś rozdartego na kawałki, a każdy kawałek osobnie nazywa się „kera”. Więc, jeśli powiecie jedno słowo „kroim” bez całej frazy, to nikt nie zrozumie: czy to słowo [to] kilka „wersetów” z Pisma Św. czy też „łaty”. Na

Słowo *karaim* (ros. караимы), derywowane od rdzenia biblijnego czasownika (קרא) czytać (pismo). Stąd קראי – karaim, tj. ‘czytający’, קראים karaimi (liczba mnoga), tj. ‘czytający’.

קריאת חמש קדשות (Prik 1917:88-89)

Czytanie pięciu modlitw uwielbiania (ros. чтение пяти молитвъ славословія), które należy odmawiać każdego dnia z rana i wieczora.

Pierwsza *qeduša* (ואתה קדוש יושב תהלות ישׂראל), ‘O ty, Święty, mieszkający w chwałach izraelskich’ (Ps 22:4)), która odpowiada księdze Rodzaju (בראשית), wskazuje na istnienie Boga i na stworzenie przez Niego wszechświata, na objawienie się Adamowi, Noe i patriarsze Abrahamowi, który wśród wszystkich pogan uzyskał Bożą łaskę i ochronę, i jako pierwszy zaczął rozpowszechniać naukę o prawdziwym Bogu. Druga *qeduša* (גאלינו), ‘Imię naszemu Zastępcy: Pan Zastępów, Święty Izraela’ (Iz 47:4)), która odpowiada księdze Wyjścia (שמות), przypomina nam o Boskim uwolnieniu Izraelitów spod czterowiecznej niewoli oraz o wielkim objawieniu podczas nadania Prawa na górze Synaj. Trzecia *qeduša* (קדוש קדוש קדוש הי צבאות מלא כל-הארץ כבודו), ‘Święty, Święty, Święty jest Pan Zastępów; cała ziemia pełna jest Jego chwały’ (Iz 6:3)), która odpowiada księdze Kapłańskiej (ויקרא) służy przypomnieniu tego, że Bóg uświęcił nas poprzez szczególne postanowienia, przeważnie z powodów higienicznych (גדה עריות וזלזות): menstruacja, kazirodztwo itd. Czwarta *qeduša* (ברוך ברוך הי ממקומו), ‘Błogosławiona jest chwała Przedwiecznego, (podnosząca się) z miejsca swego’ (Ez 3:12)), która odpowiada księdze Liczb (במדבר) przypomina nam o wędrowaniu Izraelitów po pustyniach arabskich pod przewodnictwem słupa obłoku nad przybytkiem, przy którego podniesieniu wszyscy składali swoje namioty i szli za nim, a przy opuszczaniu się jego oni zatrzymywali się. Piąta *qeduša* – *Šema* (שמע ישׂראל הי אלהינו הי אחד), ‘Słuchaj, Izraelu, Przedwieczny, Bóg nasz, Przedwieczny jest jeden’ (Pwt 6:4)), która odpowiada księdze Powtórzonego Prawa (דברים), wskazuje na Jedność Boga (Prik 1917:88-89).

ראש חודש (Prik 1917:102, Szamasz 1913:9)

Początek miesiąca (ros. рошь ходешъ, новомѣсячіе или новолуніе).

piśmie różnica ta bardzo łatwo się rozpoznaje, ponieważ w słowie „*kroim*”, co oznacza „wersety”, po literze „r” stoi litera „alef” (קראים), a w słowie „*kroim*” – „łaty” zamiast „alef” używa się litery „ajen” (קרעים); natomiast ustnie w wymowie nie ma nawet najmniejszej różnicy między tymi dwoma słowami. Dlatego jest bardzo prawdopodobne, że karaimi, którzy odpadli od sekty saduceuszów, najpierw byli mianowani „*kroim*” – w sensie oderwanych (קרעים odstępców), a później karaimi zaczęli używać na piśmie „*kroim*” z literą „alef” (קראים), co oznacza „naśladowający Pismo Św.”, jako że trzy żydowskie słynne osoby zostały mianowane „*kroim*”, gdyż głęboko przeniknęły znaczenie Pisma Św. [«Въ еврейскомъ языкѣ слова «караимы» во множественномъ числѣ, а «караимъ» въ единственномъ, вовсе не существуютъ; но въ единственномъ числѣ говорится «крои», а во множественномъ — «кроимъ». По талмуду это слово означаетъ нѣсколько «стиховъ» въ совокупности изъ св. Писанія; вмѣстѣ съ тѣмъ слово «кроимъ» значить также «лоскуты» или что либо разорванное на куски, а каждый кусокъ порознь называется «кера». Такимъ образомъ, если вы произнесете одно слово «кроимъ» безъ цѣлой фразы, то никто не пойметъ: подразумеваете ли подъ этимъ словомъ несколько «стиховъ» изъ св. писанія или «лоскутовъ». На письмѣ это различіе очень легко познается потому, что въ словѣ «кроимъ», означающемъ «стихи», послѣ буквы «р» ставится буква «алефъ» (קראים), а въ словѣ «кроимъ» — «лоскуты» вмѣсто «алефъ» употребляется буква «аенъ» (קרעים); но въ изустномъ произношеніи нѣтъ ни малѣйшаго различія между этими двумя словами. Послѣ этого очень вѣроятно, что караимы, отпавшіе отъ секты садукеевъ, сначала были называемы «кроимъ», въ смысле оторвавшіеся (קרעים раскольники), а въ послѣдствіи караимы начали употреблять въ письмѣ слово «кроимъ» съ буквою «алефъ» (קראים), подразумѣвая подъ этимъ: «слѣдующіе св. писанію», такъ какъ три еврейскія знаменитости были прозваны «кроимъ», потому что они глубоко проникли въ значеніе св. писанія]» (Lewenzon 1863:25).

2) Z kolej według Musajewa, nazwa „*karaj*” lub też „*karajlar*” mogła pochodzić od wielkiego tureckiego plemienia *Kerej*, *Kereit(y)* (ros. Керей, Керум(ы)) (Musajew 2003:8).

רַב חַסְדֵּי וְאֱמֶת (Duwan 1890:18)

(Bóg) wielkiej łaskawości i prawdy (ros. Великий милостью и правдой).

רוּחַ הַקֹּדֶשׁ

בְּרוּחַ הַקֹּדֶשׁ (הַקֹּדֶשׁ) (Duwan 1890:8, Prik 1917:40)

Dosł. w duchu świętym, tj. pod natchnieniem Bożym (ros. по вдохновению Божьему).

רֵעַ (Prik 1917:122)

Słowo posiada kilka znaczeń. Po pierwsze, oznacza znajomego, przyjaciela (mniej niż kochającego) (ros. знакомый, приятель); po drugie, oznacza bliźniego (ros. ближний). Ponadto słowo to używane jest wobec zwierząt oraz przedmiotów nieożywionych.

שִׁבְחָא (Prik 1917:80)

Modlitwy uwielbienia (ros. прославление).

שַׁבָּת (Duwan 1890:23-24, Prik 1917:96-99)

Szabat, sobota (ros. шаббат, суббота). Przykazanie o szabacie jest równoważne wszystkim pozostałym przykazaniom Przymierza (**מִצְוֹת שַׁבָּת שְׁקוּלָה כְּגַדְד כָּל-הַמִּצְוֹת**). Wyróżnia się także trzy szabaty w cyklu liturgicznym: *Šabbat Tešuba*⁸¹⁴ (ros. *Шаббат Теува*), czyli szabat pokuty przed dniem Przebaczenia, *Šabbat Haggadol*⁸¹⁵ (ros. *Шаббат Гагадол*), czyli wielki szabat przed Paschą, i *Šabbat Neḥama* (**שַׁבָּת נְחָמָה**), czyli szabat, gdy czytana jest parasza **וְאֶת-חֲנֹךְ**, zob. poniżej.

שַׁבָּת נְחָמָה⁸¹⁶ (Prik 1917:99, 119)

Szabat pocieszenia (ros. *Шаббат Негам*) (pierwszy szabbat po poście *nedaba* 10-tego *aw*).

שַׁבָּת שְׁבִיתוֹן (Duwan 1890:99, Szamasz 1913:15, Prik 1917:113)

Dosł. Sobota Sobót (ros. Суббота Субботъ) jest to dzień przebaczenia (ros. день прощения), **יוֹם כְּפֹר**, dzień odpoczynku i postu, **יוֹם הַצּוּם**.

מִמְחֶרֶת הַשַּׁבָּת (Duwan 1890:91, Prik 1917:108)

Dosł. „nazajutrz po szabacie, następny dzień po szabacie” (ros. на другой день послѣ субботы) (od tego dnia, tj. niedzieli paschalnego tygodnia, karaimi odliczają siedem pełnych tygodni, tj. szabatów, albo czterdzieści dziewięć dni, czyli *omer*).

שָׁחַד (Duwan 1890:34, Prik 1917:165)

Przekupstwo, łapówka (ros. мздоимство).

שְׁחִיטָה

Rytualny ubój.

שְׁחִיטָה וּמֵאֲכָלוֹת (Prik 1917:95)

(Zasady) dokonania uboju i spożywania mięsa zwierzęcego (ros. обь употреблении животной пищи).

שָׁכָר (Duwan 1890:49, Prik 1917:50)

Zapłata, odpłata (ros. воздаяние) (za dobre lub złe postępowanie; Koh 12:14; Jr 32:19; Jr 25:14; Iz 3:10-11).

עַל עֵת הַשָּׂכָר וְהַעֲנֹשׁ (Duwan 1890:56)

Czas odpłaty i kary (ros. о времени воздаяния).

[**שְׁלִיחַ צִיבּוּר**]

Шелияг-чиббур (Firkowicz 1915:54)

Šeliyah-šibbur (ros. wymowa krymska [*šeliyah-čibbur*]), tzw. wysłannik wspólnoty do wygłaszania modlitwy przed Bogiem (funkcja pełniona głównie przez hazzana).

⁸¹⁴ Hebr. שַׁבָּת תְּשׁוּבָה.

⁸¹⁵ Hebr. שַׁבָּת הַגָּדוֹל.

⁸¹⁶ Hebr. שַׁבָּת נְחָמָה. W judaizmie rabbinicznym odpowiada szabatowi *Naḥamu* po 9 dniu miesiąca *aw*, kiedy odczytywano haftarę z Iz 40:1-26, rozpoczynającą się słowami: **נְחַמוּ נְחַמוּ עַמִּי** (‘pocieszajcie, pocieszajcie lud mój’) (Berrin 2006:222).

שְׁלֹשׁ רִגְלִים (Duwan 1890:85, Prik 1917:105), *szalosz regalim* (Zajączkowski 1946)

Dosł. trzy razy, trzykroć (trzy święta pielgrzymie, podczas których należało udać się z pielgrzymką do świątyni w Jerozolimie, były to św. Paschy, Tygodni i Namiotów (ros. шалoшь рeгaлимъ (три рaзa))).

שְׁמִטָּה (Duwan 1890:69, Prik 1917:112)

Rok odpuszczenia (ros. прощeниe), czyli rok szabatowy, będący uświęceniem każdego okresu siedmioletniego (תּוֹרַת הַשְּׁמִטָּה וְיָמֵי הַמַּלְכוּת). W roku tym nie wolno było uprawiać ziemi, ani zbierać plonów samorodnych, pozostawiając je dla ludzi biednych i zwierząt. Rok ten nazywa się także rokiem przebaczenia, bowiem według Tory dłużnikom należało darować wtedy długi oraz uwolnić niewolników, którzy trafili do niewoli z powodu długu.

[שְׂנְאָה]

שְׂנְאָת הָרָע (Duwan 1890:55)

Nienawiść do zła (ros. избoвнeнiе злa).

שְׂנְאָת בָּצַע (Duwan 1890:34)

Nienawiść wyzysku, bezinteresowność, czyli powstrzymywanie się od osiągnięcia zysków za wszelką cenę (ros. бeзкoрoыстiе).

שָׁנִים (Prik 1917:102), *шана* (Firkowicz 1915:35)

שָׁנָה מְעַבְרָת (שָׁנִים מְעַבְרָת) (Duwan 1890:81, Prik 1917:102)

Rok przestępny (ros. висoкoсный гoдъ).

שָׁנָה פְּשוּטָה (שָׁנִים פְּשוּטוֹת) (Duwan 1890:81, Prik 1917:102)

Rok zwykły (ros. прoстoй гoдъ) (wynoszący 12 miesięcy księżycowych, liczących 354 dni, 8 godzin, 48 minut i 40 sekund).

תְּהִלָּה (Duwan 1890:73), *tihilla* (Zajączkowski 1946)

Modlitwa uwielbienia oraz wychwalania Boga (ros. мoлитвa прoслaвлeнiя).

תּוֹדָה (Duwan 1890:73), *toda* (Zajączkowski 1946)

Modlitwa dziękczynna (ros. мoлитвa блaгoдaрствeннaя).

תְּחִיַּת מֵתִים (Duwan 1890:56-57, Prik 1917:61)

Zmartwychwstanie zmarłych (ros. вoскрeсeниe мeртвoыxъ).

תּוֹרָה (Duwan 1890:23, Prik 1917:40)

Tora (ros. Зaвѣтъ, Тoрa, Зaкoнъ).

תּוֹרַת הַמְצְוֹת אוֹ הַחֻבוֹת (Prik 1917:66)

Nauczanie przykazań lub obowiązków (ros. учeниe oбязaннoстeй). Dzieli się na trzy główne rodzaje:

- 1) obowiązki człowieka wobec Boga (חֻבוֹת הָאֱדָם לְאֱלֹהֵיוּ);
- 2) obowiązki człowieka wobec bliźnich i reszty świata (חֻבוֹת הָאֱדָם לְרֵעֵהוּ וּשְׂאֵר הָעוֹלָם);
- 3) obowiązki człowieka wobec samego siebie (חֻבוֹת הָאֱדָם כְּנֶגְדַּ עַצְמוֹ).

תּוֹרַת יְהוָה⁸¹⁷ (Prik 1917:6)

Prawo Boże (ros. Зaкoнъ Бoжiй). Dzieli się na dwie części:

- 1) nauka o wierze (zestaw dogmatów dotyczących wyższych prawd zarówno o Bogu, Jego atrybutach i czynach, jak i o człowieku i jego przeznaczeniu) – prawdy te niezbędne są dla rozwoju duchowego);
- 2) nauka o obowiązkach (zbiór zasad, moralów, nakłaniających człowieka do uwielbienia Boga i przestrzegania Jego przykazań).

⁸¹⁷ Zob. Wj 13:9; 2 Krl 10:31; Iz 5:24; Iz 30:9; Jr 8:8; Am 2:4; Ps 1:2; Ps 19:8; Ps 119:1; Ezd 7:10; Ne 9:3; 1 Krn 16:40; 1 Krn 22:12; 2 Krn 12:1; 2 Krn 17:9; 2 Krn 31:3; 2 Krn 31:4; 2 Krn 34:14; 2 Krn 35:26.

תורת משה⁸¹⁸ (Duwan 1890:43-44, Prik 1917:6)

Prawo Boże również nazywa się Prawem Mojżeszowym (ros. Моисеевый Законъ) (obejmuje 5 ksiąg: ks. Rodzaju (בְּרֵאשִׁית), ks. Wyjścia (שְׁמוֹת), ks. Kapłańska (וַיִּקְרָא); ks. Liczb (בְּמִדְבָּר); ks. Powtórnego Prawa (דְּבָרִים)).

תורה שֶׁבְּכֹתֵב (Prik 1917:6)

Prawo zapisane (ros. Писанный Законъ).

תורה שֶׁבְּעַל־פה (Duwan 1890:6, Prik 1917:5), *Tora shebbal-ve* (Firkowicz 1915:56)

Prawo ustne (ros. устный законъ) (chodzi o żydowską tradycję ustną, spisana w Talmudzie).

תלמוד (Duwan 1890:7), **Талмуд** (Prik 1917:6)

Talmud składa się z Miszny i Gemary (zob. wyżej).

תפלה (Duwan 1890:70, Prik 1917:79)

Modlitwa (ros. молитва). Wyróżnia się cztery jej formy: uwielbienia (שְׁבַח, תְּהִלָּה, שִׁבְחָה), dziękczynne (תּוֹדָה, הוֹדָאָה, תוֹדָה), błagalne (בְּקִשָּׁה), spowiednicze (וְדוּוּי).

תפלות החוב (Prik 1917:87)

Modlitwy obowiązkowe (ros. обязательная молитва)

תפלת בקר (חול) (Duwan 1890:71, Prik 1917:112), *tefillat boker* (Zajączkowski 1946)

Poranna modlitwa podczas zwykłego nabożeństwa (ros. утренняя молитва).

תפלת ערב (Duwan 1890:71), *tefillat erew* (Zajączkowski 1946)

Modlitwa wieczorna (ros. вечерняя молитва).

תפלת בקר יום כפורים (Duwan 1890:99, Prik 1917:113)

Modlitwa dzienna, trwająca od wczesnego poranka do samego wieczoru w Dniu Przebaczenia.

תפלת ערב יום כפורים (Duwan 1890:99, Prik 1917:113)

Przedłużona modlitwa wieczorowa w Dniu Przebaczenia.

תפלת ערב ויום פורים (Duwan 1890:102)

Modlitwa wieczorna i dzienna w Purim.

תפלת חג השבועות (Duwan 1890:93)

Modlitwa odmawiana na święto Szawuot.

תפלת חג הסוכות (Duwan 1890:95)

Modlitwy na święto Szłasów.

תפלת שמיני עצרת (Duwan 1890:96)

Długie modlitwy na święto zgromadzenia (עֲצָרַת – собрание).

תפלת חול המועד לפסח (Prik 1917:108)

Modlitwa odmawiana podczas półświąt w okresie obchodzenia Pesach.

תפלת יום תרועה (Duwan 1890:98, Prik 1917:112)

Dosł. modlitwa Dnia trąbienia. Modlitwa odmawiana w dzień nowego roku podczas publicznego nabożeństwa.

תפלת ראש חודש (Prik 1917:102)

Modlitwa z okazji pierwszego dnia każdego miesiąca.

תפלת שבת (Duwan 1890:24, Prik 1917:99)

Modlitwa szabatowa, ułożona specjalnie na uświęcenie dnia siódmego.

תפלת יחיד (Duwan 1890:71, Prik 1917:87)

Modlitwa indywidualna (ros. единичная молитва).

תפלת צבור (Duwan 1890:72, Prik 1917:87)

Modlitwa zbiorowa (ros. общественная или соборная молитва).

⁸¹⁸ Zob. Joz 8:31; Joz 8:32; Joz 23:6; 1 Krl 2:3; 2 Krl 14:6; 2 Krl 23:25; MI 3:22; Dn 9:11; Dn 9:13; Ekd 3:2; Ekd 7:6; Ne 8:1; 2 Krn 23:18; 2 Krn 30:16.

Alhysz (Zajączkowski 2006:30)

Modlitwa za ojczyznę (patrz *chutba*). Odmawia się bardzo uroczyście przed ołtarzem.

Aszaiszlych (Zajączkowski 2006:17)

Dosł. „rozkosz”. Termin odnosi się do dnia szabatu, uważanego za rozkosz w Piśmie Św. (Iz 58:13-14).

Awuz Aczar (Zajączkowski 2006:27)

Dosł. „otwarcie ust”. Oznacza zakończenie postu od 9 *Jazaja* do 10 *Ułahaja*.

Awuz Jabar (Zajączkowski 2006:26)

Dosł. „zamknięcie ust”. Jest to okres wielkiego postu uznawanego za wpół żałobny, który trwa od 9 *Jazaja* do 10 *Ułahaja*. W okresie tym nie wolno zawierać związków małżeńskich, ani też obchodzić radosnych uroczystości.

Boszatlych (Zajączkowski 2006:24)

Przebłaganie.

Chutba⁸²⁰ (Zajączkowski 2006:30)

Modlitwa odmawiana za pomyślność panującego władcy i kalifa muzułmańskiego. Z tradycji krajów muzułmańskich karaimi wywodzą obrzęd odczytywania modlitw za ojczyznę i panującą w niej władzę oraz za wojsko.

Dżymat (Zajączkowski 2006:29)

Gmina karaimska (zgromadzenie, zbór). Podobnie i arabscy muzułmanie, jak i tureccy i perscy, nazywają swoje gminy.

Èt" ašn"

ЭТЬ-ашнь (Firkowicz 1915:49)

Tzn. posiłek z mięsem.

Hydź (chydź) (Zajączkowski 2006:17)

Pochodzi od muzułmańskiego *hadź*, *hadži* – pielgrzymka.

Ingir (Zajączkowski 2006:20)

Wieczór. Karaimi odliczają nowy dzień od zmierzchu i zachodu słońca dnia poprzedniego.

Nijet⁸²¹ (Zajączkowski 1946)

Z intencją. Dotyczy modlitwy, jak należy się modlić. Zajączkowski podaje to słowo jako hebrajskie, lecz nie ma podobnego hasła w tym języku. Prawdopodobnie pochodzi ono z języka karaimskiego od *inyet* ‘pragnienie, zamiar’⁸²².

[Kabarlar]

Кабарлар (Firkowicz 1915:48)

Specjalnie wyznaczone osoby, którzy myją zmarłego, ubierają go w całun i umieszczają w trumnie. Prawdopodobnie słowo pochodzi od hebr. קָבַר ‘pogrzebać, pochować’ z końcówką karaimską *-lar*.

⁸²⁰ W 1929 Kowalski powołał się na publikację S. Szapszała i podobnie podał, że pod wpływem islamu wprowadzono *chutbę* (Kowalski 1929(2/2):2).

⁸²¹ W artykule „Terminologia muzułmańska a tradycje nomadów w słownictwie karaimskim” Zajączkowski podaje słowo *nijet* ‘ślub, zamiar’ pochodzenia arabsko-muzułmańskiego (Zajączkowski 1946-1947:36).

⁸²² W miejscu tym dziękuję za udzielenie mi pomocy w tym i innych przypadkach Profesorowi Henrykowi Jankowskiemu.

Kienes⁸²³ (Zajączkowski 2006:8,29)

Dom Boży, świątynia. Zajączkowski podaje dwa rodzaje pochodzenia tego słowa: 1) z języka aramejskiego poprzez arabski *kanisa*; 2) od arabsko-muzułmańskiego *kanisa* (kościół, zbór).

Koltcha (hebrajskie nazwy zostały pominięte w nowym wydaniu)

Tanbyła koltcha (tefillat boker) (Zajączkowski 1946, 2006:28)

Modlitwa poranna.

Ingir koltcha (tefillat erew) (Zajączkowski 1946, 2006:28)

Modlitwa pod wieczór, przy zachodzie słońca.

Kurban⁸²⁴ (Zajączkowski 2006:27)

Dosł. „ofiara”. Jest to uroczystość przypadająca na 10-ty dzień *Ułahaja*, ostatni dzień ścisłego postu, odbywająca się po nabożeństwie na podwórzu kienesy. Mięso rozdaje się biednym, a już wieczorem można samemu je spożywać.

Słowo *kurban* ‘ofiara’ Zajączkowski wywodzi „z arabskiego *kurbân* w tym samym znaczeniu (Koran III, 179 itd.). Na gruncie arabskim, choć niesłusznie bywa zestawiany z pierwiastkiem *k-r-b* ‘zbliżać’, jest pożyczką z hebrajskiego, może za pośrednictwem aramejskiego. W karaimskim proweniencja arabsko-muzułmańska nie ulega wątpliwości, wskazuje na to zarówno semantyka jak i fonetyka (w hebrajskim wymawia się *kurbôn*) (Zajączkowski 1946-1947:30)”.

Meton (Zajączkowski 2006:15)

Termin pochodzi od nazwiska greckiego astronoma Metona. Oznacza 19-letni cykl księżycowy w kalendarzu karaimskim, który stanowi 235 miesięcy księżycowych, tzn. 6939 dni, odpowiadającym 19 latom słonecznym.

On kiun-ara (Zajączkowski 2006:26)

Ścisły post od 1-go do 10-go *Ułahaja*. Polega na powstrzymaniu się od spożywania mięsa.

On Sioźliari Tieńriniń (Zajączkowski 2006:13)

Dziesięć przykazań Mojżeszowych.

Orucz (Zajączkowski 2006:25-27)

Post. Karaimi przestrzegają pięciu postów dorocznych – czwartego miesiąca, piątego miesiąca, siódmego miesiąca, dziesiątego miesiąca.

Rachmień (czyli roraty) (Zajączkowski 1946)

Szczególne nabożeństwa odbywające się przed świtem w ciągu dziesięciu dni pokuty (oprócz szabatów), podczas których czyta się hymny pokutnicze. Prawdopodobnie słowo *rachmień* pochodzi od hebr. רַחֲמִים ‘litość’.

Sahyncz (Zajączkowski 2006:26) (hebr. zecher)⁸²⁵

Modlitwa odmawiana za duszę zmarłego. Według tradycji w dniu 9 *Jazaja* karaimi obchodzą dzień zaduszny, odwiedzają cmentarze i odprawiają odpowiednie modły za wszystkich zmarłych.

San (Zajączkowski 2006:19)

Odliczanie 50 dni od czasu podnoszenia snopów, poczynając od dnia następnego po sobocie wielkanocnej (tzn. od niedzieli).

⁸²³ A. Zajączkowski zupełnie pominął pochodzenie hebrajskie od słowa *kenes* (כֵּנֶס), oznaczającego zgromadzenie, lub nawet *bet hak-knesset* (בֵּית הַכְּנֶסֶת), czyli miejsce zebrań. Podobnie autor nie wskazał, że *kanisa* odnosi się wyłącznie do zborów niemuzułmańskich, bez rozróżnienia samego wyznania.

⁸²⁴ Hebr. קָרְבָּן (Lb 31:50).

⁸²⁵ W nowym wydaniu dokonano zamiany hebrajskiej nazwy na karaimską. Zajączkowski nie podał terminu „sahyncz”.

Jarty San (Zajączkowski 2006:19)

Połowa liczby. Jest to 25-ty dzień obliczenia dni do Pięćdziesiątnicy.

Syjyt jyry (Zajączkowski 2006:26)

Elegia żałobna. Odczytuje się na cmentarzu w dniu 9 *Jazaja* – dzień zaduszny – na upamiętnienie epidemii z 1710 roku, która dotknęła gminy karaime na Litwie i w Polsce⁸²⁶.

[Taf'jaslik]

Тафьясликъ (Firkowicz 1915:29)

Prezenty dziecięce (z okazji święta Purim).

Tenach (Zajączkowski 2006:10)

Kanon Ksiąg Starego Testamentu. TeNaCH (*T(ora); N(ewijim); K(etuwim)*).

Tenri Jaratuwczu (Zajączkowski 2006:8)

Wszechmocny Bóg Stwórca. Wyraz pojawia się w pierwszej zasadzie wiary karaimejskiej, mówiącej o tym, iż Bóg stworzył niebo i ziemię.

Tiuszkiu (Zajączkowski 2006:27)

Dosł. „nieszpory”. Są to dodatkowe sobotnie nabożeństwa popołudniowe, przed zmierzchem, w okresie od 9 *Jazaja* do 10 *Ułahaja*, kiedy odczytywano m. in. Treny Jeremiasza.

Tymbył (Zajączkowski 2006:21)

Przaśniki, pieczone z niekwaszonego ciasta bez soli. Spożywane podczas święta Wielkanocy w ciągu siedmiu dni: od wieczora 14 *Artarychaja* do wieczora 21 dnia tego miesiąca.

Tynczałmach (Zajączkowski 2006:17)

Sobota (szabat), odpocznienie.

Ûcz kiuń-ara (Zajączkowski 2006:26)

Ostatnie trzy dni postu od 8-go do 10-go *Ułahaja*. Stanowią okres najściślejszego przestrzegania żałoby, kiedy to zabrania się śpiewania, tańczenia itp. W 10-tym dniu miesiąca *Ułahaj* podczas nabożeństwa w kienesie czyta się księgę Hioba na znak pokuty, a po jego ukończeniu odbywa się uroczystość *Kurban*.

Ûcz kurla (Zajączkowski 2006:17)

Dosł. „trzy razy”. Wiąże się z trzema świętami (Wielkanocą, Świętem Tygodni i Świętem Namiotów), kiedy w czasach istnienia świątyni karaimi wyruszali na pielgrzymkę do Jerozolimy.

⁸²⁶ Zob. Kizilov 2011:31-48.

Zakończenie

Przedstawiona w pracy literatura katechetyczna karaimów wschodnioeuropejskich w językach hebrajskim, karaimskim krymskotureckim, rosyjskim i polskim, która powstawała na przestrzeni z górą dwóch wieków, począwszy od *Seṗer 'Elon More* z 1729 roku, pozwala na wyprowadzenie następujących wniosków:

1. Dzieje katechizmów ściśle wiązały się z ustną tradycją nauczania, której celem było, głównie na początku, ukierunkowanie i przygotowanie osób uczących się do pełnienia obowiązków ribbiego i rzezaka. Dziesięć (lub trzynaście) zasad wiary stało się osnową tekstów katechetycznych, eksponujących najważniejsze prawdy wiary i wypływające z tych prawd obowiązki każdego karaima wobec Boga i wspólnoty. Kiedy w społeczności karaimskiej zaistniała potrzeba podniesienia świadomości religijnej, powstały katechizmy wzbogacone o treści praktyczne. Ważnym elementem dydaktycznym, uzupełniającym literaturę katechetyczną, stał się też kalendarz karaimski, przedstawiający doroczne święta oraz posty z uwzględnieniem przyjętych obyczajów i tradycji. Ponadto z biegiem czasu do treści katechizmów dodawano krótkie opisy i charakterystyki poszczególnych ksiąg biblijnych, a także różne modlitwy, jak i sam Dekalog.

2. Na tle konfrontacji z judaizmem rabbanicznym katechizmy podkreślały czystość i wierność nauczania przekazanego na Synaju Mojżeszowi. Język hebrajski pełniący rolę języka świętego, *lešon haq-qodeš*, stanowił nierzadko pewien punkt odniesienia przy formułowaniu treści zawartych w katechizmach. Należy jednak pamiętać, że żaden z wydanych katechizmów nie był napisany w języku hebrajskim.

3. Przedstawiony zestaw katechizmów nie wydaje się być skromny, jeśli wziąć pod uwagę małą liczebność społeczności karaimskiej, do której były skierowane. Szczyt twórczości katechetycznej przypada na pierwszą połowę XX wieku, kiedy to pojawiły się trzy katechizmy. Silny wpływ na taki stan rzeczy miała sytuacja wewnętrzna społeczności karaimskiej oraz sytuacja wewnętrzna i zewnętrzna samego kraju zamieszkania – zarówno Rosji, jak i Polski. Przemiany społeczne, kryzysy ekonomiczne oraz wojny powodowały spadek poziomu życia religijnego, na który bardziej światli przywódcy duchowni reagowali pisaniem nowych katechizmów (np. Zajączkowski po II wojnie światowej).

4. Różnorodność językowa katechizmów karaimskich wzbogaciła literaturę religijną w językach, jakimi posługiwali się karaimi – hebrajskim, karaimskim (krymskotureckim), rosyjskim i polskim.

5. W pierwszej połowie XX w. – pod wpływem ruchów nacjonalistycznych – w Rosji widoczne jest odejście od typowego modelu religijnego katechizmów. Jest to okres formowania tożsamości narodowej, kiedy to silnie akcentowana jest odrębność narodowa karaimów. Tak przykładowo, M. Firkowicz wprowadził do swego katechizmu hipotezę zaginionych plemion izraelskich, od których mieliby wywodzić się karaimi wschodnioeuropejscy. Zagadnienie etnicznego pochodzenia karaimów, które stało się tematem gorących dyskusji wewnątrz społeczności karaimskiej w tym okresie, nie zostało jednak wprowadzone do literatury katechizmowej, z powodów zarówno historycznych, jak i ekonomicznych. Ważny etap formowania się myśli karaimskiej stanowiła II wojna światowa, kiedy to karaimi zostali zmuszeni do udowadniania swojej nieżydowskości. Na tym tle, A. Zajączkowski przedstawiał społeczność karaimską jako narodową społeczność turkijską (wyznającą wyłącznie prawo pisemne Tory), odrębną od żydowskiej społeczności rabbanicznej.

Wykaz hebrajskich skrótów stosowanych w katechizmach

swego pana i ojca	אדוניו ואביו	א"א
niemożliwe	אי אפשר	א"א
przewodniczący sądu	אב בית דין	אב"ד
potem	אחר כך	אח"כ
Amen. Niech się stanie według (Jego) woli.	אמן כן יהי רצון	אכי"ר
nasz pan, nauczyciel i mistrz	אדונינו מורנו ורבינו	אמו"ר
Tanach (Biblia)	אורייתא, נביאים, כתובים	אנך
nasz ojciec, niech spoczywa w pokoju	אבינו עליו השלום	אע"ה
syn mojego pana, mojego ojca	בן לאדוני אבי	בלא"א
jedna z osób w sporze sadowym	בעל דין	ב"ד
znawca	בעל דעת	ב"ד
jegomość pan	בן כבוד מעלתו	בכ"ס
jegomość pan	בן כבוד מעלתו	בכמ"ע
syn naszego wielkiego nauczyciela, ribbiego	בן מורנו הרב רבי	במהר"ר
świętej gminy	דקהילת הקודש	דקה"ק
wielki uczony	החכם הגדול	ה"ה
wielkie światło	המאור הגדול	המהג'
niżej wspomniany	הנוכח למטה	הני"ל
wielki (nauczyciel) ribbi	הרב רב	הר"ר
Pan (dosł. Imię), niech będzie błogosławiony	השם יתברך	הש"י
błogosławionej pamięci	זיכרונו לברכה	ז"ל
sprawiedliwy i święty błogosławionej pamięci	זכר צדיק וקדוש לברכה	זצוק"ל
sprawiedliwy błogosławionej pamięci	זכר צדיק לברכה	זצ"ל
nasi mędrcy, niech pamięć o nich będzie	חכמינו זכרם לברכה	חז"ל
błogosławiona	יתברך	ית'
niech będzie błogosławiony	יגן עלינו אלהים	יע"א
niech Bóg nas strzeże	ישמרהו צורו ויחיהו	יצ"ו
niech Jego Skała go strzeże i zachowa przy życiu	כבוד ביתו	כ"ב
chwała domu jego	כבוד הרב	כה"ר
czcigodny wielki (nauczyciel)	כבוד מורנו הרב	כמה"ר
nasz pan, nasz czcigodny i wielki nauczyciel	כבוד מורנו הרב רבי	כמהר"ר
nasz czcigodny wielki nauczyciel, ribbi	כבוד מורנו והרב רבנו	כמוהר"ר
nasz czcigodny wielki nauczyciel, ribbi	כבוד מעלתו	כמ"ע
jegomość pan	כמו שכתוב	כמ"ש
jak napisano	כפיכך למעלה	כנ"ל
jak wyżej wspomniano	כל שכן	כ"ש
tym bardziej	כבוד תורתם	כת"ר
czcigodni uczeni	לפרט קטן	לפ"ק
rok według tzw. małej rachuby	משה רבינו עליו השלום	מרע"ה
nasz nauczyciel Mojżesz,	נצח סלה אמן	נצ"א
niech spoczywa w spokoju	נרו יהל	נ"י
Wiecznie. Sela. Amen.	נזכר למעלה	נ"ל
niech jego świeca świeci	נשמתו עדן	נ"ע
wspomniany powyżej	נטריה, רחמנא ופרקיה	נר"ו
niech jego dusza spoczywa	על אחת כמה וכמה	עאכ"ו
w (ogrodzie) Eden	על בסיס	ע"ב
niech strzeże go Miłosierny i wybawia	על דבר זה	ע"ד
o ileż bardziej	עליו השלום	ע"ה
na podstawie		
w tej sprawie		
niech (spoczywa) w pokoju		

przyszły świat	עולם הבא	עוה"ב
ten świat	עולם הזה	עוה"ז
o tym	על זה	ע"ז
dlatego	על כן	ע"כ
nadto	עם כל זה	עכ"ז
ozdoba jego głowy	עֲטָרַת ראשו	עטר"ש
święta gmina	קהילת קודש	קה"ק
metoda indukcji (wnioskowanie 'od błahego do ważkiego')	קל וחומר	ק"ו
to znaczy	רוצה לומר	ר"ל
pytanie od <i>haraw</i>	שאלה מן הרב	שמ"ה
odpowiedź ucznia	תשובה מן התלמיד	תמ"ה
rok 650 (26.09.1889 – 14.09.1890)		תר"ן
rok 595 (04.10.1834 – 23.09.1835)		תקצ"ה

Tabela 16. Zestawienie publikacji katechizmów w Europie Wschodniej w XIX i XX w.

Rok	Państwo	Miasto	Nazwa drukarni, drukarz	Autor	Tytuł
תקצ"ה 1835	Imperium Rosyjskie	גוזלעוו Gözleve		Mordechaj Kazaz	ספר צוף דבש / <i>Sefer Šuṣ Debaš</i>
1890	Imperium Rosyjskie	Sankt- Petersburg	Ettinger	Jakub Duwan	<i>Katechizm, podstawy prawa karaimskiego / יסודי דת הקראים</i>
1913	Imperium Rosyjskie	Eupatoria	I. F. Rajchelson	Jakub Szamasz	<i>Krótki katechizm</i>
1915	Imperium Rosyjskie	Melitopol	N. Z. Lempert	Mojżesz Firkowicz	<i>Katechizm karaimski w skrócie</i>
1917	Imperium Rosyjskie	Odessa	Naum Galperin	Salomon Prik	<i>Główne podstawy karaimskiego nauczania prawa</i>
2003	Rzeczpospolita Polska	Warszawa	Zarząd Karaimskiego Związku Religijnego w RP	Ananiasz Zajączkowski	<i>Zarys religii karaimskiej</i>
2006	Rzeczpospolita Polska	Wrocław	Bitik	Ananiasz Zajączkowski	<i>Zarys religii karaimskiej (2 wyd. ilustrowane)</i>

Tabela 17. Nazwy miesięcy karaimskich (Kazaz, Duwan, Szamasz, Firkowicz, Prik, Zajączkowski)

Kazaz, 1835	Duwan, 1890	Szamasz, 1913	Firkowicz, 1915	Prik, 1917	Zajączkowski, 1946
ניסן Nisan	ניסן, אביב Nisan	ניסן Nisan	Nisan (Awiw)	ניסן Nisan	Artarych-aj Nisan
אייר Ijar	אייר, זו Ijar	אייר Ijar	Ijar (Ziw)	אייר Ijar	Kurał-aj Ijar
סינן Siwan	סינן Siwan	סינן Siwan	Siwan	סינן Siwan	Baszkuschan-aj Siwan
תמוז Tammuz	תמוז Tammuz	תמוז Tammuz	Tammuz	תמוז Tammuz	Jaz-aj Tammuz
אב Aw	אב Aw	אב Aw	Aw	אב Aw	Ułah-aj Aw
אלול Elul	אלול Elul	אלול Elul	Elul	אלול Elul	Czyryk-aj Ełul
תשרי Tiszri	תשרי, גרח האתנים Tiszri	תשרי Tiszri	Tiszri (Etanim)	תשרי Tiszri	Ajrychsy-aj Tiszri
חשוון Cheszwan	חשוון, בול Cheszwan	חשוון Cheszwan	Cheszwan (Bul)	חשוון Cheszwan	Kiuż-aj Cheszwan
כסלו Kislew	כסלו Kislew	כסלו Kislew	Kislew	כסלו Kislew	Sohum-aj Kislew
טבת Tewet	טבת Tewet	טבת Tewet	Tewet	טבת Tewet	Kysz-aj Tiewet'
שבט Szewat	שבט Szewat	שבט Szewat	Szewat	שבט Szewat	Karakysz-aj Szewat
אדר Adar	אדר א' Adar I	אדר Adar	Adar	אדר Adar	Siuwińcz-aj Adar
ואדר שני , Waadar, Adar drugi	אדר ב' Adar II	ואדר Waadar	Wa-adar	אדר ב' Adar II	Artych-aj Wa-adar (II Adar)

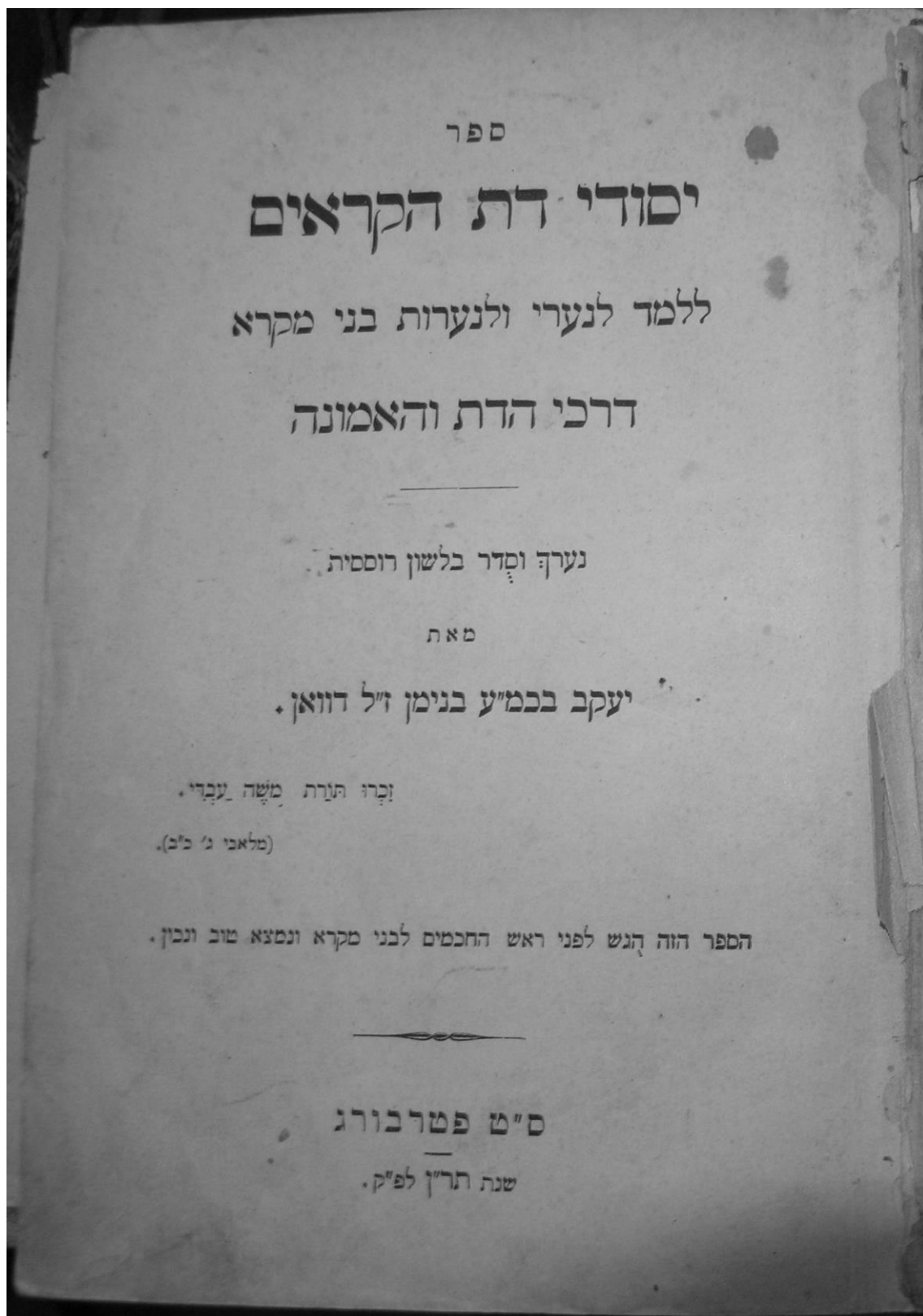
Tabela 18. Święta karaimskie (Kazaz, Duwan, Szamasz, Firkowicz, Prik, Zajączkowski)

Kazaz, 1835	Duwan, 1890	Szamasz, 1913	Firkowicz, 1915	Prik, 1917	Zajączkowski, 1946
שבת	Sobota	Szabbat (Sobota)	Sobota	Sobota	Sobota
	שַׁבָּת	שַׁבָּת		שַׁבָּת	Szabat Tynczałmach kiuniu
	Nów księżycowy	Nów księżycowy	Roš hodeš	Nów księżycowy	Rosz hodesz
	ראש חֲדָשׁ	ראש חֲדָשׁ		ראש חֲדָשׁ	Janhyj, Janhy aj
חג המצות פסח	Pascha	Pesaḥ (Pascha)	Pesaḥ (Pascha)	Pesaḥ (Pascha)	Wielkanoc (Haḡ ha-Pesach)
	חג המצות פֶּסַח	חג הפֶּסַח	Haḡ hap-pesaḥ, Haḡ ham-maṣṣot	חג הפֶּסַח חג המצות חג האֶבִיב	Chydzý Tymbyłarnyn
חג השבועות	Święto Tygodni lub Pięćdziesiątnica	Haḡ haš-šabu'ot (święto tygodni)	Święto Szawuot (tygodni)	Szawuot (Pięćdziesiątnica)	Święto Tygodni, czyli Zielone Świątki (Szawuot)
	חג השַׁבְּעוֹת חג הקֶצִיר	חג השַׁבְּעוֹת	Haḡ haq-qašir	חג השַׁבְּעוֹת חג הקֶצִיר חג הבֶּבְרִים	Chydzý Aftalarnyn
חג הסוכות	Święto szałasów	Haḡ has-sukkot (święto szałasów)	Święto Sukkot (szalasów)	Haḡ has-sukkot (święto szałasów)	Święto Namiotów (Sukkot)
	חג הסֻכּוֹת חג האֶסִיף	חג הסֻכּוֹת	Haḡ-ha'asiḡ	חג הסֻכּוֹת חג האֶסִיף	Chydzý Ałaczychlarnyn Haḡ ha-asif
יום תרועה	Nowy rok	Ro's haš-šana (Nowy rok)	Ro's haš-šana (Nowy rok) (Yom Teru'a)	Ro's haš-šana (Nowy rok)	Terua kiuniu (Jom Terua) Byrhy tartmachnyn kiuniu Rosz hasz-szana
	ראש השָׁנָה יום תְּרוּעָה	ראש השָׁנָה		ראש השָׁנָה יום תְּרוּעָה	
כפור	Dzień przebaczenia	Yom Kippur (dzień przebaczenia)	Yom Kippur (dzień przebaczenia)	Yom Kippur (dzień przebaczenia)	Dzień odpuszczenia grzechów (Kippurim)
	יום כְּפֹר	יום כְּפֹר		יום כְּפֹר שַׁבָּת שַׁבְּתוֹן יום הַצּוֹם	Boszatlych kiuniu Sobota sobót
	Święto Estery	Purim (święto Ester)	Purim	Purim (święto Ester)	-
פורים	פורים	פורים		פורים	-

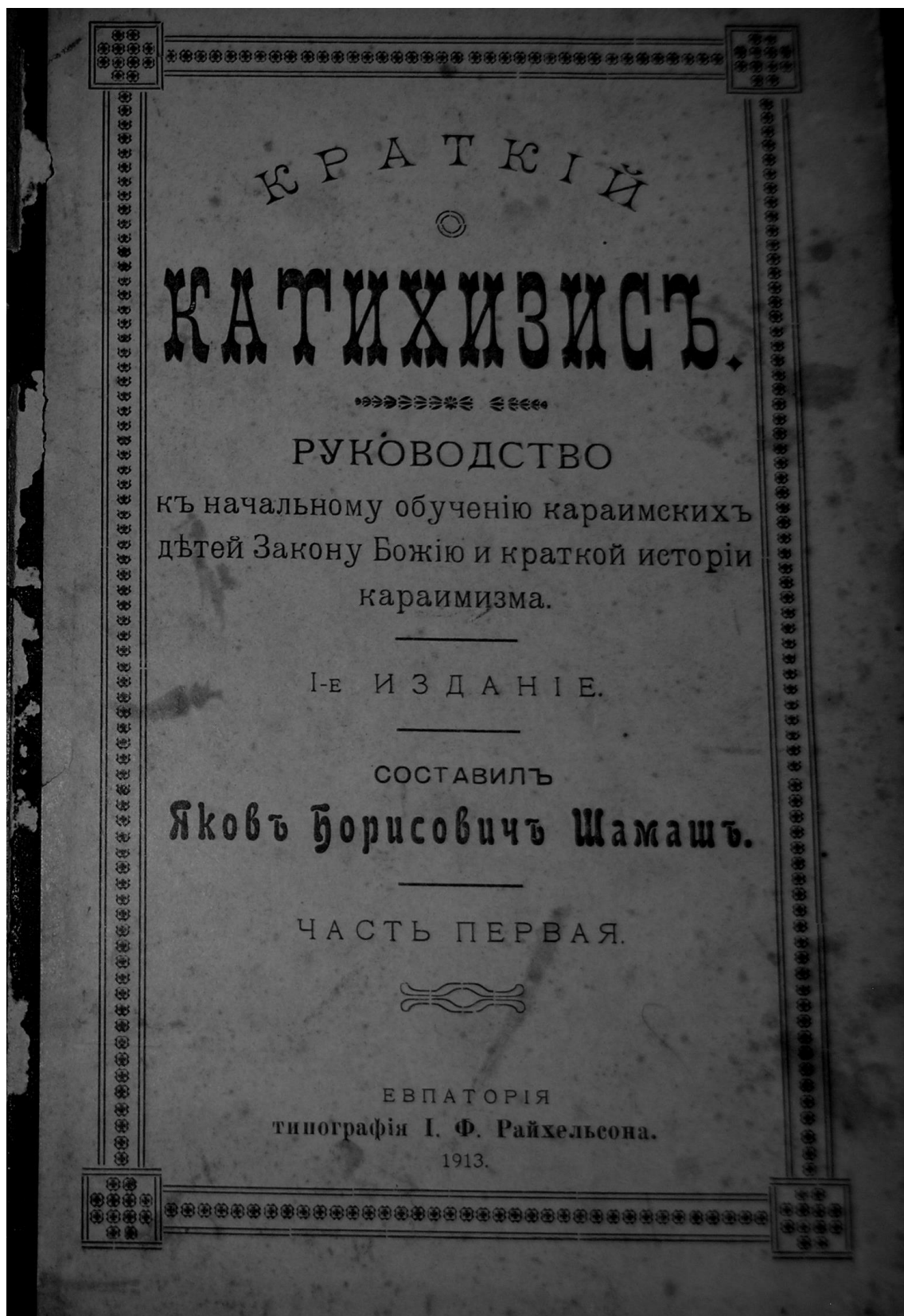
Zdjęcie 1. Mordechaj Kazaz *Sefer Šuf Debaš* (Gözleve, 1835)

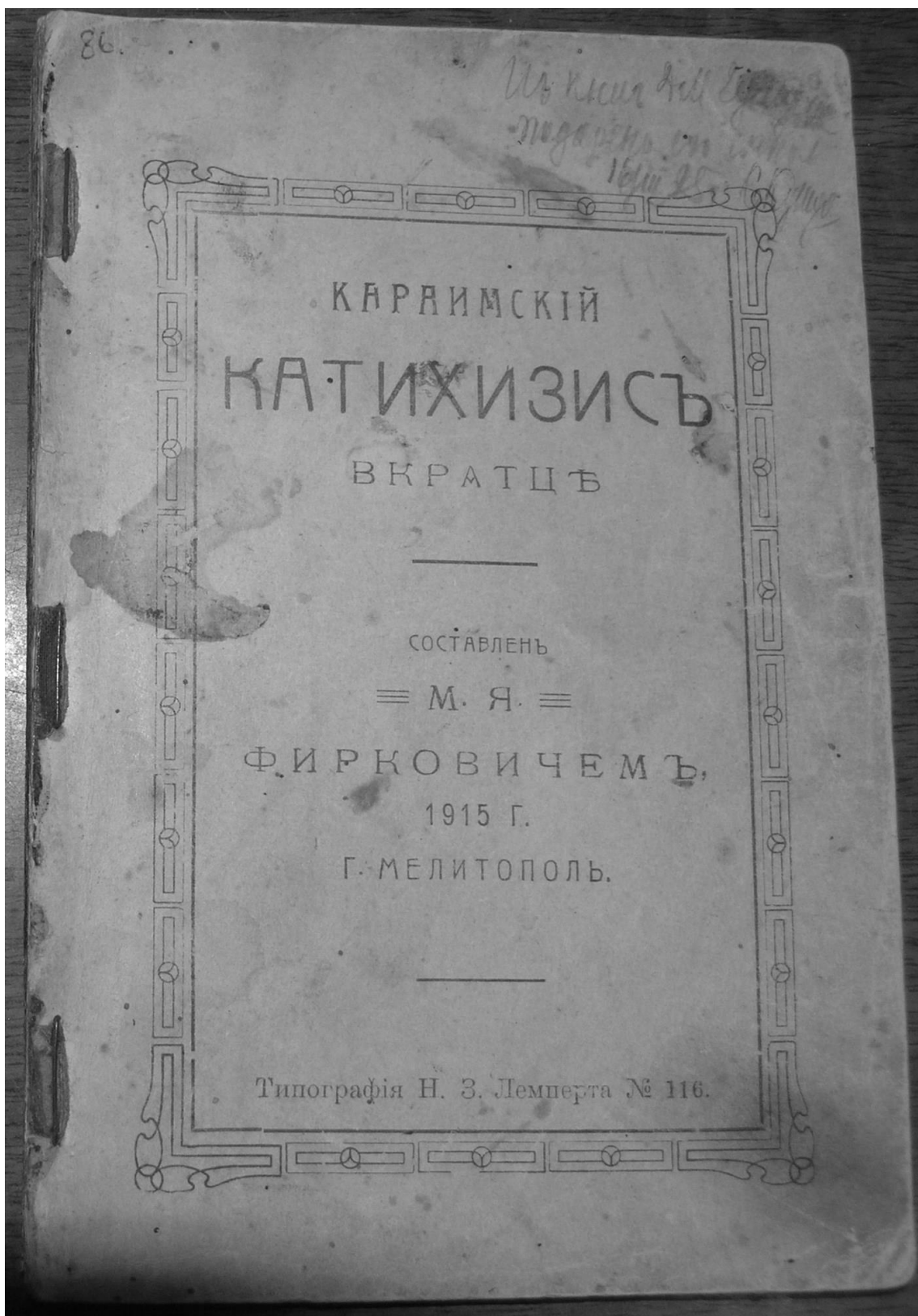
Zdjęcie 2. Jakub Duwan (1842-1901)
(Źródło: Duwan 1911:64)

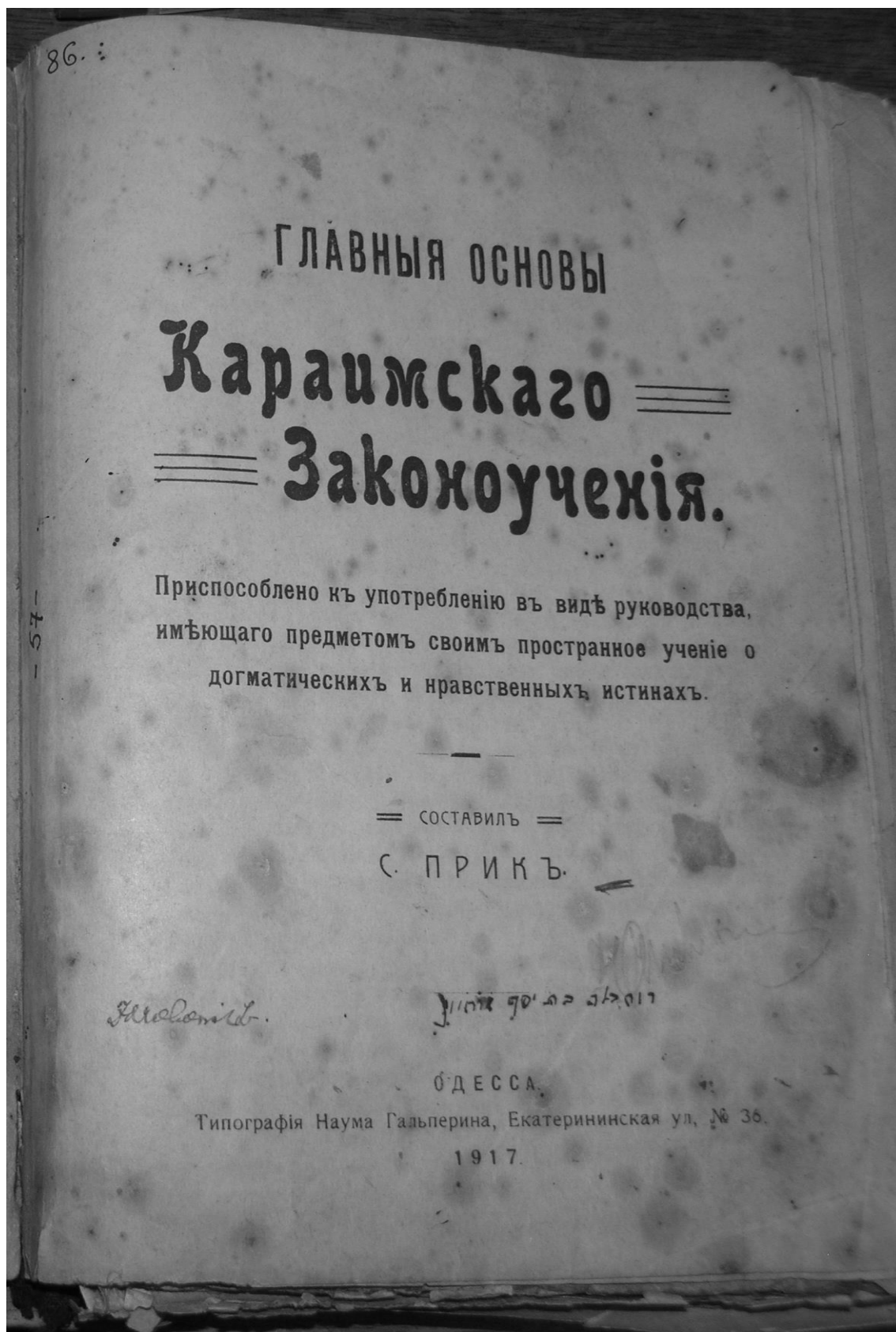
Zdjęcie 3. Jakub Duwan *Katechizm, podstawy prawa karaimskiego* (Petersburg, 1890)

Zdjęcie 4. Jakub Szamasz *Skrócony katechizm* (Eupatoria, 1913)

Zdjęcie 5. Mojżesz Firkowicz *Karaimski katechizm w skrócie* (Melitopol, 1915)

Zdjęcie 6. Salomon Prik *Główne zasady karaimskiego nauczania Prawa* (Odessa, 1911)

Zdjęcie 7. Ananiasz Zajązkowski (1903-1970)
(Źródło: <http://www.caraimica.org/document/279> (dostęp 23.10.2015))

Spis tabel

Tabela 1: Zestawienie rozporządzeń Imperium Rosyjskiego w ujęciu chronologicznym w sprawie przedstawienia tożsamości karaimekiej (1795-1881).....	13
Tabela 2: Zestawienie rozporządzeń Imperium Rosyjskiego w ujęciu chronologicznym w sprawie przedstawienia tożsamości karaimekiej (1881-1883).....	16
Tabela 3. Kalendarz karaimeki (Kazaz 1835:10-13)	94
Tabela 4. Kalendarz karaimeki (Duwan 1890:82-83, 85-107)	109
Tabela 5. Kalendarz karaimeki (Szamasz 1913:8-18)	122
Tabela 6. Zestawienie siódmego dogmatu wiary wg wersji Abrahama Firkowicza oraz Mojżesza Firkowicza (Firkowicz 1831:27, Firkowicz 1915:11-12).....	134
Tabela 7. Zasady czytania Tory i Haftory na święta (Firkowicz 1913:44-45)	136
Tabela 8. Kalendarz karaimeki (Firkowicz 1913:23-35)	137
Tabela 9. Kalendarz karaimeki (Prik 1917:101-120).....	155
Tabela 10. Kalendarz karaimeki (Zajączkowski 1946, 2006:15-19).....	176
Tabela 11. Tożsamość karaimeka w świetle katechizmów karaimekich w Europie Wschodniej.....	193
Tabela 12. Struktura językowa katechizmów karaimekich w ujęciu chronologicznym	195
Tabela 13. Zapis hebrajskich terminów w katechizmach J. Szamasza, S. Prika i M. Firkowicza	196
Tabela 14. Zapis hebrajskich terminów ze spółgłoską „ס” w katechizmach J. Szamasza, M. Firkowicza i S. Prika	196
Tabela 15. Zestawienie tekstów szóstej (siódmej) zasady wyznania wiary karaimekiej o znaczeniu języka Tory dla jej wyznawców	198
Tabela 16. Zestawienie publikacji katechizmów w Europie Wschodniej w XIX i XX w.	240
Tabela 17. Nazwy miesięcy karaimekich (Kazaz, Duwan, Szamasz, Firkowicz, Prik, Zajączkowski)	241
Tabela 18. Święta karaimekie (Kazaz, Duwan, Szamasz, Firkowicz, Prik, Zajączkowski).....	242

Spis zdjęć

Zdjęcie 1. Mordechaj Kazaz <i>Seṗer Šup Deḃaš</i> (Gözleve, 1835).....	243
Zdjęcie 2. Jakub Duwan (1842-1901) (Źródło: Duwan 1911:64)	244
Zdjęcie 3. Jakub Duwan <i>Katechizm, podstawy prawa karaimskiego</i> (Petersburg, 1890)	245
Zdjęcie 4. Jakub Szamasz <i>Skrócony katechizm</i> (Eupatoria, 1913).....	246
Zdjęcie 5. Mojżesz Firkowicz <i>Karaimski katechizm w skrócie</i> (Melitopol, 1915)	247
Zdjęcie 6. Salomon Prik <i>Główne zasady karaimskiego nauczania Prawa</i> (Odessa, 1911)	248
Zdjęcie 7. Ananiasz Zajączkowski (1903-1970)	249

Bibliografia

- Abkowicz, Mariola. 2014. Losy Karaimów halickich w Polsce po 1945 r. *Awazymyz* 2 (43), 4-8. Online: <http://www.awazymyz.karaimi.org/zeszyty/item/494-losy-karaimow-halickich-w-polsce-po-1945-r>.
- Abkowicz, Mariola. 1987. Główne zasady doktrynalne religii karaimskiej. W: *Karaimi*, Dubiński A., Śliwka E. (red.). Pieniężno: Muzeum Misyjno-Etnograficzne Seminarium Duchownego Księży Werbistów, 9-15.
- Afendopulo = 'Aḥendopulo, 'Eliyyahu. 1999. *Seḥer 'Asara Ma'amarot*. Ramle: Meḥon tiḥ'eret Yoseḥ le-ḥeqer hay-yahadut haq-qara'it.
- Akhiezer, Golda, Daniel Lasker. 2006. Seḥer 'Elon More. *Kateḥisis le-ḥinnuḥ qara'i me-hammea haš-šmone 'esre*, *Dor LeDor* 27, 7-38.
- Akhiezer, Golda. 2007. Sultansky, Mordechai ben Joseph. W: *Encyclopaedia Judaica* (19), 2nd ed. Detroit: Gale.
- Akhiezer, Golda. 2013. Karaite Chronography of the 16th-19th Centuries from the Crimea and the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Karaite Archives* 1, 5-16.
- Akhiezer, Golda. 2013. Jewish Identity and the Russian Revolution: A Case Study of Radical Activism in the Russian Empire. *Terrorism and Political Violence* 25, 561-575.
- Akhiezer, Golda. 2011. Mordecai Sultanski: An Outline of his Character and his Historical Writing. In: *Eastern European Karaites in the Last Generations*, edited by Dan D. Y. Shapira and Daniel J. Lasker, 170-95. Jerusalem: Ben-Zvi Institute & The Center for the Research on the History of Polish Jews.
- Akhiezer, Golda. 1999. Ham-Me'ora'ot še-hitraḥašu be-Qirim bi-tquḥat malkuto šel Šahin Gir'ay H'an. Yerušalayim: ha-'universiṭa ha'ivrit bi-Yerušalayim.
- Algamil, Yosef ben 'Ovadyah. 5768 [2007]. *Karme Yoseḥ: 'oseḥ 'igrot we-dibre ḥokma, mi'ute had-dapim, we-ḥašube han-nos'im*. Tom IV. Ashdod: Meḥon tiḥ'eret Yoseḥ le-ḥeqer hay-yahadut haq-qara'it.
- Albo, Józef. 1870. *Seḥer ha-'iqqarim*. Warszawa.
- Ankori, Zvi. 1968. *Karaites in Byzantium*. New York: AMS Press.
- Arabadži = Арабаджи, Олена, Михайло Семікін. Про діяльність мелітопольського національно-культурного караїмського товариства по відродженню історичної та культурної спадщини кримських караїмів. In: *Uluslararası Karay Çalışmaları Sempozyumu Bildirileri (5-8 Nisan 2010) / International Symposium on the Karaite Studies (05-08 April, 2010)*, edited by Mehmet Alpargu, Yücel Öztürk, and M. Bilal Çelik, 853-58. Bilecik: Bilecik Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Asmus = Асмусь, Валентинъ (протоіерей). 1999. *Краткое пособие по старой орфографии русского языка*. Москва: Русское Зерцало. Online: http://arhivarij.narod.ru/asmus_s_sajta_slovník.rusgor.ru_zerkalo_slovník.narod.ru.pdf (dostęp 06.08.2015).
- Astren, Fred. 2004. *Karaite Judaism and Historical Understanding*. University of South Carolina.
- Astren, Fred. 2003. Karaite Historiography and Historical Consciousness. In: M. Polliack (ed.). *Karaite Judaism: A Guide to its History and Literary Sources*. Leiden: Brill, 25-69.
- Basziaczi = Bašyaši, 'Eliyyahu. 1966. *Seḥer ham-Mišwot šel hay-Yehudim haq-Qara'im 'Adderet 'Eliyyahu*. Ramle: Ham-Mo'aša ha-'aršit šel 'edat hay-yehudim haq-qara'im be-Yisra'el.
- Baḥaban, Majer. 1927. *Karaici w Polsce*. Studjum historyczne. Warszawa: Korona.
- Barnes, Albert. 1840. *Notes, critical, explanatory, and practical on the Book of the prophet Isaiah*. Boston: Crocker & Brewster.
- Berrin, Susan (ed.). 2006. *Celebrating the New Moon: A Rosh Chodesh Anthology*. Northvale: Jason Aronson.
- Cieszyński, X. Nikodem Ludomir. 1930. Najmniejsza mniejszość w Polsce. *Roczniki katolickie na Rok Pański 1930*, rozdział XX, 323-331.
- Cohen, Norman J. 2012. *Masking and Unmasking Ourselves. Interpreting Biblical Texts on Clothing & Identity*. Woodstock: Jewish Lights Publishing.

- Cahn, Zvi. 1937. *The Rise of the Karaite Sect: A New Light on the Halakah and Origin of the Karaites*. New York: M. Tausner Publishing Co.
- Czudinow = Чудинов, В. А. 2007. *Вселенная Русской письменности до Кирилла*. Москва: Альва-Первая.
- Dubiński, Aleksander (red.). 1987. *Karaimi*. Pieniężno: Muzeum Misyjno-Etnograficzne Seminarium Duchownego Księży Werbistów.
- Dubiński, Aleksander. 1994. *Caraimica. Prace karaimoznawcze*. Warszawa: Dialog.
- Duwan = Дуванъ, Я. 1890. *Катихизисъ, основы караимскаго закона*. С.-Петербургъ: Типографія Эттингера.
- Duwan = Дуванъ, Я. В. 1911. Мои дѣтскіе и юношескіе годы. Изъ автобіографіи Я. В. Дувана (Съ древне-библейскаго). *Караимская жизнь* 7, 64-71.
- Eliaszewicz = Ельашевич, Б. С. 1993. *Караимский биографический словарь (с конца VIII в. до 1960 г.)*. Книга II. Москва: РАН.
- Eliaszewicz = Ельашевич, С. 1918. Карай-Битиклиги. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 2, 11-13.
- Firkowicz, Abraham. 1871. *Siddur teḥillot haq-qara'im le-ḳol haš-šana*. Wilna: S. I. Finn & A. H. Rosenkranz.
- Firkowicz, Abraham. 1872. *'Aḥne Zikkaron : ham-me'asef rešimot ham-mašewot 'al qibre bene Yisra'el be-ḥaši ha-'i Qrim*. Wilna: S. I. Finn & A. H. Rosenkranz.
- Firkowicz = Фирковичъ, З. А. 1890. *Сборникъ старинныхъ грамотъ і узаконеній Россійской Имперіи касательно правъ и состоянія русско-подданныхъ караимовъ*. Санкт-Петербургъ: Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского.
- Firkowicz = Фирковичъ, М. Я. 1915. *Караимскій катихизисъ вкратцѣ*. Мелитополь: Типографія Н. З. Лемперта.
- Firkowicz = Фирковичъ, М. 1917. Национальная караимская библиотека при Духовном Правлении Карай Битиклиги. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 2 (июль), 8-9, 5-6 (ноябрь), 41-43.
- Firkowicz = Фирковичъ, А. С. 1918. «Авне зиккаронъ». Сборникъ надгробныхъ надписей на крымскомъ полуостровѣ, собранныхъ ученымъ караимомъ Авраамомъ Фирковичемъ (перевод А. Катыка). *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 1, 10-14.
- Freund, Roman. 1991. *Karaites and Dejudaiization : A Historical Review of an Endogenous and Exogenous Paradigm*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Fuki = Фуки, М. Ш. 1911. Караимскій національний фондъ. *Караимская жизнь* 5-6, 90-96.
- Gammal = Гаммал, Максим. 2010. Календарные споры в караимских общинах Крыма в конце XVIII – начале XIX в. В: *Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Том I. Научные труды по иудаике* (под ред. В. В. Мочаловой и др.), 352-65. Москва: Сэфер.
- Gąsiorowski, Stefan. 2012. Zarach Zarachowicz i jego wyniesienie na urząd hazzana w Haliczu w 1929 r.: przyczynek do dziejów liturgii karaimskiej. *Kwartalnik Historii Żydów* 4 (244), 573-581.
- Gąsiorowski, Stefan. 2008. *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV-XVIII wieku*. Kraków: Austeria.
- Gil, Moshe. 2003. The Origins of the Karaites. Karaite Judaism. In: *A Guide to its History and Literary Sources*, edited by Meira Polliack, 73-118. Leiden – Boston: Brill.
- Goldin, Eli. 1986. Karaites in the Soviet Union: A Historical Review and the Current Situation. *Religion in Communist Lands* 14, 33-41.
- Gottlober, Abraham Baer. 1865. *Biqqoret le-toledot haq-Qara'im*. Wilna: S. I. Finn & A. H. Rosenkranz.
- Green, Warren Paul. 1978. Nazi Racial Policy Towards the Karaites. *Soviet Jewish Affairs* 8, 2 (1978), 36-44.
- Greenberg, Blu. 1985. *How to Run a Traditional Jewish Household*. New York: Fireside.
- Grigoriev = Григорьев, Василий. 1876. *Россия и Азия*. Санкт-Петербург: Типография братьев Пантелеевых.

- Czacki, Tadeusz. 1860. *Rozprawa o Żydach i Karaitach*. Kraków: Wydawnictwo Biblioteki Polskiej.
- Harkawi = Гаркави, Авраамъ. 1897. *Историческіе очерки Караимства: (изъ этюдовъ о еврейскихъ сектахъ)*. Выпускъ 1-ый. Санкт-Петербургъ: Типо-литографія А. Е. Ландау.
- Harviainen, Tarani. 2013. The Rise of Karaim Cultural Nationalism as Part of the European Movement. *Karaite Archives* 1, 45-57.
- Harviainen, Tarani. 2008. The Katichizis by Jacob Duvan (1890) – a Document of the Karaim Creed? In: *Orientas Lietuvos didžiosios kunigaikštijos visuomenės tradicijoje, Lietuvos istorijos studijos* 6. Vilnius: Vilniaus Universitetas, 179-188.
- Heschel, Abraham Joshua. 1941. *A Concise Dictionary of Hebrew Philosophical Terms*. Cincinnati: Hebrew Union College.
- Heym, Jan. 1819. *Praktyczna rossyyska grammatyka*. Wrocław: Drukarnia Wilhelma Bogumiła Korna.
- Ibn-Jehuda = Ибнь-Іегуда. 1912. Письмо изъ Каира. *Караимская жизнь* 12, 47-48.
- Irving, Washington. 1850. *Lives of Mahomet and His Successors*. Paris: Baudry's European Library.
- Jagel, Abraham. 1883. *Sefer Leqah Tob*. Wilna: Y. L. ben E. Lipman Mets.
- Jankowski, Henryk. 2003. On the Language Varieties of Karaims in the Crimea. *Studia Orientalia* 95, 109-130.
- Jankowski, Henryk. 2003. Position of Karaim among the Turkic Languages. *Studia Orientalia* 95, 131-153.
- Janusz = Януш, Б. 1912. Караимы въ Галиціи. *Караимская жизнь* 8–9, 65-74.
- Janusz, Bohdan. 1927. *Karaici w Polsce*. Kraków: Orbis.
- Ju., Š. = Ю., Ш. 1912. Письмо испанскаго ученаго. *Караимская жизнь* 12, 59-60.
- Katunina = Катунина, Е. В., Ю. А. Катунин. 2005. Причины ликвидации религиозных общин караимов в 40-60-е гг. XX в. *Культура народов Причерноморья*, 62, 74-81.
- К., А. 1917. Библиографія. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 2, 15.
- К., А. [Катыкъ Аронь?]. 1918. М. Я. Фирковичъ. Некрологъ. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 2, 22-23.
- Katyk = Катык, А. И. 1912. *Ты не умрешь!*: надгробная речъ А. И. Катыка: [на могиле И. И. Казаса]. *Караимская жизнь* 8–9, 19-25.
- Kazas = Казас, М. 1877. Милитта и обрядъ обрезанія. *Известія Императорскаго русскаго археологическаго общества* 8, 2: 116–23.
- Kazas [Eliasz] = Казасъ, Илья. 1911. Общiе замѣтки о караимахъ. *Караимская жизнь* 3-4, 37-71.
- Kazas [Eliasz] = Казас, И. И. 1911. Богослужение караимов. *Караимская жизнь* 3–4, 78-85.
- Kefeli, Abraham. 2008. Ве-šem Haš-šem na'ase we-našliah. Online: http://karaim.net/DATA/Books/Teytiv-Daat/Rabbi_Mordechi_Slotnski-Teativ_Daat.pdf (dostęp 24.04.2015).
- Керпен = Керпен, Петр. 1837. *О древностяхъ южнаго берега Крыма и горъ Таврическихъ*. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- Khan, Geoffrey. 2000. *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought: Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diquduq of 'Abū Ya 'qūb Yūsuf ibn Nūh*. Leiden: Brill.
- Kizilov, Mikhail. 2015. *The Sons of Scripture: The Karaites in Poland and Lithuania in the Twentieth Century*. Online: <http://www.degruyter.com/viewbooktoc/product/455765> (dostęp 02.07.2015).
- Kizilov, Mikhail. 2011. Social Adaptation and Manipulation of Self-Identity: Karaites in Eastern Europe in Modern Times. In: *Eastern European Karaites in the Last Generations*, edited by Dan D. Y. Shapira and Daniel J. Lasker, 130-53. Jerusalem: Ben-Zvi Institute & The Center for the Research on the History of Polish Jews.
- Kizilov, Mikhail. 2011. The Lithuanian Plague of 1710 and the Karaites. *Lituanus: The Lithuanian Quarterly Journal* 57/2, 31-48.

- Kizilov, Mikhail. 2009. *The Karaites of Galicia: An Ethnoreligious Minority Among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs, 1772-1945*. Leiden: Brill.
- Kizilov, Mikhail. 2007. The Press and the Ethnic Identity: Turkicisation of Karaite Printing in Interwar Poland and Lithuania. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 60, 4, 399-425.
- Kizilov, Mikhail. 2003. *Karaites Through the Travelers' Eyes : Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to the Descriptions of the Travelers*. Simferopol: al-Qirqisani Center for the Promotion of Karaite Studies.
- Kizilov, Mikhail. 2001-2002. The Crimean Karaites in the Portrayal of the 19th century Polish Travellers. *Studia orientalia* 95, 93-108.
- Kohler, Kaufmann, E. Schreiber. 1906. "Catechisms." In *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*, edited by Isidore Singer, Cyrus Adler. Tom 3. New York: Funk & Wagnalls Company.
- Kokizow = Кокизовъ, Ю. Д. 1898. *Караимы. Краткій исторический очеркъ*. Санкт-Петербургъ: Типографія «В. С. Балашевъ и К°».
- Kokizow = Кокизовъ, Д. М. 1911. Русский язык или татарский. *Караимская жизнь* 2, 34-36.
- Kokizow = Кокизовъ, Д. М. 1911. Національное самосознание. *Караимская жизнь* 3-4, 19-34.
- Kondaraki = Кондараки, В. Х. 1912. Караимы: выдержки из книги «Универсальное описание Крыма» (1875 г.). *Караимская жизнь* 8-9, 75-81.
- Kowalski, Tadeusz. 1929. Turecka monografia o Karaimach krymskich. *Myśl Karaimska* II, 2, 1-8.
- Krasicki, Ignacy. 1781. *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabety ułożonych*. T. 1. Warszawa-Lwów: Michał Gröll.
- Lasker, Daniel J. 2008. *From Judah Hadassi to Elijah Bashyatchi: Studies in Late Medieval Karaite Philosophy*. Leiden: Brill.
- Lasker, Daniel J. 2011. "The Life and Works of Simhah Isaac Lutski—A Preliminary Intellectual Profile of an Eighteenth-Century Volhynian Karaite." In *Eastern European Karaites in the Last Generations*, ed. Dan Shapira. Jerusalem: Ben-Zvi Institute for the Study of Jewish Communities in the East; The Center for Research on the History and Culture of Polish Jews, the Hebrew University of Jerusalem, 36-56.
- Lebedewa = Лебедева, Э. И. 2000. *Очерки по истории крымских караимов-тюрков*. Симферополь.
- Lewenzon = Левензонъ, И. Б. 1863. *Тааръ Гасоферъ: Краткій трактатъ о караимахъ*. [Перевель съ еврейскаго Ѳаддей Березкинъ.] Одесса: Типографія Л. Нитче.
- Lewi-Babowicz, Tobiasz S. 1929. Karaimi na ziemiach południowo-ruskich w wiekach IX-XVII. *Myśl Karaimska* 2, 2, 25-32.
- Liwanow = Ливанов, Ф. В. 1874. *Чуфут-Кале (иудейская крепость) в Крыму – С присоединением истории малоисследованной еще в России секты караимов*. Москва: Тип. „Современ. Извест.”
- Łobanos, Józef. 1935-1936. Bałkuwłu sahynczyna Juzef Piłsudskiniń. *Myśl Karaimska* 11, 11, 6-7.
- Łucki, Simcha Icchak. 1830. *Seṗer 'Orah Şaddiqim (Seṗer Dod Mordeqay)*. Wien: ANTON Edlem von SCHMID.
- Machcińska, Małgorzata. 2011. Polska reedycja elementarza karaimskiego Abrahama Jakuba Kokkeja *Ohel Awraham* (praca licencjacka). Poznań: Zakład Hebraistyki, Arameistyki i Karaimoznawstwa, UAM.
- Machul-Telus, Beata. 2009. Karaimi polscy – ze szczególnym uwzględnieniem działalności warszawskiej. *Studia Mazowieckie* nr 3, rok IV/XI. Online: <http://wbs.lcs.net.pl/pliki/Telus2009.pdf> (dostęp 02.07.2015).
- Maimonides, Moses. 1913. *Seṗer More neḅuqim*. University of California.
- Maleckij = Малецкій, Ф. А. 1910. *Молитвы караимовъ Гласъ Иакова*. Вильна: Типографія И. И. Пирожникова.
- Mann, Jakob. 1935. *Texts and Studies in Jewish History and Literature. Volume II: Karaitica*. Philadelphia: Hebrew Press of the Jewish Publication Society of America.

- Mickūnaitė, Giedrė. 2006. *Making a Great Ruler. Grand Duke Vytautas of Lithuania*. Budapest: CEU Press.
- Milcarek, Paweł. 2001. Alkuin. W: *Wielka Encyklopedia PWN* (1), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA.
- Mordechai ben Nisan, Jacobus Trigland. 1714. *Notitia Karaeorum*. Hamburg & Lipsix: Impenfis Christiani Liebezeit.
- Muchowski, Piotr. 2013. Z badań Ananiasza Zajączkowskiego nad folklorem karaimskim, *Almanach Karaimski* nr 3, 79-88.
- Musajew = Мусаев, К. М. 2003. *Синтаксис караимского языка*. Москва: Academia.
- N. N. 1805. *Siddur hat-teḥillot le-kol haš-šana: keḥi minḥag qehillot haq-qara'im had-darim bigelilot Qirim we-Qoṣṭantīna u-Polin we-Liṭa*. Qale : Haq-Qara'im.
- N. N. 1836 . *Siddur hat-teḥillot ke-minḥag haq-Qara'im*. Gözleve [i.e. Eupatoria]: Deḥus Mordeḳay Ṭirišqen.
- N. N. 1868-1872. *Siddur hat-teḥillot ke-minḥag haq-Qara'im*. Wilna: S. I. Finn & A. H. Rosenkranz.
- N. N. 1889 czy 1890, i.e. 1891 czy 1892. *Siddur hat-teḥillot ke-minḥag haq-Qara'im*. Wilna: Ja. Šišman.
- N. N. 1911. О наименованні «кеннаса». *Караимская жизнь* 1, 109.
- N. N. 1911. Имѣются ли въ Абиссиніи караимы? *Караимская жизнь* 2, 12-23.
- N. N. 1911. Петербургъ: хроника. Къ постройкѣ кенаса. Продажа фабрики «Оттоман». *Караимская жизнь* 2, 93-94.
- N. N. 1911. Еще о первомъ національномъ караимскомъ съѣздѣ. *Караимская жизнь* 2, 59-63.
- N. N. 1911. Поддержаніе Іерусалимской святыни: хроника. *Караимская жизнь* 2, 79-80.
- N. N. 1911. Евпаторія: хроника. Реабилітація А. И. Неймана. Чествованіе С. Э. Дувана. На торжествѣ закладки. Чествованіе начальницы гимназій графини Л. Я. Мамуны. Неутвержденіе С. Э. Дувана. Награжденіе С. Э. Дувана греческимъ орденомъ. Въ кредитномъ товариществѣ. Участники праздника «Бѣлаго цвѣтка». Письмо въ рѣдакцію. Окончившіе среднюю школу. Въ городскомъ училищѣ. «Игра въ лото». Благодарность курсистокъ. Нападеніе бѣшенной собаки. Кража у И. Э. Дувана. *Караимская жизнь* 2, 82-86.
- N. N. 1911. Мелитополь: хроника. Караимское благотворительное общество. Машеническое получение 5000 р. [И. И. Танатар]. *Караимская жизнь* 2, 90-92.
- N. N. 1911. Откуда пришли караимы в Россію (изъ *Журнала министерства внутрѣнныхъ дель*, 1843 г., кн. 2-я). *Караимская жизнь* 5-6, 46-51.
- N. N. 1911. Китайскіе израильтяне. *Караимская жизнь* 5-6, 88-89.
- N. N. 1911. Формулярный списокъ Таврическаго и Одесскаго караимскаго гахама Самуила Моисеевича Панпулова. *Караимская жизнь* 7, 16-20.
- N. N. 1912. Мелитополь: хроника. Лекціи А. И. Катыка. *Караимская жизнь* 10-11, 84-85.
- N. N. 1917. От редакціи. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 1, 1-3.
- N. N. 1917. Хроника. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 1, 9-15.
- N. N. 1917. Проектъ программы Караимской Національно-Демократической Партіи Культурнаго Самоопределенія. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 2, 4-5.
- N. N. 1917. Съездъ караимскаго духовенства въ г. Евпаторіи (18-27 іюня 1917 г.). *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 3, 4-11.
- N. N. 1917. Протоколы засѣданій національнаго караимскаго съѣзда (27 августа по 3 сентября). *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 5-6, 5-25.
- N. N. 1918. Хроника. Отъ нашихъ корреспондентовъ: Кіевъ, Харьковъ, Чуфтъ-Кале, Бахчисарай, Феодосія, Евпаторія, Бердянскъ, Одесса, Москва, Николаевъ, Симферополь, Харьковъ. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 1, 29-36.

- N. N. 1918. Програма испытаній на званіе домашней учительницы караимскаго языка и закона Божія. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 2, 23-24.
- N. N. 1928. J. E. H. Seraja Bej Szapszał: Hacham karaimski Rzeczypospolitej Polskiej. *Myśl Karaimska* 1, 4-5, 5-7.
- N. N. 1932. Unutkan ribbimiz [Nasz zapomniany nauczyciel]. *Karaj Awazy* 1, 3, 18-22.
- N. N. [Redakcja] 1935-1936. Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, Wodza i Wychowawcy Narodu. *Myśl Karaimska* 11, 11, 3-4, 5 (fotografia: Marszałek Józef Piłsudski).
- N. N. 2012. Биографические сведения о гражданах, подвергшихся политическим репрессиям в 1920–1950-е годы XX столетия. В: *Реабилитированные историей* (ред. П. Т. Тронько), том 7. Симферополь: Антиква, 51-321.
- Németh, Michał. 2012. Przeszłość, Teraźniejszość i Przyszłość Karaimej Działalności Kulturalnojęzykowej. W: *Karaimi* (red. Beata Machul-Telus). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 53-72.
- Nowachowicz, Zacharjasz. 1928. Witaj Pasterzu! *Myśl Karaimska* 1, 4-5, 1-5.
- Soc. Jesu. 1760. *Katechizm Missionarski Pismem Starego y Nowego Zakonu Tudziez podaniem starodawnym Israelskim obiasniony. Dla nauki y cwiczenia tych ktorzy z Wiary Żydowskiej do Wiary Chrześcijańskiej Katolickiej przychodzą*. Lwów: Druk. Akademicka J. K. Mc. Societatis Jesu.
- Parafiło = Парафило, Д. М. 2013. Научное изучение книжных богатств «Карай-Битиклиги» (довоенный период). *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Исторические науки*. Т. 26 (65), № 1, 85-96.
- Pawelec, Mariusz. 2015. “Zarach Zarachowicz i jego wyniesienie na urząd hazzana w Haliczu w 1929 r.: przyczynek do dziejów liturgii karaimskiej”, Stefan Gąsiorowski, [w:] „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 4 (244) 2012, s. 573–581 : [recenzja]. *Almanach Karaimski* 4, 269-273.
- Pileckij = Пилецкий, О. И. 1917. О караимахъ-бѣженцахъ Литвы. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 4, 23-26.
- Roĭkanowa = Полканова, А. Ю. *Антропонимы крымских караимов. Справочник фамилий и имён*. Симферополь: ДОЛЯ, 2012.
- R-ij = Р-ий, Ф. 1912. Мечты или действительность? Из читательских откликов. *Караимская жизнь* 12, 63-65.
- Rajeckij = Раецкий, С. 1912. Святая скромность: [И. И. Казас]. *Караимская жизнь* 8–9, 10-13.
- Prik = Прикъ, Соломонъ. 1902. *Бесѣды о караимствѣ*. Одесса: Тип. Х. Нихамкина.
- Prik = Прикъ, Соломонъ. 1910. *Руководство къ первоначальному караимскому или древне-библейскому чтению*. Одесса: Типографія А. Дыхно.
- Prik = Прикъ, Соломонъ. 1917. *Главныя основы караимскаго законоученія*. Одесса: Типографія Наума Гальперина.
- Prohogoŭ = Прохоров, Д. А. 2011. Молитвенные дома Караимов в Российской Империи в XIX – начале XX в.: К вопросу об изменении названия «Синагога». В: *Научные труды по иудаике. Материалы XVIII Международной ежегодной конференции по иудаике*. Том II, выпуск 35. Москва: Центр «Сэфер», 174-204.
- Prohogoŭ = Прохоров, Д. А. 2011. Традиционные этноконфессиональные учебные заведения караимов в Российской Империи в XIX – начале XX вв. В: *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер.: Исторические науки* 24 (63), № 1: спецвыпуск “История Украины”, 93-100. Online: http://science.crimea.edu/zapiski/2011/history/uch_24_1h/10.pdf (dostęp 02.01.2015).
- Prohogoŭ = Прохоров, Д. А. 2009. Общественные, национально-культурные объединения и органы конфессионального самоуправления крымских караимов в 1917-1920 гг. В: *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии XV*, 573-621. Online: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12955/19-Prokhorov.pdf?sequence=1> (dostęp 02.01.2015).
- Reardon, Bernard M. G. 1975. *Liberalism and Tradition: Aspects of Catholic Thought in Nineteenth Century France*. New York: Cambridge University Press.

- Rule, William Harris. 1870. *History of the Karaite Jews*. London: Longmans, Green.
- Schur, Nathan. 1995. *The Karaite Encyclopedia*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Sigajewa = Сигаева, Г. В. 2005. Правовое положение крымских караимов (сер. XIV – нач. XX вв.). *Культура народов Причерноморья* 57, 2, 82-88.
- Shapira, Dan D. Y. 2003. *Avraham Firkowicz in Istanbul: 1830-1832 : Paving the Way for Turkic Nationalism*. Ankara: KaraM Araştırma ve Yayıncılık.
- Shapira, Dan D. Y. 2007. Khazars and Karaites, Again. *Kara Deniz Aratırmaları* 4/13, 43–64.
- Shapiro, Rami. 2010. *Tanya, the Masterpiece of Hasidic Wisdom*. Woodstock: Skylight Paths Publishing.
- Shapira, Dan D. Y., Lasker, Daniel J. (ed.). 2011. *Eastern European Karaites In The Last Generations*. Jerusalem: Ben-Zvi Institute.
- Shapira, Dan D. Y. 2013. The Karaim Translation of the Book of Nehemia Copied in the [sic] 17th century's [sic] Crimea and Printed in 1840/1841 at Gözleve, on the Copyist of the Manuscript, and some Related Issues, *Karaite Archives* 1, 133–198.
- Sinani = Синани, И. 1890. *Исторія возникновенія и развитія караимизма*, часть II. С.-Петербургъ: Типографія Дома Призрѣн. Малолѣтн. Бѣдныхъ, Лиговка, 26.
- Sinani = Синани, М. И. 1911. Неосновательные нападки: из читательских откликов. *Караимская жизнь* 5-6, 102-104.
- Słowiński, Jan Zbigniew. 2005. *Katechizmy katolickie w języku polskim od XVI do XVIII wieku*. Lublin: wydawnictwo KUL.
- Smoliński, J. 1912. Jeszcze w sprawie Karaimów (Odpowiedź p. Poznańskiemu). *Ziemia* 22, 353.
- Sulimowicz, Anna (tłum.). 2006. R. Zarach Zarachowicz. Hadży Baba w gościnie u halickich Karaimów. *Awazyрыз: pismo historyczno-społeczno-kulturalne Karaimów* 3/14, 15-17.
- Sulimowicz, Anna. 2012. Polscy turkolodzy Karaimi. Od przedmiotu do podmiotu badań. W: *Karaimi* (red. Beata Machul-Telus). Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 118-142.
- Sulimowicz, Anna. 2013. Listy do Łucka. Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananiasza Zajączkowskiego. *Almanach Karaimski* 2, 37-60.
- Sulimowicz, Anna (tłum.). 2014. R. Zarach Zarachowicz. „Chaci sefira”, czyli połowa rachuby. *Awazyрыз : pismo historyczno-społeczno-kulturalne Karaimów* 2/43, 18-19.
- Sułtański, Mordechaj. 5768 [2007]. *Seḇer haṭ-Ta'am*. W: *Karme Yoseḇ: 'oseḇ 'iggrot we-dibre ḥokma, mi'ute had-dapim, we-ḥašube han-nos'im* (red. Yosef ben 'Ovadyah Algamil). Tom IV. Ashdod: Meḵon tiḇ'eret Yoseḇ le-ḥeqer hay-yahadut haq-qara'it.
- Syrokomla, Władysław. 1857. *Wycieczki po Litwie w promieniu Wilna*. Tom I. Wilno.
- Szabarowskij = Шабаровський, Володимир. 2013. *Караїми на Волині: Штрихи до портрета загадкового народу*. Луцьк: Твердиня.
- Szamasz = Шамаш, Я. Б. 1927. Разговорный язык Крымских Караимов и новый Тюркско-татарский алфавит. *Бизым Иол (Наш путь)* 1, 79-82.
- Szamasz = Шамашъ, Я. Б. 1913. *Краткій катихизисъ. Руководство къ начальному обученію караимскихъ дѣтей Закону Божію и краткой исторіи караимизма*. Евпаторія: Типографія И. Ф. Райхельсона.
- Szamasz = Шамашъ, Я. Б. *Коль Іааковъ (Голосъ Іаакова). Самоучитель Древнебиблейскаго чтенія (у Караимовъ)*. Харьковъ: Нат-Теґіа.
- Szapszał = Шапшаль, С. 1918. Краткій очеркъ тюркско-караимской литературы. *Извѣстія Караимскаго Духовнаго Правленія* 1, 6-10.
- Szyszman, Abraham. 1935-1936. Osadnictwo karaimskie w Trokach za Wielkich Książąt Litewskich. *Mysł Karaimska* 11, 11, 40-68.
- Szyszman, Szymon. 2005. *Karaimizm. Historia i doktryna*. Wrocław: Bitik.
- Szyszman, Szymon. 1972. Zamek nadjeziorny w Trokach i jego obrońcy. W: *Pamiętnik Wileński*. Londyn: Polska fundacja Kulturalna, 381–395.
- Šiaučiuṅaitė-Verbickienė, Jurgita. 2009. *Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sambūvio aspektai*. Vilnius: Žara.
- Troickij = Троицкий, Э. 1911. Къ вопросу о реорганизации Александровскаго училища: изъ читательскихъ откликовъ. *Караимская жизнь* 3-4, 108-111.
- Troickij = Троицкий, Э. Е. 1913. Караимы (историческій очеркъ). *Караимское слово* 6, 3-8.

- Troskovaite, Dovile. 2013. Identity in Transition: The Case of Polish Karaites in the first half of the 20th century. *Codrul Cosminului* 19/ 2, 207-228.
- Wasserstrom, Steven M. 2014. *Between Muslim and Jew: The Problem of Symbiosis Under Early Islam*. Princeton University Press.
- Wexler, Paul. 1980. The Byelorussian Impact on Karaite and Yiddish. *The Journal of Byelorussian Studies* 4, 99-111.
- Wichnowicz = Вихнович, Всеволод. 2012. *Караим Авраам Фиркович: Еврейские рукописи. История. Путешествия* (2-е изд., испр. и доп.). СПб.: Академия исследования культуры.
- Witkowski, Rafał. 2013. Some Remarks on the History of the Karaites in Grand Duchy of Lithuania in the 15th Century. *Karaite Archives* 1, 211-41.
- Witkowski, Rafał. 2014. Los Karaimów podczas II wojny światowej. Kilka uwag historyka. *Almanach Karaimski* 3, 159-214.
- Wojnowski, Jan (red.). 2003. *Wielka Encyklopedia PWN*, tom 13. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zajączkowska-Lopatto, Maria Emilia. 2013. Listy Ananiasza Zajączkowskiego do Jego Ekscelencji Hadży Seraji Chana Szapszała. *Almanach Karaimski* 2, 5-17.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1925. Życie i działalność b. p. A. Firkowicza (1785 – 1874): Mowa wygłoszona podczas obchodu 50-ej rocznicy zgonu Abrahama Firkowicza. *Myśl Karaimska* 1, 2, 11-19.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1925. Życie Karaimów poza kordonem Rzeczypospolitej. *Myśl Karaimska* 1, 2, 43-46.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1926. Literatura karaimska (Szkiec bibliograficzny). *Myśl Karaimska* 1, 3, 7-17.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1928. Kronika naukowa – Sprawozdania. Bohdan Janusz. *Karaici w Polsce*. (Biblioteczka Geograficzna „Orbis”, sesja III, tom 11). Kraków, 1927, str. 144, in 16 o. *Myśl Karaimska* 1, 4-5, 72-74.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1928. Na marginesie studjum Bałabana *Karaici w Polsce*. *Myśl Karaimska* 1, 4-5, 35-69.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1929. Unikanie wyrażen antropomorficznych w przekładach karaimskich. *Myśl Karaimska* 2, 2, 9-24.
- Zajączkowski, Ananjasz [Krasz]. 1929. Tadeusz Kowalski. *Karaimische Texte im Dialekt von Troki eingeleitet erläutert und mit einem karaimisch-polnisch deutschen Glossar versehen: Teksty karaimskie w narzeczu trockiem z wstępem i objaśnieniami w języku niemieckim, tudzież ze słownikiem karaimsko-polsko-niemieckim*. (Prace Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademji Umiejętności Nr 11) w Krakowie, 1929. Str. LXXIX+311. *Myśl Karaimska* 2, 2, 35-38.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1931. Opis podróży do Ziemi Świętej (z roku 1785). *Myśl Karaimska* 2, 3-4, 26-42.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1931. X. Nikodem Ludomir Cieszyński. Roczniki katolickie na Rok Pański 1930, Poznań, 1930. Rozdział XX; „Najmniejsza mniejszość w Polsce”. Str. 323-331. *Myśl Karaimska* 2, 3-4, 59.
- Zajączkowski, Ananjasz. 1935-1936. Elementy tureckie na ziemiach polskich [recenzja]. *Myśl Karaimska* 11, 11, 86-89.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1937-1938. Księga Pamiątkowa ku czci Jego Ekscelencji Hachana Hadży Seraji Szapszała w X-tą rocznicę jego ingresu. *Myśl Karaimska* 12, 12, 3-5.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1937-1938. Najstarsza wiadomość o języku tureckim Karaimów w Polsce (z XVII w.). *Myśl Karaimska* 12, 12, 90-99.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1938. Bibliografia – Z ruchu wydawniczego we Francji, Włoszech, Ameryce, Polsce i na Litwie. Gedo Hecht: *Karaimi*, „Synowie Zakonu”, Warszawa – Lwów 1938. (Warszawski Instytut Wydawniczy). 12° str. 40. *Myśl Karaimska* 12, 129-131.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1945-1946. O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach. *Myśl Karaimska* 23, 1, 5-34.

- Zajączkowski, Ananiasz. 1945-1946. Sprawy organizacyjne Karaimskiego Związku Religijnego w R. P. *Myśl Karaimska* 23, 1, 143-144.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1946-1947. Terminologia muzułmańska a tradycje nomadów w słownictwie karaimskim. *Myśl Karaimska* 24, 2, 24-39.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1961. *Karaims in Poland*. Warszawa: PWN.
- Zajączkowski, Ananiasz. 1987. Nabożeństwo karaimskie. W: *Karaimi*, Dubiński A., Śliwka E. (red.), Pieniężno: Muzeum Misyjno-Etnograficzne Seminarium Duchownego Księży Werbistów, 16-19.
- Zajączkowski, Ananiasz. 2013. Listy do Seraji Szapszała. *Almanach Karaimski* 2, 65-163.
- Zarachowicz = Зараховичъ, Зарахъ. 1917. О караимахъ города Галича. *Извѣстія Таврическаго и Одесскаго Караимскаго Духовнаго Правленія* 4, 19-22.
- Zarachowicz, Zarach. 1924. Kilka uwag o naszych zadaniach w chwili obecnej. *Myśl Karaimska* 1/1, 5-6.
- Zarachowicz, Zarach. 1924. Listy z Halicza : I. Jak to było dawniej. II. Pokłosie wojenne. III. Organizacja i działalność gminy. IV Hazzanat. V. Ś.p. Jan Grzegorzewski. VI. Zakończenie. *Myśl Karaimska* 1/1, 26-30.
- Zarachowicz, Zarach. 1924. Ze statystyki Karaimów w Haliczu. *Myśl Karaimska* 1 /1, 32-33.
- Zarachowicz, Zarach. 1924. Tablica statystyczna ślubów urodzin i zgonów Karaimów w Haliczu od r. 1830 do r. 1923. *Myśl Karaimska* 1 /1, 33.
- Zarachowicz, Zarach. 1925. Josef Mordkowicz (1802-1884) : W 40-tą rocznicę zgonu. *Myśl Karaimska* 1 /2, 20-23.
- Zarachowicz, Zarach. 1925. Nauczanie religii karaimskiej. *Myśl Karaimska* 1 /2, 41-42.
- Zarachowicz, Zarach. 1925. Restauracja Kienesy. *Myśl Karaimska* 1/2, 42.
- Zarachowicz, Zarach. 1926. Otwarcie szkoły parafjalnej. *Myśl Karaimska* 1/3, 26.
- Zarachowicz, Zarach. 1926. Organizacja gminy. *Myśl Karaimska* 1 /3, 26.
- Zarachowicz, Zarach. 1926. Restauracja Kienesy. *Myśl Karaimska* 1/3, 27.
- Zarachowicz, Zarach. 1930-1931. Dziesięciolecie kapłaństwa Ułłu Hazza na Szema Firkowicza. *Myśl Karaimska* 2, 3/4, 77-81.
- Zarachowicz, Zarach. 1932. Chaci Sefira : (Jarty sannym) = Chaci Sefira : (połowa odliczania). *Karaj Awazy* 1/3, 16-18.
- Zarachowicz, Zarach. 1935. Łuwachy hazzanłarnyn Halicte [Jazdy R. Zarach Zarachowicz] = Kalendarium hazzanów w Haliczu [spisał ribbi Zarach Zarachowicz]. *Karaj Awazy* 8, 23.
- Zarachowicz, Zarach. 1935-1936. Budowa domu karaimskiego. *Myśl Karaimska* 11 /11, 118-119.
- Zarachowicz, Zarach. 1935-1936. Koło Pań Karaimskich. *Myśl Karaimska* 11 /11, 119.
- Zarachowicz, Zarach. 1936. Uruwu jaryk eltiwicłernin : Nece sez tirlihi icin da tiziwłeri ici Rabbi Dawidnin Kukizownun da anyn uwułłarynyn [Ród niosących światło : kilka słów o życiu i dziełach ribbi Dawida Kukizowa i jego synów]. *Karaj Awazy* 9, 2-6.
- Zarachowicz, Zarach. 1936. Ic kynu = Trzy kynu (elegie żałobne) : wstęp. *Karaj Awazy* 10, 3-4.
- Zarachowicz, Zarach. 1937. Jały ułus-išcinin [Nagroda dla sługi narodu]. *Karaj Awazy* 11, 22-28.
- Zarachowicz, Zarach. 1938. Konkłychy Hadży-Babany Halicte [Pobyt Hadży-Baby w Haliczu]. *Karaj Awazy* 12, 6-8.
- Zarubin = Зарубин, Вячеслав. 2011. Караимская община Крыма и голод 1921-1923 годов. В: *Материалы XVIII Международной ежегодной конференции по иудаике. Том II. Научные труды по иудаике* (под ред. В. В. Мочаловой и др.), 214-18. Москва: Сэфер.
- Zarubin = Зарубин, Вячеслав. 2012. К вопросу о насильственной высылке группы караимов из Крыма в 1944. В: *Материалы XIX Международной ежегодной конференции по иудаике. Том III. Научные труды по иудаике* (под ред. О. В. Беловой и др.), 333-338. Москва: Сэфер.
- Zawanowska, Marzena. 2009. A-mistyczny mesjanizm wczesnych Karaimów: racjonalistyczne podejście do egzegezy biblijnej. *Kwartalnik Historii Żydów* 2, 141-162.

Strony internetowe

<http://jewishencyclopedia.com/articles/8499-jagel-abraham-ben-hananiah-dei-galicchi>

http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/28/./krylov.pdf

<http://www.caraimica.org/document/279>

http://science.crimea.edu/zapiski/2011/history/uch_24_1h/10.pdf

<http://www.awazymyz.karaimi.org/zeszyty/item/494-losy-karaimow-halickich-w-polsce-po-1945-r>

<http://audio.nehemiaswall.com/Sources/green1978b.pdf>

<http://kjuonline.com/Rise.of.the.Karaite.sect.Zvi.Cahn.pdf>

Veronika Klimova – hebraistka i ekonomistka. Od 2017 r. zajmuje stanowisko adiunkta w Katedrze Studiów Azjatyckich na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W latach 2011-2014, 2015-2016 pracowała jako wykładowca języka hebrajskiego w Wyższej Szkole Filologii Hebrajskiej w Toruniu. Zajmuje się badaniami nad historią, kulturą i literaturą hebrajską Karaimów w Europie Wschodniej. Od roku 2016 prowadzi badania nad przedwojennym teatrem jidysz zarówno w Europie, jak i w Stanach Zjednoczonych.

ISBN 978-83-947609-4-6

9 788394 760946

DOI: 10.14746/9788394760946